

57
2009

KRONIKA

časopis za slovensko krajevno zgodovino

<http://www.odmev.zrc-sazu.si/kronika/>

IZDAJA ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

<http://www.ff.uni-lj.si/zzds/index.htm>

Odgovorni urednik :

dr. Miha Preinfalk (Ljubljana)

Tehnična urednica :

mag. Barbara Šterbenc Svetina (Ljubljana)

Uredniški odbor :

mag. Sonja Anžič (Ljubljana), dr. Marjan Drnovšek (Ljubljana),
dr. Aleš Gabrič (Ljubljana), dr. Stane Granda (Ljubljana),
dr. Eva Holz (Ljubljana), dr. Miha Kosi (Ljubljana),
Irena Lačen Benedičič (Jesenice), mag. Vlasta Stavbar (Maribor),
mag. Nadja Terčon (Piran) in dr. Maja Žvanut (Ljubljana)

Za znanstveno korektnost člankov odgovarjajo avtorji.

© Kronika

Redakcija te številke je bila zaključena :

21. januarja 2009

Naslednja številka izide :

junij 2009

Prevodi :

mag. Niko Hudelja – nemščina

Cvetka Puncer – angleščina

Chiara Comandi – italijanščina

Bibliografska obdelava :

Breda Pajsar

Uredništvo in uprava :

Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU

Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana

tel. 01 47 06 200

Letna naročnina :

za posameznike 20 EUR,

za upokoјence 15 EUR,

za študente 10 EUR,

za ustanove 26 EUR.

Cena posamezne številke v prosti prodaji 9,20 EUR.

Izdajatelj :

Zveza zgodovinskih društev Slovenije

Aškerčeva cesta 2

SI-1000 Ljubljana

Transakcijski račun :

Zveza zgodovinskih društev Slovenije 02010-0012083935

Sofinancirajo :

Javna agencija za knjigo RS

Ministrstvo RS za šolstvo in šport

Računalniški prelom :**Tisk :**

Grafika-M s.p.

Naklada :

800 izvodov

Revija Kronika je vključena v podatkovno bazo Historical Abstracts, ABC-CLIO (USA), Bibliography of the History of Art, Medline

Na naslovni strani :

Ribolov pod ledom na Cerknškem jezeru februarja 1714;

Steinbergova oljna slika, ponatis z dovoljenjem

Narodnega muzeja v Ljubljani.

KAZALO

Razprave

Trevor Shaw :	Cerkniško jezero v Frischlinovi pesmi iz okoli leta 1583 in Steinbergovi knjigi iz leta 1761	1
Irena Žmuc :	Prva ljubljanska beraška značka iz leta 1622	19
Alenka Kačičnik Gabrič :	Jezersko – pozabljeni delček Koroške	29
Vladimir Vilman :	Mizarska tradicija družine Bavčar iz Sela v Vipavski dolini	47
Mira Hodnik :	Idrija v letih 1918–1922 – obdobje treh držav	59
Andreja Polanšek :	Nižja gimnazija v Trzinu (1945–1957)	73
Ines Unetič :	Protokolarni prostor v Ljubljani. Podoba protokolarnega prostora skozi čas, prostor in družbo	91

Gradivo

Ladislav Hladký :	Obnovljeno partnerstvo med Čehi in Slovenci. Petnajst let na novo razvijajočega se kulturnega in znanstvenega sodelovanja	113
--------------------------	---	-----

Odzivi

<i>Boris Golec:</i> Dopolnilo k prispevku "Je bila Trubarjeva druga žena Celjanka?" (<i>Kronika</i> 56, št. 3, 2008, str. 453–462)	121
<i>Dejan Zadravec:</i> Jože Maček: Podčetrtek skozi stoletja	123

Po razstavah

REX – blišč, propad, obujeni spomin (<i>Nadja Terčon, Bogdana Marinac,</i> <i>Snježana Karinja</i>)	133
Marko Polenšek: Po njih izdelkih jih boste spoznali. O izbranih novomeških obrtih v času med svetovnimi vojnami (<i>Meta Matijević</i>)	139

Jubileji

Dr. Marjan Drnovšek – šestdesetletnik (<i>Janez Kopač</i>)	141
---	-----

Ocene in poročila

Mojca Šorn: Življenje Ljubljancev med drugo svetovno vojno (<i>Sebastijan M. Jarh</i>)	145
Čezarji in Pobegi: včeraj, danes, jutri : krajevni zbornik (ur. Vlasta Beltram) (<i>Marko Bonin</i>)	146
Darja Mihelič: Ribič, kje zdaj tvoja barka plava? Piransko ribolovno območje skozi čas (<i>Branko Marušič</i>)	148
Marjetka Balkovec Debevec: V Črnomlju od nekdaj bili so veseli ... : Črnomelj v kulturnem in družabnem utripu od druge polovice 19. stoletja do druge svetovne vojne (<i>Boris Golec</i>)	150
Ljubljanska univerza in njeni študenti : 1945–1960 : fotografski zbornik, III. del (ur. Jože Ciperle; ur. in avtor dodatnega besedila Tea Anžur) (<i>Aleš Gabrič</i>)	151
Vesna Mia Ipavec: Murve in "kavaleriji". Svilogojstvo na Goriškem (<i>Petra Kolenc</i>)	153
Vida Košmelj-Beravs: Železniki skozi čas (<i>Damir Globočnik</i>)	155
Sveti Miklavž iz Čolnišč. Podružnična cerkev svetega Miklavža v Čolniščah 1687–2007 (ur. Mihaela Ocepek) (<i>Matic Volarič</i>)	156
Železnica skozi Naklo. 100 let železniške proge Kranj–Naklo–Tržič, 1908–1966–2008 (avtorji Karel Rustja idr.) (<i>Janez Kopač</i>)	158
Tadej Brate: Borovniški viadukt (<i>Eva Holz</i>)	161
Navodila avtorjem	163

1.02 Pregledni znanstveni članek

UDK 911.2:556.555(497.4Cerknica)
929 Frischlin N.
929 Steinberg F. A.

Prejeto: 24. 4. 2008

Trevor Shaw

Dr. phil., dr. sc., Inštitut za raziskovanje krasa ZRC SAZU, Titov trg 2, SI-6230 Postojna

Cerkniško jezero v Frischlinovi pesmi iz okoli leta 1583 in Steinbergovi knjigi iz leta 1761*

IZVLEČEK

Nikodem Frischlin (1547–1590) iz Württemberga je bil učenjak, pedagog in pesnik. Med letoma 1582 in 1584 je v Ljubljani služboval kot ravnatelj. Najverjetneje je prav v tem obdobju napisal 31–vrstično pesem o Cerkniškem jezeru, ki je bila objavljena leta 1601 in ponatisnjena v Valvasorjevem delu leta 1689.

Franc Anton Steinberg je svojo mladost in čas po upokojitvi preživel blizu Cerknice. Obnašanje jezera je preučeval od leta 1714 do konca svojega življenja. Na podlagi rokopisa, ki je nastal okoli leta 1752 in se danes hrani v Pragi, je pozneje, leta 1761, izšla knjiga v Gradcu in Ljubljani (z različnima naslovnicama, obema datiranima v leto 1758). V prispevku je opisan celoten postopek tiskanja.

KLJUČNE BESEDE

Cerknica, Ljubljana, Gradec, kras, presihajoče jezero, pesem rokopis, tiskarne, izdajatelji

ABSTRACT

CERKNIŠKO JEZERO IN C. 1583 AND IN 1761. FRISCHLINS'S POEM AND STEINBERG'S BOOK

Nicodemus Frischlin (1547–1590) from Württemberg was a scholar, educationalist and poet who from 1582 to 1584 was a headmaster in Ljubljana. It must have been then that he wrote his 31 line poem on Cerkniško jezero which was published in 1601 and reprinted by Valvasor in 1689.

Franz Anton Steinberg lived near Cerknica in his youth and when retired, he studied the behaviour of the lake from 1714 until his death. A manuscript of about 1752 survives in Prague, and the subsequent book appeared in 1761 in Graz and in Ljubljana (with two different title pages both dated 1758) in the same year. The complex sequence of printing is discussed.

KEY WORDS

Nicodemus Frischlin, Franz Anton Steinberg, Cerknica, Ljubljana, Graz, karst, intermittent lake, poem, manuscript, printers, publishers

* Iz angleščine prevedla Manca Gašperšič.

FRISCHLINOVA PESEM

Uvod

Cerkniško jezero je znano že "od pamtiveka". Pozornost je vzbujala njegova nestalnost – že samo dejstvo, da je včasih tam bilo jezero in drugič ne. Še najbolj nenavadno pa se je zdelo hitro prehajanje med obema pojavoma.

Jurij Leonberger ga je v daljši pesmi, objavljeni leta 1537,¹ opisoval z začudenjem, kar kaže, da je bilo jezero že v tistem času dobro znano. Naključnemu obiskovalcu se kraj ni zdel nič posebnega: bodisi je bilo tam jezero ali pa ga ni bilo. Skrajno nenavadno pa je bilo njegovo obnašanje skozi daljši čas. Kot se je zdel nenavaden tudi tako velik sloves, ki ga je užival na videz tako običajen kraj. Podobno je bilo v primeru Wookey Hole v Angliji,² ne preveč vznemirljive jame, ki se je že leta 1135³ vpisala med čudesa Anglije. Obema krajema je bilo skupno, da sta ležala na pomembnih trgovskih poteh – na povezavi med Londonom in jugovzhodno Anglijo oz. na povezavi med Jadranskim morjem in osrednjo Evropo. V obeh primerih so popotniki, ki so prenočili v bližnji vasi, zanju slišali in o njiju govorili ter tako širili njun sloves. Avtor pesmi iz leta 1537 je tako npr. v Cerknico pripotoval iz 400 kilometrov oddaljene Nemčije.

V 16. stoletju je bilo Cerkniško jezero zgolj nenavaden pojav, ki ga je bilo vredno videti in se mu čuditi. Od 17. stoletja naprej pa so Valvasor in drugi raziskovalci skušali pojasniti, kako se lahko jezero s takšno naglico napolni in odteče. Danes je znano, da se približno 25 km² jezerskega dna razprostira na skoraj isti višini, 548 ali 549 metrov nad morjem, in ko se gladina podzemne vode dvigne na površje, ta v trenutku preplavi obsežno območje. Prvi raziskovalci tega niso vedeli in so vzroke iskali v zapletenih sistemih podzemnih kanalov in sifonov. Vendar to tokrat ne bo predmet obravnave, marveč le sloves jezera kot čudesa.

Že omenjena pesem iz leta 1537 je v zadnjih letih doživela ponatis in razpravo.⁴ Precej manj znana je krajša pesem o jezeru v latinskem jeziku, ki je

Slika 1: Nikodem Frischlin. Portret iz knjige njegovih pesmi iz leta 1589.

nastala leta 1583. Njen avtor je Nikodem Frischlin (1547–1590), nemški učenjak in učitelj, ki je obdobje med letoma 1582 in 1584 preživel v Ljubljani.

V tem poglavju bomo po splošni predstavitvi Frischlinovega življenja in dela malce podrobneje obravnavali obdobje njegovega bivanja na Slovenskem. Svojemu obsežnemu pesništvu v latinskem jeziku je dodal tudi pesem o Cerkniškem jezeru, ki je izšla po njegovi smrti leta 1601.⁵ Razen same pesmi v faksimilu smo tu podali še prevoda v angleški in slovenski jezik. Pesem je bila z manjšimi spremembami ponatisnjena v Valvasorjevi *Slavi vojvodine Kranjske*⁶ iz leta 1689, njen delni nemški prevod pa je izšel v letih 1879⁷ in 1907.⁸

Frischlinovo življenje

Na tem mestu bomo navedli le nekaj bistvenih podatkov o Frischlinovem življenju, s katerimi bomo njegovo bivanje na Slovenskem postavili v ustrezen okvir. Vsaj deloma bomo osvetlili njegov značaj, ki je bil najbrž poglobitveni razlog za njegov prihod v Ljubljano kakor tudi njegov odhod dve leti pozneje.

Vsem, ki bi se želeli z njegovim življenjem boljše seznaniti, je na voljo cela vrsta biografskih

¹ Leonberger, Amoenissimae. Pesem je na zadnjih osmih neštevilčenih straneh, ki sledijo Hipokratovemu besedilu.

² Shaw, Why some caves become famous, str. 17–18, 21–22. Primerjava s Cerkniškim jezerom je obravnavana tam.

³ Henry of Huntingdon. *Historia Anglorum*. Obstaja najmanj 45 rokopisnih različic tega besedila, nastalih leta 1135 ali malo po tem. Prva natisnjena izdaja je Historiarum. ff. [169–228v] v [Savile, H.] ur. 1596. *Rerum Anglicarum scriptores*. London, Bishop, Nvberie in Barker. Splošno dosotopna angleška izdaja je Henry of Huntingdon. 1853. *The Chronicle of ...*, prev. T. Forester. London, Bohn, xviii, 442 str. (jama je omenjena na str. 8).

⁴ Shaw, Leonbergerjeva pesem, str. 193–206. Besedilo v angleškem in slovenskem jeziku. Celotna pesem je natisnjena v prevodu.

⁵ Frischlin, *Operum poeticorum pars elegiaca*, str. 744–745.

⁶ Valvasor, *Die Ehre*, 2. knjiga, str. 450.

⁷ Urbas, Das Phänomen, str. 25.

⁸ Hilpert, *Die historische Entwicklung*, str. 15–16.

študij. Njegovo ime je navedeno v najmanj desetih standardnih biografskih leksikonih, vključno z *Die neue deutsche Biographie*, *Biographie Universelle Ancienne et Moderne* in *Slovenskim biografskim leksikonom*.⁹ Sam Valvasor¹⁰ (oziroma njegov soavtor Erazem Francisci)¹¹ je obširno pisal o Frischlinu, pri čemer je podatke črpal iz del Jurija Pfluegerja, Frischlinovega prijatelja in avtorja uvodov v nekatere njegove knjige. Med poznejše študije spadajo izčrpne Straussove¹² biografije iz leta 1856 ter biografije Röckeleina in Bumillerja¹³ iz leta 1990, ki sta se opirala na dokumente iz Arhiva Republike Slovenije. Slednji so tudi glavni vir pričujočega besedila.

Nikodem Frischlin se je rodil 22. septembra 1547 v Erzingenu, 30 kilometrov južno od Tübingena, in umrl 29. novembra 1590 v Hohenurachu, vzhodno od Stuttgarta. V obdobju 1563–1565 je študiral v Tübingenu in bil leta 1568 na tamkajšnji univerzi imenovan za profesorja književnosti in zgodovine. V tem času je spoznal kar nekaj Slovencev, med njimi tudi Primoža Trubarja (1508–1586). Leta 1576 ga je cesar Rudolf II. imenoval za dvornega pesnika, leto kasneje pa je prejel naziv palatinskega grofa. Vedno znova pa se je zapletal v spore z univerzitetnimi oblastmi in drugimi vplivnimi možmi.

Službovanje v Ljubljani med letoma 1582 in 1584 je bilo dobrodošel oddih, vendar je tudi tod svoje dokaj napredne ideje uveljavljal brez zadostne mere tankočutnosti. Ob vrnitvi v Nemčijo je nekaj malega poučeval, nato pa več let predvsem potoval in si prizadeval za objavo svojih knjig. V iskanju mecen, ki bi prevzel del stroškov objave, je pisal tudi vojvodi württemberskemu. Ko ga je ta zavrnil, mu je poslal osoren odgovor in tako postal še bolj neprijeten. Aprila leta 1590 so mu odredili hišni pripor na württemberskem dvoru pri Stuttgartu. Od tod so ga premestili v Hohenurach v Švabski Juri in zaprli v tamkajšnjem gradu. Od tam je skušal pobegniti skozi okno po zvezanih rjuhah. Te so se strgale in Frischlin je na skalah pod gradom padel v smrt.

Svoje izjemno pestro življenje je zapolnil z neutrudnim pisanjem knjig, prav tistih, za katere je iskal pomoč za tiskanje. Na seznamu njegovih objavljenih del je mogoče najti številne prevode grške in latinske književnosti, nekaj dramskih besedil in izobraževalnih del ter ogromno število pesmi. Njegovo pedagoško delo bomo podrobneje predstavili v okviru časa, ki ga je preživel v Ljubljani. Zanimal se je tudi za astronomijo, in to ravno v času, ko je postala znana – ne pa tudi obče sprejeta – Kopernikova ugotovitev, da se Zemlja vrti okoli Sonca. As-

trologiji, ki je bila še vedno zelo razširjena dejavnost, je Frischlin oporekal v knjigi,¹⁴ ki jo je dokončal na začetku leta 1582 in objavil leta 1586.¹⁵

Obstaja več Frischlinovih portretov, za katere pa se zdi, da so vsi različice zgolj dveh originalov. Prvi, portret Frischlina pri 31-ih iz leta 1578, je bil objavljen v njegovi knjigi *Hildegardis Magna*.¹⁶ Ta upodobitev je zrcalno obrnjena služila kot podlaga drugim portretom v nekaterih njegovih knjigah pesmi. Portret na sliki 1 je bil prvič objavljen leta 1587.¹⁷ Enak odtis je bil uporabljen tudi v zvezku iz leta 1601, v katerem je pesem o Cerkniškem jezeru. Drugi portret, oljna slika neznanega slikarja, visi v prostorih univerze v Tübingenu. Na njem je upodobljen Frischlin pri 42-ih, torej leta 1588 ali 1589, nekaj let po svoji vrnitvi iz Ljubljane. Na podlagi tega portreta je nastal odtis, objavljen leta 1856.¹⁸

Slika 2: Frischlin pri 31-ih leta 1578. Zaradi svoje drže in morda prizadevanja pokazati svojo učenost je videti veliko starejši.

⁹ Kidrič, Frischlin, SBL, 1, str. 190–192.

¹⁰ Valvasor, *Die Ehre*, 2. knjiga, str. 445–452.

¹¹ Reisp, *Korespondenca*, str. 9, 15 (besedilo v angleškem in slovenskem jeziku); Baraga, Erazem Francisci, str. 112–142 (z izvirnim besedilom v angleškem jeziku).

¹² Strauss, *Leben und Schriften*.

¹³ Röckelein, *Ein unruhig poet*.

¹⁴ Frischlin, *De astronomicae artis*.

¹⁵ Thorndike, *A history of magic*, str. 190–193.

¹⁶ Frischlin, *Hildegardis magna: comoedia nova*.

¹⁷ Frischlin, *Operum poeticorum pars scenica*.

¹⁸ Prav tam.

Slika 3: Frischlin pri 42-ih leta 1588 ali 1589. Oljna slika na Univerzi v Tübingenu.

Slika 4: Frischlin na odtisu iz 19. stoletja.

Frischlin v Ljubljani

Razen na že omenjene vire se to poglavje opira tudi na knjigo iz leta 1888,¹⁹ v kateri je posebej obravnavan Frischlinov načrt za šolsko reformo.

Frischlin je zapustil Tübingen 24. junija 1582 in se na konju mimo Dunaja in Gradca odpravil v Ljubljano. V mesto je prispel malo pred 27. julijem, brez žene in družine, ki se mu je pridružila pozneje. Dne 1. avgusta je nastopil službo ravnatelja protestantske šole, kjer je imel zagotovljeno dobro plačo in udobno namestitev. Ker je poučeval le dve uri na dan, se je lahko v miru posvetil načrtovanju šolske reforme. Po njegovem mnenju namen poučevanja ni bil le posredovati znanje, marveč tudi pripraviti učence na življenje. Ker je bilo v tistem času na voljo le malo dobrih učbenikov, je napisal novo, pravilnejšo in preprostejšo slovnico. Oblikoval je nov šolski red.²⁰ V šoli je uprizarjal gledališke predstave in dovolil uporabo slovenskega jezika v prvem razredu.

Sprva se je Frischlin lepo razumel z ljubljanskimi sodelavci in je nekaj malega sodeloval pri tiskanju prvega Svetega pisma v slovenskem jeziku leta 1584. Ko je iz Tübingena prispela tožba zoper njega, jo je s Trubarjevo pomočjo zavrnil. Sčasoma sta njegova nečimrnost in nepokorščina proti oblastem postali moteči. Čeravno je bil bolj izobražen in morda tudi bolj razgledan kot njegovi sodelavci, ni zmožal pridobiti njihove podpore za vse svoje projekte. Prav tako je jeseni leta 1583 dlje časa preživel daleč od šole, v Padovi in Benetkah, kjer si je prizadeval natisniti nekaj svojih knjig. Maja leta 1584 je odstopil z mesta ravnatelja, da bi poiskal novo zaposlitev v Gradcu, vendar brez uspeha. Dne 12. avgusta je zapustil Ljubljano in se vrnil v Tübingen.

Nikjer ni podatkov o Frischlinovih potovanjih drugod po Slovenskem, zato ostajajo okoliščine njegovega obiska Cerknice nepojasnjene. Ker pa je slednja od Ljubljane oddaljena le 50 kilometrov, bi jo lahko obiskal oziroma obiskoval kadarkoli. Gašper Godeša, kateremu je pesem posvečena, nakazuje na povezavo s Cerknico, več pa o njem ni znano.

Pesmi

Čeprav pet zvezkov Frischlinovih pesmi sestavlja le majhen drobec vseh njegovih objav, so ti izjemno obsežni. Eden²¹ obsega 951 neoštevilčenih strani, drugi²² 486 in spet tretji 540 strani. Pri iskanju dve strani dolge pesmi o Cerkniškem jezeru je bilo treba preiskati približno 2400 neoznačenih strani.

¹⁹ Wallner, *Nicodemus Frischlins Entwurf*.

²⁰ NUK, MS. 68 (ponatisnjen v Röckelein, *Ein unruhig poet*, str. 108).

²¹ Frischlin, *Operum poeticorum pars elegiaca*, str. 744–745.

²² Frischlin, *Operum poeticorum pars epica*.

Natisnjene pesmi so bile združene v zvezke s skupnim naslovom *Operum Poeticorum*. Posamezni zvezki so bili nato podnaslovljeni kot *pars scenica*, *pars epica* itn. Le eden, *pars scenica*, je izšel še v času Frischlinovega življenja leta 1587. Kot najbolj priljubljen je doživel še eno izdajo pred Frischlinovo smrtjo ter šest posmrtnih do leta 1636. Druge knjige so imele samo eno izdajo, in sicer leta 1598, 1601, 1602 in 1607.

Pesem o Cerknici

Frischlinova 34-vrstična pesem o Cerkniškem jezeru je prvič izšla leta 1601, enajst let pred avtorjevo smrtjo, v zvezku *Operum Poeticorum pars elegiaca*. Ker strani v njem niso oštevilčene, je pesem najlažje najti s pomočjo identifikacije "Elegia IX" v "Lib. XX", tj. številka 9 dela 20 v tem zvezku. Strani v izvodu, ki je tu predstavljen (British Library 11409.d.52), je eden prvih lastnikov, Seb. Hengevelt, oštevilčil s črnilom. Pesem je natisnjena na straneh 744 in 745. Pod naslovom "De lacu Circnitio" je posvetilo "Ad Gasparem Godescheium

Circnitianum" (Gašperju Godeši iz Cerknice), o katerem pa zaenkrat ni znano nič.

Tu sta podana prevoda izvirnega besedila v angleškem in slovenskem jeziku. James Macqueen, prvi prevajalec, je dodal pojasnjevalno opombo o grškem mitu, na katerega se nanašata prvi dve vrstici: *Inopus je reka na otoku Delos, ob kateri je Letó rodila Apolona in Artemido. Ker naj bi naraščala in upadala hkrati z Nilom, je veljalo splošno prepričanje, da sta povezani s podzemnim kanalom.*

Angleški prevod pesmi se glasi:

ON THE CERKNICA LAKE

Why should I marvel at the stream of Inopus on Delos, or the rising and falling waters of the Nile? My source of wonder, my friend, is the Lake of Cerknica. That lake, which is surrounded on all sides by high mountains, has neither a spring nor outflows like a normal lake, but it rises upwards from the ground and sinks back down again, and comes and goes in its own fixed succession. For the hollow ground beneath it absorbs its standing water when the new rosy season of spring comes round. Then the meadows flourish, freed from the standing water, and the field clothes itself in green with new grass. Then the farmers break up the rich soil with their ploughs, and cover the seed they have cast in the bosom of the lake. From here they fill their cottages with a rich return, and their barns with their harvest; from here they pick peas and beans, vetch and millet. I myself have seen the land, which till recently lay hidden and covered by deep water, turn golden with the ears of wheat. I have seen the countryman wielding his hooked mattock where recently it had been the path for boats. But when the cold days of autumn follow the harvest, soon the same ground pours back the water which it has absorbed. Then billows suddenly gush out as if from pipes, and fill both sides of the long valley. At the same time as the hidden stream, fish of all kinds emerge, and ducks with wonderfully coloured heads: and where in summer slender goats had taken their stand, there in winter fish swim over the ground, and where the fowler had lately stretched out his net to catch roving birds, there now the slow-moving sailor propels his boat. I may well have difficulty in being believed, but since my own eyes are my witnesses, my own eyes should be trusted, I have seen fish held motionless, bound fast in the ice, and caught by being cut out with a stiff mattock. Go now, wonder at Inopus and the Nile, all you who have no knowledge of the wondrous waters of the Lake of Cerknica.

prev. James Macqueen

NA CERKNIŠKEM JEZERU

Zakaj bi se čudil reki Inopus na Delosu ali naraščanju in upadanju reke Nil? Kraj, ki se mu čudim, moj prijatelj, je Cerkniško jezero. To jezero, ki ga z vseh strani obkrožajo visoke gore, nima ne izvira ne odtoka, kakor navadno jezero, ampak se dviguje s tal in

Slika 5: Naslovna stran zvezka iz leta 1601, v kateri je bila prvič objavljena pesem o Cerknici.

zopet ponikne, prihaja in odhaja v svojem zaporedju. Kadar pride cvetoča pomlad, votlo podzemlje vsrka stoječo vodo jezera. Takrat zacvetijo travniki, osvobojeni od stoječe vode, in polje se s svežo travo obleče v zeleno. Potem kmetje s svojimi plugi razbrazdajo bogato zemljo in jo pokrijejo s semeni, posutimi preko jezerskih globin. Od tod polnijo svoje koče z bogatim dobičkom, in svoje skednje s pridelki; od tod pobirajo grah in fižol, grašico in proso. Jaz sam sem videl zemljo, ki je do nedavnega ležala skrita, prekrita z globoko vodo in se spremenila v zlatorumeno s pšeničnim klasjem. Videl sem kmeta vihteti njegovo zakrivljeno rovačo, kjer je bila še pred kratkim pot za čolne. Toda ko za žetvijo pridejo mrzli jesenski dnevi, kmalu ista zemlja izbruhne vodo, ki jo je vsrkala. Potem valovi nenadoma brizgnejo kot iz cevi in zalijejo oba konca dolge doline. Istočasno s skritim potokom se pojavijo tudi različne vrste rib, in race s čudovito obarvanimi glavami: in kjer poleti nastopajo mršave gosi, tam pozimi plavajo ribe nad tlemi, in kjer je ptičar nedavno razpenjal svojo mrežo, da bi ujel divje ptice, tam zdaj počasen čolnar poganja svoj čoln. Težko bi verjel, vendar sem se prepričal na lastne oči, kako otrpnejo ribe, užete v led in ulovljene tako, da jih ribiči izrežejo iz ledu. Pojdite zdaj in se čudite rekama Inopus in Nil, vsi vi, ki ne poznate čudesa Cerkniškega jezera.

prev. Nataša Viršek Ravbar

Ker je zvezek s to pesmijo izjemna redkost s precej manjšim številom izvodov kot *ars scenica*, je morda koristno navesti nekaj lokacij, kjer se hrani, vendar ta seznam še zdaleč ni popoln. V Sloveniji, kot kaže, izvoda ni, prav gotovo ne v NUK-u, Narodnem muzeju, Semeniški knjižnici in na SAZU. Po znanih podatkih se izvodi hranijo v Bibliothèque Nationale v Parizu (Yc.9001), v Staatsbibliothek v Münchnu (P.o.lat. 1653 u), v British Library v Londonu (11409.d.52), v New Havenu (Connecticut), v Yale University Library in v Newberry Library v Chicagu. Verjetno pa so na voljo tudi v drugih večjih knjižnicah, denimo na Dunaju in v Rimu.

Ista latinska pesem je ponatisnjena v Valvasorjevi *Slavi*, v enem od poglavij, ki jih je napisal njegov soavtor Francisci.²³ Med različicami je le nekaj manjših odstopanj, predvsem v črkovanju in uporabi ločil. Na primer: Circnitianum/Cirknitianum; circnitium/Circnicium, sifonibus/siphonibus; v nekaterih primerih je bila črka *v* pretvorjena v *u*; in nekaj okrajšav je bilo razširjenih, denimo v *que*.

Skrajšana različica pesmi v nemškem jeziku je bila objavljena leta 1879 v članku o jezeru, ki ga je napisal etnolog, prirodoslovec in duhovnik na Platinu Viljem Urbas (1831–1900):²⁴

Der aus der Erd' aufsteigt, dann unter den Boden zurücksinkt;

So nach eignem Gesetz schwindet und wieder erscheint.

Sieh, es verschlingt die Wellen des Sees die geböhlte Erde,

Wenn sich der purpurne Lenz wiedergeboren erhebt. Nachdem er dann die anstandslose Bewirthschaftung des nun-

mehr trocken Seebodens geschildert, fährt er fort:

(Sledi opis uporabe po novem suhega dna jezera:)

Doch ist herbstlicher Frost nach der Zeit der Ernte gekommen,

Steigt die versunkene Fluth nen aus der Tiefe empor.

Wie aus Röhren entstandt, mit Macht dringt ein das Gewässer,

Wieder das fruchtbare Thal füllend, so weit as sich dehnt.

Mit der entstiegenen Fluth taucht auch auf der Fische Gewimmel;

Bunt am Scheitel geschmückt, kehrt auch die Ente zurück.

Wo du im Sommer geschaut schlankleibiger Ziegen Gedränge,

Streicht im Winter der Fisch über das nasse Gefild; Wo dem Vogel das Netz, dem wandernden, stellte der Finkler,

Treibt bedächtig den Kahn jetzo der Schiffer dahin. Weigerst du Glauben dem Wort? Ich sah's mit eigenem Auge,

Und doch Glauben fürwahr schenk' ich dem eigenen Aug!

To različico je pozneje leta 1907 v Würzburgu ponatisnil Hans Hilpert v svoji doktorski tezi o zgodovinskem razvoju raziskovanja značilnosti kraških pojavov.²⁵

Kasneje se je Frischlinova pesem, če sploh, omenjala le kot del Valvasorjeve knjige, nikakršnih navedb pa ni o njeni izvirni objavi 88 let prej.

Vsebina pesmi

Še preden se je Frischlin lotil pisanja, sta bili o jezeru objavljeni že dve poročili. Zato bo zanimivo preučiti, ali je morda katero kakor koli vplivalo nanj. Leonbergerjeva pesem iz leta 1537 je že bila omenjena. Za njim je Jurij Wernher (ok. 1497–1567), guverner ogrskega komitata Sáros (danes Šariš na Slovaškem) in svetovalec ogrskega kralja, predstavil podroben opis jezera v stvarni študiji o

²³ Gl. op. 11.

²⁴ Gl. op. 7.

²⁵ Gl. op. 8.

"čudovitih vodah Madžarske".²⁶ Leonbergerjevo pesem je bilo 45 let po njeni objavi bržkone težko najti v povsem drugi knjigi. Wernherjevo delo pa je bistveno lažje dostopno, saj je bilo od leta 1556 naprej – resda brez zemljevida – ponatisnjeno v številnih izdajah priljubljene knjige Žige Herbersteina o Moskvi.²⁷ To je Frischlin kot učenjak z neoviranim dostopom do univerzitetnih knjižnic zelo verjetno poznal. V obeh zgoraj navedenih virih so omenjeni občasno poplavljanje jezera ter tamkajšnje izmenično kmetovanje in ribarjenje; drugače ni moglo biti.

Možno, a malo verjetno pa se zdi, da je Frischlin svojo pesem napisal na podlagi že objavljenih podatkov. Dve leti je bival le 50 kilometrov proč od priznanega naravnega čudesa, svojo pesem je posvetil prebivalcu Cerknice, ki ga je poimensko poznal, in navedel, da je tam na lastne oči videl ribe, zamrznjene v ledu. Ta navedba bi sicer lahko bila izmišljena, toda o ribah, ujetih v led, nista njegova predhodnika nikoli poročala.

Razen tega je za predhodna dela značilen popolnoma drugačen pristop. Wernher, vir, ki ga je Frischlin več kot verjetno poznal, je poudarjal značilno naglico poplavljanja in odtekanja, ki je Frischlin ni omenil niti z besedo. Prav tako je Wernher opisoval starodavni običaj nabiranja rib, ki jih je med usihanjem jezera naplavilo na bregove. Če bi Frischlin ta običaj tudi sam poznal, ga zagotovo ne bi pozabil omeniti.

Zato ni skoraj nobenega dvoma, da je Frischlinova pesem izključno plod njegovih opazovanj in vedenja.

STEINBERGOVA KNJIGA O CERKNIŠKEM JEZERU IZ LETA 1758

Med klasična dela o zgodovini slovenskega krasa nedvomno sodi knjiga²⁸ Franca Antona Steinberga o presihajočem Cerkniškem jezeru, na naslovni strani datirana v leto 1758. V nadaljevanju bomo po predstavitvi kratkega povzetka vsebine obravnavali pomen knjige kot zgodovinskega vira ter razvojne stopnje v raziskovanju in tolmačenju nenavadnega obnašanja jezera. Čeravno je bil Steinberg pomemben še zaradi marsičesa drugega kot le svojega za-

nimanja za kras, ni o njem napisanega nič, razen v slovenskem in nemškem jeziku. Kot bomo pokazali, je ljubljanska izdaja knjige, kljub temu, da je na naslovni strani datirana v leto 1758, izšla šele leta 1761 – istega leta, kot je bila objavljena njena graška izdaja. Obstaja edinstven izvod ljubljanske izdaje, ki je prav tako datiran v leto 1758, vendar opremljen z drugačno in morda starejšo naslovno stranjo. Izvod je bil nekoč v lasti frančiškanske knjižnice in najbrž vezan lokalno. Opisali bomo tudi bistveno krajšo izdajo v francoskem jeziku. Poleg tiskanih izdaj bomo zaradi lažje vsebinske primerjave obravnavali tudi starejšo rokopisno različico knjige. Na koncu bomo dodali opis avstrijskega almanaha iz leta 1777, opremljenega s štirinajstimi Steinbergovimi ilustracijami krasa.

Izmed omenjenih raznovrstnih vidikov je bil do sedaj predmet preučevanja le dejanski datum objave ljubljanske izdaje "1758", ki se ga je v svojih delih iz let 1967²⁹ in 1970³⁰ lotil Branko Korošec, vendar ta še ni povsem pojasnjen. V knjižničnih katalogih je knjiga še naprej vpisana z datacijo 1758, namesto 1758 [= 1761], in po tem vzoru se ravna tudi

Slika 6: Franc Anton Steinberg v 74. letu starosti leta 1758.

²⁶ Wernher, *De admirandis Hungariae*, ff 17v–19). V madžarskih bibliografijah je navedena izdaja iz leta 1549, ki pa Madžarski nacionalni knjižnici ni znana. Knjigo z istim naslovom, katere avtor naj bi bil Herberstein, je leta 1689 navajal Valvasor, vendar se je izkazalo, da gre za neobstoječo, fantomsko knjigo (prim. Shaw, Baron Herberstein, str. 349–357).

²⁷ Herberstein, *Rerum Moscoviticarum Commentarij*. Wernherjevo delo je bilo vključeno tudi v latinske izdaje iz let 1557 in 1571, njegov nemški prevod pa je bil v nemških izdajah iz let 1563, 1567 in 1579 (Shaw, Baron Herberstein, str. 349–357).

²⁸ Steinberg (1758 [= 1761]), *Gründliche Nachricht*.

²⁹ Korošec, *Beseda*, dve, str. 11–22.

³⁰ Steinberg (1970) *Gründliche Nachricht*, str. 265. V nobeni od navedenih publikacij nista podrobneje obravnavana zapletenost in posledice tiskanja.

mnogi zgodovinarji. O šele nedavno odkritem, nek-
daj frančiškanskem izvodu ljubljanske izdaje z dru-
gačno naslovno stranjo ne obstaja nikakršen opis ali
razlaga. O različici v francoskem jeziku, ki jo je mo-
goče zaslediti le v katalogih nekaterih pomemb-
nejših knjižnic, je napisanega bore malo. In čeprav
je bil obstoj rokopisa v tiskanih virih že izpričan, ga
očitno še nihče ni primerjal s tiskano različico. Do-
mala neznan ostaja tudi ilustrirani almanah iz leta
1777.

Ker so vse te knjige redke, so bili leta 1970
objavljeni faksimilirani ponatisi izdaje "1758".³¹

Vsebina knjige

Čeprav se tu v glavnem osredotočamo na pisanje
in objave Steinbergovega dela, je treba vedeti tudi
nekaj malega o sami knjigi, njeni vsebini in pome-
nu. Gre namreč za prvo knjigo, ki je bila v celoti
posvečena razmeroma majhnemu Cerkniškemu je-
zeru in njegovi okolici. V njej so podrobno opisane
podoba kraja, skrivnosti jezera in pestra raba tal v
posameznih letnih časih. Največ pozornosti je dele-
žen pojav naglega naraščanja in usihanja jezera, za
katerega poskuša avtor najti nove razlage. Pred njim
se je tovrstnih raziskav lotil Valvasor, sprva v spisu
za Kraljevo družbo,³² objavljenem leta 1687 v Lon-
donu, nato pa še v spremenjeni teoriji iz leta 1689.
Slednjo je vključil v svojo razpravo, ki je izšla v
Leipzigu,³³ in obsežen prikaz Kranjske v štirih
zvezkih.³⁴ Pri Steinbergu je bilo izrednega pomena,
da je poznal Valvasorjeva dognanja ter jih nato iz-
popolnjeval in nadgrajeval. Ravno proces prevzema-
nja idej njegovega predhodnika in njihov poznejši
razvoj – kar je sicer značilna praksa v sodobni zna-
nosti – je omogočil začetek obsežnega raziskovanja
krasa. Steinbergove ideje so nato vedno znova pre-
vzemali in nadgrajevali Gruber³⁵ leta 1781, Löhn-
berg³⁶ leta 1934 ter Gospodarič in Habič leta
1978.³⁷ Prav zaradi porajanja novih idej, ki so se
med seboj nadgrajevale, si je Slovenija prislužila
priznanje kot prostor, kjer se je začelo neprekinjeno
raziskovanje jam in krasa.

Steinbergovo teorijo je mogoče povzeti takole:
opazil je, da se jezero napolni po obilnem deževju v
okolici, vendar zaradi pomanjkanja znanja o pod-

zemnih vodah in nezadostne predstave o stopnjah
zasičenosti med pojavoma ni mogel ugotoviti nepo-
sredne povezave. Zato je razvil tezo o hribih, pre-
predenih z jamami in sifoni v več ravneh, ki se med
seboj povezujejo. Nenadno poplavljanje jezera je bi-
lo po njegovem posledica naraslega pritiska v ne-
katerih jamah, ki naj bi ga povzročal zrak, ujet v
podzemne slapove.

Steinberga ni zanimalo le pojavljanje in izgi-
njanje jezera, temveč tudi njegov vpliv na dejavnosti
ljudi. Že Jurij Wernher je bil leta 1551 napisal:
*Tam, kjer so še nedavno ribarili, zdaj lahko spravljajo
žetev in celo sejejo za naslednjo ter trgujejo s pridelki,
ob koncu leta pa bodo znova ribarili.*³⁸

O raznolikosti tematik in prostoru, ki jim je v
knjigi namenjen, priča približno število strani in
ilustracij, posvečenih posameznim temam:

- splošni opis in kmetovanje	37 strani	2 ilustraciji
- ribolov	49 strani	5 ilustracij
- polhanje	12 strani	1 ilustracija
- lov na ptice in druge živali	18 strani	9 ilustracij
- obnašanje jezera	118 strani	15 ilustracij
(od tega jame	45 strani	8 ilustracij)

Steinbergovo življenje

Franc Anton Steinberg se je rodil 28. oktobra
1684 v družinskem gradu Kalec blizu Zagorja v
dolini reke Pivke, umrl pa 7. februarja 1765 v Ljub-
ljani.³⁹ Ko je bil star tri leta, je njegova družina
prodala grad in se preselila v hišo na Marofu ob
Cerkniškem jezeru. Solal se je v Cerknici, Ljubljani
in na Dunaju. Med letoma 1712 in 1724 je službo-
val kot sodni (tj. državni) uradnik, pristojen za goz-
dove, ceste in vode, leta 1718 pa je prevzel nadzor
nad cestami na širšem Notranjskem. Izoblikoval je
program za vzdrževanje cest in le-te, kar je še po-
membneje, kartografiral. Steinbergovi zemljevidi
prometnih povezav iz okoli leta 1720 so bili prvi na
Slovenskem. Ta, ki je ponatisnjen v njegovi knjigi,⁴⁰
zajema območje med Ljubljano in Prestrankom na
jugu. Na njem je avtor svoj rojstni Kalec, z nemškim
imenom Steinberg, postavil ob bok Postojni. Zato
je enako veljavo nedvomno obdržal tudi na avstrij-
skem vojaškem zemljevidu iz obdobja 1763–1797⁴¹
in kot Stemberg na Hacquetovem zemljevidu iz leta
1778.⁴²

³¹ Steinberg (1970), *Gründliche Nachricht*. Faksimilirani pona-
tis ljubljanske izdaje iz leta 1758 [= 1761]. s Koroščevim
komentarjem.

³² Valvasor, *An extract*, str. 411–426.

³³ Valvasor, *Lacus Cirknicensis*, str. 634–644. Avtorji, ki se
opirajo na zmotne drugotne vire in izvirnik radi citirajo brez
predhodnega preverjanja, v slovenski krasoslovni literaturi
pogosto navajajo, da gre za prevod članka iz leta 1687 (npr.
Acta Geographica, 25, 1985, str. 78).

³⁴ Valvasor, *Die Ehre*, 1. knjiga, str. 685–696.

³⁵ Gruber, *Briefe*.

³⁶ Löhnberg, *Žur Hydrographie*.

³⁷ Gospodarič, *Kraški pojavi*, str. 162.

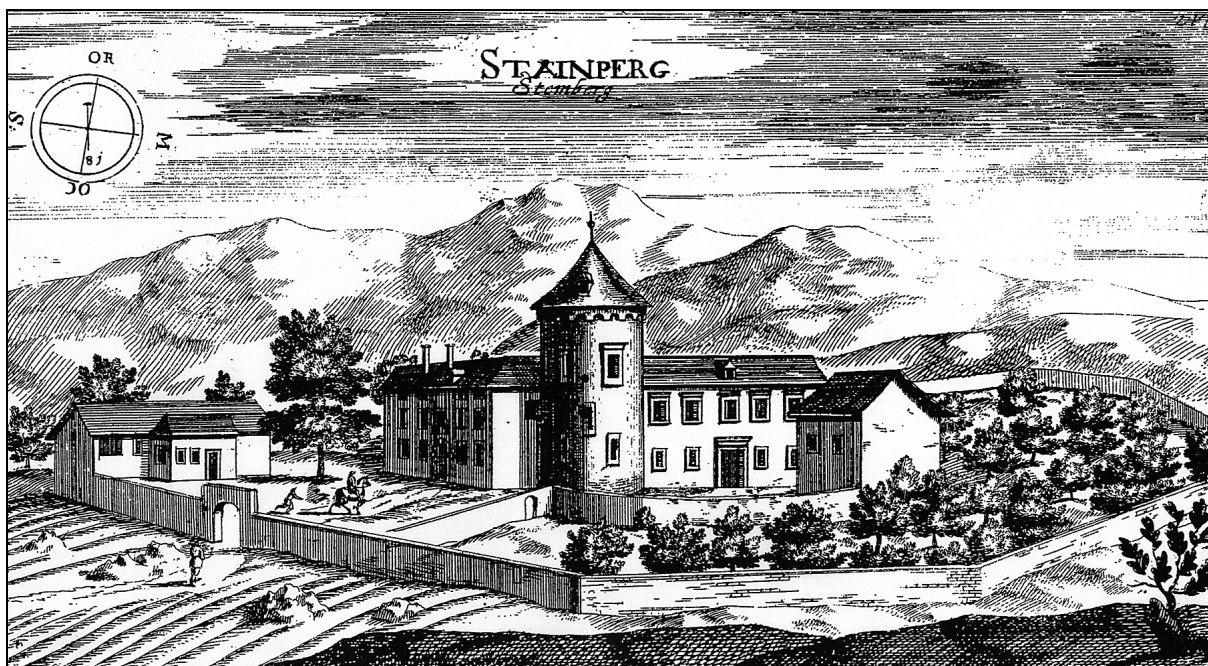
³⁸ Wernher, *De admirandis Hungariae*, ff. 17v–20).

³⁹ Rakovec, Steinberg (Stemberg), *SBL*, 3, str. 460–461; Sitar,
Steinberg, *ES*, 12, str. 302; Sitar, *Što slovenskih znanstve-
nikov*, str. 108–109. Zaradi tiskarske napake je datum Stein-
bergove smrti postavljen v januar.

⁴⁰ Steinberg (1758 [= 1761]), naspr. str. 122.

⁴¹ Rajšp, *Slovenija na vojaškem zemljevidu*, 3. odsek 226.

⁴² Hacquet, *Oryctographia Carniolica* (na koncu zločljiv zem-
ljevid).

Slika 7: Steinbergov rojstni grad Kalec z Valvasorjeve slike iz 1670-ih, tedaj znan po rodbinskem imenu.

Slika 8: Steinbergova hiša na Marofu (fotografija Jean Shaw, 20. september 1991).

Steinberg je na Marofu preživel večino časa do leta 1720, ko se je preselil v Ljubljano. Nato se je leta 1724 kot upravnik rudnika živega srebra preselil v Idrijo in tudi tam pustil pomemben pečat s posodobitvijo tehnologije in uvedbo poklicnega usposabljanja v metalurgiji in rudarskem merjenju. Po upokojitvi pri 62-ih leta 1747 se je vrnil v Ljubljano, kjer je živel na Salendrovi ulici 6, nedaleč stran od

današnjih zgradb SAZU. Danes jo kot Steinbergovo palačo krasi spominska plošča.

Steinbergovo delovanje v Cerknici

Steinberg je od tretjega leta starosti do leta 1720 večinoma živel blizu jezera. Sledila so štiri leta bivanja v Ljubljani, v katerih je zaradi svojega dela

Slika 9: Ribolov pod ledom na Cerklješkem jezeru februarja 1714; Steinbergova oljna slika, ponatis z dovoljenjem Narodnega muzeja v Ljubljani.

prekrižaril skoraj vso Notranjsko. V Ljubljani se je dokončno ustalil leta 1747 in od tam zlahka potoval v Cerknico.

Steinberg sam navaja,⁴³ da je o jezeru začel pisati leta 1718 in osnutek končal leta 1720. Ker so v njegovi knjigi⁴⁴ podatki o jezeru vse od leta 1714, je jasno, da ga je preučeval že poprej. Prav tako je znano,⁴⁵ da ga je raziskoval že poleti 1705 in tam lovil, ko mu je bilo dvajset let. V tem obdobju je začel jezero sistematično popisovati in februarja 1714 izdelal oljno sliko zimskega ribolova pod ledom.

Med bivanjem v Idriji je moral zaradi pomanjkanja časa opustiti preučevanje na Cerklješkem, ki se ga je znova lotil ob upokojitvi leta 1747. Rokopis je izpopolnil z novimi ugotovitvami in ravno v tem času je izdelal skice, s katerimi ga je ilustriral. Leta 1755 je opravil meritve v bližnjih jamah, tj. Vranji jami, Suhadolici, Skednenci ter Veliki in Mali Karlovici. V obdobju 1755–1757 je izoblikoval dokončno razlago o delovanju jezera; takrat se je znova lotil tudi raziskovanja požiralnikov Vodonos pri Dolenjem jezeru. Akustične posebnosti jam je preučeval

še leta 1760 (po datumu na naslovnici njegove knjige).⁴⁶

Steinbergovo zanimanje za kras ni bilo omejeno le na Cerknico. Leta 1712 je skozi zgornji vhod ob cesti vstopil v Tkalco jamo in po njej sestopil do reke. Okoli leta 1716 je preučeval poplavljanja Planinskega polja, okoli leta 1720 pa jame v Postojni in Predjambi. Leta 1755 se je vrnil v Tkalco jamo.

Tisk in objava knjige v Ljubljani in Gradcu

Čeprav je, kot rečeno, naslovna stran ljubljanske izdaje Steinbergove knjige opremljena z letnico 1758, je knjiga dejansko izšla šele leta 1761, istega leta kot njena graška izdaja. Vzrok za zamudo je bila sprememba tiskarne.

Leta 1758 se je ljubljanska tiskarna v lasti ovdovele Ane Elizabete Reichard lotila tiskanja knjige ter še istega leta natisnila naslovno stran in uvodne liste. Nato je leta 1759, še preden je bilo glavno besedilo natisnjeno, Ana Elizabeta prodala podjetju J. J. Heptnerju.⁴⁷ Steinberg je izkoristil zamudo in dodal nove podatke.

⁴³ Steinberg (1758 [= 1761]), str. [xii].

⁴⁴ Prav tam, str. 219.

⁴⁵ Steinberg (1970), str. 248–251.

⁴⁶ Steinberg (1758 [= 1761]), str. 173–182 in plošča št. 29.

⁴⁷ Steinberg (1970), str. 251.

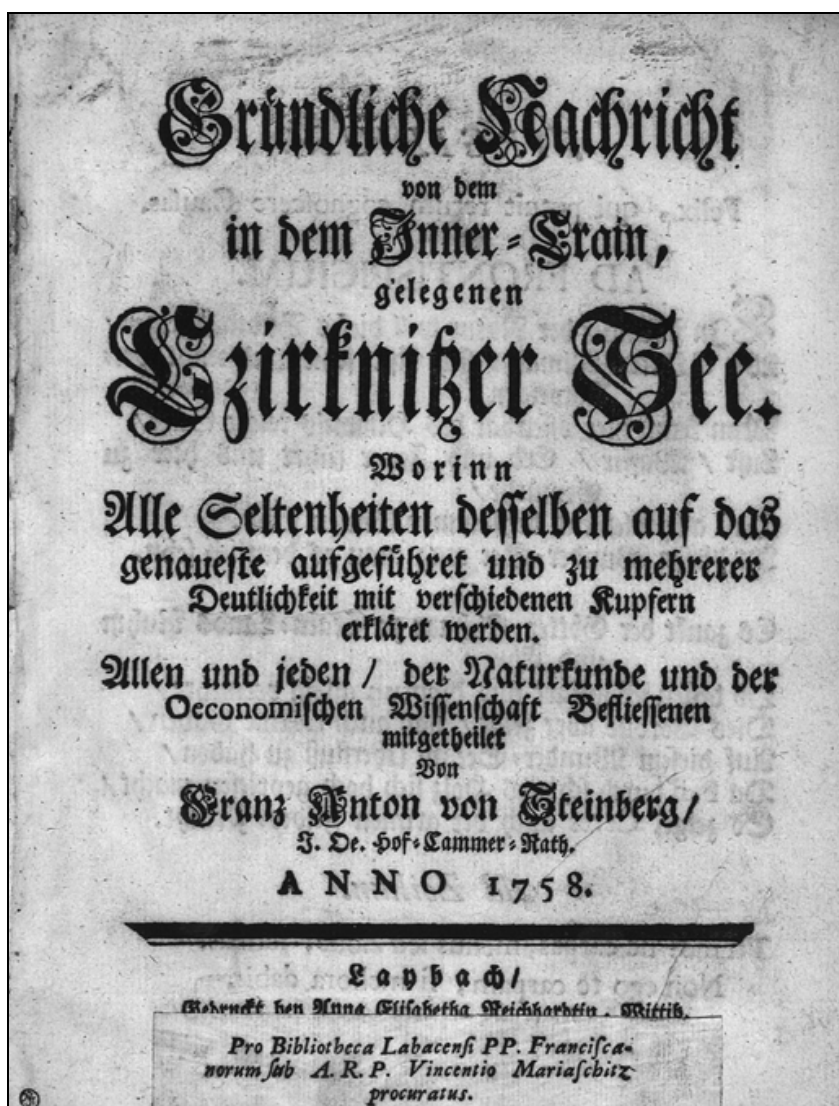
- nikjer ni navedb o "petnajstletnih izkušnjah", ki so prisotne v običajni različici ljubljanske izdaje in rokopisu.

Naslovna stran ustvarja vtis, da je nastala pred običajno različico. Po eni strani ne vključuje izrazov, ki so dodani v slednji, po drugi pa vsebuje izraz, ki je identičen tistemu v rokopisu in drugačen od tistega v običajni izdaji. Poleg tega je izvodov običajne izdaje kar lepo število, medtem ko je ta izredno neobičajen, kar kaže, da je morda šlo za vzorčno naslovnico, ki so jo spojili z običajnimi uvodnimi listi ljubljanske izdaje, ko so te združili z ločeno natisnjenim besedilom.

Takšno verjetnost nadalje potrjuje dejstvo, da je bil ta izvod nekoč v lasti knjižnice Frančiškanskega samostana v Ljubljani – glede na njihovo oznako lastništva, prilepljeno na naslovno stran, tik pod tiskarskim žigom.

karskim žigom. Slednja je namreč ne le stala v neposredni bližini ljubljanske tiskarne, temveč je kot pomembnejša krajevna knjižnica morda prejela enega od prvih izvodov nove knjige.

Še ena zanimiva posebnost tega izvoda je njegova vezava v svinjsko kožo, dekorirana s slepimi od-tisi. Na pogled se zdi celo starejša od same knjige. Ali povedano drugače: njen stil je za leto 1761 staromodni. Sicer so za podeželske vezave značilni starejši stili kot v knjigotrških središčih, tako kot lahko ženska oblačila zaostajajo za časom v primerjavi s tistimi iz modnih središč. Poleg tega so stare družinske in institucionalne knjižnice običajno desetletja ali celo dlje ohranjale nespremenjeno knjigoveško prakso. Zato je verjetno, da so bile vezave izdelane lokalno v Ljubljani ali njeni okolici.

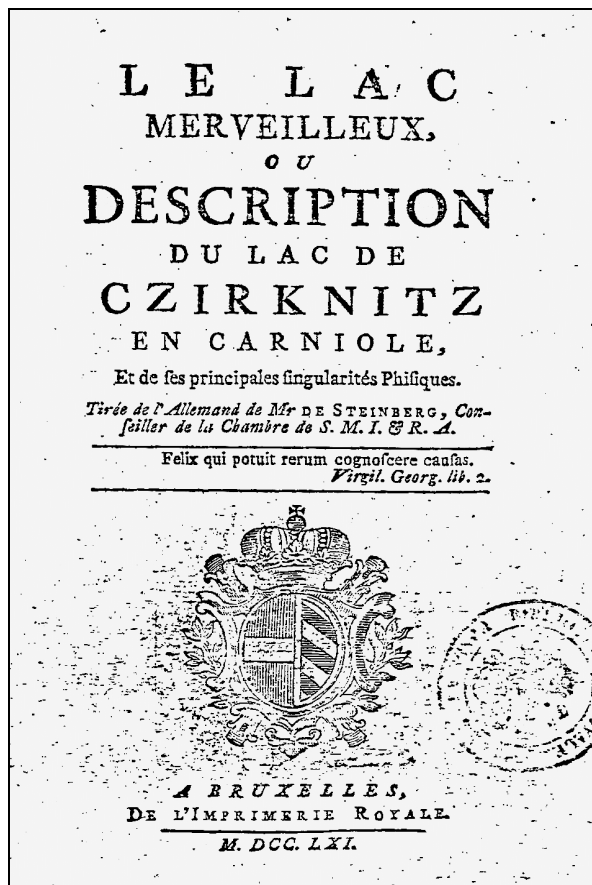
Slika 11: Naslovnica očitno edinstvenega izvoda ljubljanske izdaje. Oznaka lastništva frančiškanske knjižnice je prilepljena pod tiskarskim žigom.

Sonja Svoljšak je izdelala posebno študijo o knjigah v frančiškanski knjižnici in njihovih vezavah 18. stoletja, dekoriranih s slepimi odtisi. Na podlagi dekorativnih ornamentov na tej vezavi je potrdila,⁵⁰ da je bila izdelana v enakem konservativnem stilu kot 2671 drugih knjig, ki so bile za to knjižnico vezane v 1730-ih in 1760-ih. Tedaj je bilo v Ljubljani pet knjigoveških delavnic in ni povsem znano, katere so delale za samostansko knjižnico. Medtem ko sta dve uporabljali precej drugačen dekorativni stil, je od ostalih treh po mnenju dr. Svoljšakove to najverjetneje bila knjigoveznica Andreja Pridla, ki je delovala ravno v tistem obdobju – od 1730-ih pa vse do njegove smrti v 1760-ih.

Knjiga je trenutno v zasebni lasti.

Manjša izdaja v francoskem jeziku⁵¹

Iz naslovne francoske izdaje bi bilo mogoče sklepati, da je Steinbergovo delo dobilo sodoben francoski prevod. Vendar to ne drži: dobilo je prevod

Slika 12: Naslovna stran bruseljske izdaje iz leta 1761; izvod Belgijske kraljeve knjižnice.

skrajšane različice le dela njegovega knjižnega izvirnika. Njegov lov, streljanje in ribarjenje v Cerknici so v celoti izpuščeni; knjiga vključuje zgolj opis jezera in izvleček Steinbergove razlage njegovega obnašanja. Za razliko od 247 velikih strani v izvirniku ima ta izdaja 59 majhnih strani; in namesto 35 izvirnih ilustracij sta podana le načrt in diagram. Avtorjevega portreta ni.

Prevajalec "H. C." je v izvodu za Belgijsko kraljevo družbo naveden kot Henrik Constapel iz Haaga. Prevod je posvetil Mariji Tereziji grofici Kobenzl, Steinberg pa je izvirnik v nemškem jeziku posvetil njenemu možu, Karlu grofu Kobenzlu, lastniku posesti na Cerkniškem.

Načrt jezera je bil za to izdajo zrisan na novo. Poleg nespremenjenih slovenskih krajevnih imen je bilo uporabljenih tudi nekaj francoskih izrazov, kot na primer "Chemin pour Verd et Laubach" (Cesta proti Verdu in Ljubljani; op. prev). Edini diagram, tisti nasproti strani 50, je kombinacija izvirnikov št. 14 in 15.

Knjiga je izjemna redkost. Poleg izvoda, ki ga uporablja Belgijska kraljeva knjižnica, obstaja še eden v Narodnem muzeju v Ljubljani (št. 1148). Britanska knjižnica ima fotokopijo. Izvoda ne hrani Bibliothèque Nationale v Parizu niti državna knjižnica v Münchnu.

Rokopis

Obstoj nedatiranega rokopisa⁵² je bil prvič zabeležen leta 1927 kot štirivrstični zapis v tiskanem knjižničnem katalogu Narodne muzejske knjižnice v Pragi.⁵³ Zapis ne navaja imena, saj je Steinbergovo v samem rokopisu izpuščeno. Poleg tega se rokopis zmotno uvršča v zgodnje 19. stoletje.

Sodeč po navedbah v starejšem zapisu⁵⁴ so jezuiti v Ljubljani uporabljali Steinbergovo delo kot podlago za predavanja še pred objavo tiskane knjige. Že zgolj to dejstvo priča o obstoju ene ali dveh rokopisnih različic med letoma 1720 in 1761.

Leta 1949 je kataložni zapis opazil češki strokovnjak za zgodovino krasa Jožef Skutil,⁵⁵ ki tudi sam ni poznal avtorja niti ni dodal česa novega, vendar je na rokopis opozoril raziskovalce krasa, češ da "je vreden pozornosti". Pet let pozneje je po razkritju avtorjevega imena vedel več in napisal tri odstavke o njem v nemškem jeziku.⁵⁶ Celoten rokopis je danes shranjen na mikrofilmu in v kopiji na papirju, ki bosta deponirana v knjižnici Inštituta za raziskovanje krasa v Postojni.

⁵² Steinberg, *Der wunderbahre See*.

⁵³ Bartoš, *Soupis rukopisů*, str. 417.

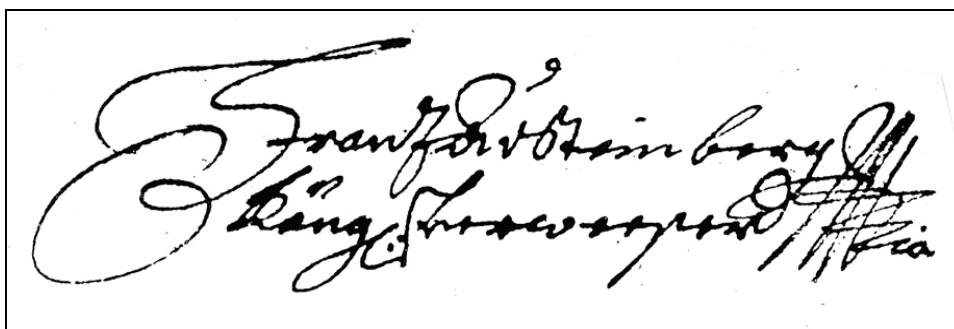
⁵⁴ Stoiser, *Die ältesten Nachrichten* str. 13–14.

⁵⁵ Skutil, *Rukopis o cirknickém jezeře*, str. 136–137.

⁵⁶ Skutil, *Der Prager Text*, str. 6–8.

⁵⁰ Svoljšak, S., Pismo avtorju z dne 13. februarja 2008.

⁵¹ Steinberg (1761), *Le lac merveilleux*.

Slika 13: Steinbergov podpis na dokumentu idrijskega rudnika iz leta 1741.

Pisava najbrž ni Steinbergova.⁵⁷ V tistem obdobju so takšne dokumente običajno pisali tajniki; edini znani primer Steinbergove pisave je njegov podpis.⁵⁸

Rokopis je nedvomno nastal veliko prej kot končno besedilo, namenjeno tiskanju. V knjigi so izpuščena štiri poglavja (peto o polhanju, ter osmo, štirinajsto in devetnajsto o obnašanju jezera), približno 85 drugih tiskanih strani pa je bilo bodisi razširjenih iz krajših odlomkov ali napisanih povsem na novo. Nekaj jih je dodanih tam, kjer je zaradi diagramov potrebna podrobnejša razlaga v besedilu. 281 strani rokopisa (76 odstotkov) ostaja v tiskani različici domala nespremenjenih. Zaradi dodatkov, ki so bili v rokopis vneseni naknadno, pa je tiskana knjiga vendarle več kot dvakrat daljša (za približno 135 odstotkov). K sodobni kopiji, natisnjeni z mikrofilmu, je priložen podrobnejši opis razlik med rokopisom in tiskano različico.

Ilustracij v rokopisu ni, čeprav so na naslovni strani omenjene. Vendar to še ne pomeni, da so se izgubile. Znano je, da je bila večina ilustracij izdelana pozneje, naslovna stran rokopisa pa je bila zelo verjetno le osnutek svoje predvidene končne podobe.

Datum rokopisa je mogoče približno določiti na podlagi primerjave med nekaterimi letnicami, ki se pojavljajo v tiskani knjigi in rokopisu. Medtem ko so 1747 in prejšnje letnice navedene v obeh, se letnica 1755 (na peti strani knjige) v rokopisu ne pojavlja. Torej je bil rokopis najverjetneje dokončan med letom 1747 ob Steinbergovi upokojitvi v Ljubljani in letom 1755. Ker je sam zapisal, da je prvi osnutek končal leta 1720, se je ta z vsemi

spremembami in dopolnitvami vred najbrž ohranil kot del končnega rokopisa. Eno od tiskanih poglavij, ki ga v rokopisu ni, nosi naslov "Obnašanje jezera v obdobju 1714–1752", iz katerega je razvidno, da je bil rokopis končan najpozneje leta 1752. Zato je mogoče sklepati, da je bil napisan v prvih petih letih Steinbergovega pokoja, med letoma 1747 in 1755. Stavek na naslovni strani, ki govori o petnajstletnih izkušnjah, ni zanesljiv, saj se v povsem nespremenjeni obliki pojavi tudi na naslovni strani iz leta 1758. Petnajstletno obdobje se lahko nanaša na avtorjevo prvotno raziskovanje v obdobju 1705–1720 in navedba je bila morda prepisana z naslova osnutka iz leta 1720. V tem primeru je bil končni rokopis najverjetneje končan dokaj kmalu po Steinbergovi upokojitvi leta 1747.

Predhodni (in sodeč po datumih tudi prvi) lastnik rokopisa je na izvirni vezavi imenovan kot Janez Seyfried Herberstein. Po navedbah v zgodovini rodbine⁵⁹ je živel od leta 1706 do 1771 in bil vitez malteškega viteškega reda. Predsedoval je avstrijskemu trgovinskemu uradu v Trstu, v čigar pristojnosti je bila tedaj tudi dežela Kranjska. Nato je bil član kranjskih deželnih stanov do leta 1762, ko je sprejel visok položaj na Dunaju. Med službovanjem na Kranjskem je zagotovo spoznal Cerknico, morebiti celo Steinberga osebno, in imel priložnost kupiti izvod tiskane knjige ob njenem izidu leta 1761. Rokopis je najverjetneje dobil v Ljubljani – morda prav tistega, ki ga jezuiti ob objavi tiskane knjige niso več potrebovali. Možno je tudi, da mu ga je podaril Steinberg osebno. Mogoče so v kakšnem arhivu shranjena pisma ali podobna gradiva, ki bi to lahko razjasnila.

⁵⁷ Podatke je posredovala Mira Hodnik, arhivistka v Idriji, 4. julij 2005.

⁵⁸ ZAL, IDR 55, fasc. 37, Consultation Protokolle 1741–1750 (podatke je posredovala Mira Hodnik).

⁵⁹ Kumar, *Geschichte*, 3, str. 63.

Steinbergove ilustracije v almanahu iz leta 1777

Cesarski observatorij na Dunaju je vsako leto objavljajal zajetno publikacijo manjšega formata, *Physicalischer Almanach*. Številka za leto 1777⁶⁰ obsega 220 strani in je poleg z na novo vrezanimi različicami štirinajstih Steinbergovih ilustracij opremljena tudi z njegovim načrtom jezera. Ne vsebuje pa besedila o jezeru ali njegovih jamah. Zložljivi načrt, zarisan na papirju velikosti 165 mm x 128 mm, je vstavljen pred naslovno stran. Štiri-

najst ilustracij je vtisnjenih na dvanajstih ploščah velikosti približno 87 mm x 50 mm. Na osmih so prikazane jame, bodisi ob vhodu ali pod površjem, na ostalih pa so prizori lova in ribolova. Vse ilustracije izhajajo iz slik v knjigi, le da so zaradi občutno manjšega formata poenostavljene.

Izvirnik almanaha hrani Avstrijski državni arhiv na Dunaju. Večino ilustracij je ponovno izdal Heinz Holzmann v avstrijskem speleološkem vestniku⁶¹ z omejeno naklado. Ker niso zlahka dostopne, so tu ponatisnjene nekatere izmed njih.

Slika 14: Plošča št. 1 v almanahu, izdelana na podlagi št. 31 v knjigi. Veliki most pri Rakovem Škocjanu ter vhod v Tkalco jamo in ne v jami Karlovici, kot je zmotno navedeno v podnapisu.

Slika 15: Plošča št. 9 v almanahu, izdelana na podlagi št. 33 v knjigi. Ribolov ščuke na zanko.

⁶⁰ *Physicalischer Almanach* [0]auf [0]das Jahr 1777.

⁶¹ Holzmann, Ein Höhlenkalender str. 224–227.

Slika 16: Plošča št. 11 v almanahu z upodobitvijo streljanja rac spomladi (zgoraj, izdelana na podlagi št. 6 v knjigi) in poleti (spodaj, izdelana na podlagi št. 21 v knjigi).

Slika 17: Plošča št. 12 v almanahu z upodobitvijo nočnega ribolova (zgoraj, izdelana deloma na podlagi št. 19 v knjigi) in zimskega ribolova pod ledom (spodaj, izdelana v grobem na podlagi št. 23 v knjigi).

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ZAL IDR – Zgodovinski arhiv Ljubljana Enota v Idriji
IDR 55 – Rudnik živega srebra Idrija.

LITERATURA

Baraga, France: Erazem Francisci – redaktor Valvasorjeve slave. *Valvasorjev zbornik* (ur. Andrej Vovko). Ljubljana : Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1990, str. 112–142.

Bartoš, František Michalek: *Soupis rukopisů Narodního musea*, 2. V Praze, 1927.

Dular, Anja: *Živeti od knjig : zgodovina knjigotštva na Kranjskem do začetka 19. stoletja*. Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2002.

Frischlin, Nikodem: *Hildegardis madna: comoedia nova*. Tübingen : Gruppenbach, 1579.

Frischlin, Nikodem: *Operum poeticorum pars scenica*. Strassburg : Iobin, 1587.

Frischlin, Nikodemus: *De astronomicae artis cum doctrina coelesti ...* Frankfurt : Spies, 1586.

Frischlin, Nikodemus: *Operum poeticorum pars elegiaca*. Strassburg : Iobin 1601.

Gospodarič, Rado in Peter Habič: Kraški pojavi Cerkniškega polja. *Acta Carsologica*, 8, 1979 za 1978, str. 7–162.

Gruber, Tobias: *Briefe hydrographischen und physikalischen Inhalts aus Krain*. Wien : Krauss, 1781.

Hacquet, Balthazar: *Oryctographia Carniolica, oder physikalische Erdbeschreibung des Herzogthums Krain ...*, 1. Leipzig : Breitkopf, 1778.

Henry of Huntingdon: *Historia Anglorum. Rerum Anglicarum scriptores*. (ur. Savile, H.). London : Bishop, Nverie, Barker, 1596, str. 169–228v.

Herberstein, Sigismund: *Rerum Moscovitarum Commentarij*. Basel : Oporinus, 1556.

Hilpert, Hans: *Die historische Entwicklung der Frage nach dem Wesen des Karstphänomens*. Würzburg, 1907.

Holzmann, H.: Ein Höhlenkalender aus dem Jahre 1777. *Höhlenkundliche Mitteilungen*, 41, 1985, str. 224–227.

Kidrič, France: Frischlin Nikodem. *Slovenski biografski leksikon*, 1, 1926, str. 190–192.

Korošec, Branko: Beseda, dve o Steinbergovem in drugih opisih Cerkniškega jezera. *Kronika*, 15, 1967, str. 11–22.

Kumar, J. A.: *Geschichte der Burg und Familie Herberstein : in drei Theilen*. Wien : Gerold, 1817.

Leonberger, Georg: *Amoenissimae iuxta anque fertilissimae in convalibus sitae regionculae Cirknizae descriptio*. Ingolstadt, Weissenhorn, 1537.

Löhnberg, Alfred: *Zur Hydrographie des Cerkniško Polje (ein Betrag zur Karstforschung)*. Mémoires

de la Société de Géographie de Beograd, 3. Beograd : Mlada Srbija, 1934.

Physicalischer Almanach [O]auf [O]das Jahr 1777. Wien, 1777.

Rajšp, Vinko (ur.): *Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787 (1804)*, 3. zvezek. Ljubljana : ZRC SAZU in Arhiv Republike Slovenije, 1997.

Rakovec, Ivan: Steinberg (Stemberg) Franc Anton. *Slovenski biografski leksikon*, 3. Ljubljana, 1967, str. 460–461.

Reisp, Branko: *Korespondenca Janeza Vajkarda Valvasorja z Royal Society*. Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1987.

Röckelein, Hedwig in Casimir Bumiller. *Nikodemus Frischlin – ein unruhig poet 1547–1590*. Veröffentlichungen des Stadtarchivs Balingen, 2. Bd. Balingen, [1990].

Shaw, Trevor R.: Baron Herberstein on the Cerknica karst lake – a phantom book of the 16th century? *Acta Carsologica*, 23, 1994. str. 349–357.

Shaw, Trevor R.: Why some caves become famous – Wookey Hole, England. *Cave and Karst Science*, 23, 1996, str. 17–23.

Shaw, Trevor R.: Leonbergerjeva pesem o Cerkniškem kraškem jezeru iz leta 1537. *Annales*, 4, 1994, str. 193–206.

Sitar, Sandi: Steinberg, Franc Anton. *Enciklopedija Slovenije*, 12, 1998, str. 302.

Sitar, Sandi: *Sto slovenskih znanstvenikov, zdravnikov in tehnikov*. Ljubljana : Prešernova družba, 1987.

Skutil, Josef: Der Prager Text aus der Arbeit Steinbergs über den Zirknitzer See. *Die Höhle*, 5, 1954, str. 6–8.

Skutil, Josef: Rukopis o cirknickém jezeře v Praze z počátku 19. století. *Československý Kras*, 2, 1949. str. 136–137.

Steinberg, Franz Anton: Der wunderbahre See, oder wahrer und auf einer funffzehn-Jährige[0] Erfahrung gegründeter Bericht von dem in Nieder-Crain gelegenen Czirknitzer See ... Rokopis hrani Národní Muzeum, Praha pod signaturo MS. XVII G 22.

Steinberg, Franz Anton: *Gründliche Nachricht von dem in dem Inner-Crain gelegenen Czirknitzer-See*. Laybach : Reichhardt, 1758 [= 1761].

Steinberg, Franz Anton: *Gründliche Nachricht von dem in dem Inner-Crain gelegenen Czirknitzer-See*. Ljubljana : Cankarjeva založba, 1970. Faksimilirani ponatis ljubljanske izdaje iz leta 1758 [= 1761] s komentarjem Branka Korošca.

Steinberg, Franz Anton: *Gründliche Nachricht von dem in dem Inner-Crain gelegenen Czirknitzer-See ...* Grätz : Lechner, 1761.

Steinberg, Franz Anton: *Le lac merveilleux, ou description du lac de Czirknitz en Carniole ...* Bruxelles, : L'Imprimerie Royale, 1761.

- Stoiser, Josef: Die ältesten Nachrichten und Ansichten über den Zirknitzer See und andere Karsterscheinungen. *Jahresbericht der k.k. Staats-oberrealschule*. Graz, : K. k. Universitäts Buchdruckerei d styria d, 1904, str. 1–21.
- Strauss, David Friedrich: *Leben und Schriften des Dichters und Philologen Nicodemus Frischlin*. Frankfurt am Main : Literarische Anstalt, 1856.
- Thorndike, Lynn: *A history of magic and experimental science*, 6. New York : Columbia University Press, 1941.
- Urbas, Wilhelm: Das Phänomen des Zirknitzer Sees und die Karsthäler von Krain. *Zeitschrift des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins*, 10, 1879. str. 17–33.
- Valvasor, Johann Weikhard: An extract of a letter written to the Royal Society out of Carniola, being a full and accurate description of the wonderfull Lake of Zirknitz in that country. *Philosophical Transactions*, 16 (191), 1687, str. 411–426.
- Valvasor, Johann Weikhard: *Die Ehre dess Hertzogthums Crain*. Laybach, Nürnberg, 1689.
- Valvasor, Johann Weikhard: Lacus Cirknicensis potiora phaenomena, ex principiis physicis & mathematicis explicata. *Acta Eruditorum*, 9, 1689, str. 634 – 644.
- Wallner, Julius: *Nicodemus Frischlins Entwurf einer Laibacher Schulordnung aus dem Jahre 1582*. Ljubljana, 1888.
- Wernher, G.: *De admirandis Hongariae aquis hypomnematation*. Wien : Aquila, 1551.

ZUSAMMENFASSUNG

Der Zirknitzer-(Cerknica)-See in Frischlins Lied aus der Zeit um 1583 und zwei Bücher von Steinberg aus dem Jahr 1761

Nikodemus Frischlin (1547–1590) führte ein bewegtes Leben, das mit einem misslungenen Fluchtversucht aus dem Gefängnis ein Ende nahm. Als

Literatur- und Geschichtslehrer in Tübingen kannte er Trubar. Er veröffentlichte eine Reihe von Büchern – Übersetzungen, Bühnenwerke – und eine enorme Zahl von Gedichten. Als Pädagoge setzte er sich für fortschrittliche Ideen ein. Gerade in dieser Rolle war er zwischen 1582 und 1584 in Laibach (Ljubljana) tätig. Sein kurzes Gedicht über den Zirknitzer-(Cerknica)-See ist durch Valvasors Nachdruck bekannt. Um das Original-Gedicht veröffentlichen zu können, mussten ca. 2400 nichtpaginierte Seiten gesichtet werden.

Demgegenüber ist das Buch Franz Anton Steinbergs (1684–1765) über den besagten See ein 235 Seiten umfassendes klassisches Werk. Das Buch ist meistens mit dem Erscheinungsjahr 1758 datiert – wie das Titelblatt der Laibacher Ausgabe. In der Tat ist diese – so wie die Grazer Ausgabe auch – im Jahr 1761 erschienen – wegen der Verspätungen, die beim Druck erfolgten, nachdem die Einleitungsseiten der Laibacher Ausgabe gedruckt wurden. Für das einzigartige Exemplar der Laibacher Ausgabe, das sich ehemals im Besitz der dortigen Franziskanerbibliothek befand, ist bekannt, dass es eine andere Titelseite aufweist. Diese dürfte vor dem Buch selbst entstanden sein. Allem Anschein nach handelte sich um eine Mustervariante, die später verworfen wurde. Im selben Jahr wurde in Brüssel eine viel kürzere Variante, im Jahr 1970 aber ein Faksimile-Nachdruck der Laibacher Ausgabe veröffentlicht.

Der erste Buchentwurf entstand zwischen 1718 und 1720, die späteren handschriftlichen Ausgaben wurden von den Laibacher Jesuiten verwendet. Die einzige noch erhaltene Handschrift befindet sich in Prag und dürfte zwischen 1747 und 1752 verfasst worden sein.

Seit 1714 widmete sich Steinberg sein ganzes Leben lang dem Phänomen des Zirknitzer Sees. Im vorliegenden Beitrag ist die Reproduktion eines Ölgemäldes aus demselben Jahr abgebildet, auf dem der Fischfang unter dem Eis dargestellt ist. Außer der Tätigkeit der an dem See lebenden Bevölkerung – Landwirtschaft, Fischfang und Jagd – widmete der Verfasser die Hälfte des Buches der Deutung der Ursachen für den raschen Wechsel zwischen Hochwasser und Absickern des Sees, wobei er Valvasors Gedanken ergänzte und weiterführte.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 364-058.51:737.3(497.4Ljubljana)"16"

Prejeto: 3. 12. 2008

Irena Žmuc

magistra zgodovinskih znanosti, muzejska svetnica, Mestni muzej Ljubljana, Gosposka 15, SI-1000 Ljubljana
e-pošta: irena.zmuc@mestnimuzej.si

Prva ljubljanska beraška značka iz leta 1622

IZVLEČEK

Članek osvetljuje zgodovino socialne pomoči v Ljubljani v 17. stoletju. Ob pregledu gradiva v Zgodovinskem arhivu Ljubljana smo našli vir iz leta 1622, ki potrjuje, da je pomoč revnim in beračem že postajala selektivna. Ob pregledu računskih knjig/izdatkov mesta Ljubljana je ohranjen zapis, ki govori o doslej najstarejši znani beraški znački, ki so jo izdali v Ljubljani. V zaključku skušamo po doslej znanih virih o beraških značkah iz let 1651, 1667, 1675 rekonstruirati morebitno podobo prve izdane beraške značke v Ljubljani, ki je bila najverjetneje predloga za vse naslednje. V Mestnem muzeju Ljubljana hranimo beraško značko datirano z letnico 1667.

KLJUČNE BESEDE

Ljubljana, 17. stoletje, socialna zgodovina, beraška značka

ABSTRACT

THE FIRST LJUBLJANA BEGGAR BADGE FROM THE YEAR 1622

The article illuminates the history of social aid in Ljubljana in the 17th century. During reviewing of the material in the Zgodovinski arhiv Ljubljana we have found a source from the year 1622, which verifies that the help to the poor and beggars was becoming selective. Along with the account books/expenditures of the town of Ljubljana, a record is preserved on up to the present time oldest known beggar badge that was issued in Ljubljana. In the conclusion, we attempt to reconstruct based on known sources on beggar badges from the years 1651, 1667, and 1675, the possible image of the first issued beggar badge in Ljubljana, which was most probably a model for all the following ones. In the Mestni muzej Ljubljana, a beggar badge dated with the year 1667 is kept.

KEY WORDS

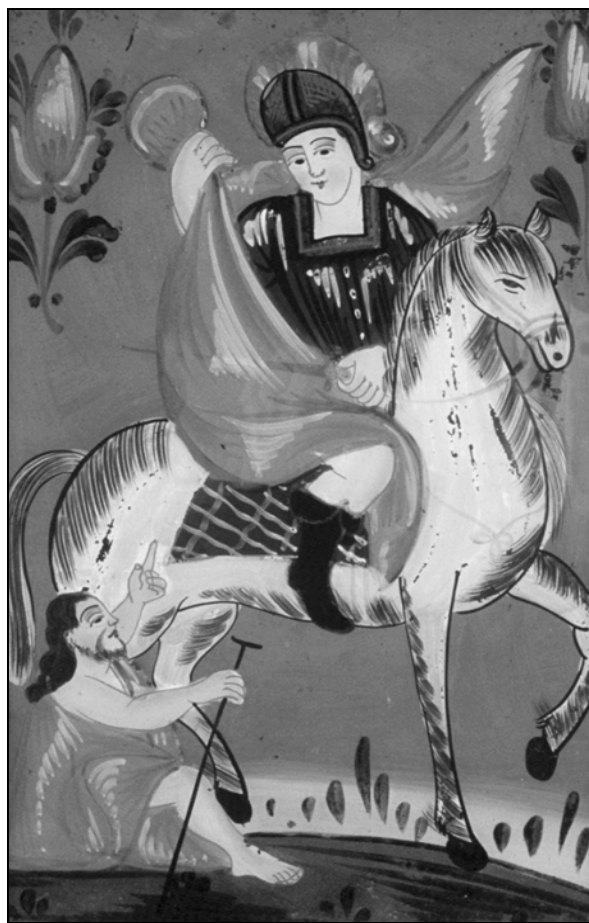
Ljubljana, 17th century, social history, beggar badge

Miloščina smrti reši¹

Revščina je konstanten družbeni fenomen in stanje, ki je bilo v različnih časovnih obdobjih različno opredeljeno, je zapisal Michel Mollat.² Bronislaw Geremek je revščino opredelil z bolj razširjeno definicijo o revežih in njihovem statusu: revež je vsak, ki je stalno ali začasno v situaciji šibkega, odvisnega. Od nekdaj sta obstajali dve osnovni vrsti revščine: prava, imenovana tudi vsiljena revščina, ki je bila odvisna od mnogih dejavnikov; in zavestna revščina, ki so jo "gojili" v ubožnih meniških redih. Dojemanje revščine kot kreposti je bilo razširjeno zlasti pri frančiškanih, temeljilo je na razumevanju evangelija v 13. stoletju v Evropi.³ Prelomne spremembe dojemanja revščine in beraštva so se dogajale v začetku moderne dobe.

Ker je "mestni zrak osvobajal",⁴ so bila mesta vabljiva za posameznike iz najraznovrstnejših vzrokov. Kdor je zapustil zemljo in ostal znotraj mestnega obzidja, se je pač moral znajti. Tistim, ki so se zatekli v mesta, so se odpirale možnosti tako socialnega vzpona in uveljavitve, kot stagnacije in propada, tudi zaradi nezmožnosti vključevanja v novo okolje in drugih realnih dogajanj v mestu in mestni okolici. Prav odnos do revnih in beračev je kazal na kulturno raven družbe, na njen razum in socialni občutek, ki se je odražal predvsem kot (ne)strpnost do drugačnih. S tem so določali tudi raven socialne higiene v družbi. Nemški gospodarski zgodovinar Bernard Roock je primerjal svojo študijo z deli Hieronymusa Boscha (1450–1569), nizozemskega slikarja realista preprostih in zgoščenih podob življenja, ki so temeljile na resničnosti. Slikar je slikal življenje, kakršno se je odvijalo na mestnih ulicah in trgih. Bosch je s svojim delom dokazoval, da so bili berači vedno del pejsaža, toda le za tiste, ki so jih sploh hoteli opaziti.⁵

Mesto je ustvarjalo nov model siromaštva, ki sta ga določali ekonomska in družbena strukturiranost, zaprtost mesta in splošne lastnosti mestne naselbine. Vsebinske meje bede so se spreminjale – temeljno merilo so bile prehranjevalne norme, obstojali so že tudi nematerialni vidiki revščine in bede. Prav mesto je postajalo prostor, kjer sta se srečevali "posvečena", prava revščina z "nevrednimi" z mestnega obrobja – prostitutkami, prestopniki, klateži, čemur bi lahko rekli kar "poklicna revščina". Kar je že pomenilo, da se je začela zamegljevati razlika med revnimi in berači na eni strani ter klateži in postopači na drugi.

Sv. Martin iz Toursa deli plašč z beračem, druga polovica 19. stoletja (Mestni muzej Ljubljana).

Že majhna sprememba v razmerju med mezdami in cenami oziroma med prehranjevalnimi potrebami in količino pridelka, je povzročila, da so se na ulicah prikazale množice beračev. Zanimiva je skoraj soglasna trditev raziskovalcev, da je po mestih ves čas ostajal delež beračev približno enak, okoli pet odstotkov.⁶

Beraška značka je stigma

Razvoj je šel povsod v Evropi v podobni smeri: v Angliji in na Irskem, v Franciji, v Nemčiji in na Nizozemskem. Enako je veljalo za naš širši kulturni krog. Postopoma se je pomoč za reveže, berače institucionalizirala, prevzemale so jo posvetne ustanove. Ker niso mogle poskrbeti za vso revščino, ki se je stekala v mesto, so morali razviti selekcioniranje domačih in tujih revežev. Ena od oblik opazne selekcije so bile beraške značke. Pridobitev značke je pomenilo, da je berač sodil med "sprejete", dopustne berače. Vsi berači so jo hoteli imeti, nihče

¹ Bojc, *Pregovori in reki*, str. 69.

² Mollat, *Die Armen im Mittelalter*, 13 ss.

³ Geremek, *Usmiljenje in vislice*, str. 118 ss.

⁴ Stadtluft macht frei!, nemški pregovor.

⁵ Roock, *Außenseiten, Randgruppen, Minderheiten*, str. 71.

⁶ Geremek, *Usmiljenje in vislice*, str. 118 ss.

pa javno pokazati. Kajti gotovo je psihološki moment stigmatizacije, uvrstitev na dno družbene lestvice, tedaj že igral pomembno vlogo. Podoba berača, ki mu dobri ljudje priskočijo na pomoč, je bila romantična preteklost, individualizem novega veka je pozabljal evangelij. Pesnik François Villon (1431 – ok. 1465) je menil "Na svetu je najlepše – blagostanje".⁷

Tudi pričevanje Jonathana Swifta iz leta 1737 podpira tezo o stigmati. Z obilico jedkega humorja je opisal t. i. "beggars", nižje, neljudi, berače. Nekateri berači so mu pokazali beraško značko šele, ko jih je izzval: nekateri so jih vlekli iz žepov, drugi izpod plaščev, nekateri so jih imeli našite pod kapo in včasih jo je imel kdo celo pravilno našito na rami. "Preveč leni so, da bi delali, ne bojijo se ne krasti in ne sramujejo se beračiti, kljub temu pa so tako ponosni, da se sramujejo biti videni z beraško značko." Tako so mu zatrjevali mnogi, zlasti ženske.⁸ Koliko podatkov v nekaj vrsticah: o značkah in o tem, da so stvari tudi po stotih letih urejevali enako, o uredbi, da bi morala biti značka pritrjena na vidnem mestu, o čutenju stigmatizacije ob izpostavljenosti ob neposrednem človeškem kontaktu, sramu in predvsem, vedenju beračev – izboriti si pravico do značke, a jo uporabljati le, ko je bilo nujno, bolj kot dokaz in za potrebo. Očitno se je ob družbenih premenah tudi med berače same prikradel sram nad lastnim statusom. Socialna ustanova Miséricorde iz francoskega mesta Aix-en-Provence je na posebni slovesnosti sežgala knjige s seznami pomoči, saj ljudje, ki so prejemale pomoč, sami niso želeli, da bi se njihovo ime omenjalo med berači.⁹

Kako so si berači pridobili beraško značko? Iz literature poznamo primer iz Kölna v letu 1370, kjer je moral "kandidat" za značko pridobiti dve do tri zaupanja vredne osebe, ki so potrdile, da je bil upravičen do prejemanja miloščine.¹⁰ Žal ne vemo, kako so potekale "vizitacije" beračev v Ljubljani, prav tako ne vemo za morebitne popise beraškega prebivalstva. Najverjetneje je bilo osnovno izločevanje – domačin proti tujcu, za katerega naj bi poskrbeli druge.

Prva opazna sprememba, ki so jo prinesle beraške značke, je bila racionalizacija pomoči. Takoj ko so oblasti začele prešteti in odbirati prave od nepravih, so se lotile še nadziranja in kaznovanja. Slog kaznovanja je bil lahko neverjetno brutalen! Za današnji čas povsem nečloveška in nerazumljiva je bila kazen, da so z žigosanjem na kožo označili človeka kot nesprejemljivega (v kožo so mu vrezali določeno znamenje in rano napolnili s smodnikom, da se je obarvala), mu odrekli vsako gostoljubje in

ga vrgli izven mestnega obzidja. Imeli so možnost celo ubiti siromaka, če je kot "nezaželena" oseba ponovno prestopil mestno obzidje.¹¹

Takoj ko so bili berači opremljeni z beraško značko, so jih nadzirali in razvrščali v nove kategorije. V dno družbe so sodili romarji, potujoči obrtniki, tujci, nepotrebna svojat in prostitutke. Razvoj se je nadaljeval še z več represije. Mestne oblasti so izrabile tudi epidemije, da so trdno zaprle svoja vrata pred prišleki, predvsem berači. Druga možnost za zavračanje je bil vcepljen "turški strah", saj so v vsakem tujcu ali beraču videli ali hoteli videti ovaduha, ponavadi turškega.¹² Zato so nastavili varuhe reda in miru na mestnih ulicah. Imenovali so jih beraški sodniki, "pettlichter", bili pa so neke vrste mestni policisti ali redarji, ki naj bi skrbeli za red in varnost nad obrobno mestno populacijo: nadzorovali so "promet" v mestu, medsebojne stike, preprečevali prepire in pretepe, marsikoga so morali nagnati iz mesta. Med njihove naloge so sodili tudi pokopi umrlih revežev in tujcev. Za to so dobivali redno plačilo. Najverjetneje so beraške sodnike izbirali kar med berači samimi. Ljudski glas jih je slikovito poimenoval za beraške strahove in celo za beraške šintarje.¹³ Beraški strahovi so izpolnjevali željo mestnih oblasti, da bi beraštvo, če že ne ukrotili, vsaj omejili, predvsem pa nadzorovali. Mestna oblast se je bala nemirov, še posebej pomembno vlogo so beraški strahovi opravljali z odganjanjem tujcev v času epidemij.¹⁴

Preverjanja beračev po mestu so bila znana že sredi 15. stoletja. Iz literature lahko navedemo dogodek iz Augsburga, ki je leta 1457 štel 18.000 prebivalcev. Kronist je zapisal, da so v enem decembrskem dnevu razdelili 4200 revežem po štiri denariče. Po teh navedbah bi bilo v Augsburgu revnih kar 23,3% prebivalcev! Verjetno je ta odstotek tako visok tudi zato, ker so berači pred božičem pač navalili v mesto in so v ta odstotek zajeti berači širšega območja mesta in podeželja. Avtorica razprave deli revne na mestno revščino (slabotni in bolelni, bolni in stari, pohabljeni in krhkega zdravja, gobavi in slepi) in berače. Mestni reveži so glavnino denarja dobili s pomočjo cerkve, mestnih institucij in z oporokami imenitnikov, manjši del z beračenjem.¹⁵

Tudi v Nemčiji so strogo ločevali med domačimi in tujimi berači. Le-te so lahko celo vrgli v ječo, če so beračili izven svojega mesta, kajti vsak naj bi reševal svojo, domačo revščino! Domače ter dovoljene berače je od tujih beračev ločevala beraška značka, ki je bila znak za pomoč in je večinoma veljala za pol leta. Prevetritve beračev so vedno

⁷ Villon, *Veliki testament*. Balada o Francu Gontieru, str. 69.

⁸ Seaby, *Ulster Beggars' Badges*, str. 95 ss.

⁹ Jütte, *Poverty and Deviance in Early Modern Europe*, str. 51.

¹⁰ Roeck, *Außenseiter, Randgruppen, Minderheiten*, str. 68.

¹¹ Prav tam, str. 71.

¹² Geremek, *Usmiljenje in vislice*, str. 220.

¹³ Otorepec, *Ljubljanska beraška značka*, str. 94.

¹⁴ Geremek, *Usmiljenje in vislice*, str. 196.

¹⁵ Engel, *Die Deutsche Stadt des Mittelalters*, str. 240–244.

znova in znova ponavljali. Beraške strahove, tu imenovane "bettelvögte", so tudi v Straßburgu nastavlale mestne oblasti. Določbe v mestih Nürnberg in Straßburg so dovoljevale beračiti ljudem zaradi revščine, telesne šibkosti in bolezni in tistim, ki brez naberačenih sredstev (denarnih ali v hrani, obleki) ne bi preživeli. So pa zagrozili vsakemu, ki bi lahko delal, pa je namesto tega beračil, z denarno kaznijo.¹⁶

Ko je v obdobju humanizma in reformacije tudi mali človek "postal" del občestva, je Erazem Rotterdamski nagovarjal sodobnike "Ud istega telesa škripa z zobmi od lakote, tebi pa se spahuje po jerebicah?" ali "Tvoj goli brat trepeta od mraza, tebi pa obleke žrejo molji in načenja plesen?", in s tem pokazal na velike družbene razlike. Skupaj s humanisti je branil revne in kritiziral potegovanje cerkve za pravico do delitve miloščine. Saj zapoved dajanja miloščine ni bila ukazana samo redovnikom beraških redov, ampak vsem kristjanom. Zato naj bi pomagal sleherni, pomoč je postajala javna.

Toda že humanisti so zavračali klateže, potepuhe, želeli so preprečiti beračenje zdravih, za delo sposobnih oseb. Za te so našli edino zdravilo, DELO, zase pa tudi opravičilo za delno odstopanje od zapovedi vere. Za Thomasa Mora je bila idealna država, kjer je bilo delo splošna dolžnost prebivalcev, najpomembnejša naloga države pa je bila, da je onemogočala brezdelje. V njegovih delih je bilo delo že "temeljna pravica človeka, ki se bori za to, da bi preiščil usodo in si pridobil bogastvo."¹⁷ Tudi davčni sistem je prizanašal kapitalu.¹⁸ Kako "groba" družba je nastajala v novem veku, pa ne samo na Holandskem, morda ilustrira misel francoskega veleposlanika na Holandskem svojemu prvemu ministru Mazarinu: "Zaslugek je edina busola, ki vodi tamkajšnje ljudi."¹⁹ S tem so prav gotovo pojasnjene ali vsaj jasnejše represivne poteze proti oziroma za reveže v tem času.

Po drugi strani pa lahko na primeru razmer v Amsterdamu, ki jih je povzel Fernand Braudel, dokazujemo/iščemo nov trend vedenja. V 17. stoletju je bila Holandija obljubljena dežela – bogata, v gospodarskem in političnem vzponu ter z obilico možnosti za delo. Toda kot drugje, ali celo še bolj, je tudi tu kapitalizem na novo razslojil prebivalstvo – tu so bili bogati še bolj bogati, revni so bili prav tako številni in zaradi vsiljene življenjske draginje še nesrečnejši kot drugod! Kljub vsemu pa so bile številčnejše možnosti za delo, zaslužek in s tem za preživetje. Braudel navaja "nekega Holandca", ki je zapisal, da "tisti, ki hoče delati, v Holandiji ne more umreti od lakote ... in celo oni, ki pobirajo nesnago

z dna jarkov z nekakšno ostjo in mrežo, pritrjeno na konec palice, ne zaslužijo manj kot pol srebrnika na dan, če hočejo dobro delati".²⁰ Zorni kot je pomenljiv – kdor hoče delati, mu ni potrebno beračiti, torej – berači so nepotrebni.

Glede na vse obrambne in represivne ukrepe, ki so jih posamezne skupnosti sprejemale, da bi se ubranili množice beračev, so morali biti le-ti res številčni. Prav v tem času so napovedali vojno t. i. "poklicnim" beračem, ki so se premikali iz kraja v kraj, odvisno od bližnjih in daljnih dogodkov, cerkvenih praznikov itn., kjer so lahko pričakovali miloščino. Drastično spremembo v dožemanju revščine je pomenilo sedemnajsto stoletje. Reveže, klateže, postopače so začeli enačiti s kriminalci.

Janez iz Kastva, Noša berača, kopija detajla freske iz cerkve sv. Trojice v Hrastovljah, okoli 1490 (Mestni muzej Ljubljana).

¹⁶ Prav tam.

¹⁷ Geremek, *Usmiljenje in vislice*, str. 212.

¹⁸ Jütte, *Poverty and Poor Relief*, str. 401.

¹⁹ Braudel, *Čas sveta*, str. 217 ss.

²⁰ Prav tam.

Kljub temu pa ne gre pozabiti, da so bogataši še naprej pisali svoje oporoke, v katerih so namenjali del denarja in drugih dobrin revežem. Še vedno so si kupovali nebesa – z odpustki za posvetne grehe, vse so preračunali v število maš za umrlimi in v število obdarovanih revežev. Srčna kultura, preračunljivost, slaba vest? Tudi iz pravljič vejejo spoznanja, ki so bila vzorec vzornega žitja in bitja: dobri je bil vedno poplačan, zato se je splačalo delati dobra dela. Toda – mar ne hvali človek vedno tistega, česar v resnici nima?

Usmiljenje je postajalo lažna krepost, beračenje v javnosti nezaželeno, celo prepovedano. Revežem, beračem, romarjem, avanturistom je bil njihov način preživljanja in življenja prepovedan, odvzet. Biriči so jih lovili, postopače so ločili od "delavnih" revežev ali sezoncev po tem, da so slednji imeli zgarane in otekle roke, ki naj bi pričale o trdem delu. Za berače, postopače in klateže so našli mesto v prisilnih delavnicah, kakor so se imenovali prvi zapori, kasneje so se pridružile še druge ustanove prevzgoje, npr. poboľševalnice.

Prva beraška značka v Ljubljani leta 1622

Če sledimo razpravi Franca Sojerja,²¹ nam za obdobje od leta 1580 do 1618 ne razkrije, da bi v tem času v mestu opravili kakršnokoli preiskavo, "vizitacijo", med reveži. V razpravi tudi ne omenja, da bi namenili denar za izdelavo beraških značk ali tudi mestnih znakov imenovanih.²²

Organiziranje pomoči je pri nas primerljivo z razvojem druge po Evropi. Vladislav Fabjančič navaja, da je mesto 22. junija 1615 dejavno napovedalo vojno beračem. Želeli so "odpraviti postopače in s tem tatvino, bogokletstvo in nečistovanje."²³ S tako izraženim dekretom je to pomenilo ne samo nov, ampak tudi sovražen odnos do beračev.

Tako lahko razumemo, da se je prvo doslej znano preštevanje beračev zgodilo v letu 1622. V *"Außgab buech"*, knjigi mestnih izdatkov, za leto 1622²⁴ je ljubljanski župan Janez Nepomuk Bernardini (1622/23, še 1625/26) imenoval za vse okraje v mestu, tudi za predmestja ter v Gradišču in Trnovem, dva do tri članske komisije, ki so hodile od hiše do hiše in popisovale ljudi. Sodeč po tem so morali "popisani" prejeti določen izkaz o dovoljenem bivanju v mestu. Vsi drugi so postali vsaj nezaželeni.

Ali sta velika draginja v letu 1622 na Kranjskem in Ljubljani ter prva delitev beraških značk v mestu med seboj povezani? Prav za leto 1622 je Valvasor

zapisal, da je v Ljubljani "naraščalo zlo in z njim združeni neredi". Draginja je bila tako huda, da je deželna gosposka ukazala, da se v Ljubljani prav v vseh hišah gospodov in deželanov kakor tudi meščanov brez izjeme, odprejo vse kašče, shrambe in vinske kleti, da bi tako preverili zaloge žita in vina.²⁵ Mestna oblast je morala odgovoriti in pritislila je tudi na berače: v vizitaciji so komisariji izbrali dopustne berače in jim pripeli značko, da so postali prepoznavni.

V knjigi mestnih izdatkov je pod datumom 7. septembra 1622 zaveden naslednji vpis: *"Auf e. fr. weg. vnnd dem herrn statt richter gegebenem beuelch hat man die petler musterung fürgenomben, was darauf lauth herrn statrichters aigen quittung thuet und bezahlt 12 gld 56 kr"*²⁶ Po ukazu mestnih oblasti so 7. septembra 1622 v mestu izvedli pregled beračev in za to je mesto plačalo 12 goldinarjev in 26 krajcarjev.

Na srečo se je za to leto ohranila tudi priloga k glavni knjigi:

"um ultimo september betteln musterung beheinde 12 september in Laybachauf e. fr. mag. beuelch hab ich die petl musterung fürgenomben, darauf einer die nachuolgende vncosten aufgangen. als petschier staihl lösen dauon bezahlt m. Andreen Pachler goldschmidt ... 2gld item bezahlt dem pildschnieze Ludwich Schönleben wegen eines schilden, so er solchen von holz geschnitten ... 1 gld mer zalt dem zwinger spr..... für die zaichen ... 2 gld 1 stück schlägl ... 1 gld item 1 stör traiden so man den armen leuthen tragenten zuer/zum austheillen geback rast (?) ... 6.56 gld summa 12 gld in 56 kr".

Sledi še pripis mestnega sodnika, Gregorja Kunstla, ki je potrdil *"mano propria"* izplačilo stroškov.²⁷

Torej – po sklepu častitljivega magistrata so v mestu opravili pregled beračev, dela in stroški za to so znašali: za izdelavo kovinskega modela so zlatarju Andreju Pachlerju plačali 2 goldinarja; rezbarju Ludviku Schönlebnu, ki je izdelal osnutek za značko, pa goldinar (stroški kažejo, da sta bila oba poklica ovrednotena kot pomembnejša obrtniška dela, rezbar pa je bil tedaj razumljen kot umetnik).²⁸ Dva goldinarja je bilo vredno delo obrtnika, ki je nato značke izdelal. Kos uležanega lesa za značke je mesto stal dodatni goldinar. Tako so za pripravo in izdelavo značk porabili 6 goldinarjev.

Koliko beraških značk je bilo v vsoti šestih goldinarjev? Vir o tem molči, lahko pa primerjamo

²¹ Sojer, Potovanja skozi Ljubljano, str. 21–24, 100–104, 164–168, 211–214.

²² Otoresec, Ljubljanska beraška značka, str. 93.

²³ Fabjančič, Ljubljanski sodniki in župani, 3. zvezek, str. 91.

²⁴ ZAL, Cod. XIII, 26 – 1622: b, fol. 127.

²⁵ Valvasor, *Slava vojvodine Kranjske*, str. 413.

²⁶ ZAL, Cod. XIII/36 – 1622: b, fol. 127.

²⁷ ZAL, Cod. XIII/36 – 1622: c, pril. mm.

²⁸ Adelung, I, stolpec 1018: der Bildschnitzer ist ein Künstler, welcher erhabene Bilder aus Holz schnizet.

vsoto, ki so jo za isti namen porabili po doslej znanih raziskavah v letih 1667 in 1675: v obeh letih so porabili devet oziroma deset goldinarjev, in za ta denar v obeh letih izdelali okoli dvesto beraških značk. Če lahko ugibamo, potem so najverjetneje v letu 1622 lahko izdelali za šest goldinarjev okoli sto značk.

Ob tem dogodku, prvem znanem podeljevanju mestnega znaka ali beraške značke, se je mesto "odkupilo" nezaželenim beračem z delitvijo kruha.²⁹ Izplačana vsota denarja za žito za peko prepečenca (ali gre morda za suh kruh), s katerim so odpravili nezaželene tuje berače iz mesta, je bila visoka, kar morda lahko kaže na množico beračev v mestu ali pa, da so se prav zaradi tega dogodka natepli v mesto. Za peko kruha so porabili cel star žita, t. j. okoli 106 litrov pšenice ali rži oziroma do 118 litrov ovsa (v Ljubljani je bil v veljavi ljubljanski star).³⁰ V letu 1622 so v Ljubljani s tem ukrepom zaključili z izdajanjem pomoči za to leto.

Učenec mojstra Bolfanga, Moška beraška noša, kopija detajla freske iz cerkve sv. Miklavža v Goropeči, po letu 1470 (Mestni muzej Ljubljana).

Podobno so ravnale oblasti v francoskem mestu Troyes v letu 1573. Tudi tam so se "zbirali tuji berači, sestradani, razcapani, polni uši in mrčesa. V mestu bi smeli ostati le štiriindvajset ur. Ker pa so se meščani bali upora med mestnimi reveži, so se dogovorili, da vsakemu podarijo kos kruha in nekaj denarja, jih spremijo skozi mestna vrata in le-ta zaloputnejo za njimi. Šele nato so bili množici beračev pripravljeni povedati, naj gredo naprej in naj se ne vračajo pred naslednjo žetvijo."³¹

Leta 1651 kovinska beraška značka

V času županovanja Jurija Bertaša (Wertascha) in sodnika Dominika Brogiola v letu 1651 je berače doletelo drugo nam znano preverjanje. Morda so se berači po tridesetletni vojni tako "namnožili", da je morala mestna oblast ponovno vpeljati trše ukrepe. Spet se je zaostрил odnos mestne oblasti do beračev. Zanimiv je zapis v knjigi o čarovnicah in čarovništvu, kjer je prikazan odnos do revnih in beračev v času prav neposredno po koncu tridesetletne vojne. "Obtožb spreminjanja ljudi v živali je bila deležna tudi 'banda Zauber Jackla'. To skupino so povezovali z beraštvom, ki se je v avstrijskih deželah razširilo posebej po tridesetletni vojni. 'Zauberl Jackel' naj bi bil beraški sin, ki naj bi obvladal najrazličnejše čarovnije, med drugim naj bi letal po zraku, se družil s hudičem, lahko postal neviden ter čaral miši, podgane, slabo vreme, bolezni in učil še druge čarovnij. Imel naj bi veliko pomočnikov. Proti tej 'bandi' so tekli številni čarovniški procesi v Salzburgu v letih 1675–1690. Žrtev teh procesov so postale številne beraške družine, med njimi tudi družina Debelakov s Kranjske, ki je morala za proces dobiti tolmača, ker so znali le slovensko."³²

Zapis lahko pomeni, da so berači in reveži dobili oziroma morali dobiti dodaten negativen pečat, predvsem zaradi množičnosti. Magija je bila še vedno del življenja in nujno je bilo nekomu naprtiti krivdo za slabe stvari, ki so se dogajale: od slabega vremena, vpadov Turkov, kuge, požarov, potresov, snega v avgustu itn. Lahko, da so bili berači kdaj v resnici neposredni krivci, npr. za prenašanje nalezljivih bolezni, zlasti kuge, saj so bili podhranjeni in neodporni in so hitreje obolevali. Predvsem pa jim je bilo krivdo najlažje podtakniti: stigmatiziranim, porinjenim na rob družbe, brez vsakršne pravne moči in zaščite. Morda se je v letu 1651 tudi že skrhala uredba iz leta 1622 in je mesto z novim preverjanjem skušalo ponovno postaviti stvari na svoje mesto.

V ponedeljek 17. aprila 1651 so na seji mestnega sveta sprejeli sklep, da je potrebno popisati in

²⁹ "Rast" razumemo v tej zvezi kot pomiritev, da morda ne bi prišlo do nemirov v mestu.

³⁰ Gestrin, Mitninske knjige, str. 82.

³¹ Braudel, *Strukture vsakdanjega življenja*, str. 79.

³² Tratnik Volasko, Košir, *Čarovnice*, str. 163.

označiti berače, žal tudi tokrat niso navajali števila izdanih beraških značk. "Pravi berači" so v dokaz dobili zdaj že pločevinasto značko. *"Morgen solle ein visitation und musterung der petler fürgenomben und ihnen plechene zaichen gegeben worden."*³³ V juliju 1651 je mestni svet sestavil komisijo iz dveh članov, v njej sta sodelovala Ivan Macol (Hans Mazola), ki je bil hkrati tudi višji špitalski mojster, in Andrej Cvek (Zwekh). Dobila sta nalogo, da komisarji pregledajo berače, *"Commissarien wegen musterung der petler"*.

Žal med mestnimi izdatki nismo ne v letu 1651 in ne leta 1652 zasledili zabeležke o izdatku za izdelavo beraških značk. Po tem sklepamo, da je podoba značke ostajala enaka. Je pa v letu 1651 v zapisniku sej mestnega sveta ohranjen podatek o hudih zimskih razmerah in o dodatni skrbi za ogrožene berače. Tako so na seji mestnega sveta sklenili, da se beračem ponoči dovoli preživeti v zadnji, zakurjeni sobi špitala – *"Wegen des petler ist geschlossen worden, daß dieselben bei der nacht in das spital locirt(?), wie ihnen dann zu diesem ..., die hinfero stuben eingehäst werden solle."*³⁴ Zapisnikar ni natančno zapisal, za katere berače je odredba veljala, za vse na splošno ali le za domačine, ki so nosili beraško značko. To priča o hudi revščini in težkih zimskih razmerah in res skrajno dramatični situaciji. V poročilu iz leta 1653 je zapisano, da so mestni svetniki 1. decembra odločili, naj se goli otroci oblečejo!³⁵

Da se je odnos do beračev še zaostroval, kaže tudi odredba, da je istega leta 1651 v mesecu avgustu mestna oblast od krčmarjev zahtevala, da so morali mestnemu sodniku dnevno dostavljati (in to pod kaznijo!) prijavnice listke o tujcih!³⁶ Mestne oblasti so tako imele popoln nadzor nad gibanjem tujcev v mestu kot tudi nad svojimi berači: bili so prešteti in označeni.

Znana podoba beraške značke izdane leta 1667

V letu 1667 se je v računskih knjigah spet pojavil zapis o stroških za izdelavo beraških značk. V rubriki *"außgaben auf beuelch"* je zapisano: *"Den 23. dito bezalt Hannsen Vlrichen Leykhauff güerkleren ain aufstigl p fuer die armen leuthen gemachte zaichen laut decret 9 glđ."*³⁷ Tako so pasarju Hansu Ulriku Leykauffu po nalogu mestnega sveta plačali devet goldinarjev za izdelavo značk za berače, in sicer 23. maja, kar povzamemo po navedbi v glavni računski knjigi. Tokrat mestni blagajnik ni nič natančnejšega

zapisal, ne iz kakšnega materiala so bile značke izdelane in nič o njihovem številu. Zaradi višine izdatka lahko samo ugibamo, da so najverjetneje značke ostale po videzu enake, saj vir ne navaja izdatka za izdelovalca pečata, rezbarja itn., ampak samo za konkretnega izdelovalca značk.

Na srečo nam o znački iz tega leta lahko spregovori kar predmet sam – medeninasta beraška značka. Beraško značko ali mestni znak (*"Stadtzaichen"*) so našli arheologi pod vodstvom dr. Ljudmila Plesničar ob izkopavanjih na Nunskem vrtu leta 1961/62 ali 1968³⁸ in je danes shranjena v Mestnem muzeju Ljubljana.³⁹

Ljubljanska beraška značka iz leta 1667, ki jo je prvi opisal dr. Otorepec, je medeninasta ploščica, velika približno 5 krat 4 centimetre. V sredini v ščitju je vtisnjen grb mesta Ljubljane, na treh stiliziranih hribočkah je grajsko obzidje s stolpom, ki ga zaključujejo cime. Nad grajskim stolpom je v desno obrnjen zmaj z iztegnjenim dolgim jezikom, dvignjenimi krili in enkrat zavitim repom. V zgornjem delu grbovnega polja so vtisnjene številke 16–67, kar je, najverjetneje, pomenilo leto izdaje značk.

Beraška značka 1677 (Mestni muzej Ljubljana).

³³ ZAL, Cod. I/27 – 1651, fol. 86; Gerichts Prothocol, Rap-
piar De Anno 1651.

³⁴ ZAL, Cod. I/27 – 1651, fol. 256.

³⁵ Otorepec, Ljubljanska beraška značka, str. 94.

³⁶ Fabjančič, Knjiga sodnikov, str. 563.

³⁷ ZAL, Cod. XIII/ 68 – 1667, b, fol. 41.

³⁸ Letnica arheoloških izkopavanj se navaja različno. Dr. Božo Otorepec je v navedenem članku o ljubljanski beraški znački zapisal, da so bila izkopavanja v letu 1968, medtem ko dr. Ljudmila Plesničar Gec navaja v svojem delu o urbanizmu Emone, str. 138, ko piše o insuli XXIX, da so izkopavali v letih 1961 do 1962.

³⁹ Mestni muzej Ljubljana, inv. št. 510:LJU;0025328.

Ploščica ima obrezane robove, spodnji desni vogal je poškodovan, na treh vogalih so ohranjene drobne luknjice, skozi katere so značko pritrdili oziroma prišli na obleko.

Gotovo so si morali berači beraško značko pričvrstiti na vidnem mestu. Jonathan Swift je, ko je opisoval srečanja z berači na delu zapisal, da so jih morali nositi našite na rami ali na drugem vidnem mestu.⁴⁰ Žal se takšna določila za Ljubljano niso ohranila, gotovo pa so morala biti precej podobna, saj so si bili tudi znaki podobni.

V mestu je tedaj županoval Janez Reringer pl. Reringer, mestni sodnik pa je bil Luka Strener. Značke je izdelal pasar Hans Ulrik Leykhauff, ki je imel delavnico na Starem trgu 32. Božo Otorepec je ugotovil, da je bila mojstru predloga za podobo beraške značke mali sodni pečat iz leta 1454.⁴¹ Predvidevamo, da je bila takšna podoba značke izdelana leta 1662, saj kasnejše omembe o spreminjanju le-te niso znane.

Nova emisija značk leta 1675

Nov zapis o beračih sledi v letu 1675. *"Den 12. dito Hannsen Vlrichen Leykhauff en güerkleren alda p gemachte 200 messingene stadtzaichen für die arme leuthe lauth aufzügl vnnd decret 10 gld."*⁴² Mesto je torej plačalo deset goldinarjev istemu izdelovalcu značk kot leta 1667, pasarju Leykhauffu, za izdelavo dvestotih medeninastih značk za revne ljudi. Žal je navedena priloga 55, ki je bila najverjetneje račun pasarja Leykhauffa, h glavni knjigi izgubljena, tako da nam ostaja samo ta skopi zapis.

Iz tega dokumenta lahko sklepamo tudi za nazaj, glede na podobno višino izdatka, da so v letu 1667 izdali podobno količino značk, po izračunu okoli 180 do 200. Očitno je bilo približno toliko tudi beračev, nekaj pa so jih verjetno izdelali za "zalogo".

Znova je značke izdelal pasar Leykhauff. V popisu ljubljanskih hiš Vladislav Fabjančič omenja pasarja Leykhauffa, ki je bil od leta 1668 do 1677 najemnik hiše na Starem trgu 32, katere lastnik je bil tedaj čevljar Matija Vidmar (ali Vidmair). Najverjetneje je bil potujoči obrtnik, ki se je za določen čas ustavil tudi v Ljubljani.⁴³

S tem zapisom se nam je odkrila še ena neznanka: če je mesto ocenilo, da potrebuje 200 beraških značk in je znotraj ljubljanskega obzidja živelo približno 5000 ljudi, pomeni, da so berači predstavljali 4 odstotke mestnega prebivalstva. To je povsem primerljiv odstotek beračev po študiji Shei-

lagh Ogilvie, ki je zapisala, da je bilo v nemških mestih v tem obdobju od 4 do 5 odstotkov stalnih beračev v cesarstvu.⁴⁴

Še primerjava Ljubljane z mestom iz neposredne bližine, z nekoliko večjim Gradcem. Že Otorepec je pisal o četrtem členu kužnega reda (Infections Ordnung) iz leta 1625, ki so ga tiskali v Gradcu na osnovi ljubljanskih izkušenj ob kugi 1599.⁴⁵ Pa morda tudi na osnovi vpeljave ljubljanske beraške značke iz leta 1622; člen govori o tem, češ da morajo berače s pravilnimi značkami spraviti na varne kraje.

V Gradcu so leta 1647 razdelili 300 mestnih značk. Očitno je bila situacija podobna kot v Ljubljani. Leta 1679 so v Gradcu popisali tristo triindvajset beračev, glavnino so predstavljale stare in nepreskrbljene ženske. Za leto 1680 pa so bili narejeni izračuni, ki trdijo, da je bilo v mestu kar 10% beračev.⁴⁶

Učenec mojstra Bolfanga, Moška beraška noša, kopija detajla freske iz cerkve sv. Miklavža v Goropeči, po letu 1470 (Mestni muzej Ljubljana).

⁴⁰ Seaby, *Ulsters Beggar's Badges*, str. 95–106.

⁴¹ Otorepec, *Ljubljanska beraška značka*, str. 92; Otorepec, *Ju-rečič, Zgodovina grba mesta Ljubljane*, str. 49.

⁴² ZAL, Čod. XIII/73 – 1675, b, fol. 40.

⁴³ Fabjančič, *Knjiga ljubljanskih hiš*, str. 354; Otorepec, *Ljubljanska beraška značka*, str. 94.

⁴⁴ Ogilvie, *Germany*, str. 387.

⁴⁵ Otorepec, *Ljubljanska beraška značka*, str. 93.

⁴⁶ Otorepec, *Ljubljanska beraška značka*, str. 93.

Za sklep

Zgodbe beračev so zgodbe "malih" ljudi. So tudi zgodbe o stanju duha in socialne higiene med ljudmi. Ter seveda o obdobju, ki je postajalo vse manj naklonjeno krščanskemu izročilu pomagati bližnjemu.

Ugotovili smo, da je razvoj socialne pomoči v Ljubljani povsem primerljiv z razvojem drugih mest Evrope. Sprva so pomoč različnim skupinam ubogih vodili iz ubožnih samostanov, katerih poslanstvo je bilo dati pomoč vsem potrebnim, ki so potrkali na njihova vrata. Sčasoma so začele prevzemati pomoč posvetne ustanove ali vsaj začele sodelovati s samostani. Najverjetneje se je sodelovanje začelo tako, da je magistrat bolj ali manj pomagal predvsem pri vzdrževanju samostanov v mestu, pri nakupu kurjave, novih strešnikov, gradbene opeke itn.⁴⁷ Tudi ustanavljanje samostanov novih ubožnih redov ni bilo več priljubljeno, saj vemo, da se je mesto skupaj s frančiškani uprlo ustanovitvi novega ubožnega samostana bosonogih avguštincev znotraj obzidja.⁴⁸ Za mesto bi nov ubožni red pomenil dodatno finančno breme, za frančiškane pa konkurenco.

Kasneje se je pomoč čedalje bolj specificirala. V prvi polovici 17. stoletja nam viri dovoljujejo tezo, da je mesto skrbelo večinoma za tujce ter svoje uslužbence oziroma njihove najbližje, ki so potrebovali pomoč. Domači berači so redko omenjeni v teh zapisih, če pa so, jim je mesto pomagalo v resnično težkih trenutkih, največkrat ob hudi bolezni oziroma ob smrti najbližjega. Za domače reveže in berače so še vedno prvenstveno skrbeli v samostanih, za ostarele in obubožane ljubljanske meščane pa v meščanskem špitalu. To tezo lahko potrdimo tudi z zapisom iz leta 1633, ko so v špitalu dali tujemu beraču 40 krajcarjev, nato pa so se sami, ker so očitno menili, da je to mestni strošek, obrnili na mestne oblasti in zahtevali povračilo tega izdatka.⁴⁹ Še bolj nas k temu sklepu navaja prošnja dveh praških jezuitov, ki sta najprej potrkala na vrata jezuitskega kolegija. Njunjo pisno prošnjo je podpisal prefekt in ju poslal na mestno oblast po pomoč.⁵⁰

Številčnejši so bili berači v mestu, bolj so se jih meščani bali. Po eni strani jih je skrbelo odpiranje mestne mošnje, po drugi pa je šlo tudi za osebno varnost domačih ljudi in za varnost mesta. Sčasoma se je začelo izgubljati religiozno pojmovanje, da je vbogajme, deliti z nekom, ki nima, korak bliže nebesom. Čedalje pogostejše, pa ne samo v Ljubljani, so stopnjevali "revež – berač – tat".

Med najpomembnejšimi ugotovitvami je najdba vira o doslej novi prvi delitvi beraške značke ljubljanskim beračem. Od leta 1651 lahko to letnico pomaknemo v leto 1622. Prva ljubljanska beraška značka je bila lesena, pri pripravi so, poleg mestnih uradnikov, sodelovali trije obrtniki – zlatar za izdelavo kovinskega modela, rezbar za pripravo osnutka značke in nato še rezalec (= zwinger), ki jih je izdelal. Značk je bilo, kar lahko ugotovimo po primerjavi zapisanih izdatkov iz leta 1675, najverjetneje okoli sto.

Poznejše beraške značke so bile skoraj gotovo delane po vzorcu prve, lesene, kar ugotovimo po zapisih v računskih knjigah, kjer pri stroških izdelave niso omenjali izdatka za pripravo osnutka. Ker pa imamo ohranjeno beraško značko iz leta 1667, lahko sklepamo tudi za nazaj, da je najverjetneje tudi lesena, prva doslej omenjena beraška značka, nosila podobo malega sodnega pečata iz leta 1454.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ZAL – Zgodovinski arhiv Ljubljana

LJU 489 – Mesto Ljubljana, splošna mestna registratura, Cod. XIII, Cod. I/27 – Gerichts Protocoll, Rappiar de Anno 1651.

Mestni muzej Ljubljana

Beraška značka 1667, inv. št. 510:LJU; 0025328

LITERATURA

Adelung, Johann Christoph: *Grammatisch-kritisches Wörterbuch der Hochdeutschen Mundart, mit beständiger Vergleichung der übrigen Mundarten, besonders aber der Oberdeutschen. Erster bis Vierter Theil*. Wien : bey Anton Pichler, 1808.

Bojc, Etbin: *Pregovori in reki na Slovenskem*. Ljubljana : Državna založba Slovenije, 1980.

Braudel, Fernand: *Strukture vsakdanjega življenja: mogoče in nemogoče. Materialna civilizacija, ekonomija in kapitalizem, XV.–XVIII. stoletja. I, II*. Ljubljana : ŠKUC : Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1988.

Braudel, Fernand: *Čas sveta. Materialna civilizacija, ekonomija in kapitalizem, XV.–XVIII. stoletje, I*. Ljubljana : ŠKUC : Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1991.

Dimitz, August: *Geschichte Krains von der ältesten Zeit bis auf das Jahr 1813: mit besonderer Rücksicht auf Kulturentwicklung*. Laibach : Kleinmayr & F. Bamberg, 1874–1876.

Engel, Evamaria: *Die deutsche Stadt des Mittelalters*. München : Beck, 1993.

Fabjančič, Vladislav: *Knjiga sodnikov in županov, II. del*. Zgodovinski arhiv Ljubljana, rokopisna zapuščina.

⁴⁷ Žmuc, *Tuji berači skozi Ljubljano v času tridesetletne vojne*, str. 102 ss.

⁴⁸ Dimitz, *Geschichte Krains*, str. 470 ss.

⁴⁹ ZAL, Cod. XIII/44 – 1633: c, pril. 47.

⁵⁰ ZAL, Cod. XIII/50 – 1644: c, pril. 150.

- Fabjančič, Vladislav: *Ljubljanski sodniki in župani*. Ur. B. Žabota, dr. D. Hančič. Ljubljana : Zgodovinski arhiv Ljubljane, 1998.
- Fabjančič, Vladislav: *Knjiga ljubljanskih hiš in njih stanovalcev, 3. zvezek*. Ljubljana : Zgodovinski arhiv Ljubljana, 1998.
- Geremek, Bronislaw: *Usmiljenje in vislice. Zgodovina revščine in milosrčnosti*. Ljubljana : ŠKUC : Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1996.
- Gestrin, Ferdo: Mitninske knjige 16. in 17. stoletja na Slovenskem. *Viri za zgodovino Slovencev, knjiga peta*. Ljubljana : Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1972.
- Jütte Robert: *Poverty and Deviance in Early Modern Europe*. Cambridge : Cambridge University Press, 2001.
- Jütte Robert: Poverty and Poor relief The causes of poverty: the European context. V: *Germany A New Social and Economic History, II, 1630–1800* (ed. S. Ogilvie, B. Scribner). London, New York : Arnold, 1995.
- Mollat, Michel: *Die Armen im Mittelalter*. München : Beck, 1984.
- Ogilvie, Sheilagh (ed.): *Germany A New Social and Economic History, II, 1630–1800*. London, New York : Arnold, 1995.
- Otorepec, Božo: Ljubljanska beraška značka iz leta 1667. *Kronika XXII*, št. 2, Ljubljana 1974.
- Otorepec Božo, Jurečič Valt, *Zgodovina grba mesta Ljubljane*. Ljubljana : Heraldica Slovenica, 1994.
- Plesničar Gec, Ljudmila: *Urbanizem Emona. The urbanism of Emona*. Ljubljana : Mestni muzej Ljubljana : Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1999.
- Roeck, Bernd: *Außenseiter, Randgruppen, Minderheiten: Fremde in Deutschland der früher Neuzeit*. Göttingen : Vandenhoeck & Ruprecht, 1993.
- Seaby, W. A.: *Ulster Beggars' Badges. Ulster Journal of Archeology*, Vol. 33. Belfast : Queen's University of Belfast, 1970.
- Sojer, Franc: Potovanja skozi Ljubljano med leti 1580 do 1618 in podpora na ljubljanskem magistratu. *Kronika slovenskih mest, VI*. Ljubljana : Mestna občina, 1939.
- Tratnik Volasko, Marjeta, Košir, Matevž: *Čarovnice. Predstave, procesi, pregoni v evropskih in slovenskih deželah*. Ljubljana : Znanstveno in publicistično središče, 1995.
- Rupel, Mirko: Valvasorjevo berilo. *Iz Slave vojvodine Kranjske*. Ljubljana : Mladinska knjiga, 1969.
- Villon, François: *Veliki testament*. Prev. Janez Menart, Ljubljana : Državna založba Slovenije, 1970.

Žmuc, Irena: *Tuji berači skozi Ljubljano v času tridesetletne vojne*. Magistrsko delo, Ljubljana 2005.

ZUSAMMENFASSUNG

Das erste Bettlerabzeichen aus dem Jahr 1622

Der Inhalt des Beitrags ist Bestandteil der Magisterarbeit "Fremde Bettler in Laibach (Ljubljana) zur Zeit des Dreißigjährigen Krieges" (Tuji berači skozi Ljubljano v času tridesetletne vojne). Laibach kannte eine ähnliche Entwicklung der sozialen Fürsorge wie andere europäische Städte. Das 17. Jahrhundert war bereits die Zeit einer organisierten Sorge der weltlichen Behörden für die marginale Stadtbevölkerung und besonders für Bettler. Es ist aber auch schon die Zeit repressiver Maßnahmen gegen die so genannten "Berufsbettler".

Im gesichteten Archivmaterial des Historischen Archivs Ljubljana (Zgodovinski arhiv Ljubljana) wurde eine Quelle gefunden, die von dem bisher ersten Bettlerabzeichen handelt, die die Stadtbehörde im Jahr 1622 ausgestellt hat. Außerordentliche Verhältnisse in der Stadt, von denen bereits Valvasor berichtete, bewogen den Stadtrat dazu, eine "Musterung" der Armen vorzunehmen. Den "Ljubljanaer und echten" Bettlern wurden die ersten Bettlerabzeichen aus Holz verliehen. Alle einschlägigen Unterlagen sind erhalten geblieben, so dass man alle Phasen der Herstellung und alle Hersteller kennt.

Bei den archäologischen Ausgrabungen des Stadtmuseums Ljubljana (Mestni muzej Ljubljana) unter der Leitung von Dr. Ljudmila Plesničar Gec wurde 1968 auf dem heutigen Republikplatz (Trg Republike) ein städtisches Bettlerabzeichen mit der Jahreszahl 1667 gefunden. Dr. Božo Otorepec hat den Gegenstand als erster erkannt und seinen historischen Hintergrund erforscht. Mit Hilfe von Quellen aus den Jahren 1622, 1659, 1667 und 1675 und des erhaltenen Abzeichens aus dem Jahr 1667 lässt sich das Bild der Laibacher Stadtabzeichen (*zaichen, plecherne zaichen, stadtzeichen, bettlerzeichen*) rekonstruieren und auf deren Zahl schließen.

1.02 Pregledni znanstveni članek

UDK 94(497.4-17)"18"

Prejeto: 24. 6. 2008

Alenka Kačičnik Gabričmag. zgodovine, višja arhivistka, Arhiv Republike Slovenije, Zvezdarska 1, SI-1000 Ljubljana
e-pošta: alenka.kacicnik@gov.si

Jezersko – pozabljeni delček Koroške

IZVLEČEK

Področje Jezerskega je skozi zgodovino spadalo pod Koroško. Upravne institucije, ki so vodile njihovo življenje, so imele svoje sedeže v glavnem v (Železni) Kapli. Zaradi težje dostopnosti kraja s severa in odrezanosti na jugu, kjer jim je prehod dolgo časa zapirala pregrada, sestavljena iz nanosov kamenja, prsti in vejevja s hribine nad sotesko Kokre, pa so prebivalci razvili svojstven način življenja, ki se včasih ni veliko oziral na avtoritete. Eden lažjih prehodov po hribih iz Kranjske na Koroško pa je omogočil prebivalcem Jezerskega, da so zahvaljujoč svoji delavnosti in iznajdljivosti kljub težjim klimatskim razmeram, ki so onemogočale donosnejšo obdelavo njivskih površin, v preteklosti živeli bolje kot povprečen slovenski kmet.

KLJUČNE BESEDE

Zgornje Jezersko, Spodnje Jezersko, Koroška, kmečko življenje, solčavsko-jezerska ovca, 19. stoletje

ABSTRACT

JEZERSKO – THE FORGOTTEN PART OF KOROŠKA (CARINTHIA)

The region of Jezersko belonged through history under Carinthia. Administration institutions that lead their life had their seats mainly in (Železna) Kapla. Because of not easy accessibility of the settlement from the north and isolation in the south where for a long time a barrier composed of deposits stones, soil and branches from the slope above the river Kokra gorge prevented a pass, the inhabitants have developed a unique way of living that occasionally did not pay much attention to any authority. One of the easier passes over the hills from Kranjska (Carniola) to Koroška enabled the inhabitants of Jezersko that they – thanks to their diligence and ingenuity despite heavy climatic circumstances, which did not enable a profitable cultivation of land – in the past lived better than the average Slovene peasant.

KEY WORDS

Zgornje Jezersko, Spodnje Jezersko, Koroška, peasant life, Solčava-Jezersko sheep, 19th century

Jezersko je bilo v avstroogrski monarhiji in še daleč nazaj v zgodovino vedno del Koroške, po svetovnih morijah v dvajsetem stoletju pa je območje pripadlo Jugoslaviji. Zaradi oblikovanosti terena je bilo področje Jezerskega odrezano od svojega upravnogospodarskega zaledja na severu pokrajine, kamor je dolga stoletja gravitiralo, navezovanje proti jugu pa se je začelo močnejše razvijati šele, ko je bila skozi dolino Kokre prebita kamnita zapora in omogočena lažja cestna povezava. Dotlej so proti jugu na jezerski strani Karavank vodila le pešpota in tovrstne steze. Vsekakor pa ne gre spregledati dejstva, da se prebivalci Jezerskega kljub upravni in cerkveni pripadnosti na Koroško za "prave" Korošce nikoli niso šteli, prav tako pa se niso prištevali med Kranjce, kakor jih ti nikoli niso "vzeli popolnoma za svoje".

Mejni kamen med deželama Kranjsko in Koroško ob cesti Kranj–Jezersko (foto Aleš Gabrič).

Arhivskih virov za zgodovino Jezerskega je malo

Arhivskega gradiva in zapisov o Jezerskem in Jezerjanih do konca leta 1918 je na Slovenskem malo. Velika večina gradiva je nastala izven današnjih slovenskih meja in ga danes hranijo tuje ustanove, slovenskim raziskovalcem pa je zato nekoliko manj dostopno, kot če bi ga imeli doma. Vendar je tudi v Koroškem deželnem arhivu v Celovcu o hribovskih, težko dostopnih krajih podatkov malo, nad

čimer se je pritoževala tudi Marija Makarovič, ki je kot etnologinja raziskovala življenje v Kortah, Zgornjemu Jezerskemu sosednji katastrski občini na avstrijski strani meje.¹ Posledično tudi besede o Koroški kot "levem devžeju" slovenskega zgodovinarja tukaj postanejo še bolj resnične.² Pri preučevanju preteklosti Jezerskega se lahko naslonimo predvsem na Jezersko kroniko. Avtor Andrej Karničar je zbral, zapisal in s pomočjo Gorenjskega muzeja Kranj objavil "zgodovinske zgodbe", ki so se med prebivalci Jezerskega ohranile v ustnem izročilu. Ker se je zavedal, da je spomin relativno nezanesljivo vodilo skozi dogajanje v preteklosti, pri katerem mnogokrat igra veliko vlogo tudi osebna vpletenost ali prizadetost, ki nehote nekoliko prikrori dejstva, si je pri pisanju na nekaterih mestih pomagal z listinami, ki so mu jih pokazali domači kmetje, saj običajno stare kmečke družine na velikih kmetijah skrbno čuvajo hišne arhive za več stoletij v preteklost kot največji družinski zaklad.³ Osnovno ogrodje njegove knjige so zapisi Albina Pogačnika, po domače Karničarjovga, o katerem med ljudmi kroži glas, da je zapise o stari cerkvi sv. Ožbolta iskal tudi v arhivih.⁴

Andreju Karničarju je bila v veliko pomoč tudi t. i. jezerska kronika koroškega deželnega poslanca in jezerskega domačina Franca Murija, p. d. Kazinarja (1846–1926),⁵ napisana med letoma 1910 in 1920. Rokopisni sestavek, ki v tipkopisu še danes kroži med ljudmi na Jezerskem, je dopolnila biologinja dr. Angela Piskernik,⁶ ki je po drugi svetovni vojni večkrat prišla na počitnice k sorodnikom na Jezersko.⁷

Ustno izročilo v glavnem omenja veliko jezero, ki naj bi nekdaj obstajalo v gorski kotlini, omenjal pa ga je tudi še Valvasor v Slavi vojvodine Kranjske, izdani leta 1689. O resničnosti obstoja jezera na Jezerskem in njegovem velikem psihološkem vplivu na domače prebivalstvo še danes pričajo ostaline. Zaradi odsotnosti relevantnih zemeljskih raziskav pa nas v verjetnost njegovega obstoja najbolj prepričajo ledinska imena, ki se na Jezerskem še danes uporabljajo, npr. že samo ime kraja Jezersko in stara različica Jezero ter ime za prebivalce področja, ki sami sebe imenujejo Jezerjani, ime za staro cerkvico sv. Ožbolt pri Jezeru, ime kmetije Ank (der Anker, nemško poimenovanje za sidro) in še bi se jih našlo. O zelo živem izročilu o jezeru ne nazadnje priča tudi slika divje race, ki so si jo prebivalci občine

¹ Makarovič, *Korte in Korčani*, str. 24.

² Keber, V levem devžeju slovenskega zgodovinarja – Koroška, str. 123–128.

³ Makarovič, *Korte in Korčani*, str. 446.

⁴ Karničar, *Jezerska kronika*, str. 184.

⁵ Kazinar, *Kronika ali zgodovina Jezerskega*, Raznoterosti (kopija tipkopisa), str. 7.

⁶ Karničar, *Jezerska kronika*, str. 17.

⁷ Stergar, Dr. Angela Piskernik, str. 253.

Jezersko v 19. stoletju izbrali za upodobitev v svojem žigu.⁸

Kakor koli, zaradi truda lokalnega prebivalstva in poizkusov menihov, ki jih je na področje Jezerskega kot v nekaj kazenski misijon pošiljala cerkevna gosposka iz Dobrle vasi, ter s potresi, ki so širše območje stresali v preteklosti, se je pregrada, ki je bila zagozdena v ozki soteski Kokre iz z vodo nanešenega materiala iz hribine nad Jezersko kotlino, razmajala in voda je počasi odtekla proti jugu in Savi. Veliko mlako, ki je ostala na dnu kotline, so poizkušali večkrat izsušiti, pomoč pri tem pa je Jerzerjanom dala tudi občina (Železna) Kapla.⁹ Še v sedanjem času pa se zgodaj spomladi na Ravnem ob taljenju snega in ledu ter stekanju velikih količin vode z okoliških hribov naredi plitka, a velika luža, ki prekrije veliko travniško površino, iz katere gledata le cesta in kucelj s cerkvico sv. Andreja, ker voda ne more dovolj hitro odteči.

Močan pečat je v zgodovini Jezerskega zapustila družina Fuchs, ki je imela v lasti fužine na Spodnjem Jezerskem.¹⁰ Nekoliko za zadovoljevanje potreb fužine po kurjavi, nekoliko pa v lastno zabavo so pokupili sedem kmetij, ki so mejile na njihovo posest, dali poslopja podreti, obdelovalne površine pa pustili zarasti ter na skoraj 3000 hektarov veliki posesti dobili pravico do lastnega lova.¹¹ Zaraščanje pašnikov v prid fužinam in lesni trgovini, ki so ga spodbujali nekateri "gozdni" veleposestniki, je bilo opazno tudi na nekaterih drugih hribovitih področjih.¹²

Zemljiške evidence Jezersko opisujejo kot težko dostopen kraj

V zemljiških evidencah iz druge polovice 18. stoletja je bilo Jezersko opisano kot kraj, 1 ½ oddaljen od doline Bele.¹³ V kraju je stala zidana cerkev z obzidjem.

Potoka Jezernica in Mlinščica sta bila po navdbah v opisu široka 5 do 6 korakov, globoka pa en čevlj. Oba sta imela peščeno dno in nikoli nista

popolnoma presahnila. Tudi pri vasi označeno močvirje se po opažanjih zapisovalcev razmer ni nikoli popolnoma posušilo, vendar je bilo mogoče poleti ob dolgotrajnem lepem vremenu iti peš čezenj ali pa ob njem (očitno brez nevarnosti) pustiti živino, da se je pasla.

Deželna pot proti Kapli je bila 3 do 4 sežnje¹⁴ široka in trdna. Imela je kamnito podlago, po kateri so kmetje in prevozniki s srednje težkimi vozovi lahko vedno vozili, tudi v neugodnih vremenskih in cestnih pogojih. Ostale poti do hiš v okolici so služile le kmetom, ki so z majhnimi vozovi vozili domov manjše tovore.

Zapisovalci so omenili še, da so bili okoliški hribi strmi, sicer pa je bil gozd visok, v njegovi sestavi so močno prevladovali smreke.

Glede stavb in določanja kultur zemljiških parcel je vojaška specialka iz zadnje četrtine 18. stoletja premalo natančna. Jezersko so zapisovalci označili kot vas, ki leži visoko v hribih, kamor je načrtana deželna cesta in kamor ni mogoče priti po nobeni strani, razen po opisanem prehodu.¹⁵

V franciscejskem katastru za Koroško iz prve polovice 19. stoletja je območje Jezerskega zajeto v katastrski občini Zgornje in Spodnje Jezersko.¹⁶

Katastrska občina Zgornje Jezersko je po opisu v cenilnem elaboratu ležala 9 in pol milj¹⁷ jugovzhodno od kresijskega glavnega mesta Celovec, tri milje od okrajne gosposke Kapla, posamezni posestniki pa so bili največ eno uro oddaljeni od lokalije Sv. Andreja na Ravnem in prav toliko od župniške cerkve Sv. Ožbolta na Jezerskem. Hribi so s svojimi strmimi pobočji tvorili nekako kotlino.¹⁸ Katastrska občina Spodnje Jezersko pa je bila od Celovca oddaljena 10 milj proti jugu in 3 in pol milje od Kaple.¹⁹ Že v prvi polovici 19. stoletja sta bili katastrski občini Zgornje in Spodnje Jezersko uvrščeni med visokogorske občine.²⁰

¹⁴ Seženj = klafta = 6 čevljev = 1,966 m, več glej Vilfan, Prišpevki k zgodovini mer na Slovenskem, str. 86. Po preračunu bi to znašalo z rezervo od 6 do 8 metrov širine, kar bi bilo tudi za današnje razmere nenavadno veliko.

¹⁵ *Slovenija na vojaškem zemljevidu*, 4. zvezek, str. 66.

¹⁶ ARS, AS 178, k. o. Zgornje Jezersko K 312 in ARS, AS 178, k. o. Spodnje Jezersko K 470. Ker je bilo gradivo franciscejskega katastra za katastrski občini Zgornje in Spodnje Jezersko v preteklosti hranjeno med gradivom gorenjskih katastrskih občin, karte, ki so skupne za obe katastrski občini, še danes nosijo ob urejanju umetno narejeno in Jezerskemu dodeljeno številko K 348. Ob digitalizaciji gradiva franciscejskih katastrov pa smo v Arhivu zavestno narejeno napako zaradi podvajanja števil in doslednosti popravili ter za spisovni del gradiva znova uvedli originalni številki katastrskih občin K 312 in K 470.

¹⁷ dunajska poštna milja = 7,5859 km. Več glej Vilfan, Prišpevki k zgodovini mer na Slovenskem, str. 59.

¹⁸ ARS, AS 178, k. o. Zgornje Jezersko K 312, cenilni elaborat.

¹⁹ ARS, AS 178, k. o. Spodnje Jezersko K 470, cenilni elaborat.

²⁰ ARS, AS 178, k. o. Zgornje Jezersko K 312, cenilni elaborat in k. o. Spodnje Jezersko K 470, cenilni elaborat.

⁸ Karničar, *Jezerska kronika*, str. 22 in 23. V današnjem grbu občine Jezersko je naslikana ovca, ker strokovnjaki niso mogli natančno doreči, ali je v starem grbu upodobljena divja raca, orel ali kakšna druga ptica. Ustni vir: Anica in Herman Jakopič, Zgornje Jezersko 66.

⁹ Karničar, *Jezerska kronika*, str. 23.

¹⁰ V obravnavanem času sta bila lastnika fužin dr. Anton, ki je umrl 16. julija 1867, in njegov sin Gilbert Fuchs. Glej Smole, *Graščine na nekdanjem Kranjskem*, str. 187.

¹¹ Karničar, *Jezerska kronika*, str. 42 in 50.

¹² Več glej Valenčič, *Vrste zemljišč*, str. 138.

¹³ V zapisu manjka oznaka, za katero količino pravzaprav gre. Najbolj logična bi bila ura in pol jahanja, za uro in pol peš hoje ali eno in pol milje je po pavšalni oceni razdalja od Jezerskega do Bele prevelika. Slovenski prevod teksta pa omenja samo Zgornje Jezersko, čeravno je v transliteriranem zapisu z imenom Seeland verjetno mišljeno območje Jezerskega, torej danes Spodnjega in Zgornjega Jezerskega, več glej *Slovenija na vojaškem zemljevidu*, 4. zvezek, str. 66.

ARS, AS 178, Franciscejski kataster za Koroško, k. o. Zgornje Jezersko K 348.

Večina kmetij je ležala na osončenih pobočjih, redke so bile na zahodnih bregovih kotline, nekaj kmetij pa je bilo v ravnini.²¹ Središče vasi Jezersko je bil včasih t. i. Žabji trg okoli kmetije Skuber. Njeno dvorišče je bilo tudi prostor, kjer so kmetje vsako leto oddajali letne dajatve. V 19. stoletju se je središče vasi premaknilo na mesto, kjer je še danes.²²

Klimatske razmere na višini od 3000 do 4000 čevljev²³ nad morjem so bile po mnenju zapisovalcev razmer drugačne kot v dolini. Le nekaj zemljišč je bilo izpostavljenih neprijetnemu hladnemu vetru.

Najbolj vetrovno je bilo na Vernikovem Grintoutzu (Grintovcu), ki se je po takratnih meritvah vzpel 5214 čevljev nad morje.²⁴ Proti vzhodu v katastrski občini Spodnje Jezersko je na meji s Kranjsko področje zapirala 5346 čevljev²⁵ visoka planina Stegovnik, na zahodnem delu območja pa so ležali skalnati hribovi, po katerih je potekala meja s Štajersko.²⁶ V višinah so se večkrat zadrževali deževni oblaki, ki so včasih tudi poleti prinesli sneg, vendar ga v dolini običajno ni bilo čutiti.²⁷

Obdelovalne površine, njive in travniki so ležali v bližini hiš in gospodarskih poslopij, medtem ko so bili pašniki in gozdovi nekoliko oddaljeni od kmetij. V obeh katastrskih občinah je bilo veliko dominikalnih pašnikov, pa tudi ena petina gozdov je bila

²¹ ARS, AS 178, k. o. Zgornje Jezersko K 312, cenilni elaborat in k. o. Spodnje Jezersko K 470, cenilni elaborat.

²² Karničar, *Jezerska kronika*, str. 98. Današnji center vasi predstavlja križišče, ob katerem stoji poslopje šole, njej nasproti spomenik in t. i. kazinska "štala". V poslopju nekdanjih hlevov je bila do pred kratkim trgovina, nasproti pa stoji poslopje nekdanjega hotela Kazina. Župnijska cerkev sv. Ožbolta, ki je bila zgrajena v drugi polovici 19. stoletja, stoji na vzpetini nad kazinsko "štalo".

²³ 1 čevlj = 32,8 cm, več glej Vilfan, *Prispevki k zgodovini mer na Slovenskem*, str. 86.

²⁴ 1654 m, *Atlas Slovenije*, 1992, karta 58/B 3.

²⁵ 1692 m, *Atlas Slovenije*, 1992, karta 58/A 3.

²⁶ ARS, AS 178, k. o. Spodnje Jezersko K 470, cenilni elaborat.

²⁷ ARS, AS 178, k. o. Zgornje Jezersko K 312, cenilni elaborat.

dominikalnih. Več kot polovico površine območja Jezerskega je pokrival visoki gozd, več kot ena šestina pa je bilo hribovitega golega skalovja, predvsem na področju proti katastrski občini Županja njiva v okraju Mekinje na Kranjskem in območju katastrske občine Sv. Duh v okraju Gornji Grad na Štajerskem. Njive so imeli kmetje delno v ravnini delno pa na pobočjih nad njo, redke med njimi pa so imele za pridelavo in obdelavo idealen položaj.²⁸ Zato je pšenica na Jezerskem zagotovo dozorela le na Murnovem.²⁹

Travniki ob njivah so bili v ravnini in na pobočjih in prav tako kot njive so imeli le redki idealno lego. Planine so ležale v višinah nad gozdovi (nad gozdno mejo).

Upravno je Jezersko vedno spadalo pod Koroško

Celotno območje Jezerskega je bilo politično in davčno del gosposke Kapla, sodno oblast pa je izvajalo deželno sodišče v Kapli. Prebivalci so cerkveno pripadali delno v župnijo sv. Ožbolta, delno pa v lokalijo sv. Andreja na Ravnem. Zato so prvi sodili pod ustanovno gosposko sv. Pavla v Labotski dolini pod patronatom Dobrle vasi, drugi pa pod Verski sklad.

Freska na zunanji fasadi stare cerkve sv. Ožbolta na Zgornjem Jezerskem (foto Aleš Gabrič).

Šole na Jezerskem v prvi polovici 19. stoletja niso imeli, zato so vsaj nekateri otroci hodili v šolo v Kapli.³⁰ Prva stavba na Jezerskem, ki je bila namenjena tudi za potrebe šolskega pouka, je bila mežnarija, zgrajena leta 1860.³¹

Nenavadnih posebnosti zapisovalci razmer niso opazili. Edino večjo zanimivost je po njihovem mnenju predstavljala visokogorska cesta preko Storžiča, imenovanega tudi Grintovski Storžič, preko katerega je potekala dobra komercialna (trgovska) cesta kot povezava Kranjske z ostalimi kraji na Koroškem.³²

Občina Zgornje Jezersko je proti severu mejila na občini Korte in Bela v okraju Kapla ter proti vzhodu na občino Bela. Proti jugu se je raztezala občina Spodnje Jezersko v okraju Kapla, Kokra, ki je sodila v okraj Velesovo, ter Županje njive, ki so pripadale okraju Mekinje (obe v deželi Kranjski). Na zahodu sta na katastrsko občino Zgornje Jezersko mejili katastrski občini Spodnje Jezersko v okraju Kapla na Koroškem ter Sv. Katarina v okraju Tržič na Kranjskem.³³ Katastrska občina Spodnje Jezersko pa je na severu in vzhodu mejila na Zgornje Jezersko, proti jugu na Breg, Kokro in Belo v okraju Velesovo na Kranjskem, proti zahodu pa s katastrsko občino Sv. Katarina v okraju Tržič na Kranjskem.³⁴

Po rezultatih popisa iz leta 1830 je živelo v katastrski občini Zgornje Jezersko 156 moških in 150 žensk, skupaj 306 duš v 62 hišah, kjer so imeli 62 stanovanj, v katastrski občini Spodnje Jezersko pa 100 moških in 98 žensk, skupaj 198 oseb v 25 hišah, kjer je bilo 40 stanovanj. Na Zgornjem Jezerskem so bili razen duhovnika vsi ostali prebivalci kmetje, ki so se preživljali z obdelovanjem svojih kmetij, na Spodnjem Jezerskem pa je poleg duhovnika živel še obrtnik, ostali pa so bili prav tako kot na Zgornjem Jezerskem kmetje.³⁵ Kraj je zaradi geografske odročnosti živel precej zaprt sam vase in svoj krog ljudi, čeravno so bili Jezerjani precej podjetni in so iskali stike s prebivalci v bližnji in daljni okolici. Poročali so se v druge kraje³⁶ in na svoje domove vozili neveste od drugod.³⁷

Hrano tukajšnjih prebivalcev so v glavnem sestavljale jedi iz moke, kot so zabeljeni žganci, preliti

³² ARS, AS 178, k. o. Zgornje Jezersko K 312, cenilni elaborat in k. o. Spodnje Jezersko K 470, cenilni elaborat.

³³ ARS, AS 178, k. o. Zgornje Jezersko K 312, cenilni elaborat.

³⁴ ARS, AS 178, k. o. Spodnje Jezersko K 470. Karte franciscejskega katastra za katastrski občini Zgornje in Spodnje Jezersko so skupne. Sodeč po sliki na karti (ARS, AS 178, k. o. Zgornje Jezersko K 348, karta XXVI, K 348A11.jpg) je področje Jezerskega mejilo tudi na okraj Gornji Grad na Štajerskem, vendar je ime na karti prečrtano.

³⁵ ARS, AS 178, k. o. Zgornje Jezersko K 312, cenilni elaborat in k. o. Spodnje Jezersko K 470, cenilni elaborat.

³⁶ Vršnik, *Preproste zgodbe s solčavskih planin*, str. 28.

³⁷ Karničar, *Jezerska kronika*, str. 134. Družina Roblek, ki jo navaja vir, je bila z družino na Pristovnikovi kmetiji v Kortah večkrat sorodstveno povezana in zato vsaj do konca prve svetovne vojne, ko je rez potegnili državna meja, vedno v tesnih stikih, (več glej Makarovič, *Korte in Korčani*, str. 446–447). Tudi s Smrtnikove kmetije v Kortah so se poročali na Jezersko (glej Karničar, *Jezerska kronika*, str. 52 in Makarovič, *Korte in Korčani*, str. 544).

²⁸ ARS, AS 178, k. o. Zgornje Jezersko K 312, cenilni elaborat in k. o. Spodnje Jezersko K 470, cenilni elaborat.

²⁹ Karničar, *Jezerska kronika*, str. 111.

³⁰ ARS, AS 178, k. o. Zgornje Jezersko K 312, cenilni elaborat in k. o. Spodnje Jezersko K 470, cenilni elaborat.

³¹ Karničar, *Jezerska kronika*, str. 98.

*Tablica s hišno številko in napisom Bomenda s stano-
vanjske hiše kmetije, ki je bila v lasti samostana v
Rebrci. Domačini kmetijo imenujejo Komatevra (foto
Aleš Gabrič).*

s sladkim ali kislim mlekom, ječmen s stročnicami, imenovan tudi ričet, močnik, prosena kaša, zabe-
ljena s slanino in kuhana v mleku, kislo zelje, repa
in krompir. Kruh so običajno pekli iz $\frac{3}{4}$ ovsene in $\frac{1}{4}$
koruzne moke. Ob velikih praznikih, kot so božič,
velika noč, binkošti in drugi cerkveni prazniki, so
zaklali kostruna, jedli prekajeno svinjino, krape, pili
so pivo, zelo redko pa kozarec vina.³⁸

Velike kmetije so zaposlovale več najetih poslov

V prvi polovici 19. stoletja so samo zelo veliki
kmetje zaposlovali dva hlapca in enega pastirja, dve
dekli in svinjsko pastirico. Na srednje velikih kme-
tijah so imeli po enega hlapca in eno dekle, na
malih kmetijah pa običajno niso imeli poslov.³⁹
Vendar pa je bilo med kmeti na Jezerskem tudi
nekaj takih, ki so na svojih kmetijah zaposlovali več
kot deset poslov.⁴⁰ Službe hlapcev in dekel so bile
hierarhično urejene in so obsegale vnaprej določeno
delo. Kravar se je ukvarjal samo s kravami, vovar je
imel na skrbi vole, z njimi je tudi vozil. Kozar je
skrbel za koze, ovčar pa je šel za vse poletje z
ovcami v planine. Enako je veljalo tudi za žensko
služničad.⁴¹ Zmanjševanje števila služničadi na
kmetijah je prinesla industrializacija, saj zaradi
 uvedbe strojev v delovni proces niso več potrebovali
toliko delovnih rok kot prej.⁴²

O življenju kmečkih poslov je iz virov težko kaj

razbrati, saj so bili popolnoma integrirani v gospo-
darjevo gospodinjstvo.⁴³ Posel se je svojega dela na-
učil v gospodarjevi družini in mnogokrat pri njej
ostal celo do smrti. Kazinar navaja, da so bile pos-
elske plače v gotovini zelo nizke. Hlapec je dobil 5,
dekla pa 3 goldinarje za celo leto dela. Poleg tega pa
je vsak posel dobil še vso obleko, obuvala in perilo
ter eno ovco iz gospodarjeve črede.⁴⁴

Vsak kmet je bil vesel, če je imel pri izbiri do-
datnih delovnih moči srečno roko. Velikega hlapca,
če je bil dober, pa je bil pripravljen posebej dobro
plačati. Na večji kmetiji v Solčavi je ta za plačilo
poleg denarja dobil vsako leto še eno izdelano ob-
leko po lastni izbiri, par ročno izdelanih čevljev iz
domačega usnja in doma izdelano perilo. Po stari
navadi pa je imel pozimi pravico do sedmih, poleti
pa do dvanajstih ovc iz gospodarjeve črede.⁴⁵ Glede
na podobnost razmer lahko predvidevamo, da je
bilo na Jezerskem podobno.

Gospodarji na Jezerskem so obračun s hlapci in
deklami delali proti koncu *pocencje*, kot so imenovali
praznični čas med božičem in svetimi Tremi kralji
(6. januar).⁴⁶

Po popisu iz leta 1830 so imeli v katastrski
občini Zgornje Jezersko 13 konj, 66 volov, 68 krav
in 548 ovc. V letu 1831 pa so ob (očitno) ponovnem
štetju ugotovili, da je bilo v katastrski občini Zgor-
nje Jezersko 10 konj, 68 volov in bikov, 82 krav, 39
mladih volov (telet) in 43 mladih krav (telic), 304
ovce, 78 prašičev ter 39 kozlov in koz.⁴⁷ V katastrski
občini Spodnje Jezersko pa so leta 1830 našli 7
konj, 26 volov, 47 krav in 262 ovac, leta 1831 pa 10
konj, 24 volov in bikov, 41 krav, 19 mladih volov in
bikov, 13 telic, 35 koz in kozlov, 272 ovac in 44
prašičev.⁴⁸ Konji so bili težke koroške sorte, veči-
noma kupljeni na živinskem sejmu v Sv. Vidu. Tudi
goveja živina je bila kupljena na Koroškem, v veliki
meri vzrejena doma, rjavkasta ali svetle (žemljaste)
barve, redko temno rjava.

Ovce so bile večje kot ovce običajne deželne sor-
te, po opažanju zapisovalcev pa je bila njihova volna
nekoliko boljša od volne ovac drugih sort. Predvsem
po reji ovac so bili kmetje z obeh strani kamniško-
savinjskih hribov znani širšemu območju. Ovce, ki
so jih gojili, so bile t. i. jezersko-solčavske pasme, ki
je nastala s križanjem slovenske avtohtone ovce s
padovansko in bergamsko ovco.⁴⁹ Za pleme so jih

⁴³ Prav tam, str. 189–190.

⁴⁴ Kazinar, *Kronika ali zgodovina Jezerskega*, Zemljiške raz-
mere v občini (kopija tipkopisa), str. 4.

⁴⁵ Vršnik, *Preproste zgodbe s solčavskih planin*, str. 35.

⁴⁶ Karničar, *Jezerska kronika*, str. 156.

⁴⁷ ARS, AS 178, k. o. Zgornje Jezersko K 312, cenilni elabo-
rat.

⁴⁸ ARS, AS 178, k. o. Spodnje Jezersko K 470, cenilni elabo-
rat. Tudi v katastrski občini Korte so živino šteli dvakrat v
dveh zaporednih letih, glej Makarovič, *Korte in Korčani*, str.
129.

⁴⁹ Novak, *Slovenska ljudska kultura*, str. 64.

³⁸ ARS, AS 178, k. o. Zgornje Jezersko K 312, cenilni elabo-
rat in k. o. Spodnje Jezersko K 470, cenilni elaborat.

³⁹ ARS, AS 178, k. o. Zgornje Jezersko K 312, cenilni elabo-
rat in k. o. Spodnje Jezersko K 470, cenilni elaborat.

⁴⁰ Karničar, *Jezerska kronika*, str. 143.

⁴¹ Prav tam, str. 107.

⁴² Rösener, *Kmetje v evropski zgodovini*, str. 230.

prodajali na Kranjsko, Koroško, Tirolsko in Salzburško. Pri tem naj bi se posebej odlikoval kmet Anko iz Jezerskega, ki je okoli leta 1850 na lastne stroške na evropsko razstavo v Pariz odpeljal nekaj jezerskih ovac in ovnov. Za ovna je na tej razstavi dobil prvo nagrado.⁵⁰

Svinje so bile srednje rasti, večinoma črne, redke med njimi pa sive. Jezerjani so jih redili le za domače potrebe. Konje so redili v hlevih z ovsom, narezano deteljo in kislim senom, ob težjih delih pa so jim dali po dva mernika ovsa, sena pa 15 do 20 mernikov. Par volov je pozimi in v času, ko je delal na polju, pojedel 30 mernikov sladkega sena in nasekane slame, sicer pa so kmetje vole najpogosteje pasli. Krave so prav tako kot mlado govedo krmili pozimi z 1/3 sena in 2/3 narezane slame, jeseni pa so jim pokladali ostanke različne zelenjave (npr. populjen plevel). Poleti, ko so jih molzli, so jih krmili s svežo travo, sicer pa so jih pasli.

Ovce, ki so jih poleti pasli, so čez zimo krmili s slamo in lubjem, v mešanico pa primešali malo suhe otave. Tudi prašiče so poleti deloma pasli ali pa so

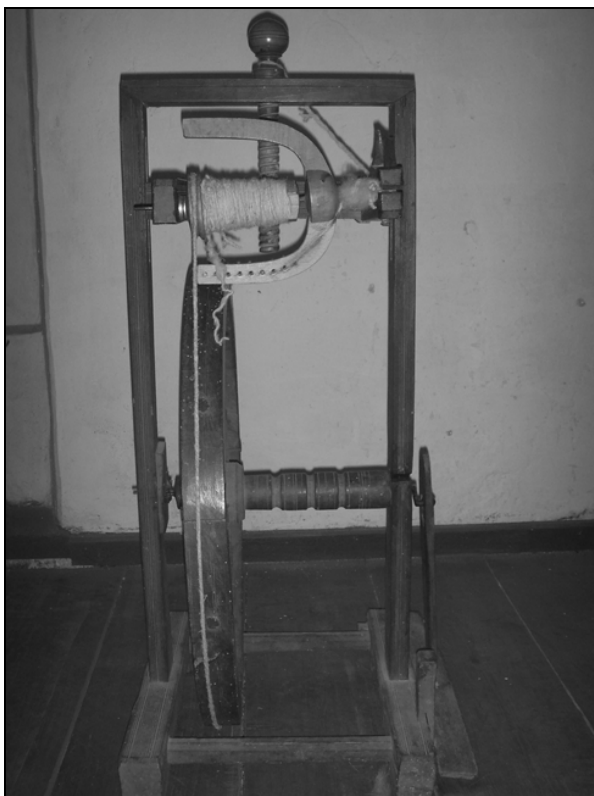
jih krmili s prekuhano travo. Pozimi so jim krmili prekuhano slabo koruzo.⁵¹ Pravzaprav je bilo običajno, da so kmetje pozimi živino slabo hranili, zato je bila šibka,⁵² navadno pa so jo krmili le toliko, da je preživela.⁵³

Konje so kmetje potrebovali za prevoze lesa, včasih pa še za delo na poljih. Voli so pomagali ljudem pri delu na poljih, uporabljali pa so jih tudi za pripravljanje preko Jezerskega vrha. Krave so služile za pridelavo mleka in maščob ter za vzrejo mlade govede, ovce pa so poleg mesa in nekaj mleka dajale predvsem volno, ki so jo porabili doma za izdelavo oblačil. Nekaj ovc so poklali za domačo prehrano, nekaj pa so jih jeseni prodali v sosednje občine in na sejmu v Pliberku.⁵⁴

Veliki kmetje na Jezerskem so imeli v povprečju par volov, par telet, 5 do 7 glav mlade vlečne živine, 10 do 50 ovac, 2 svinji za zakol in 3 do 4 svinje za vzrejo. Reja perjadi po mnenju zapisovalcev ni bila vredna omembe. Razen nekaj kokoši in rac je kmetje predvsem zaradi roparskih plenilcev niso veliko redili.⁵⁵

V kmetijski pridelavi ni bilo velikih presežkov

O večjih presežkih pridelave na njivah, travnikih in pašnikih v katastrskih elaboratih ni podatkov.⁵⁶ S pridelki, ki so jih kmetje nujno potrebovali, pa jih doma niso mogli pridelati, so se oskrbovali na okoliških sejmihi. Redno so obiskovali sejme oz. jarmake v Železni Kapli (2. maja) in v juliju. Ob sv. Simonu (28. oktober) so nakupovali največ oblačila.⁵⁷ Obiski sejmov so bili tudi priložnost za srečanja, pogovor in izmenjavo izkušenj z bližnjimi in oddaljenimi sosedi, saj so ljudje tudi od zelo daleč prihajali po nakupih ali prinašali svoje pridelke in proizvode v prodajo, npr. solčavski kmetje. V prodajo so prinašali kože uplenjene divjadi, ker so v hribovskih krajih lovili tako rekoč vsi.⁵⁸ Ker je bil lov privilegij plemstva, so lahko kmetje lovili le na skrivaj. Izplen divjega je bila tudi divjačina, ki se je očitno velikokrat pojavljala na kmečkem jedilniku.⁵⁹

Kolovrat za predenje lanu in volne z domačije Jenko, okoli leta 1900, hrani muzej Jenkova kasarna (foto Adam Gabrič).

⁵⁰ Karničar, *Jezerska kronika*, str. 167. Glej tudi Vršnik, *Preproste zgodbe s solčavskih planin*, str. 58, kjer gre verjetno za isti dogodek, ki pa je s prenašanjem v ustnem izročilu dobil popolnoma drug pomen in časovni okvir.

⁵¹ ARS, AS 178, k. o. Zgornje Jezersko K 312, cenilni elaborat in k. o. Spodnje Jezersko K 470, cenilni elaborat.

⁵² Novak, *Živinoreja*, str. 383.

⁵³ Oder, *Občina Ravne na Koroškem*, str. 196.

⁵⁴ ARS, AS 178, k. o. Zgornje Jezersko K 312, cenilni elaborat in k. o. Spodnje Jezersko K 470, cenilni elaborat.

⁵⁵ ARS, AS 178, k. o. Zgornje Jezersko K 312, cenilni elaborat in k. o. Spodnje Jezersko K 470, cenilni elaborat.

⁵⁶ Prav tam.

⁵⁷ Karničar, *Jezerska kronika*, str. 188.

⁵⁸ Vršnik, *Preproste zgodbe s solčavskih planin*, str. 39, glej tudi Karničar, *Jezerska kronika*, str. 265.

⁵⁹ Karničar, *Jezerska kronika*, str. 191. Velike kmetije v sosednjih Kortah imajo še danes pravico do lastnega lova. Ker ima tudi jezerski kmet Roblek v Kortah svojo posest (Roblekovo planino), ima pravico do lastnega lova. Več glej Markarovič, *Korte in Korčani*, str. 575.

Nekatere kmetije so imele namreč tudi do deset lovskih pušk, vendar je bil vzrok za krivolov verjetno večkrat življenjska nuja kot pa lovska strast.⁶⁰ Divji lov pa je bil tudi poglavitni in najpogostejši vzrok srečevanja Jezerjanov s sodnikom v Kapli, ki je trdil, da Jezerjani le "raubšicajo" in se tepejo, ko pa je treba pred sodnika, se pa noben nič ne spomni.⁶¹

Večjih rek, ribnikov, jezer in močvirij v katastrski občini Zgornje Jezersko ni bilo.⁶² Kokrški potok (danes reka Kokra), ki na meji ob izteku v katastrsko občino Spodnje Jezersko doseže velikost reke, izvira v hribovju, ki je v prvi polovici 19. stoletja pripadalo kmetiji komende Rebrca in je tvoril naravno mejo med občinama Zgornje in Spodnje Jezersko. V Kokrški potok se pri mostu na meji pri Spodnjem Jezerskem izliva Jezerski potok, imenovan tudi Jezernica, področje pa so domačini že v prvi polovici 19. stoletja imenovali Pri kajžah. Potok sicer izvira v južnem delu katastrske občine Zgornje Jezersko, preko skalnatega hribovja njegovo vodovje narašča ter teče v smeri od juga proti severu, nato pa se obrne proti zahodu, pri čemer tvori polkrog do jugovzhoda, kjer se končno izlije v Kokrški potok (Kokro).

V katastrskem elaboratu katastrske občine Zgornje Jezersko so naštetih še drugi manjši vodotoki. Potok Trattenbach (verjetno današnji Ankov potok)⁶³ izvira v severnem delu katastrske občine pod Kovaškim Storžičem. Teče od severa proti jugu in se nedaleč od cerkve sv. Andreja v bližini glavne trgovske ceste izlije v Jezerski potok.

Möscharzbach prav tako izvira v severnem delu katastrske občine v gozdnatem hribovju v bližini bivališča kmeta Schar (Žark, verjetno današnji Žarkov potok), nato teče proti jugu in se južno od cerkve sv. Andreja v bližini glavne trgovske ceste izlije v potok Trattenbach.

Ostali potoki po navedbah v elaboratu katastrske občine Zgornje Jezersko niso imeli nobenega večjega pomena, v glavnem so nastajali ob obilnejših padavinah ali ob taljenju snega in ledu v visokogorju. Ob večjih nalivih ali močnejšem pomladanskem taljenju snega in ledu pa so vse vode na Jezerskem močno narasle, poplavlile zemljišča ob svojih bregovih ter uničile poti, ki so postale neprevozne. Preko Jezerskega potoka so bili v katastrski občini Zgornje Jezersko postavljeni štirje leseni mostovi, ki so bili

sestavni del glavne trgovske ceste in so bili vedno dobro vzdrževani. Vode Jezerskega potoka so na Zgornjem Jezerskem v prvi polovici 19. stoletja poganjale kolesa 9 mlinov in 4 žag, na potoku Trattenbach sta bila dva mlina, sile Möscharzbach-a pa so gnale en hišni mlin.⁶⁴ Cenilni elaborat katastrske občine Spodnje Jezersko pa poleg potoka Kokra navaja še potok Reka, ki na plano priteče izpod planine Stegovnik, se obrne proti jugovzhodu in se pri kmetiji Podlog steče v Kokro. Izpod Storžiča predvsem spomladi priteka tudi t. i. Potok (ki nima nobenega svojega imena)⁶⁵ in je velik predvsem ob velikih nalivih in močnejšem topljenju snega v gorah, ter se pri kmetiji Duller izliva v Reko. Mostove, ki so v sklopu glavne komercialne ceste prečkali tukajšnje potoke, je vzdrževal državni cestni sklad in so bili prav tako kot tisti na Zgornjem Jezerskem vedno dobro prevozniki. Reka Kokra je na področju katastrske občine Spodnje Jezersko poganjala 4 hišne mline, dve žagi in mehove v Fuchsovih fužinah. Vode Kokre so bile v času izdelave franciscejskega katastra v prvi polovici 19. stoletja zelo čiste, saj so opisovalci razmer opazili, da so v rečici živele okusne postevi.⁶⁶

K nekdanjemu blagostanju je pripomogla predvsem tovarna pot preko prelaza Jezerski vrh

Področje Jezerskega se je mnogokrat v zgodovini pokazalo kot ena od lažjih možnosti za prehod s Kranjske na Koroško, v 15. stoletju pa so Turki preko Jezerskega vrha kar trikrat vdrlili na Koroško.⁶⁷

Tovorništvo je bilo za Jezerjane, ki so živeli ob prehodni poti preko Karavank, že v srednjem veku pomemben dodatni vir zaslužka. Malo je sicer verjetno, da so se prebivalci Jezerskega sami množično lotevali tovarništva na daljše razdalje,⁶⁸ saj je bila tovrstna dejavnost kot dodatni vir zaslužka značilna predvsem za tiste kmete, ki jim lastna kmetija ni zadoščala za preživljanje,⁶⁹ vendar za podjetne Jezerjane ni poročil o velikem pomanjkanju. Dodatni zaslužek je na kmetije prihajal zlasti od prodaje hrane, prenočišč, pomoči pri nošnji in pripreganju ter drugih različnih vrst pomoči popotnikom in tovarnikom. Vsekakor je bila nekdanja pot preko Jezerskega vrha med pomembnejšimi prelazi na poti s Kranjske na Koroško, oba prelaza preko Ljubelja in

⁶⁰ Karničar, *Jezerska kronika*, str. 265.

⁶¹ Karničar, *Jezerske storije*, str. 15.

⁶² Današnje Planšarsko jezero je umetno, nastalo z zajezitvijo odtoka iz kotanje ob opuščeni Štuvarjevi žagi, več glej Karničar, *Jezerska kronika*, str. 127–128.

⁶³ O katerem potoku je v elaboratu govora, je danes težko določiti, saj so potoki, ki pritečejo s hribov, večinoma hudo-urniški in so sami spremenili svoj tok ali pa je bila njihova struga zaradi različnih gradbenih posegov prestavljena. Atlas Slovenije, izdan leta 1992 in 2005, za večino ne navaja imen. Karničar potok na Ankovi kmetiji imenuje Meža. Glej Karničar, *Jezerska kronika*, str. 137.

⁶⁴ ARS, AS 178, k. o. Zgornje Jezersko K 312, cenilni elaborat.

⁶⁵ "welche keine eigene Benennung hat", ARS, AS 178, k. o. Spodnje Jezersko K 470, cenilni elaborat.

⁶⁶ ARS, AS 178, k. o. Spodnje Jezersko K 470, cenilni elaborat.

⁶⁷ Karničar, *Jezerska kronika*, str. 19 in 34. Glej tudi Simoniti, *Turki so v deželi že*, str. 60 in 84, omemba tudi v Šašel, *Spomini*, str. 30.

⁶⁸ Karničar, *Jezerska kronika*, str. 171.

⁶⁹ Kosi, *Potujoči srednji vek*, str. 139.

Jezerskega vrha pa sta bila v visokem srednjem veku bolj ali manj enakovredna,⁷⁰ vendar so se popotniki poti čez Jezerski vrh izogibali predvsem zaradi težavnega prehoda skozi nevarno dolino reke Kokre na kranjski strani deželne meje.⁷¹ Razmere na evropskih cestah, seveda tudi slovenskih, v 16. in 17. stoletju tudi sicer niso bile najbolj ugodne, saj podatki kažejo, da so bile ceste hudo zanemarjene vse do leta 1720.⁷² Ko pa se je pokazala potreba po izgradnji prave ceste s Kranjske na Koroško, je bil v igri za izbiro trase prvi Jezerski vrh, vendar načrt ni bil uresničen,⁷³ uporabnejšo cesto čez Ljubelj pa so začeli graditi šele leta 1560.⁷⁴ Čas 16. in 17. stoletja naj bi bil po ustnem izročilu tudi čas blagostanja na Jezerskem, po preusmeritvi tovarnega prometa po novozgrajeni cesti preko Ljubelja pa je denar od tovarništva prenehal pritekati in prebivalstvo je moralo živeti od tistega, kar so pridelali doma.⁷⁵

Ob poti čez Jezerski vrh je nastala tudi t. i. Jenkova kasarna, ki je služila kot hospic, gostilna s prenočišči za voznike in tovarnike, ki si jo je danes mogoče ogledati kot muzej. Nekateri popotniki so svoja občutenja in razmišljanja izpraskali v omet sobe za prenočevanje popotnikov v nadstropju Jenkove kasarne, najstarejši pod opleskom najdeni zapis pa je iz leta 1564.⁷⁶

V začetku 19. stoletja je bila tudi preko Jezerskega že zgrajena glavna trgovska cesta, ki se je vila od severa proti jugu skozi obe katastrski občini in povezovala Ljubljano s Celovcem in Velikovcem.

Napis na steni sobe v Jenkovi kasarni. Napise je transkribiral in prevedel dr. Božo Otorepec (foto Aleš Gabrič).

Zanjo je skrbel državni cestni sklad in je bila vedno zelo dobro prevozna.⁷⁷ Še vedno pa so imeli prevozniki največ težav na klancu čez Ljubelco v Kokri in v Hudinovih klancih, ki so jih "preložili" leta 1895.⁷⁸ K skladišču oglja, ki ga je imela na Spodnjem Jezerskem Fuchsova fužina, je peljala posebna dodatna pot.⁷⁹ V 19. stoletju so se s furmanstvom kot dodatno možnostjo zaslužka ukvarjali domala vsi jezerski kmetje.⁸⁰ Žnanih neposrednih pričevanj o težavah voženj po cesti ob Kokri je sicer malo, verjetno pa so bile razmere v furanju preko Jezerskega vrha precej težke in podobne razmeram na prelazu Ljubelj.⁸¹

Glavna komercialna cesta na Jezerski vrh je dosegla najvišjo točko na severni meji katastrske občine Zgornje Jezersko. Bila je zelo strma, zato jo je vprega brez pripreganja le težko prevozila. Popisovalci razmer so ob pripravi podatkov za izdelavo franciscejskega katastra opazili več v vozišče zarezanih kanalov, kjer so furmani lahko vlečni živini od časa do časa nekoliko popustili, voz pa ob tem ni zdrsnil nazaj ali pod cesto.⁸² Druga cesta je peljala od komercialne ceste preko Česernika (Zessernig) proti posestvu kmeta Nahtigala ter župnijski cerkvi sv. Ožbolta, od tu pa je odvila proti glavni cesti, ki jo je dosegla na ledini, imenovani Pri kajžah. V primerjavi z glavno komercialno cesto je bila zelo ozka, strma in vedno težko prevozna.

Tretja cesta se je od glavne komercialne ceste ločila nad področjem, imenovanim Na gmajni. Peljala je k Virniku, Robleku in v smeri proti občini Korte.⁸³ Tudi ta je bila strma in ponavadi v slabem stanju.

Ob opisanih cestah je bilo na Zgornjem Jezerskem še nekaj povezovalnih poti med posameznimi kmetijami ali od kmetij do glavne komercialne ceste, na katerih so lahko peljala težka prevozna

⁷⁷ ARS, AS 178, k. o. Zgornje Jezersko K 312, cenilni elaborat in k. o. Spodnje Jezersko, cenilni elaborat.

⁷⁸ Kazinar, *Kronika ali zgodovina Jezerskega*, str. 3.

⁷⁹ V Gamrah pri Železni Kapli je bila tudi kovaška obrt. Med obema železarskima obratoma je vedno potekal živahen promet. Več glej Karničar, *Jezerska kronika*, str. 142.

⁸⁰ Karničar, *Jezerska kronika*, str. 171.

⁸¹ Šašel, *Spomini*, str. 137–138.

⁸² ARS, AS 178, k. o. Zgornje Jezersko K 312, cenilni elaborat.

⁸³ Za Korte je bila to še leta 1860 edina vozna pot (Makarovič, *Korte in Korčani*, str. 258), saj franciscejski kataster za Korte navaja, da leta 1833 v katastrski občini Korte ni ne cest in ne voznihi poti. Edina pešpot je vodila od Zgornjega Jezerskega pod Vornikom in Grintovcem na pašnik kmeta Robleka iz Zgornjega Jezerskega. Pešpot, ki je vodila skozi vse Korte, vse poti v Kortah pa so bile zelo ozke. Zlasti nevarna je bila steza, ki je vodila iz Kort k obirskemu župnišču in cerkvi, pozimi pa je bila popolnoma neuporabna. Več glej Makarovič, *Korte in Korčani*, str. 44.

⁷⁰ Prav tam, str. 256.

⁷¹ Holz, *Prometne razmere na Koroškem*, str. 267.

⁷² Trobič, *Furmani po cesarskih cestah skozi postojnska vrata*, str. 13.

⁷³ Žontar, *Pota in promet čez Ljubelj*, Koren in Jezerski vrh, str. 179.

⁷⁴ Janša Zorn, *Vloga hospicev ob nekdanjih prometnih poteh*. <http://www.mszs.si/slo/ministrstvo/publikacije/znanost/mzt/raziskovalec/2000-1-1/hosp...>, 29.2.2008.

⁷⁵ Karničar, *Jezerska kronika*, str. 191.

⁷⁶ Janša Zorn, *Vloga hospicev ob nekdanjih prometnih poteh*. <http://www.mszs.si/slo/ministrstvo/publikacije/znanost/mzt/raziskovalec/2000-1-1/hosp...>, 29.2.2008.

sredstva.⁸⁴ Na Spodnjem Jezerskem je bila, podobno kot na Zgornjem Jezerskem, v dobrem in prevoznem stanju vedno le glavna komercialna cesta, ki jo je vzdrževal državni erar, ostalo pa so bile povezovalne ceste in pešpoti, vse običajno težko prevozne ali celo neprevozne.⁸⁵

Pot do Kaple se je za jezerskega kmeta običajno začela na slabo vzdrževani poti od lastne kmetije do glavne komercialne ceste, vendar so jo prehodili v največ pol ure, medtem ko je bila glavna komercialna cesta vedno zelo dobro prevozna. Do Kaple je bilo treba po njej potovati še tri milje. Na Kranjskem pa so imeli Jezerjani precej več stikov s Tržičem kakor s Kranjem. S Tržičani so tudi precej trgovali, saj je bila razdalja med Jezerskim in Tržičem po pešpotih preko hribov precej krajša kakor pot do Kranja. Do slednjega so potrebovali namreč 6 do 7 ur, medtem ko je bilo do Tržiča le 4 ure hoje. Tržič je bil tudi obrtniško dobro razvit, saj je tam delovalo precej železarskih obrtnikov, suknarjev in usnjarjev, pri katerih so se kmetje lahko oskrbeli s potrebščinami.⁸⁶ Pristni gospodarski odnosi pa so Jezerjane povezovali tudi s kmeti na Štajerskem, saj jim je bila Solčava preko hribov enako dostopna kot Tržič.⁸⁷

Vhodna vrata v muzej Jenkova kasarna na Zgornjem Jezerskem (foto Ajda Gabrič).

Na Jezerskem je veliko neobdelovalnih zemljišč

Po uveljavljeni klasifikaciji ob izdelavi franciscejskega katastrskega operata so bila obdelovalna zemljišča na področju katastrske občine Zgornje Jezersko razdeljena na:

- njive	218 oralov	1583 kvadratnih klafter ⁸⁸
- travniki	474 oralov	299 kvadratnih klafter
- pašniki	230 oralov	693 kvadratnih klafter
- planine	899 oralov	395 kvadratnih klafter
- visoki gozd	3691 oral	272 kvadratnih klafter
skupaj	5514 oralov	242 kvadratnih klafter.

Neobdelana zemljišča, večinoma stavbne zemljiške parcele, so predstavljale površino 7 oralov 1282 kvadratnih klafter. Posebno kategorijo so predstavljala neobdelovalna zemljišča. Od teh je bilo v katastrski občini Zgornje Jezersko 21 oralov 1000 kvadratnih klafter cest, rek in potokov je bilo 27 oralov 149 kvadratnih klafter, pustot 1506 oralov 1424 kvadratnih klafter, skupaj torej 1555 oralov 848 kvadratnih klafter. Skupna površina katastrske občine je po takratnih meritvah znašala 7077 oralov 772 kvadratnih klafter.⁸⁹

V katastrski občini Spodnje Jezersko pa so bila po isti klasifikaciji obdelovalna zemljišča razdeljena na:

- njive	75 oralov	182 kvadratnih klafter
- travniki	288 oralov	144 kvadratnih klafter
- pašniki	828 oralov	1372 kvadratnih klafter
- planine	565 oralov	722 kvadratnih klafter
- visoki gozd	2838 oralov	1488 kvadratnih klafter

Skupaj je bilo obdelovalnih površin za 4596 oralov 708 kvadratnih klafter. Poleg tega je katastrska občina Spodnje Jezersko obsegala še za 27 oralov 25 kvadratnih klafter pozidanih zemljišč, 8 oralov 876 kvadratnih klafter so zavzemale poti in reke, potoki pa še dodatnih 26 oralov 1386 kvadratnih klafter. Pustot je bilo v tej katastrski občini za 213 oralov 145 kvadratnih klafter.⁹⁰

Glavni pridelki zemljiške pridelave na Jezerskem so bili letna pšenica, zimska koruza, ječmen in oves. Razen tega so kmetje pridelovali še grah, fižol, glav-nato zelje, strniščno repo, lan, krompir in deteljo. Ajda med žiti ni bila omenjena, kar nekoliko čudi, saj je imela sicer ajda kot dokaj odporno in nezahtevno žito s kratkim časom vegetacije pomemben delež med žiti v slovenskih pokrajinah, uživali pa so jo na različne načine.⁹¹ Omenjen pa ni bil niti krompir, čeravno je bil v prvi polovici 19. stoletja na

⁸⁴ ARS, AS 178, k. o. Zgornje Jezersko K 312, cenilni elaborat.

⁸⁵ ARS, AS 178, k. o. Spodnje Jezersko K 470, cenilni elaborat.

⁸⁶ Kazinar, *Kronika ali zgodovina Jezerskega*, str. 3.

⁸⁷ Karničar, *Jezerska kronika*, str. 27 in 59. Povezava s Solčavo je bila in je še danes najkrajša preko Pavličevega sedla, vendar cesta preko zime ni vedno prevozna.

⁸⁸ 1 oral ali joch = 1600 kvadratnih klafter = 5744 kvadratnih metrov = 0,5744 hektara. Več glej Vilfan, *Prispevki k zgodovini mer na Slovenskem*, str. 67.

⁸⁹ ARS, AS 178, k. o. Zgornje Jezersko K 312, cenilni elaborat.

⁹⁰ ARS, AS 178, k. o. Spodnje Jezersko K 470, cenilni elaborat.

⁹¹ Valenčič, *Kulturne rastline*, str. 257. Ajda so sicer nekateri kmetje sejali, vendar na visokogorskih njivah ni preveč dobro obrodila. Makarovič, *Korte in Korčani*, str. 117.

Oranje s "špičmohom", Zgornje Jezersko (foto Boris Orel, last SEM).

širšem slovenskem ozemlju dodobra uveljavljen kot poljščina in prehrabeni artikel,⁹² na Koroško pa so ga prinesli že v šestdesetih letih 18. stoletja.⁹³

Prebivalci so po opažanju zapisovalcev razmer obdelovali svoja zemljišča po najboljših možnostih. Pri tem so bili po njihovem mnenju zelo podjetni in prizadevni. Njive so ležale, kot je bilo že omenjeno, delno v ravnini in delno na pobočjih in rebreh, možnost pridelave na njihovih površinah pa je bila zelo različna. Zapisovalci so opazili, da ilovico relativno globoko pokrivata apnenčasto kamenje (šoder) in glina, pomešana z rodovitnim humusom. Večina njiv je bila izpostavljena močnim naličom in poplavam, vodovje pa je z njihove površine odnašalo rodovitno humusno prevleko. Le njive, ki so bile v ravnini, so lahko orali globoko, njive na pobočjih pa so bile ponavadi preorane plitko, saj je sicer rodovitna prst s površine drsela v dolino, od koder jo je bilo treba prenašati na vrh njive. Njive so legi primerno preorali jeseni in jih pripravili za sejanje letnega posevka.⁹⁴

Na travnikih so pridelovali v glavnem sladko ali mešano krmo. Pašniki so pokrivali veliko površino katastrske občine, pridelek na njih pa je bil običajno dober. Na planinah je rasla sladka trava, ki so jo popasli govedo in ovce.

Travniki niso zahtevali posebne nege. Lahko bi jih sicer zalivali, vendar je po mnenju kmetov travni ruši hladna gorska voda prej škodovala kakor koristila. Zato razen poravnavanja krtin in grabljenja vejčevja na travnikih niso delali nič drugega.

Pašnike so povsem prepustili naravi in njihovi negi niso posvečali nobene posebne pozornosti. Zaradi tega so se pašniške površine iz leta v leto zmanjševale, saj grmovja in goščave, ki sta jih zaraščala, nihče ni iztrebljal. Planine so doživljale enako usodo.

Gozdovi, zlasti tisti, ki so se nahajali visoko in v strmini, in iz katerih so s težavo vlačili les v dolino, so bili popolnoma zanemarjeni. Tudi zaradi vetra podrto drevje in vejevje so kmetje puščali ležati na tleh po celotni površini gozda eno vrh drugega, po mnenju zapisovalcev pa bi ga morali pobrati in porabiti doma ter tako prezračiti gozdna tla.

Člani komisije za izdelavo franciscjskega katastrskega operata so opazili tudi, da so nabiralci smole za svoje potrebe odbirali najlepša drevesa, jih navrtavali in jim odvezemali drevesne sokove.⁹⁵

Za obdelovanje zemljišč so kmetje uporabljali leseno ralo, ki so ga imenovali *špičmoh*,⁹⁶ in plug ter brano. Tovor so iz višjih leg v nižino prevažali z dvovrstnim lojtrnim vozom (*gare*),⁹⁷ v ravninah pa so običajno uporabljali težek štirikolesni voz (*rešek*),⁹⁸ za prevažanje hrane in žita ponavadi z letvami. Poletne pridelke so posejali v začetku maja, pospravili pa konec septembra. Zgodnje setve ali pozne pobiranja pridelkov tukajšnja klima ni dovoljevala.⁹⁹

⁹² Valenčič, *Kulturne rastline*, str. 260.

⁹³ Oder, *Občina Ravne na Koroškem*, str. 99.

⁹⁴ ARS, AS 178, k. o. Zgornje Jezersko K 312, cenilni elaborat in k. o. Spodnje Jezersko K 470, cenilni elaborat.

⁹⁵ ARS, AS 178, k. o. Zgornje Jezersko K 312, cenilni elaborat.

⁹⁶ Karničar, *Jezerska kronika*, str. 165, glej tudi Novak, *Slovenska ljudska kultura*, str. 39.

⁹⁷ Karničar, *Jezerska kronika*, str. 157.

⁹⁸ Prav tam, str. 163.

⁹⁹ ARS, AS 178, k. o. Zgornje Jezersko K 312, cenilni elaborat in k. o. Spodnje Jezersko K 470, cenilni elaborat.

Glavni produkt zemljišč na Jezerskem je bil oves, presežke pridelave pa so kmetje lahko kdaj pa kdaj tudi prodali. Zimsko pšenico in koruzo so posejali v začetku septembra, poželi pa sredi ali proti koncu avgusta naslednje leto. Poletno pšenico, koruzo in ječmen so porabili doma, viške (zrnja in ajde) pa so odpeljali na trg v Kapli in hitro (brez težav) prodali prebivalcem drugih hribovskih občin.

Oves je običajno izdatno obrodil in imel težko zrnje. Drugi posevki so glede na klimatske razmere tudi dobro obrodili, k bogatim letinam pa je najbolj prispevala dobra obdelava zemljišč.¹⁰⁰

Na travnikih je rasla sladka krma, a le na travnikih prvega kakovostnega razreda jo je bilo možno kositi dvakrat letno. Na vseh ostalih travnikih so kosili samo enkrat v letu.

Pašniki so dajali dobro in sladko travo, količina pa je bila na večini pašniških površin majhna.¹⁰¹ Ker pa je bila površina pašnikov v katastrski občini velika, poleg tega je imel skoraj vsak večji kmet svojo planino,¹⁰² je bilo krme dovolj. Zaradi možnosti paše so kmetje kupovali in redili veliko število ovac, ki so jih nato prodajali, z izkupičkom pa so poravnali davčine in kupovali žita in ostale življenjske potrebščine. V planinah so pasli živino od 24. junija do 8. septembra.

Gozdovi predstavljajo glavno bogastvo hribovskih kmetij

V gozdovih je raslo lepo in zdravo drevje, gozdni sestoj pa so predstavljale smreke, rdeči bor, macesni, buke in jelša. Prirast lesa je bil visok. Iz lesa smreke in rdečega bora so pridobivali oglje, deske in late, uporabljali pa so ga tudi za kurjavo doma in gradbeni dela. Oglje je odkupoval fužinar Fuchs. Bukove hlude so žagali v deske in late, ki so jih prodajali lesnim trgovcem, ti pa so jih transportirali v Trst.¹⁰³

Macesnovi hloodi so v dolžino lahko merili tudi do 12 metrov, v prodajo pa so jih vozili s tajseljni (težkimi vozovi s širšimi platišči), v katere so vpregli po en par konj, ali s parizarji, v katere so vpregali po dva para konj. Tudi na Jezerskem so kmetje velike drevesne hloodi običajno najprej povlekli iz gozda in jih nato obdelali.¹⁰⁴ Vsi lesni proizvodi, ki so jih izdelali tukajšnji prebivalci, so bili dobre kvalitete in

so pri prodaji dosegali visoko ceno. Glavno tržišče za njihovo prodajo je bil trg v Kapli.¹⁰⁵

S pojmom huba je bila nekdanja označena kmetija, katere velikost naj bi kmetovi družini zagotavljala dovolj dohodka za preživetje. Zato je njena velikost precej nihala glede na kvaliteto zemljišča,¹⁰⁶ njena vrednost pa je bila odvisna tudi od npr. služnosti, ki so pripadale kmetu, ki jo je obdeloval. Kazinar navaja, da je bilo v 18. stoletju na Jezerskem 34 kmetij,¹⁰⁷ zapisi v gradivu katastrskega operata pa navajajo, da je samo v katastrski občini Zgornje Jezersko v prvi polovici 19. stoletja obstajala ena dominikalna in 38 rustikalnih posesti. Od tega je bilo 9 celih hub v velikosti od 84 do 196 oralov, tri tričetrtinske hube, ki so merile od 67 do 113 oralov, tri polovične hube, velike od 72 do 158 oralov, tri četrtinske hube v velikosti od 28 do 68 oralov, 20 pa je bilo kajž, ki niso imele pripadajočih zemljišč. Kmetije so bile podložne gospodstvu Hagenegg in Sonnegg (Ženek), župnijama Kapla in Jezersko, komendi Nemškega viteškega reda Sandhof na Koroškem ter gospodstvu Turn pod Novim gradom na Kranjskem. Kmetje so dajatve plačevali gospodstvu Hagenegg in Dobrla vas, desetino pa so odraževali župniji Jezersko.¹⁰⁸ Na Spodnjem Jezerskem pa sta bili dve celi hubi, veliki 100 in 384 oralov, ena tričetrtinska, ki je bila velika 360 oralov, štiri so bile polovične v velikosti 88 do 118 oralov, tri četrtinske so merile od 81 do 127 oralov, 13 pa je bilo kajž, ki pa so tukaj imele tudi nekaj malega zemljišč, od 2 do 9 oralov. Kmetje so bili podložni gospodstvu Thurn pod Novim gradom in Brdo pri Kranju, ki sta bili obe na Kranjskem, desetino pa so kmetje poleg omenjenima dvema gospodstvom plačevali še župniji Jezersko.¹⁰⁹

Tovorni promet, ki je kmetom omogočal postranski zaslužek, prinašal pa tudi tuji kulturni vpliv z obeh strani Karavank, je pripomogel k nastanku kar nekaj mogočnih kmečkih domačij, na katerih se je ohranil del bogate kmečke arhitekture.¹¹⁰ Hiše na Jezerskem so bile že v prvi polovici 19. stoletja večinoma v pritličju zidane, vsaj polovica hiš je bila zidanih tudi v nadstropje. Druga polovica hiš pa je bila lesenih. V ravnini so bili tudi hlevi in gospodarska poslopja večinoma zidani. Vse stavbe pa so bile pokrite s škodlami ali majhnimi deščicami.¹¹¹ Kmetije so morale biti samooskrbne, oblikovane v t. i. celkih. Nekatere med njimi so imele tudi do 12

¹⁰⁰ Prav tam.

¹⁰¹ Prav tam.

¹⁰² Kazinar, Kronika ali zgodovina Jezerskega, str. 2. Kmet Senk, ki je bil izpričano v 17. stoletju posestnik Plesniške planine v k. o. Korte, je zanjo plačeval dajatev en sir na leto, več glej Makarovič, *Korte in Korčani*, str. 28. Tudi kmet Roblek iz Zgornjega Jezerskega je imel svojo planino v Kortah, glej isto tam, str. 527. Planina Velcarca pa je po podatkih franciscanskega katastra za katastrsko občino Korte spadala h kmetiji Ank na Zgornjem Jezerskem. Makarovič, *Korte in Korčani*, str. 133.

¹⁰³ ARS, AS 178, k. o. Zgornje Jezersko K 312, cenilni elaborat.

¹⁰⁴ Karničar, *Jezerska kronika*, str. 171.

¹⁰⁵ ARS, AS 178, k. o. Zgornje Jezersko K 312, cenilni elaborat in k. o. Spodnje Jezersko K 470, cenilni elaborat.

¹⁰⁶ Rösener, *Kmetje v evropski zgodovini*, str. 29.

¹⁰⁷ Kazinar, Kronika ali zgodovina Jezerskega, str. 4.

¹⁰⁸ ARS, AS 178, k. o. Zgornje Jezersko K 312, cenilni elaborat.

¹⁰⁹ ARS, AS 178, k. o. Spodnje Jezersko K 470, cenilni elaborat.

¹¹⁰ Cevc, Primožič, *Kmečke hiše v Karavankah*, str. 195.

¹¹¹ ARS, AS 178, k. o. Zgornje Jezersko K 312, cenilni elaborat in k. o. Spodnje Jezersko K 470, cenilni elaborat.

Šenkova domačija na Zgornjem Jezerskem, oblikovana v celku. Obnova streh s škodlami še danes predstavlja velik finančni zalogaj za kmetijo (foto Aleš Gabrič).

stanovanjskih in gospodarskih poslopij, npr. pri Robleku,¹¹² kjer so do začetka 20. stoletja prizidali še dve poslopji.¹¹³

V času izdelave franciscejskega katastra je bilo na Zgornjem Jezerskem 12 in na Spodnjem Jezerskem 3 stanovanjske zgradbe in gospodarska poslopja protipožarno zavarovanih pri notranjeavstrijski protipožarni zavarovalnici. To pa je, kljub zabeležki zapisovalcev razmer za Spodnje Jezersko, da so zavarovana "samo" tri poslopja,¹¹⁴ za s Slovenci poseljeno območje zelo visoka številka in dokaz, da so bile nekatere kmetije gospodarsko in finančno zelo dobro stoječe. K velikemu številu zavarovanih poslopij je svoj delež prispevalo tudi zavedanje o koristnosti stroška v primeru požara, za kar pa so se lahko prebivalci Jezerskega zahvalili pretoku idej in informacij skozi prehodni kraj. Po nekaterih drugih delih slovenskega ozemlja, npr. v Loški dolini pod notranjskim Snežnikom, si kmetje tega stroška iz obeh navedenih vzrokov niso mogli privoščiti.¹¹⁵

Industrijskih obratov v katastrski občini Zgornje Jezersko v času izdelave franciscejskega katastra ni bilo.¹¹⁶ Na Spodnjem Jezerskem pa je v dolini nad

reko Kokro stala fužina s štirimi ognjišči in dvema kladivoma v lasti družine Fuchs. Zaposlovala je enega uradnika, dva kovača in šest delavcev pri ognju, poleg njih pa še enega obrtnega mojstra. V fužini so poleg plugov (lemežev) izdelovali tudi različno jeklo za izdelavo drugih orodij in potrebščin.¹¹⁷

Ocenitev pridelave

Po ugotovitvi produktov in ureditvi klasifikacijskega zapisnika so bile njive katastrske občine Zgornje Jezersko razdeljene v štiri kakovostne razrede, travniki v tri, pašniki v dva, planine v en razred in visoki gozd v dva kakovostna razreda.¹¹⁸ Na Spodnjem Jezerskem pa so bile njive in travniki po isti klasifikacijski lestvici razvrščeni v tri, pašniki in visoki gozd v dva in planine v en kakovostni razred.¹¹⁹

Pripomočki, kot so izvlečki iz gospodarskih obračunov in podobno, pri ugotavljanju čistega donosa opisovalcev razmer in ocenjevalcev donosov niso zadovoljili. Pomagati so si morali s primerjavo razmer v sosednjih katastrskih občinah, kjer so kmetje pridelovali podobne pridelke in so na pridelavo vplivale podobne klimatske razmere, pri tem pa so mo-

¹¹² Karničar, *Jezerska kronika*, str. 197.

¹¹³ Karničar, *Jezerska kronika*, str. 135. Glej tudi ARS, AS 178 Franciscejski kataster za Koroško, k. o. Zgornje Jezersko K 348, karta K 348 A02.jpg.

¹¹⁴ ARS, AS 178, k. o. Spodnje Jezersko K 470, cenilni elaborat.

¹¹⁵ Kačičnik Gabrič, *O kmečkih dolgovih nekoliko drugače*, str. 17.

¹¹⁶ ARS, AS 178, k. o. Zgornje Jezersko K 312, cenilni elaborat.

¹¹⁷ ARS, AS 178, k. o. Spodnje Jezersko K 470, cenilni elaborat.

¹¹⁸ ARS, AS 178, k. o. Zgornje Jezersko K 312, cenilni elaborat.

¹¹⁹ ARS, AS 178, k. o. Spodnje Jezersko K 470, cenilni elaborat.

rali upoštevati lokalne posebnosti ter tako določiti davčne zneske.¹²⁰

Po zapisih v elaboratu je videti, da so kmetje pri obdelavi njiv že uporabljali šestletni kolobar, ki se je v poljedelstvu na naših tleh začel uveljavljati v drugi polovici 18. stoletja z vpeljavo stročnic in krmnih rastlin v prehrano ljudi in domačih živali, medtem ko so ponekod drugod še v začetku 19. stoletja uporabljali triletno zaporedje menjavanja pridelkov na njivskih površinah.¹²¹ Kolobar je bil na vseh njivah v katastrskih občinah Zgornje in Spodnje Jezersko približno enak ne glede na kategorizacijo zemljišča po kvaliteti, ki jo je uvažal franciscejski kataster.¹²² Za visokogorske koroške kmetije pa je značilno, da so v praksi izvajali setev v dveh različnih kolobarjih.¹²³

Na njivah prvega kakovostnega razreda so prvo leto na pognojeno njivo posejali ječmen, drugo leto tudi na pognojeno njivo koruzo, tretje leto so spet gnojili in posejali oves in deteljo, četrto leto deteljo, peto leto ponovno pognojili in na polovico posejali pšenico, na drugo polovico pa ječmen in šesto leto oves.

Njive drugega kakovostnega razreda so zaradi slabše zemljine sestave in nekoliko manj ugodne lege po primerjavi s sosednjimi katastrskimi občinami in njivami prvega kakovostnega razreda obrodile nekoliko slabše.¹²⁴

"Gare", voz, Zgornje Jezersko (foto Boris Orel, last SEM).

Ob upoštevanju sestave zemljine in lege njiv so opisovalci razmer za njive tretjega in četrtega kakovostnega razreda predvideli še nižjo sposobnost donosa, saj je bila po njihovih opažanjih zemlja manj bogata s humusom kot zemlja na njivah drugega kakovostnega razreda. V kategoriji dodatne rabe so ocenjevalci omenili slamo, ki so jo tukajšnji kmetje porabili za prehranjevanje živine.¹²⁵

Travniki so bili v obeh katastrskih občinah razdeljeni v tri kakovostne razrede. Na travnikih prvega in drugega kakovostnega razreda so lahko travo kosili dvakrat na leto, razlike med kvaliteto in količino donosa travnikov prvega in drugega kakovostnega razreda pa so bile po mnenju zapisovalcev razmer malenkostne.

Sladko travo na travnikih tretjega kakovostnega razreda so kmetje kosili le enkrat v letu, kot dodatno rabo pa so na travnikih zapisovalci navedli košnjo otave ali pašo goveda, vendar donosa niso posebej ocenili, pač pa so višino zneska dodatnega donosa vračunali v višino donosa pokošenega sena.¹²⁶

V 19. stoletju so med kmete razdelili tudi kisle travnike nasproti Žabjega trga, t. i. Gmajno, izsušeni ostanek nekdanjega jezera, med vse člane jezerske srenje – kajzarje in kmete.¹²⁷

Pašniki so se običajno razprostirali na zemljiških površinah na višji nadmorski višini, ocenjevalci pa so jih v obeh katastrskih občinah razdelili v dva kakovostna razreda. Pašniške površine so bile v strminah in bolj ali manj porasle z grmičevjem, kljub temu pa je na njih raslo tudi sladko seno, t. i. sladko gorsko seno (Bergheu, süßes Heu), količine pa so bile majhne.

Planine so bile vse razvrščene v en kakovostni razred, vse pa so ležale nad višinsko gozdno mejo.¹²⁸

Tudi gozdove so ocenjevalci v obeh katastrskih občinah razdelili v dva kakovostna razreda. Komisija si je pri ocenjevanju donosa pomagala tudi z zapiski imetnika fužin na Spodnjem Jezerskem, ki je del svojih potreb po oglju in lesu za kurjavo zapolnil s pridobivanjem lesa na parceli, katere lastnik je bila sicer komenda v Reberci. Na 127 oralov 6278 kvadratnih klafter veliki parceli so poleg sekanja dreves les tudi nabirali, saj je bilo skrivljenih vej in odpadlega lesa po tleh veliko. Po navedbah v fužinskih zapisih so iz 30-colskih dreves pripravili 15067.20 klafter žaganega lesa. Po preračunu so zapisovalci ocenili, da je bil prirast lesa v času 110 let, ko se je gozd obrasel, 1.0785 klafter, naravni donos na enem

¹²⁰ ARS, AS 178, k. o. Zgornje Jezersko K 312, cenilni elaborat in k. o. Spodnje Jezersko K 470, cenilni elaborat.

¹²¹ Novak, *Slovenska ljudska kultura*, str. 42 in 43.

¹²² ARS, AS 178, k. o. Zgornje Jezersko K 312, cenilni elaborat in k. o. Spodnje Jezersko K 470, cenilni elaborat.

¹²³ Oder, *Občina Ravne na Koroškem*, str. 97–98.

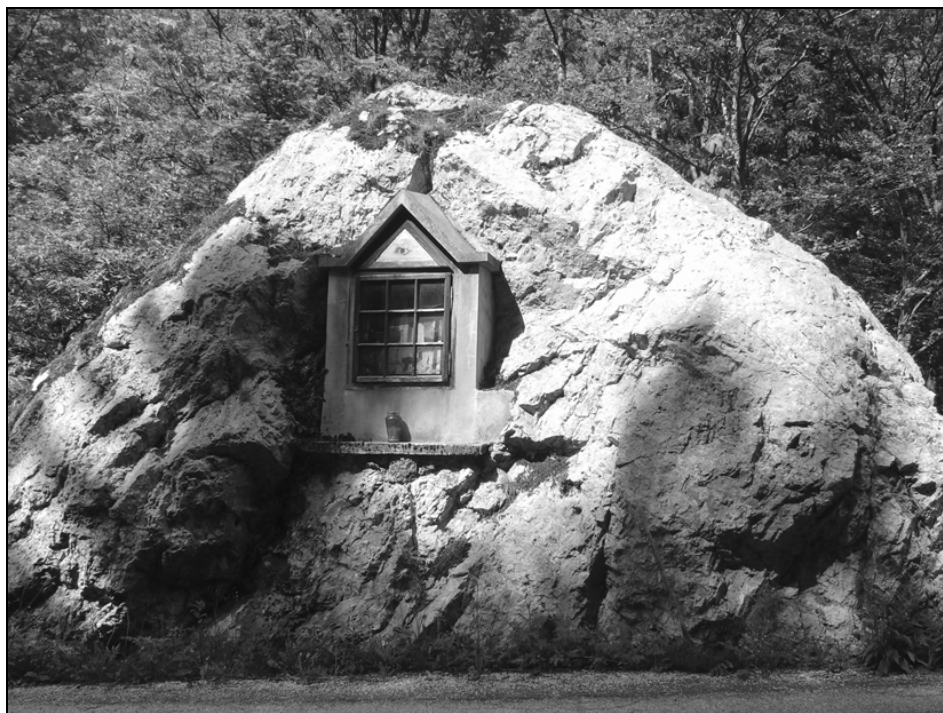
¹²⁴ ARS, AS 179, k. o. Zgornje Jezersko K 312, cenilni elaborat in k. o. Spodnje Jezersko K 470, cenilni elaborat.

¹²⁵ ARS, AS 179, k. o. Zgornje Jezersko K 312, cenilni elaborat in k. o. Spodnje Jezersko K 470, cenilni elaborat.

¹²⁶ ARS, AS 179, k. o. Zgornje Jezersko K 312, cenilni elaborat in k. o. Spodnje Jezersko K 470, cenilni elaborat.

¹²⁷ Karničar, *Jezerska kronika*, str. 23.

¹²⁸ ARS, AS 178, k. o. Zgornje Jezersko K 312, cenilni elaborat in k. o. Spodnje Jezersko K 470, cenilni elaborat.

Kapelica v Tinčkovi skali ob cesti Kranj–Jezersko (foto Ajda Gabrič).

oralu pa je bil 119 klafter. Drevje, ki je bilo zelo različne starosti, so prebivalci prebiralno sekali tudi za porabo doma, včasih pa so naredili goloseke, les porabili za svoje potrebe ali pa prodali. Zemljišče, na katerem je rasel gozd, je bilo sestavljeno iz humozne prsti, pomešane z apnenčastim kamenjem in ilovico, gozdne površine pa so ležale predvsem na strmih severnih pobočjih hribov. Gozdove obeh kakovostnih skupin je komisija obravnavala enako.¹²⁹

Del lesa za lastne potrebe so si do razlastitve nekaterih cerkvenih posesti v času vladanja cesarja Jožefa II. jezerski kmetje lahko pridobili tudi v delu cerkvenega gozda. Po podržavljenju pa srenja, ki je postala novi lastnik podržavljene posesti, pridobivanja lesa kajžarjem ni več dovolila. Šele po dolgotrajnem pritisku kmetov in cerkve je bil kajžarjem v last dodeljen del gozda, iz katerega so nekdanje prejemale les brezplačno. V zahvalo Cerkvi za podporo so kmetje v skalo pod Tinčkom ob glavni cesti iz Kranja proti Zgornjemu Jezerskemu vgradili znamenje s podobo sv. Ožbolta, h kateremu so se ves ta čas zatekali s prošnjo.¹³⁰

V odmaknjeno področje so se zatekali tudi ubežniki pred zakonom

Gorato in odmaknjeno področje, kjer so se stikale meje Koroške, Kranjske in Štajerske, je bilo

tudi idealen kraj za skrivanje pred roko pravice. Ko so oblasti leta 1850 hotele narediti red in poloviti t. i. rokovernjače, ki so se zatekli v hribe nad Solčavo ter se preživljali z divjim lovom in ropanjem,¹³¹ je bilo tudi sicer mirno območje Jezerskega preplavljeno z vojaštvom. Po koncu vojaške akcije je na Zgornjem Jezerskem v prej praznem župnišču ob cerkvi sv. Andreja za krajši čas ostala štiričlanska orožniška posadka.¹³² Po ustnem izročilu pa so nekateri jezerski kmetje za čuvanje kmetij na božični večer, ko je šla k polnočnici vsa družina, prav radi najeli močne pogumne fante, ki so se sicer skrivali pred vpoklicem k vojakom, da so jim varovali hišo, saj so nekoč roparji prav na ta večer popolnoma oropali hišo kmeta Robnika, ki je kmetijo po tem prodal in se preselil na Koroško.¹³³

Za zaključek

Življenjske razmere na območju Jezerskega so nekoliko neprimerljive z razmerami na drugih območjih, kar bi lahko delno pripisali geografski oddaljenosti in zaprtosti območja ter upravni in cerkveni vezanosti na sever. Vse skupaj pa je oblikovalo tudi svojstven način življenja in običajev, ne glede na to, da je Koroška na vzhodni strani Karavank na podobno oblikovanem terenu doživljala podobno

¹²⁹ ARS, AS 178, k. o. Zgornje Jezersko K 312, cenilni elaborat in k. o. Spodnje Jezersko K 470, cenilni elaborat.

¹³⁰ Karničar, *Jezerska kronika*, str. 201.

¹³¹ Studen, Smrtni udarec rokovernjaštvu (20. XII. 1851), str. 402.

¹³² Kazinar, *Kronika ali zgodovina Jezerskega*, str. 6.

¹³³ Karničar, *Jezerska kronika*, str. 221.

usodo. Zanimivo je, da za Jezersko ni poročil o oblikovanju frat in novin (Brandäcker),¹³⁴ kot je to značilno za kmetovanje v Mežiški dolini, čeravno se v ustnem izročilu pojavljajo tako na Jezerskem kot tudi v širšem območju,¹³⁵ prav tako pa ni poročil o kmečkih skupnih delih, kot so steljeraja, nosačija ali gnojvoža,¹³⁶ kjub temu, da so tudi tukaj prebivalci veliko pomagali drug drugemu. Preseneča tudi dejstvo, da se med njivskimi pridelki nikjer ne omenja ajda, čeravno so zapisovalci presežke pridelave ajde navedli kot prodajni artikel Jezerjanov na sejmi v Kapli, vendar ne v isti kategoriji kot ostalo zrnje.¹³⁷ V gradivu pa tudi ni omenjeno prodajanje vsakovrstnih življenjskih potrebščin delavcem na fužini na Spodnjem Jezerskem, kljub dejstvu, da so se oni in njihove družine od nekd morali oskrbovati s hrano in oblačili, saj so bile njihove lastne proizvodne možnosti kot pri drugih podobnih obratih omejene.¹³⁸

Trditvi, da so kmetje v začetku 19. stoletja živeli slabo in v velikem pomanjkanju, za Jezersko ne moremo pritrditi. Res je, da so bile tudi na Jezerskem med kmetijami velike razlike, kljub temu pa o posebnem pomanjkanju ali celo lakoti nikjer v virih ni navedb. Kazinar je celo navedel, da je bilo 16. in 17. stoletje na Jezerskem čas blagostanja. Ne glede

na to, da se je pipa z dohodki od tovarnega prometa čez Jezerski vrh v 18. stoletju počasi zapirala in v 19. stoletju skoraj presahnila, so kmetije težke čase uspele prebroditi s sekanjem in prodajo lesa ter zavedanjem, da se je za napredek in lažje življenje potrebno potruditi, saj samo čakanje na boljše čase ni dovolj. Katastrski elaborat, ki je za večino katastrskih občin, ki sem jih pregledala do sedaj, navajal, da so kmetovalci veliki tradicionalisti, med katerimi ni nobenega, ki bi si upal posaditi ali posejati nove kulture in s tem dati vzgled za boljše kmetovanje tudi drugim, pravi za Jezerjane: "Prebivalci svoja posestva obdelujejo najboljše kot je možno. Pri tem so zelo prizadevni (podjetni)."¹³⁹

Kljub svoji odrezanosti ima področje Jezerskega za sabo zanimivo in pestro zgodovino. Ta morda res ni toliko pomembna za razvoj dogajanja na širšem slovenskem poselitvenem območju, prav gotovo pa so prebivalci živeli življenje, ki so ga v prvi vrsti oblikovali skozi stoletja oz. daljše časovno obdobje in ga začinili z ljudskimi običaji, ki se na odmaknjenih in težje dostopnih področjih ohranjajo veliko dlje kot v zelo obljudenih krajih, kjer migracije ljudi neprestano vnašajo tuje kulturne vplive v življenjski tokokrog.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije

AS 178 – Franciscejski kataster za Koroško, k. o. Zornje Jezersko K 312, cenilni elaborat; k. o. Spodnje Jezersko K 470, cenilni elaborat; k. o. Zgornje in Spodnje Jezersko K 348, karte; k. o. Topla K 448, Protocoll der Grund Parzellen der Gemeinde Topla.

SEM – Slovenski etnografski muzej Fotografije.

Muri, Franc, p. d. Kazinar: Kronika ali zgodovina Jezerskega (Jezersko, b. d.), kopija tipkopisa pri avtorici.

USTNI VIR

Anica in Herman Jakopič, 1937, Zgornje Jezersko 66.

Bogato poslikana skrinja z letnico 1847, muzej Jenkova kasarna na Zgornjem Jezerskem (foto Alenka Kačičnik Gabrič).

¹³⁴ ARS, AS 178, k. o. Topla K 448, Protocoll der Grund Parzellen der Gemeinde Topla.

¹³⁵ Karničar, *Jezerska kronika*, str. 124 in 191, Makarovič, *Korte in Korčani*, str. 353 in 384.

¹³⁶ Ficko, *Skupni ljudski delovni običaji*, str. 147–170.

¹³⁷ ARS, AS 178, k. o. Zgornje Jezersko K 312, cenilni elaborat in k. o. Spodnje Jezersko K 470, cenilni elaborat.

¹³⁸ Malnar, *Povijest čabarskog kraja*, str. 76 in 77.

¹³⁹ ARS, AS 178, k. o. Zgornje Jezersko K 312, cenilni elaborat: "Insassen dieser Gemeinde betreiben ihre Grundstücke bestmöglichst. Sie sind in allgemeinen für den Ackerbau sehr betreibsam."

INTERNETNI VIRI

<http://www.mszs.si/slo/ministrstvo/publikacije/znanost/mzt/raziskovalec/2000-1-1/hosp...>, 29.2.2008.

Janša Zorn, Olga: Vloga hospicev ob nekdanjih prometnih poteh. <http://www.mszs.si/slo/ministrstvo/publikacije/znanost/mzt/raziskovalec/2000-1-1/hosp...>, 29.2.2008.

LITERATURA

- Atlas Slovenije*. Ljubljana : Založba Mladinska knjiga, 1992.
- Atlas Slovenije*. Ljubljana : Založba Mladinska knjiga, 2005.
- Cevc, Tone, Primožič, Ignac: *Kmečke hiše v Karavankah*. Ljubljana : Znanstveno raziskovalni center SAZU, 1988.
- Ficko, Peter: Skupni ljudski delovni običaji. *Med Peco in Pohorjem* (ur. Rajko Poberžnik). Pripravljalni odbor za proslavo 20-letnice gimnazije Ravne na Koroškem. Maribor : Založba Obzorja Maribor, 1965, str. 147–170.
- Holz, Eva: Prometne razmere na Koroškem v obdobju od cesarja Karla VI. do 1. svetovne vojne. *Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino*, 56, 2008, str. 265–274.
- Kačičnik Gabrič, Alenka: *O kmečkih dolgovih nekoliko drugače. Problem servitutnih pravic na posestvu Snežnik*. Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije (Knjižnica Kronike: 8), 2004.
- Karničar, Andrej: *Jezerska kronika: Jezersko v ustnem izročilu*. Gorenjski kraji in ljudje 8. Kranj : Gorenjski muzej, 1998.
- Karničar, Andrej: *Jezerske štorije*. Ljubljana : Kmečki glas (Zbirka Glasovi, 16), 1997.
- Keber, Katarina: V levem devžju slovenskega zgodovinskega Koroška. *Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino*, 55, 2007, str. 123–128.
- Kosi, Miha: *Potujoči srednji vek: cesta, popotnik in promet na Slovenskem med antiko in 16. stoletjem*. Ljubljana : ZRC SAZU, Založba ZRC, 1998 (zbirka ZRC; 20).
- Makarovič, Marija: *Korte in Korčani*. Korte = Trögn : samozaložba Skupnosti prebivalcev: avtorji, 2005.
- Malnar, Slavko: *Povijest čabarskog kraja*. Čabar : Matica hrvatska, ogranak : Grad Čabar, 2007.
- Novak, Vilko: *Živinoreja. Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog, I. Agrarno gospodarstvo*. Ljubljana : Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Inštitut za zgodovino, Državna založba Slovenije, 1970.
- Novak, Vilko: *Slovenska ljudska kultura. Oris*. Ljubljana : DZS, 1960.
- Oder, Karla: *Občina Ravne na Koroškem. Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja–20. stoletje*. Ljubljana : Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1992.
- Rösener, Werner: *Kmetje v evropski zgodovini*. Ljubljana : Založba I*cf., 2007.
- Simoniti, Vasko: *Turki so v deželi že: turški vpadi na slovensko ozemlje v 15. in 16. stoletju*. Celje : Mohorjeva družba, 1990.
- Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787, Opisi, 4. zvezek* (ur. Vincenc Rajšp, transliteracija Šaša Serše). Ljubljana : ZRC SAZU, Arhiv RS, 1998.
- Smole, Majda: *Graščine na nekdanjem Kranjskem*. Ljubljana : Državna založba Slovenije, 1982.
- Stergar, Janez: Dr. Angela Piskernik (1886–1967), koroška naravoslovka, naravovarstvenica in narodna delavka. *Ženske skozi zgodovino: zbornik referatov 32. zborovanja slovenskih zgodovinarjev, Celje, 30. september – 2. oktober 2004* (ur. Aleksander Žizek). Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2004, str. 227–257.
- Studen, Andrej: Smrtni udarec rokovnjaštvu (20. XII. 1851). *Slovenska kronika XIX. stoletja* (ur. Janez Cvirn et al.). Ljubljana : Nova revija, 2001, str. 402–403.
- Šašel, Josip: *Spomini* (uredila Monika Kropelj in Avguštin Malle). Celovec : Slovenski narodopisni inštitut in društvo Urban Jarnik; Slovenski znanstveni inštitut; Ljubljana: Inštitut za slovensko narodopisje ZRC SAZU; Celovec; Ljubljana; Dunaj : Mohorjeva družba, 2007.
- Trobič, Milan: *Furmani po cesarskih cestah skozi postojnska vrata*. Logatec : Občina, 2003.
- Valenčič, Vlado: *Kulturne rastline. Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog I. Agrarno gospodarstvo*. Ljubljana : Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Inštitut za zgodovino, Državna založba Slovenije, 1970.
- Valenčič, Vlado: *Vrste zemljišč. Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog I. Agrarno gospodarstvo*. Ljubljana : Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Inštitut za zgodovino, Državna založba Slovenije, 1970.
- Vilfan, Sergij: Prispevki k zgodovini mer na Slovenskem s posebnim ozirom na ljubljansko mero (16.–19. stoletje). *Zgodovinski časopis*, 8, 1954, str. 27–86.
- Vršnik, Joža: *Preproste zgodbe s solčavskih planin*. Celje : Društvo Mohorjeva družba: Celjska Mohorjeva družba, 2005.
- Žontar, Majda: *Pota in promet čez Ljubelj, Koren in Jezerski vrh. Kranjski zbornik 1975*. Kranj : Skupščina občine Kranj, 1975, str. 177–184.

ZUSAMMENFASSUNG

Jezersko – der vergessene Winkel Kärntens

Das Gebiet von Jezersko (Seeland) gehörte im Laufe der Geschichte zu Kärnten. Verwaltungsbehörden befanden sich zum Großteil in Eisenkappel. Wegen der schweren Zugänglichkeit des Gebiets von der nördlichen Seite und seiner Abgeschnittenheit an der südlichen Seite, wo der Übergang lange Zeit durch eine Sperre von Stein-, Erd- und Ästeaufschüttungen vom Gebirge oberhalb der Kokra-Talenge behindert wurde, entwickelten seine Einwohner eine eigenartige Lebensweise, die manchmal nicht viel von der Autorität der Behörden hielt. Der Alltag der Einwohner von Jezersko wurde durch das Wissen von der Existenz eines einstigen Großsees im Seetal bestimmt. Infolge der Wassergefahr entstanden die ersten Bauernhöfe auf Berghöhen. Als das Wasser mit der Zeit in Richtung Süden abgeflossen und der Boden ausgetrocknet war, wurden auch die Bauernanwesen, die noch immer autarke Zellen bildeten, ins Tal verlegt.

Einer der leichter passierbaren Bergpässe von Krain nach Kärnten ermöglichte den Einwohnern von Jezersko, dass sie dank ihrem Fleiß und Erfindungsgeist trotz schwererer klimatischer Verhältnisse, die eine ertragreiche Bestellung des Ackerlandes unmöglich machten, in der Vergangenheit

besser lebten als durchschnittliche slowenische Bauern. Davon zeugen noch heute feste Bauten, sowohl Wohn- als auch Wirtschaftsgebäude, war doch mindestens die Hälfte der Wohnhäuser bereits in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts zur Gänze, die andere Hälfte aber mindestens bis zur Hälfte gemauert, der obere Teil aber bestand aus Holz. Im Flachland waren auch Ställe und Wirtschaftsgebäude zum Großteil gemauert.

Nutzflächen, Äcker und Wiesen, lagen in der Nähe von Häusern und Wirtschaftsgebäuden, während sich Weiden und Wälder etwas abseits von den Gehöften befanden. In den Katastralgemeinden Zgornje und Spodnje Jezersko gab es noch in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts viele Dominikalweiden, aber auch ein Fünftel der Wälder der Katastralgemeinde war Dominikaleigentum.

Gut die Hälfte des Gebiets um Jezersko machten Hochwälder, gut ein Sechstel kahle Bergfelsen aus. Als nach der Fertigstellung einer besseren Straße über den Ljubelj (Loibl-Pass) Jezersko kein Geld mehr vom Güter- und Personenverkehr zufloss, sicherten die Bauernhöfe ihre Existenz durch größere Abholzung ihrer weitgestreckten Wälder.

Die Bauern bauten auf ihren Äckern Weizen, Mais, Hafer und Roggen an und züchteten Pferde, Ochsen und Stiere, Kühe und Kälber, Schweine, Ziegen, sie waren vor allem wegen ihrer Schafzucht weit bekannt. Durch die Kreuzung der slowenischen autochthonen Schafe mit jenen aus Padua und Bergamo zogen sie eine besondere Jezersko-Solčava-Rasse heran, die für die klimatischen Verhältnisse im Hochgebirgsland besonders geeignet war.

1.03 Kratki znanstveni prispevek

UDK 94:674.23(497.4-14Selo)"1859/2009"

Prejeto: 25. 9. 2008

Vladimir Vilman

mag. etnologije, muzejski svetnik, Tehniški muzej Slovenije, Parmova 33, SI-1000 Ljubljana
e-pošta: vladimir.vilman@tms.si

Mizarska tradicija družine Bavčar iz Sela v Vipavski dolini

IZVLEČEK

Leta 2009 bo poteklo 150 let od pričetka delovanja Bavčarjeve mizarske delavnice, v kateri so tri generacije v obdobju 120 let v Selo v Vipavski dolini uveljavili proizvodnjo bivalnega pohištva vrhunske kakovosti za znane naročnike v Primorju, Dalmaciji in tudi na kontinentu. Bistvo Bavčarjeve mizarske obrti je bilo skrbno negovanje odličnosti ročnega dela v izdelavi unikatnih mizarskih izdelkov in stalno posodabljanje strojnega parka svoje delavnice.

KLJUČNE BESEDE

mizarstvo, unikatna proizvodnja pohištva, animalni gepelj, Bavčar, Selo v Vipavski dolini

ABSTRACT

JOINER'S TRADITION OF THE BAVČAR FAMILY FROM SELO IN VIPAVSKA DOLINA

In the year 2009, 150 years will pass since the outset of Bavčar's joiner's workshop, in which three generations put into effect in a period of 120 years in Selo in Vipavska dolina the production of furniture of topmost quality for consignees in Primorje, Dalmatia and on the continent as well. The essence of Bavčar's joiner's craft was prudent keeping of excellence of manual work in making of unique joiner's products, and constant modernizing of the workshop machinery.

KEY WORDS

Joinery, unique furniture production, animal driven capstan, Bavčar, Selo in Vipavska dolina

Uvod

Slovenija je dežela gozdov, lesa in bogate tradicije pridobivanja in predelave hlodovine iglavcev in listavcev v raznolike lesne izdelke široke rabe. V prispevku obravnavamo imeniten primer predelave lesne surovine v končne izdelke na Vipavskem. Dokumentacija lesarskega oddelka Tehniškega muzeja Slovenije hrani razmeroma veliko gradiva o mizarski tradiciji družine Bavčar iz Sela v Vipavski dolini, ki je pričela z mizarsko dejavnostjo v domačem kraju že 1859. Ker letos poteka 150-letnica pričetka delovanja Bavčarjeve mizarske obrti, menimo, da velja obeležiti ta pomemben jubilej. Vsaj z ustreznim prispevkom v strokovni zgodovinski reviji.

Na to izjemno mizarsko družino je že leta 1980 "naletel" Miloš Mehora, nekdanji zunanji sodelavec Tehniškega muzeja Slovenije, ki je večino svojega prostega časa namenil raziskovanju zgodovine gozdarske in lesarske stroke pri nas. Zapis njegovega pogovora z Bojanom Bavčarjem, zadnjim aktivnim mizarjem omenjene družine in nekaj fotografskih posnetkov objekta, v katerem je potekalo mizarsko delo, so nas navedli, da pridobimo še več informacij o njihovem življenju in delu, da bi bolje spoznali okoliščine časa in prostora, v katerem je živela omenjena družina.¹ V letu 2008 smo v pogovoru z Rozi Bratož, nečakinjo Bojana Bavčarja pridobili še nekaj gradiva in pomembnih podatkov, kar nam je omogočilo, da lahko povemo zgoščeno zgodbo o mizarski tradiciji te družine.² Njihovo delo in zasebno življenje, bi lahko predstavili iz različnih zornih kotov in prav vsak bi bil po svoje zanimiv in poučen. Za tehnika je nesporno najpreprosteje osvetliti tehnološke značilnosti proizvodnega postopka končne predelave lesa, ki so si bile, v delovnih obdobjih Franja, Franca in Bojana Bavčarja, torej očeta, sina in vnuka, v marsičem podobne, malone identične, a so se tudi značilno razlikovale. Ta pogled je vsekakor pomemben, saj je delo oz. produkcijski proces temelj človekovega bivanja, ki odreja oz. usmerja večino preostalih ravnanj v življenju posameznika. Morda še bolj, kot bi to želeli priznati.

Delovno obdobje Franja Bavčarja (1859–1909)

Mizarsko dejavnost družine Bavčar iz Sela v Vipavski dolini je pričel Franjo Bavčar (rojen 7. oktobra 1839, umrl 5. novembra 1914), drugi otrok Jožeta in Jožefe Bavčar. O njegovih otroških letih nimamo nobenih podatkov. Mizarske obrti se je izučil pri mizarskem mojstru Gašperju Jugoviču v Trstu. Njegova učna doba je trajala od 14. aprila

1853 do konca meseca januarja 1858. Kot zanimivost lahko navedemo, da je Franjo Bavčarju uradno spričevalo o uspešno prestatnem mizarskem uku izdala Marija Jugovič, vdova mojstra Gašperja Jugoviča, 28 let po končanem šolanju. Morda ga prej ni potreboval, verjetneje pa je prvotno spričevalo kje izgubil ali založil.³

Franjo Bavčar (zasebna last Rozi Bratož).

Nesporno je bil Franjo Bavčar podjetnega duha, saj je že leta 1859 v stari hiši v "zgornjem" Selu, na številki 85, osnoval svojo mizarsko delavnico. Na začetku je imel le enega vajenca oz. pomočnika. Vse delo je bilo ročno. V tej najzgodnejši fazi mizarske obrti je imel že dva delovna prostora. Prvega v stari stanovanjski hiši, kamor je postavil dve mizarski mizi, dve mizarski stolici, zidno omarico s skobljici, dleti in pilami, obešalo za različne ročne žage, vodni brus na ročni pogon, lesene svore in druge manjše delovne pripomočke. Drugi delovni prostor je bila kletna delavnica na drugi stani dvorišča. Vanjo je dal leseno stružnico na nožni pogon, vodni brus na ročni pogon, leseno stiskalnico za ploskovite elemente in mizarsko skobeljno mizo.⁴ Zanimivo je, da je Franjo Bavčar le na začetku svoje delovne poti, star komaj dobrih 20 let, menil, da je lahko pri

¹ TMS, Mehora, prepis magnetofonskega pogovora z Bojanom Bavčarjem z dne 27. 7. 1977.

² Zapiski pogovora z Rozi Bratož z dne 7. 5. 2008; dokumentacija TMS.

³ TMS, Mapa "Mizarska tradicija družine Bavčar".

⁴ Gl. op. 3.

Svjedočba.

Ja *Marija* *Jugović*, udova izna pokojno-
ga *Gaspara* *Jugovića* stolarskoga majstora,
posvjedočavam ovime vjerodostojno, da se je
Franjo *Baucer*, rodom iz Sela kod Gorice
u Primorju, kod mojega pokojnoga supru-
ga od 14. travnja 1853. do konca prosinca
1858. i to u kući *Casa de Gaspari* u Trstu,
u ulici *Contrada via piazza piccola* u nau-
ku nalazio te se je za cijelo to vrijeme uvijek
vrlo poslušnim pokazivao i u urednom
pogledu vrlo pohvalno ponašao.

U Vrbovskom dne 9. kolovoza 1886.

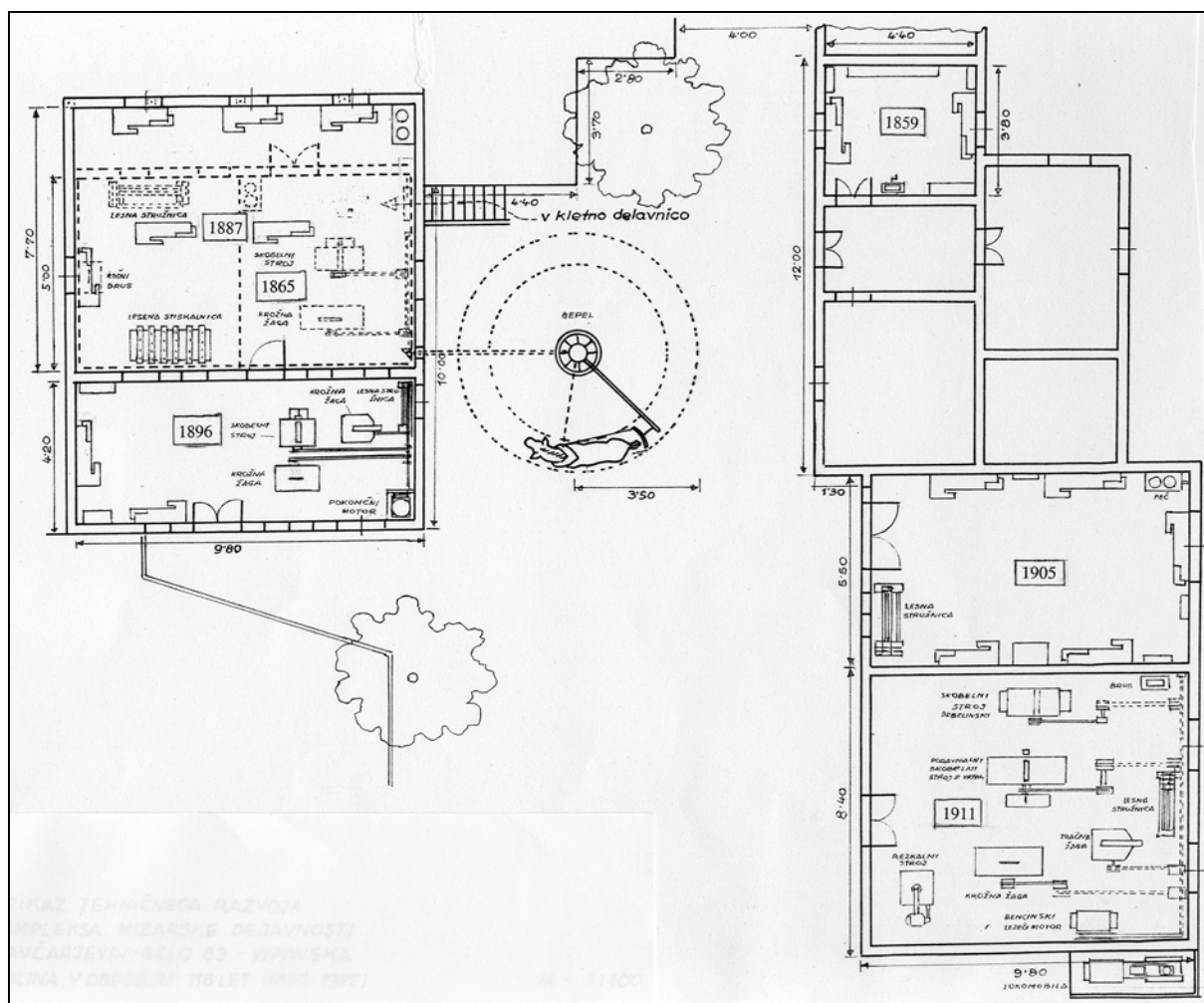
Viktor Slavčič
svjedočim

X *Marija* *Jugović*

Pomeni *Riko* *Jugović*

Sprječvalo *Franja* *Bavčarja* (dokumentacija TMS).

Skica tlorisa razvoja Bavčarjeve mizarne (Miloš Mehora, dokumentacija TMS).

svojem delu uspešnejši v skupini kot popolnoma samostojen podjetnik. Kmalu je organiziral nekaj mizarjev iz bližnje okolice v skupno mizarско zadrugo. Ta zadruga je bila po določilih takratnih oblasti tudi registrirana. Drugih podatkov o delovanju in trajanju te zadruge nimamo. Domnevamo, da mizarška zadruga vendarle ni bila tako uspešna, kot je bilo mišljeno in je kmalu tudi zamrla. O njej nismo zasledili prav nobenega zapisa, dokumenta, slike ali podobnega. V vseh 120 letih svojega obratovanja so Bavčarji delovali kot samostojno družinsko obrtno podjetje, ki je bilo, v tovrstni lastniški in produkcijski organiziranosti, gospodarsko najuspešnejše.

Iz tehnološkega zornega kota izdelave pohištva predstavlja leto 1865 izjemno pomembno prelomnico. Takrat je Franjo Bavčar prvič pričel izvajati dve pomembni in naporni fazi delovnega postopka s pomočjo dveh preprostih strojev na animalni pogon. V kletno delavnico je postavil krožno žago in skobeljni stroj. Oba sta imela leseno ogrodje z jeklenima pogonskima vretenoma z jermenicama, ki sta

bila izdelka ljubljanske firme "Tönnies".⁵ Prva je imela vpeto v pogonsko vreteno krožno žagni list, druga pa rezilne nože. Jermenici obeh strojev sta vrtela dva jermena, ki ju je preko transmisije pogonjal preprost gepelj, to je vitlo oz. priprava za vrtenje pogonske gredi, ki so ga postavili na dvorišču pred delavnico, vanj pa vpregli konja ali vola. Nimamo natančnejših zapiskov niti skic dimenzij prenosnega mehanizma, ki bi pojasnili razmerje med številom obratov vprežene živali, številom obratov jermenic in krožne žage oz. rezil skobeljnega stroja. Ni dvoma, da sta se rezili obeh strojev vrteli počasi, zelo verjetno nista bili niti zelo natančni. Pomembno pa je, da je naporno ročno delo nadomestil stroj, ki ga je gnala živalina. Takšen primer rabe animalne pogonske sile v končni predelavi lesne surovine pri izdelavi pohištva v sredini 19. stoletja je edini na Slovenskem in nesporno predstavlja posebnost tudi v evropskem prostoru.

⁵ Gl. op. 3.

Notranjost Bavčarjeve delavnice iz leta 1898 na originalni dopisnici firme (zasebna last Rozi Bratož).

V začetku mizarске dejavnosti je mojster Franjo Bavčar zaposlil enega ali dva vajenca, nato štiri in kasneje tudi do deset. Vajeništvu so sledila pomočniška leta. Večina se je usposobila tudi za mojstrski izpit. Dne 27. februarja 1867 se je Franjo Bavčar poročil s Terezijo Besednjak iz sosednje vasi Gobjače. V zakonu se jima je rodilo pet otrok, sin Franc, hčerke Jožefa in tri Marije. Slednje tri so umrle že v rani mladosti.⁶ Za nadaljevanje mizarске tradicije je bil pomemben sin Franc Bavčar.

Naslednjo tehnološko prelomnico izdelave pohištva predstavlja leto 1887, ko so nad kletjo dozidali nov delavniški prostor. Že naslednje leto so vgradili pokončni motor na petrolej, ki je poganjal transmisijo, ta pa krožno žago in skobeljni stroj, ki so ju sem prenesli iz kleti. Petrolejski motor so izdelali v tovarni "Lanz" v Leipzigu. Gepelj na živinski pogon so demontirali. Razen navedenih dveh strojev so sem postavili devet mizarских skobeljnih miz, devet omaric za razno drobno delovno orodje, eno podolgovato peč za kuhanje kleja, eno peč za ogrevanje prostora, mizarске stolice in nekatere druge mizarске delovne pripomočke. Za nadaljnje uspešno delo je bilo izjemno pomembno tudi prvo uradno priznanje "z bronastim državnim znakom", katerega je mizarstvu Franja Bavčarja dodelilo c. kr. kmetijsko društvo leta 1891 za "kmečko pohištvo".

Mizarstvu je bila s tem priznana kakovost na področju celotnega goriškega kmetijskega društva, posredno pa tudi znatno širše, kar je imelo še posebno težo. Tako opremljena delavnica je obratovala do leta 1896, ko je Franjo Bavčar pomembno posodobil svoj tehnološki postopek. Obstoječi petrolejski pogonski stroj je dal predelati v bencinskega, ker je potreboval večjo moč motorja. Močnejši motor so terjali trije novi lesnoobdelovalni stroji, ki so nadomestili stara dva. Nabavil je kombiniran poravnalni skobeljni in vrtni stroj, izdelek ljubljanske firme "Tönnies", krožno žago neznanega izdelovalca in tračno žago domačega inovatorja Antona Črnigoja, ki so jo ulili v tržaški livarni. Pogonska transmisija, ki je bila montirana na zidu pod stropom prostora, je gnala tudi leseno stružnico.⁷

Selo pri Črničah v Vipavski dolini leži na stičišču slovanskega, germanskega in romanskega sveta, zato je bilo poznavanje teh jezikov za resno gospodarsko podjetje samoumevno. To nam dokazujejo tudi obrazci za izstavljanje računov, ki so bili natisnjeni v slovenskem, nemškem in italijanskem jeziku. Ni dvoma, da je mojster obvladal italijanščino in nemščino, vsaj pogovorno. Brez osnovnega znanja teh dveh jezikov bi zelo težko sklepal posle, ki so pogosto dosegali visoke zneske, vsaj za to gospodarsko panogo.

⁶ Zapiski pogovora z Rozi Bratož z dne 23. 9. 2008; dokumentacija TMS.

⁷ Gl. op. 3.

Priznanje Francetu Bavčarju za kmečko pohištvo iz leta 1891 (dokumentacija TMS).

V letu 1905 je Franjo Bavčar ob stari stanovanjski hiši nasproti stare centralne delavnice dogradil dodaten objekt, ki je imel dva prostora. Manjšega so imenovali "nova delavnica", večjega pa "pomožna delavnica". Prvega so rabili predvsem za montažo polizdelkov v končne izdelke, drugega pa kot skladišče izdelkov. V novo delavnico so postavili pet mizarski skobeljnih miz, štiri zidne omarice z mizarskim orodjem, peč za kuhanje kleja in ogrevanje prostora, leseno stružnico na nožni pogon in druge mizarske pripomočke, kot so stolice, lesene svore in podobno. V tem prostoru so bili navedeni predmeti razporejeni ob zidovih, osrednji del je bil prazen. Tja so občasno postavili telovadni drog, da so domači sokoli lahko telovadili, predvsem pozimi. Včasih so tu opravljali tudi različna domača dela, zato je bil ta prostor v bistvu večnamenski. Kot zanimivost lahko navedemo, da je Franjo Bavčar izučil mizarske obrti tudi Andreja Boucona, ki je že leta 1882 ustanovil v Ljubljani prvo kranjsko tovarno stolov.⁸ Izmed vseh vajencev je glede podjetnosti ravno Andrej Boucon dosegel nivo svojega učitelja. Po obsegu proizvodnje in oddaljenosti trgov za svoje izdelke ga je celo presegel, ne pa tudi

po kakovosti. Vendar je to razumljivo. Glavni Bouconov produkt je bil "gostilniški stol", ki ga je izdeloval na polindustrijski način v večjih serijah, pogosto tudi na zalogo, Bavčarjevo stilno pohištvo pa so bili unikatni mizarski izdelki za znane naročnike.

Delovno obdobje Franca Bavčarja (1909–1938)

Leta 1909 je Franjo Bavčar po petdesetih letih predanega dela predal mizarsko obrt svojemu sinu Francu (rojen 16. avgusta 1877, umrl 10. avgusta 1947), ki se je mizarske obrti učil pri svojem očetu med letoma 1890 in 1895.⁹ Pred prvo svetovno vojno je Bavčarjevo mizarstvo izdelovalo predvsem pohištvo, največ spalnice za individualne naročnike v Trstu, Gorici kot tudi za posamezne hotele v Dalmaciji in Primorju. Dne 23. novembra 1901 se je France Bavčar poročil z Vincencijo Mrmolja. Rodili so se jima sinovi Bojan, Ivo, Boris, Zoran in Dušan ter hčerki Vladislava in Zvezdana. Najbolj nenavadna življenjska pot je bila usojena hčerki Vladislavi, ki je kot "aleksandrinka" odšla v Egipt in kasneje tudi ostala na Bližnjem vzhodu.¹⁰

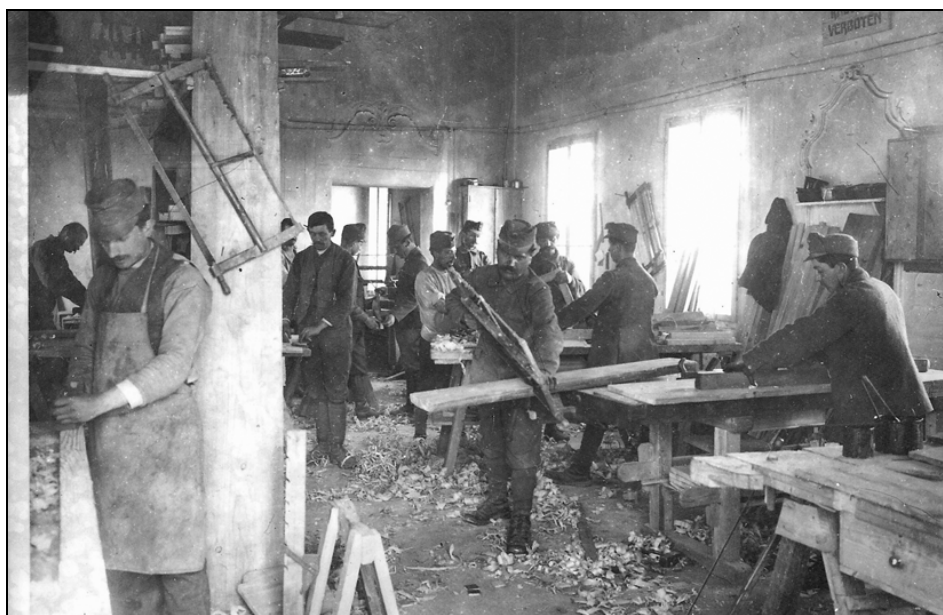
⁸ Zapiski pogovora z Ireno Boucon z dne 10. 4. 2008; dokumentacija TMS.

⁹ Zapiski pogovora z Rozi Bratož z dne 7. 5. 2008; dokumentacija TMS.

¹⁰ Gl. op. 6.

Družina Franca Bavčarja leta 1925 (zasebna last Rozi Bratož).

Vojaška mizarska delavnica med prvo svetovno vojno na neznani lokaciji (zasebna last Rozi Bratož).

Pomemben tehnološki preskok predstavlja leto 1911. Pomožno delavnico oz. skladiščni prostor so predelali v osrednjo oz. glavno delavnico. Vanjo so postavili nov pogonski stroj, ležeči bencinski motor za pogon transmisije, izdelek firme "Langen & Wolf" iz Magdeburga. Transmisija s pripadajočimi predležaji za povečanje števila obratov je bila zaradi večje hitrosti in varnosti nameščena pod podom. Gnala je krožno žago neznanega proizvajalca, trač-

no žago domače izdelave, Tönniesov kombinirani poravnalni in vrtni stroj, nov skobeljni stroj debelinko firme "Moritz Zuckermann", brusilni stroj za brušenje strojnih nožev in drugega orodja in novo leseno stružnico. Kmalu po zagonu novega strojnega parka mizarne je nastopila težava hrupnosti bencinskega motorja, zato so mu čez čas dodali poseben glušilec.

Obcestni razstavni in prodajni objekt Bavčarjevega mizarstva (zasebna last Rozi Bratož).

V času prve svetovne vojne so vojaške oblasti mobilizirale Franca Bavčarja in njegove sodelavce v smislu delovne obveznosti. Večina jih je opravljala mizarska dela za vojaške potrebe. V glavnem so izdelovali sestavne dele vojaških barak za fronto oziroma za zaledje, zato to delo ni terjalo prav posebnega mizarskega mojstrstva. Nekateri so delali tudi v kovinarskih delavnicah, predvsem pri popravilu koles prevoznih sredstev in druge vojaške opreme.

Po koncu vojne se je večina delovnih obveznikov vrnila na staro delovno mesto. Posebnost delavnice je postal dodatni lesnoobdelovalni stroj, mizni rezkar neznanega proizvajalca, ki ga je sprva, leta 1919, poganjal poseben samostojen avtomobilski bencinski motor. Ta rezkar so rabili predvsem za izdelavo oken in vrat zaradi poveljne obnove podeželja. Istega leta so ležeči glavni pogonski bencinski motor nadomestili s stabilno parno lokomobilo firme "Franz Hoffmann-Linz", ki je imela večjo pogonsko moč. Na voljo je imela veliko količino odpadnega lesa za kurjenje in je bila v primerjavi z bencinskim motorjem malodane "neslišna". Vgradili so jo v poseben prizidek ob objektu.¹¹

Leta 1920 je Franc Bavčar ob stari družinski stanovanjski hiši Selo 9, ob glavni cesti Ajdovščina–Gorica, zgradil novo, "spodnjo" delavnico, ki je rabila predvsem kot razstavni in prodajni prostor, proizvodnja pa je še vedno potekala v "zgornji" delavnici, Selo št. 85. Lokacija tik ob glavni cesti je bila zaradi dovoza lesa in odvoza izdelanega pohištva nesporno primernejša od "zgornje".

Leta 1932 so Selo elektrificirali. Ohranjeno gradivo ne navaja intenzitete oz. obsega elektrifikacije strojnega parka mizarne. Vemo, da so pogonski bencinski motor navedenega rezkarja domače izdelave nadomestili z elektromotorjem. Največji gospodarski razcvet je Bavčarjevo mizarstvo doseglo v obdobju med letoma 1911 in 1930. Zaradi obsega dela je tedaj delalo od 35 do 40 mizarskih pomočnikov in vajencev, ki jih je mojster plačeval tedensko. Z delom so pričeli poleti ob 7. uri, pozimi ob 8. uri in ga končali okoli 18. ure, odvisno od naročil. Delovni čas je bil deljen. Malic niso poznali. Delavci iz oddaljenih krajev so pri Bavčarjevih tudi jedli in spali. Vajenci iz okolice so kosilo prinesli s seboj. Dopusta praktično niso poznali, razen ob bolezni, v smrtnih primerih v družini ali ob drugi višji sili. Dela prosti dnevi so bile nedelje ter državni in cerkveni prazniki.¹²

Naraščajoče povpraševanje po visokokakovostnih pohištvenih izdelkih je terjalo tudi večje število izkušenih klasičnih mizarjev in specifičnih profilov, predvsem strugarjev in rezbarjev, ki so se izučili obrti v Trstu, Gorici, Gradcu ali Ljubljani. Prebivali so večinoma na Vipavskem in Goriškem, največ v Selu, Gojačah, Batujah, Vrtovinu, Braniku, Žabljah in tudi v Solkanu. Omenjene obrtnike Bavčar ni združil v posebno mizarsko zadrugo, ampak jih je najel kot podizvajalce pri večjih naročilih.¹³

¹¹ Gl. op. 3.

¹² Bratož *Razvoj mizarstva družine Bavčar*, str. 9.

¹³ Gl. op. 3.

Primer vrhunskega stilnega pohištva Bavčarjeve mizarne (dokumentacija TMS).

Lesno surovino so dovažali s težkimi vozovi: plohe in deske furman Rovani s Cola, furnir pa furman Ricatto iz Ajdovščine. Gotove izdelke je odvažal v Trst delavec Franc Mihelj. Od vseh pomočnikov in vajencev je mojster najbolj cenil Janka Lipovža, ki je imenitno obvladal rezbarjenje, in Antona Podgornika, ki se je odlikoval v izdelavi ovalnih okvirjev za ogledala, nočnih omaric, naslonov stolov in postelj.¹⁴

Rezbarski dodatki so bili posebnost, dodana vrednost že tako kakovostnim izdelkom njihove delavnice, ki je slovelo po pohištvu izdelanem v različnih slogih, najpogosteje renesančnem. Veliko večino rezbarskih izdelkov je izrisal Franc Bavčar sam, ker je bil likovno zelo nadarjen. Razen nadarjenosti je bilo potrebno tudi znanje. Tega je Franc pridobil že v mladih letih, ko je obiskoval obrtno šolo v Gorici, ki je poučevala pred in po prvi svetovni vojni. Učenci so morali poleg rednega pouka obvezno prihajati v šolo tudi vsako nedeljo dopoldne, da so risali različno ornamentiko. Zanimivo je, da jim je pred vojno šola plačevala to dodatno

nedeljsko izobrazbo z 20 krajcarji, 10 za vožnjo in 10 za malico. Razen tega so učitelji te šole vodili na podeželskih šolah, npr. v Ajdovščini, posebne tečaje risanja tudi za samostojne starejše mizarje, ki niso bili večji tega dela. Franc Bavčar je rezbarskega dela priučil še enega pomočnika, v obdobju večjih naročil pa so zaposlili še pet ali šest rezbarjev specialistov, da so lahko ugodili vsem naročilom.

V obdobju velike gospodarske krize na začetku 30-tyh let 20. stoletja je imelo tudi Bavčarjevo mizarstvo velike poslovne težave, vendar pa ga te niso strle. Za krajši čas so delo celo prekinili, predvsem zaradi visokih davkov. Vendar so proizvodnjo kmalu obnovili, le obseg in tudi vrst izdelkov so prilagodili novim tržnim okoliščinam, a ne na rovaš kakovosti, kar jim je zagotovilo premagovanje krize. Zanimivo je, da je družinska obrt ravno v času najhujše krize pridobila največ priznanj za svoje delo, kar pet – leta 1933 dve priznanji v Milanu in eno v Firencah in naslednje leto ponovno v Firencah, vsakič za pohištveni izdelek leta. Najpomembnejše mednarodno priznanje pa je Franc Bavčar prejel leta 1935 na razstavi v Bruslju. Zanesljivo je temu botrovalo njegovo poglobljeno zanimanje za mednarodne stilske tokove v proizvodnji pohištva v Evropi nasploh. V družinskem gradivu zasledimo kopico nemških, avstrijskih, francoskih, angleških in italijanskih strokovnih lesarskih revij s področja pro-

Primer Bavčarjeve vrhunske notranje opreme neznane palače, najverjetneje v Trstu (dokumentacija TMS).

¹⁴ Gl. op. 12; Bratož, str. 11.

Mednarodno priznanje iz Bruslja leta 1935 (zasebna last Rozi Bratož).

izvodnje pohištva tistega časa, ki dokazujejo, da je strokovni in intelektualni horizont Franca Bavčarja segal daleč v evropski prostor. Le ta mu je pomenil primerljivo kategorijo.

Franco Bavčar je mizarstvo obrt vodil do leta 1938, ko jo je predal svojemu sinu Bojanu Bavčarju (rojen 20. oktobra 1907, umrl 24. decembra 1995).

Delovno obdobje Bojana Bavčarja (1938–1975)

Bojan Bavčar se je učil mizarstva obrti pri svojem očetu med letoma 1921 in 1924. Tudi on se je šolal na obrtni šoli v Gorici. Pomočniški izpit je opravil leta 1925, mojstrskega pa dve leti kasneje. Istega leta je Bojan Bavčar staro družinsko hišo Selo 9 dožidal s prvim nadstropjem, kamor se je svojo družino tudi preselil. Po odsluženju vojaškega roka je leta 1938 prevzel obrt od svojega očeta. Mizarstvo proizvodnja pa je še nadaljnjih devetnajst let potekala v zgornji delavnici.

Po drugi svetovni vojni je gospodarski razvoj kraja in širše okolice, predvsem gradbeni, razgibal mizarstvo dejavnost in ji ponudil možnost ustreznega zaslužka, ki pa je terjalo tudi ustrezna vlaganja. Leta 1952 je Bojan Bavčar nadomestil stare lesno-

obdelovalne stroje z novimi, ki so imeli lasten elektromotorni pogon. Leta 1957 se je odločil za drzen gospodarski projekt. V spodnjo delavnico, zgrajeno že leta 1920, je preselil celotno proizvodno pohištva. V to strojno delavnico je montiral sodobno ventilacijsko napravo za odsesavanje lesnih ostankov v silos, ki so ga postavili na dvorišču. Les so žagali s krožno žago za dolžinski in debelinski razrez in krožno žago za čeljenje lesa, rezkali z miznim, nadmiznim in verižnim rezkarjem, brusili pa s cilindričnim in tračnim brusilnikom. Navedeni stroji so bili izdelek firme "Bratstvo-Zagreb". Avtomatski debelinski skobeljni stroj z dodanim brusilnikom kot tudi poravnalni skobeljni stroj z vrtnikom sta bila izdelka italijanske firme "Innocenti". Tu je bila tudi mehanska stružnica za izdelavo okroglih in ovalnih predmetov. Delavnica je imela tudi poseben prostor s prešo za furniranje posameznih sestavnih delov pohištva in lepljenje okvirjev različnih namembnosti. Pohištvo so dokončno sestavili in lakirali v posebni, montažni delavnici, kjer se je nahajala tudi tračna žaga neznanega proizvajalca.¹⁵

¹⁵ Gl. op. 3.

Tamburaši v Selu (zasebna last Rozi Bratož).

Nimamo podatka, koliko je znašala celotna investicija, niti ne vemo, ali je Bojan Bavčar najel kredit za njeno realizacijo. Ostaja veliko vprašanje, v kolikšni meri je bila sploh smiselna, saj so delavnico, vsega dve leti po zagonu, nacionalizirali. Najverjetneje je bil to splošen politični trend tedanjega časa. Ob tej priliki mu ni koristilo dejstvo, da je Bavčarjeva mizarna med drugo svetovno vojno izdelovala vrsto izdelkov za potrebe partizanske vojske niti njegovo nekdanje članstvo v ilegalni domoljubni trojki "TIGR" v Selu.¹⁶ Prav nobenega dvoma ni, da je omenjeni ukrep pomenil hud udarec za dotedanjega lastnika, tako v finančnem, organizacijskem in strokovnem, da psihološkega niti ne omenjamo. Zasebna mizararska obrt družine Bavčar je po sto letih uspešnega dela postala družbena lastnina, družbeno mizarstvo občine Ajdovščina, ki je izdelovalo predvsem stavbno pohištvo. Po letu 1959 Bojan Bavčar ni bil več lastnik obrti, temveč le delovodja obrata, do leta 1975, ko se je upokojil. Nekdanja Bavčarjeva mizarna ni imela, v senci rastočih pohištvenih velikanov "Lipa" iz Ajdovščine in "Meblo" iz Nove Gorice, nobene gospodarske perspektive, zato so obrat leta 1979, po 120 letih dela dokončno tudi zaprli.

Družbena vloga članov Bavčarjeve družine

Mizararska dejavnost Bavčarjeve družine iz Sela v

Vipavski dolini ima nesporen nacionalni pomen na področju končne predelave lesa na Slovenskem, zlasti v drugi polovici 19. in prvi polovici 20. stoletja. Zanimivo, da je omenjena družina pomembna tudi v širšem, družbenem delovanju svojega kraja. Naj navedemo le najpomembnejše.

Leta 1882 je tedanji goriški glavar prof. Brbuč ob pomoči Franja Bavčarja ustanovil v Selu čitalnico. Oba sta bila tudi velika zagovornika izgradnje železnice skozi Vipavsko dolino. Ob neki priliki službene poti v teh krajih sta povabila tedanjega dunajskega ministra, pristojnega za železnico, na Vipavsko in ga prosila za železniško povezavo s svetom. Njuna prošnja je očitno sovpadala z načrti državnih železnic, saj so Gorico in Ajdovščino leta 1902 železniško povezali s subsidiarno progo "južne železnice". Prav nobenega dvoma ni, da je železniška povezava s svetom na prelomu 19. v 20. stoletje pomenila za tiste kraje izjemno gospodarsko pridobitev in odprto okno v svet.

Leta 1883 so v Selu ustanovili prosvetno društvo, leta 1898 pa hranilnico in posojilnico. Pri obeh ustanovitvah je pomembno sodeloval tudi Franjo Bavčar. Prvo kmečko zadrugo so v Selu ustanovili leta 1909, naslednje leto tamburaški zbor in telovadno društvo Sokol ter leta 1911 gasilsko društvo. Tudi v telovadnem in tamburaškem društvu so bili Bavčarji med najaktivnejšimi.¹⁷

¹⁶ TMS, Dopis Bojana Bavčarja z dne 23. 8. 1982; mapa "Mizararska tradicija družine Bavčar", dokumentacija lesarskega oddelka TMS.

¹⁷ Gl. op. 16.

Sklepne misli

V letu 2009 torej obeležujemo 150-letnico pričetka mizarске dejavnosti družine Bavčar in 30-letnico njenega zatona. Bavčarji so s svojimi izdelki visoke kakovosti, že v drugi polovici 19. in prvi polovici 20. stoletja, nesporno začrtali visoka merila končne predelave lesa, ki so že tedaj edina zagotavljala, na izjemno zahtevnem mednarodnem tržišču, najboljšo konkurenčnost in najvišjo dodano vrednost. Prav nobenega dvoma ni, da je družbeni red druge polovice 20. stoletja grobo prekinil gospodarsko dejavnost ene najbolj uspešnih zasebnih mizarских podjetij v proizvodnji pohištva na Slovenskem in jo daroval na oltar nekih drugih družbenih ciljev. Morda je bila ta ideja, v kakovostnih izdelkih lesarske firme "Lipa" iz Ajdovščine, za nekaj časa tudi uspešno udejanjena, vendar ni bila dolgega veka. Na žalost je omenjeno firmo, leta 2008 doletela likvidacija. Vprašanje je, kdaj, ali sploh, bo ponovno stekla proizvodnja visokokakovostnega pohištva na Vipavskem. Morda bi četrti, peti in še kateri Bavčarjev rod uspešno nadaljeval in negoval svojo gospodarsko dejavnost, če bi je mogel. V gospodarstvu, zlasti v obrti, ima družinska tradicija izjemno pomembno vlogo. Da o prilagodljivosti spremenljivim gospodarskim okoliščinam na tržišču niti ne govorimo.

VIRI IN LITERATURA

TMS – Tehniški muzej Slovenije

Mapa "Mizarška tradicija družine Bavčar".

Bavčar Bojan: *Nekaj podatkov o delovanju organizacije TIGR v naši vasi Selo*. Selo, 16. 7. 1980 (tipkopis).

Bratož, Metka: *Razvoj mizarstva družine Bavčar*. Raziskovalna naloga, Osnovna šola Dobravlje, 1988.

Mehora, Miloš: tipkopis magnetofonskega pogovora z Bojanom Bavčarjem z dne 27. 7. 1977. Mapa "Mizarstvo Bavčar", dokumentacija lesarskega oddelka TMS.

Zapiski pogovora z Ireno Boucon z dne 10. 4. 2008.

Zapiski pogovora z Rozi Bratož z dne 7. 5. 2008 in 23. 9. 2008.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Tischlertradition der Familie Bavčar aus Sela im Vipava-Tal

Die Tischlertätigkeit der Familie Bavčar aus Sela im Vipava-Tal geht auf Franjo Bavčar zurück, der

den Tischlerberuf bei Meister Gašper Jugović in Triest erlernte. Im Jahr 1865 montierte Franjo Bavčar in seinem Haushof ein einfaches Gewinde, in welches ein Pferd oder Ochse gespannt werden konnte. Der Gewindeübertragungsmechanismus trieb eine Kreissäge und eine Hobelmaschine an. Beide waren mit einem Holzgehäuse mit Stahltriebsspindel ausgestattet. Die Riemenscheiben waren ein Erzeugnis der Firma "Tönnies" aus Ljubljana. Im Jahr 1887 wurde über dem Keller eine Werkstatt gebaut, in welcher ein petroleumbetriebener Motor aufrecht montiert wurde, von welchem per Transmission eine Kreissäge und eine Hobelmaschine angetrieben wurden, die aus dem Keller geholt worden waren. Die derart ausgestattete Werkstatt war bis 1896 in Betrieb, als Franjo Bavčar den petroleumbetriebenen Motor in ein benzinbetriebenen umbauen ließ, weil er eine größere Motorstärke benötigte. Für sein Werk wurde Franjo Bavčar im Jahr 1891 mit einem "Bronzestaatsorden" von der k.k. Landwirtschaftsgesellschaft für "Bauernmöbel" ausgezeichnet.

Im Jahr 1909 übergab Franjo Bavčar das Tischlergewerbe an seinen Sohn Franc, der seinerseits 1911 die Produktion wieder modernisierte. In der erweiterten Werkstatt wurde ein neues Triebwerk montiert, ein liegender Benzinmotor für den Transmissionsantrieb für sechs holzbearbeitende Maschinen. Franc Bavčar erhielt während seiner Arbeitszeit fünf internationale Auszeichnungen, von denen jene, die ihm 1935 bei der Möbelausstellung in Brüssel verliehen wurde, am wichtigsten war. Im Jahr 1939 übergab Franc Bavčar die Werkstatt seinem Sohn Bojan Bavčar, der sich im Jahr 1957 zu dem anspruchsvollen Wirtschaftsprojekt einer ganzheitlichen Modernisierung des Maschinenparks seiner Werkstatt entschloss. Darin wurden fast neue holzbearbeitende Maschinen und eine moderne Lüftungsanlage zum Aufsaugen von Holzresten und deren Zuführung zu einem im Hof aufgestellten Hochsilo montiert. Die große Investition zeigte sich als verfehlt, denn die Werkstatt wurde kaum zwei Jahre nach der Inbetriebnahme nationalisiert. Diese politische Maßnahme der damaligen Behörden bedeutete den Anfang vom Ende der Tischlertradition der Familie Bavčar, die 1979 ihre Tätigkeit einstellte. Trotz ununterbrochener Modernisierung des Maschinenparks bestand das Wesen des Tischlergewerbes von Baučar weiter und kam in der sorgfältigen Pflege der Qualität der Handarbeit bei der Erzeugung von Unikaterzeugnissen zum Ausdruck.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 94:329.18(497.4Idrija)"1918/1922"

Prejeto: 14. 10. 2008

Mira Hodnik

arhivska svetovalka, Zgodovinski arhiv Ljubljana Enota v Idriji, Prelovčeva ulica 2, SI-5280 Idrija
e-pošta: mira.hodnik@guest.arnes.si

Idrija v letih 1918–1922 – obdobje treh držav

IZVLEČEK

Po koncu prve svetovne vojne je nastajal nov zemljevid Evrope. Po razpadu Avstro-Ogrske je bil slovenski narod razdeljen na tri države. Zahodni del je bil dodeljen Italiji. Italijanska meja se je pomaknila precej na vzhod. Idrija, kjer je bil bogat rudnik živega srebra, je naenkrat postala vabljiva zlata jama za nove oblastnike. Avtorica opisuje potek dogodkov prevzema oblasti italijanske države po končani prvi svetovni vojni v Idriji in vmesno obdobje, ko je za kratek čas v Idriji vihrala jugoslovanska zastava. Italijanska država je s hitrimi koraki spreminjala življenje Idrijčanov. Neka lojalnost je bila le dosežena, a upornikov po vzoru kaplana Martina Čedermaca ni nikoli zmanjkalo.

KLJUČNE BESEDE

Idrija, Avstro-Ogrska, Italija, država SHS, prva svetovna vojna, Narodna vlada, idrijski Narodni svet, narodna straža, idrijska Realka, poitalijančevanje, fašizem

ABSTRACT

IDRIJA IN THE YEARS 1918–1922 – THE PERIOD OF THREE STATES

After the end of World War I a new map of Europe was being created. After the downfall of Austria-Hungary the Slovene nation was divided between three states. The west part was assigned to Italy. The Italian border was moved considerably towards the east. Idrija where an abundant mercury mine was, all of a sudden became a tempting treasure house for the new rulers. The authoress describes the course of events during the takeover of authority by the Italian state after World War I in Idrija, and the intermediate period when for a short time the Yugoslav flag fluttered in Idrija. The Italian state changed speedily the life of the inhabitants of Idrija. A certain degree of loyalty existed yet rebels following the model of vicar Martin Čedermac were never gone.

KEY WORDS

Idrija, Austria-Hungary, Italy, World War I, National government, Idrija National council, national guard, Idrija's Realka (secondary modern school), Italianisation, fascism

Avstro-Ogrska se poslavlja

Po prvi svetovni vojni je nastajal nov zemljevid Evrope. Za slovenski narod se je začelo obdobje nove nacionalne nesreče in nove emancipacijske preizkušnje. Po razpadu avstro-ogrske monarhije so bili Slovenci razdeljeni med troje držav: jugoslovansko, avstrijsko in italijansko. Poleg tega se je nadaljevalo izseljevanje Slovencev v tujino, iz Primorske v Argentino, iz ostalih delov Slovenije v zahodno Evropo.¹ V vsaki izmed novih držav so bili ponovno postavljeni v položaj, ki jim je onemogočal svoboden narodnopolitični razvoj in celo ogrožal njihov nacionalni obstoj. Slovenci v Kraljevini Italiji in Republiki Avstriji so to dodobra občutili in ne moremo trditi, da so razmere danes povsem urejene.

Premirje med Avstro-Ogrsko in antantnimi silami je bilo sklenjeno 3. novembra 1918 v Villi Franca v Furlaniji.² S podpisom premirja je Italija od antantnih sil dobila pooblastilo, da zasede avstro-ogrsko ozemlje do črte, določene z londonskim paktom leta 1915. Za demarkacijsko črto je tako ostalo približno 300.000 Slovencev. Italijanska vojska je 6. novembra 1918 začela zasedati to ozemlje in do 23. novembra celo prekoračila mejo, saj je zasedla tudi del logaškega okraja. Prišla je vse do Logatca in ga zasedla, vendar se je po podpisu Rapalske pogodbe 12. novembra 1920 morali umakniti. Nadaljnji prodor italijanske vojske proti Vrhniki in Ljubljani je preprečil oddelek srbske vojske pod poveljstvom Stevana Švabića. Italijani so zasedeno ozemlje poimenovali Julijska krajina.

Upravne posle na zasedenem ozemlju Julijske krajine je od 19. novembra 1918 dalje vodil kraljevi guverner, poveljnik 3. armade general Carlo Petitti di Roreto. Šele avgusta 1919 so vojaško upravo zamenjali s civilno (Generalni sekretariat za civilne zadeve). Kljub temu da so Slovencem in Hrvatom s posebnim proglasom obljubili spoštovanje njihovih tradicij in kulture ter več šol, kot so jih imeli v Avstriji, je guverner že v prvih dneh izdal vrsto ukrepov, kot so: razoroževanje narodnih straž, ustanovitev vojaškega sodišča, uvedba predhodne cenzure tiska, prepoved prestopanja demarkacijske črte in gibanja po Julijski krajini brez dovoljenja in prepoved javnih zborovanj. Kasneje je bil izdan še ukaz o prepovedi izobešanja jugoslovanskih in avstrijskih zastav ter prepoved nošenja kokard z jugoslovanskimi barvami. Posledice ukrepov so najprej občutili vojaki, izobraženci, učitelji in duhovniki, ki so jih že naslednje leto internirali ali konfinirali v druge dele Italije. Marsikateri izobraženec je zaradi tega emigriral v Jugoslavijo. Vse to je Slovencem povzročilo

veliko sprememb in tudi škode na socialnem, narodnostnem, gospodarskem in političnem področju. Trde vojaške ukrepe je nekoliko omilila zamenjava guvernerja z generalnim civilnim komisarjem (avgusta 1919). Svoje edino upanje so videli v mirovni konferenci v Parizu s pričetkom januarja 1919, ki naj bi dokončno določila mejo med Italijo in Jugoslavijo. In kot vemo, mirovna pogodba ni izpolnila pričakovanj Slovencev.³

Dogodki na bojišču ob koncu prve svetovne vojne so vodili v neizogiben razpad avstro-ogrske države. Italijanska vojska je 24. oktobra začela zadnjo ofenzivo proti Avstro-Ogrski na reki Piavi. Svoje je prispevalo tudi nerešeno nacionalno vprašanje v državi. Cesar Karel je poskušal preprečiti propad države z izdajo manifesta svojim zvestim narodom Poljakom, Čehom in Jugoslovonom, s katerim je obljubljal preureditev monarhije v zvezno državo. Vendar so ga ti prehiteli in sestavili narodne vlade. Narodni svet za Slovenijo je bil ustanovljen 16. in 17. avgusta 1918 v Ljubljani. To je bila nadstrankarska politična organizacija, ustanovljena z namenom, da izrazi voljo slovenskega naroda do nacionalne samoodločbe in oblikovanja neodvisne jugoslovanske države. Narodni svet se je v zadnjih mesecih obstoja avstro-ogrske monarhije postopoma razvil v organ vzporedne slovenske nacionalne oblasti. Svoje delo je zastavil na široko, kar je razvidno iz njegovega ustroja, saj je imel 8 različnih odsekov, ki so reševali takrat najbolj aktualna vprašanja boja za nacionalno osvoboditev in politično osamosvojitve slovenskega naroda. Narodni sveti so bili ustanovljeni še v 130 pomembnejših krajih in okrajih. Med drugim tudi v Idriji.

Živela svoboda! – Narodni svet v Idriji

Po kapitulaciji avstro-ogrske vojske je v Idriji zavladovalo veselje. Idrijski Narodni svet je začel intenzivneje delovati takoj po razglasitvi Države SHS 29. oktobra 1918. Odposlanci Narodnega sveta v Idriji Dragotin Lapajne, Franc Tavzes, Ivan Štravs in dr. Dragotin Lončar so že dan po razglasitvi Države SHS odšli k rudniškemu predstojniku Josipu Billeku. Naznanili so mu, da je Narodni svet prevzel vso oblast v svoje roke ter da bo v bodoče delavstvo samo odločalo o upravi rudnika.⁴ Billek je bil vnet avstrijski patriot, ki je z vsem srcem branil avstrijsko monarhijo, starokopitnost države in njenih uslužbencev. Odposlanci Narodnega sveta so mu očitali mnoge nepravilnosti, med drugim vedno večje pometanje okolja, v katerem je služboval. Skupaj z Jurijem Koželičkim (namestnikom ravnatelja realke

¹ Perovšek, Iz Avstrije v Jugoslavijo. *Slovenska kronika XX. stoletja 1900–1941*, str. 203.

² Kacin Wohinc Milica, *Zgodovina Slovencev v Italiji*, str. 27.

³ Svoljšak, Italijanski vojaki zasedejo slovensko ozemlje. *Slovenska kronika XX. stoletja 1900–1941*, str. 212.

⁴ ZAL, IDR 55, fasc. 927.

Oklic.

Delavci, državljani!

Živimo vsi pod vtisom ravnokar izvojevanе svobode; zgodilo se je ono, česar tudi najsmelejši ni pričakoval. Tuja vlada in tuje vojskó, ki sta nas tlačila, sta prenehala; na njihovo mesto je stopila NARODNA VLADA, katere najsrčnejša želja je, da bodi naš osvobojen narod srečen na svojem domu.

Toda ta novo pridobljena svoboda nam nalaga tudi velike dolžnosti, katere moramo vestno izpolnjevati, sicer proti nevarnosti, da postanemo kmalu zopet robí tuje pesti.

Prva dolžnost vsakega narodnega državljaná brez izjeme, torej tudi delavca, je, da drži mir in red, ker brez tega ni življenja. Narodna vlada je prepričana, da bo posebno naše delavstvo, ki se je vedno odlikovalo z izbornó svojo organizacijo in ki je samo vedno skrbelo za mir in red v svojih vrstah, tudi sedaj tembolj vse to varovalo, ko si je svesto, da je narod prost na svojih tleh.

Narodna vlada poroča obecnim delavstvom, da je prevzela od prejšnje vojaške oblasti vsa ona podjetja, kakor: tvornice, rudokope itd., katere je imela le-ta poprej v svoji upravi. Obrat se mora vsršiti nemoteno naprej, sicer bi nastale nedogledne kvarne posledice za vse naše javno življenje in za vsakega posameznika, če bi le za kratek čas delo zaostalo.

V neodložljivo nujnih slučajih, če se gre n. pr. za prehrano, promet, javno razsvetljavo, zdravstvo itd., pa se mora delavstvo zavedati, da mora priskočiti na pomoč na poziv Narodne vlade tudi za provizorično izvrševanje drugih ali celo nižjih del, kakor jih je ravno vajeno. Delavstvo, ki je pripravljeno za tako izredno pomoč, naj se kolikor mogoče prostovoljno zglaša. Njih takratno delo, tudi če bi bilo na videz najslabše vrste, jim bo zasluga za trajno hvaležnost Narodne vlade v težkih časih. Pomisliti je treba, da smo navezani sedaj sami nase, torej le na to, kar doma proizvajamo, ter da nimamo pričakovati za sedaj nikakega uvoza od zunaj.

Za vsa navedena podjetja ostanejo v veljavi vsi zakoni iz prejšnje dobe, kar se posebno omenja, da ne bo nastalo mogoče mnenje, da so ti zakoni sedaj razveljavljeni in da morebiti ni nobene kazni več za prestopke.

Narodna vlada pa zaupa delavstvu, da bo tudi v tej prehodni dobi z vso razumnostjo in vestnostjo vztrajalo pri svojem delu, da bo držalo red in mir v osvobojeni domovini tako, da ne bo prilike, uveljavljati kazenskih določil obstoječih zakonov. S tem bo delavstvo doprineslo dokaz, da je narod vreden svobode, ki mu je ravnokar zasijala preko teme večstoletnega tlačanstva, in da si hoče to svobodo tudi ohraniti.

Narodna vlada SHS v Ljubljani,

dne 6. novembra 1918.

Poverjenik za javna dela in obrt:

Ing. V. Remec i. r.

Katoliška tiskarna v Ljubljani. 1918 18

Razglas Narodne vlade SHS leta 1918 (ZAL, IDR 55, fasc. 927).

Bevka) sta se namreč trudila za politizacijo in germanizacijo realke.⁵ Poleg tega so v času prve svetovne vojne uvedli pouk nemščine že v prvi razred ljudske šole. Dr. Dragotin Lončar in ostali profesorji so temu odločno nasprotovali. Nadalje so mu očitali, da je ovajal Lončarja šolski oblasti, ki ga je potem odstavila z vodstvenega položaja realke, ki jo je vodil nekaj časa med vojno. Dragotin Lončar je bil znani slovenski socialdemokratski politik, po stroki zgodovinar. V Idrijo je prišel leta 1907 kot učitelj na realki in ostal do propada avstro-ogrske države.⁶

Ne nazadnje so Josipu Billeku očitali nepravilnosti pri preskrbi prebivalstva med vojno, češ da ni dovolj poskrbel za najrevnejši sloj in onemogle. Odposlanci Narodnega sveta so zahtevali od njega, da preneha uradovati in vse rudniške posle preda

inž. Jaroslavu Plzaku, ki ga je Narodna vlada v Ljubljani imenovala za začasnega predstojnika. Billek je 31. oktobra sklical sestanek vseh vodij rudniških obratov: inž. Jaroslava Šotola, Antona Schneiderja, Antona Danihelka in Franca Horaka. Na njem so mu vsi odklonili podporo in mu očitali vse, kar mu je očital že Narodni svet. Billek jim je lahko samo sporočil, da ga je Ministrstvo za javna dela na Dunaju obvestilo, da mora rudnik do zakonite rešitve jugoslovanskega vprašanja obratovati nemoteno. Vendar so ga dogodki prehiteli. Med sestankom so mu odposlanci Narodnega sveta odvzeli vse pristojnosti in ga predali narodni straži. Smatrali so, da se je s tem končalo obdobje avstrijske oblasti v Idriji. Narodni svet je takoj razglasil uporabo slovenskega jezika v vseh uradih, z vseh javnih mest v Idriji so odstranili nemške napise, na grajskem stolpu pa je zaplapolala jugoslovanska zastava. Med velikimi delavskimi nemiri se je Josip

⁵ Kavčič, *Prva slovenska realka*, str. 68–69.

⁶ *Primorski slovenski biografski leksikon*, 9. snopič, str. 304–305.

Billek nemalokrat znašel celo v smrtni nevarnosti, kar je kazalo na veliko maščevalnost ljudi do bivših avstrijskih nameščencev. Kljub vsemu je narodni svet poskrbel, da je Idrijo zapustil neopazno. Zgodaj zjutraj 4. novembra so ga odpeljali z vojaškim avtomobilom. Spremljala sta ga dva ordonanca in orožnika, da bi ga branili pred morebitnimi napadi.

Narodna vlada v Ljubljani je 2. novembra 1918 imenovala inž. Jaroslava Plzaka za novega rudniškega predstojnika, vendar te funkcije ni upravljal dolgo. Takoj po prihodu italijanske vojaške izvidnice je 5. novembra zapustil Idrijo, ker ga je idrijski Narodni svet imenoval za zastopnika idrijskih interesov pri Narodni vladi v Ljubljani. Jaroslav Plzak se je često pritoževal nad delom, ki so mu ga zaupali, zato je zahteval, naj ga pokličejo nazaj v Idrijo, da bi imel ponovno stik s svojo stroko. Ker niso ugodili njegovi prošnji, je dokončno zapustil Idrijo. Narodna vlada v Ljubljani je 7. novembra 1918 namesto njega za rudniškega predstojnika imenovala inž. Jaroslava Šotola.⁷ Na tem položaju je ostal do leta 1927, ko ga je zamenjal Italijan Emanuel Ricci.

Prav tako kot Josipa Billeka je Narodni svet še istega dne odstavil gerenta⁸ Franca Oswalda. Člani Narodnega sveta so se preselili v občinske prostore. Obvestili so ga, da gerentstvu, ki ga je nastavil od bivši cesarskokraljevi deželni odbor avstro-ogrske države, občani Idrije ne zaupajo več.⁹ Franc Oswald je vse občinske posle predal predsedniku Narodnega sveta Ivanu Štravs, ki je prevzel tudi vse občinske uslužbenke. Prisedniki so se morali pokoriti novi oblasti in šele, ko je Narodni svet presodil, ali jih potrebuje in ali so bili sposobni opravljati svojo funkcijo, so lahko začeli z delom.

Uradno je deželna vlada bivše avstrijske države v Ljubljani po dogovoru z Narodno vlado SHS 6. novembra 1918 razrešila gerentstvo idrijske mestne občine in s tem Franca Oswalda ter prisednike Ivana Kavčiča, Josipa Modrijana in Leopolda Troha.¹⁰ Do tega obdobja lahko rečemo, da sta bili vzporedno dve vladi. Gerentsko mesto je prevzel Ivan Štravs, ki je v gerentski sosvet takoj predlagal iz vsake stranke po dva člana. Jugoslovansko socialdemokratsko stranko sta zastopala rudarja Bernard Jazbar in Anton Terpin, jugoslovansko demokratsko stranko notar Franc Tavzes in posestnik Alojzij Kobal, slovensko ljudsko stranko pa trgovec in posestnik Karel Treven ter rudar Josip Vidmar.

Italijanski kralj Viktor Emanuel III. (levo) in rudniški predstojnik Jaroslav Šotola (desno) pred rudniško topilnico v Idriji leta 1919 (Fototeka Mestnega muzeja Idrija).

Veliko pomanjkanje hrane in drugih življenjskih potrebščin je ljudi nemalokrat spravljalo v obup. Grozili so delavski nemiri in shodi. Da bi kolikor toliko normalizirali težke življenjske razmere, je Narodni svet izvolil vodje posameznih odsekov, ki so vsak na svojem področju blažili stiske ljudi. Odsek za narodno obrano je vodil Dragotin Lapajne, odsek za prehrano Peter Rupnik, odsek za finančne zadeve Leopold Svetličič, odsek za promet in šolstvo dr. Dragotin Lončar, odsek za zdravstvene zadeve so poverili Jakobu Kavčiču, odsek za javna dela Pavlu Trevnu, odsek za pravosodje Francu Tavzesu, odsek za obrtne zadeve pa je prevzel Franc Poljanec. Z odseki so poskušali čim bolj uspešno reševati kaotično stanje v mestu. Narodni svet si je na vse načine prizadeval pridobiti čim več hrane, ki so jo nato razdeljevali med lačno prebivalstvo. Aprovizacijski odsek se je povezal z rudniško upravo. Poostriili so nadzor nad klanjem živine na črno kakor tudi nad prodajo živil "pod pultom". Posameznikom, ki so skrivali večje količine hrane, so to zaplenili in jo

⁷ ZAL, IDR 55, fasc. 854, Personalna mapa Jaroslav Šotola; ZAL, IDR 129, fasc. 44, Zapisnik Narodnega sveta, 7. november 1918.

⁸ Gerent je bil v stari Jugoslaviji predstojnik občinske uprave, ki ga je začasno imenovala vlada.

⁹ ZAL, IDR 129, fasc. 44.

¹⁰ ZAL, IDR 129, fasc. 44, Zapisnik seje Narodnega sveta, 6. november 1918.

S E Z N A M +++++				
uradnikov pri rudniškem ravnateljstvu v Idriji.				
Tek. stev.	Ime	Dosedanji naslov in značaj	Je pripravljen pod pogoji razglasa vrhovnega rudarskega urada narodne vlade SHS v Ljubljani št. 1 z dne 2. listopada 1918 ostati na svojem mestu.	Opomba
1	Inž. Šotola Jaroslav	rudn. svetnik	<i>Jaroslav Šotola</i>	
2	Inž. Schneider Anton	"		Odklanja udanostno zaobljubo.
3	Inž. Danielka Anton	"	<i>Ant. Danielka</i>	
4	Inž. Plzak Jaroslav	"		Odpotoval dne 5. listopada 1918.
5	Inž. Sedlazecek Rihard	rudn. nadkomisar		Odpotoval dne 31. vinotoka 1918.
6	Inž. Goldstern Viktor	rudn. komisar		Odklanja udanostno zaobljubo.
7	Horak Franc	"		Odklanja udanostno zaobljubo.
8	Neumann Alojzij	rudn. preglednik		Odpotoval dne 3. vinotoka 1918
9	Dobeš Adalbert	rudn. oficijal	<i>Vojtech Dobeš</i>	
10	Vidič Filip	"	<i>F. Vidič</i>	
11	Dr. Papež Milan	rudn. nadzdravnik	<i>M. Papež</i>	
Rudniško ravnateljstvo v Idriji, dne 12. listopada 1918. Predstojnik: <i>[Signature]</i>				

Prva stran seznama idrijskih uradnikov, ki so morali podpisati vdanostno zaobljubo italijanski oblasti (ZAL, IDR 55, fasc. 927).

S E Z N A M
+++++

učiteljstva pri rudniškem ravnateljstvu v Idriji.

	Ime	Dosedanji naslov in značaj	Je pripravljen pod pogoji razglasa vrhovnega rudar- skega urada narodne vlade SHS v Ljubljani št. 1 z dne 2. listopada 1918 osta- ti na svojem mestu.	Opomba
1	Novak Josip	ravnatelj	_____	začasno us- lužben kot solški nad- zornik v Ko- čevju.
2	Kavčič Marija	ravnateljica	<i>M. Kavčič</i>	
3	Oswald Franz	katehet	<i>F. Oswald</i>	
4	Gostiša Rafael	ravnateljjev namestnik	<i>R. Gostiša</i>	
5	Souvan Marija	učiteljica	<i>Souvan</i>	
6	Rupnik Marija	"	<i>M. Rupnik</i>	
7	Burnik Karla	"	<i>K. Burnik</i>	
8	Lapajne Marija	"	<i>Marija Lapajne</i>	
9	Pleskovič Rudolf	učitelj	_____	V vojnem u- jetnistvu na Ruskem.
10	Buh Paula	učiteljica	<i>Buh Paula</i>	
11	Pleskovič Marija	"	<i>Marija Pleskovič</i>	
12	Novak Otmar	učitelj	<i>Otmar Novak</i>	
13	Krapš Sidonija	učiteljica	<i>Sidonija Krapš</i>	

Druška stran seznama idrijskih uradnikov, ki so morali podpisati vdanostno zaobljubo italijanski oblasti (ZAL, IDR 55, fasc. 927).

razglasili za narodovo last. Velik del hrane, ki so jo razdeljevali, so zaplenili avstrijski vojski, ki se je preko Idrije vračala z italijanske fronte. Pri razdeljevanju hrane so poskušali biti čim bolj pravični, predvsem so namenjali še posebno skrb starejšim, bolnim in revežem, saj so jim hrano prodajali po znižani ceni.

Narodni svet v Idriji je bil v nenehnih stikih z osrednjo oblastjo v Ljubljani. Iz Ljubljane so jim pošiljali navodila, da bi lahko delo na terenu potekalo nemoteno, tako na upravnem kakor tudi na gospodarskem področju. Vrhovni rudarski urad Narodne vlade SHS v Ljubljani je 2. novembra 1918 izdal razglas vsem dotedanjim rudarskim uradom, vsem predstojništvom bivših državnih montanističnih podjetij kakor tudi privatnim podjetjem, ki so bila pod oblastjo Narodne vlade SHS.¹¹ Obvestili so jih, da je v novi državi za vse vrhovne posle v rudarskih zadevah pristojen vrhovni rudarski urad s sedežem v Ljubljani. Urad je imel popolno dispozicijsko pravico nad vsemi produkti rudniških podjetij. Od zaposlenih rudniških funkcionarjev so zahtevali podpis vdanostne zaobljube vladi SHS. Pod tem pogojem so lahko ostali na svojih delovnih mestih, ki so jih v času avstro-ogrske monarhije pridobili ne glede na narodnost. Poleg tega so zahtevali poslovanje v slovenskem jeziku. Rudniški predstojnik Jaroslav Šotola je po vseh obratih rudnika poslal okrožnico, da bi rudniški uradniki lahko s podpisom potrdili svojo lojalnost vladi.

Do 12. novembra 1918 so vdanostno zaobljubo podpisali naslednji rudniški uradniki: rudniška svetnika Jaroslav Šotola in Anton Danihelka ter rudniška oficiala Adalbert (Vojteh) Dobeš in Filip Vidic. Podpis so odklonili rudniški svetnik Anton Schneider ter rudniška komisarja Viktor Goldstern in Franc Horak. Rudniški svetnik Jaroslav Plzak, rudniški nadkomisar Richard Sedlazecek in rudniški preglednik Alojzij Neumann pa so Idrijo zapustili že prej. Učitelji rudniške ljudske šole so bili Slovenci, zato so vsi podpisali vdanostno zaobljubo in so bili pripravljeni pod pogoji razglasa vrhovnega rudarskega urada Narodne vlade SHS v Ljubljani ostati na svojih delovnih mestih. Prav tako je iz seznama rudniških poduradnikov in slug razvidno, da so vsi prisegli svojo lojalnost novi vladi.

Narodna straža v Idriji

Ob ustanovitvi Narodne vlade so nastajale tudi narodne straže, ki so vzdrževale red in mir v okrajih ter razoroževale vračajoče se avstrijsko vojaštvo. Narodne straže so bile sestavljene iz slovenskih vojakov umikajoče se avstrijske armade.¹² In kakor drugod

so tudi v Idriji 3. novembra 1918 ustanovili narodno stražo. Razen za vzdrževanje reda in miru so bili zadolženi še za rekviriranje hrane in drugih premičnin, kot so avtomobili, vozovi, goveja živina, konji, odeje, obleke... Zablembo hrane in ostalih premičnin je idrijski Narodni svet poveril Antonu Bajtu, za razdeljevanje pa je skrbel aprovizacijski odsek pod vodstvom Petra Rupnika.

Vrhovni rudarski urad je s svojimi razglasi pozival ljudi k miroljubnosti in delavnosti. S tem so hoteli med drugim doseči, da bi se lahko država uveljavila in upravičila svoj obstoj pred drugimi državami.

Narodni svet v Idriji je sprva pričakoval, da jim bo Narodna vlada iz Ljubljane poslala stotnijo vojaštva, puške in strelivo. Vendar so jim poslali samo orožje, za vojake pa so morali poskrbeti sami. Na poziv Narodnega sveta v Idriji so se morali pred občinsko stavbo zbrati vsi moški, bivši aktivni vojaki in rezervisti ter črnovojniki v starosti od 18 do 50 let.¹³ Za poveljnika idrijske narodne straže so imenovali Baltazarja Baeblerja, profesorja na realki in bivšega stotnika avstrijske vojske. Kot poveljnik narodne straže je prisegel Narodnemu svetu, njemu pa so prisegli vojaki. Na seznamu rudniških uslužbencev, ki so opravljali začasno stalno službo pri narodni straži, je bilo vpisanih 125 delavcev in dva poduradnika.¹⁴ Poleg tega je bilo nekaj članov nestalnih, nekaj pa so jih zaradi nezanesljivosti odpustili.

Za varnost ljudi niso bile dovolj samo organizirane narodne straže, ampak je moralo sodelovati tudi ljudstvo. Narodni svet je vsak dan po Idriji razobešal razglase, s katerimi so ljudi obveščali o vseh pomembnih zadevah. Meščane so pozivali, naj glede splošne varnosti dosledno upoštevajo navodila vodstva. Uvedli so policijsko uro, zato po deveti uri zvečer ni smel biti na ulicah nihče razen narodne straže in javnih funkcionarjev. Vse hiše in še posebno gostilne so morale biti ob osmi uri brezpogojno zaprte. Kadar so se sredi belega dne v mesto pripeljali avtomobili z vojaki, je morala narodna straža postaviti kordon in odstraniti vse ljudi, da bi se izognili morebitnim nesrečam in konfliktom. Vračajoči se vojaki so namreč za prebivalstvo predstavljali še vedno vojsko bivše osovražene države, ne glede na stiske, ki so jih doživljali na poti domov. Še posebno so nagovarjali starše, kako morajo skrbeti za varnost svojih otrok in jih brez njihove vednosti niso smeli puščati od doma.

Narodni svet v Idriji je na svoji seji 4. novembra 1918 razpravljal o orožju, ki ga je prebivalstvo skrivalo po privatnih hišah v Idriji in okolici. Sklenili so, da mora civilno prebivalstvo takoj oddati vse orožje narodni straži, ki je bila edina zadolžena za

¹¹ ZAL, IDR 55, fasc. 927.

¹² Svoljšak, Umik soške armade. *Slovenska kronika XX. stoletja 1900–1941*, str. 216.

¹³ ZAL, IDR 129, fasc. 44, Zapisnik narodnega sveta v Idriji, 3. november 1918.

¹⁴ ZAL, IDR 129, Seznam narodne straže v Idriji, 12. november 1918.

obrambo naroda. Ker so ljudje opazali, da imajo mladoletne osebe često orožje, so zadolžili orožništvo in policijo, naj izvedejo hišne preiskave pri vseh, ki so bili naznanjeni kot posestniki nedovoljenega orožja. Kasneje, ko se je Idriji približevala italijanska vojska, je narodna straža še močneje opozarjala Idrijčane in okoličane na prepoved posedovanja orožja, streliva in morebitnih drugih vojaških predmetov. Ker je bilo stanje res kritično, je Narodni svet izdal razglas z bobnanjem in javnim branjem svarila. Italijani so namreč takoj po zasedbi nekega kraja zasedli vse urade in telefone, zaplenili ves vojni material in začeli razoroževati narodne straže. Vse, ki so jih dobili v vojaških uniformah, so aretirali in odpeljali. Ravno tako so postopali s tistimi, pri katerih so odkrili orožje. Tako so hoteli meščane zavarovati pred pretečo nevarnostjo.

Zasedba Idrije z Italijani je bila samo še vprašanje časa. Po prvi izvidnici Italijanov 4. novembra se je Narodni svet spopadel z novim problemom. Italija je Idrijo zasedla 15. novembra. Prevzemu rudniške in občinske uprave je sledil prevzem vojaške, zato je Narodni svet na svoji zadnji seji sklenil razpustiti celotno narodno stražo.¹⁵

Ali v Idrijo res prihajajo zmagovalci in osvoboditelji?

Ko je italijanska vojska po podpisu premirja od antantnih sil dobila dovoljenje za zasedbo ozemlja do dogovorjene demarkacijske črte, se ni obotavljala. Prva italijanska izvidnica je prišla v Idrijo 4. novembra. Narodni svet je bil pred novim problemom. Kaj storiti, če Idrijo zasedejo Italijani? Predsednik Ivan Štravs je odpotoval v Ljubljano na posvet z Narodno vlado. Ker je ta Italijo smatrala kot članico antantnih sil in torej za zmagovalko, so svetovali Idrijčanom, naj jih pozdravijo in sprejmejo kot zmagovalce. Kljub nestrinjanju z vladnimi predlogi je idrijski Narodni svet razobesil po Idriji razglas, s katerim so pozvali meščane, naj ob prihodu Italijanov ohranijo red in mir. Niso pa upoštevali nasveta iz Ljubljane, da morajo razpustiti narodne straže, ker so jih nujno potrebovali za vzdrževanje reda in miru. V Ljubljano so sporočili, da se bodo ob zasedbi sicer uklonili njihovi sili, vendar bodo protestirali, ker so smatrali, da bodo Italijani zavzeli nevtralno ozemlje. Poleg tega bi jim oskrba italijanske vojske povzročila še večji problem s hrano, ki je največkrat niso imeli niti za svoje prebivalce.

Ali so sanje o svobodi še dovoljene ...?

Italijani so zasedli Idrijo 15. novembra 1918. Vse posle je prevzelo vojaško poveljstvo in ponovno so

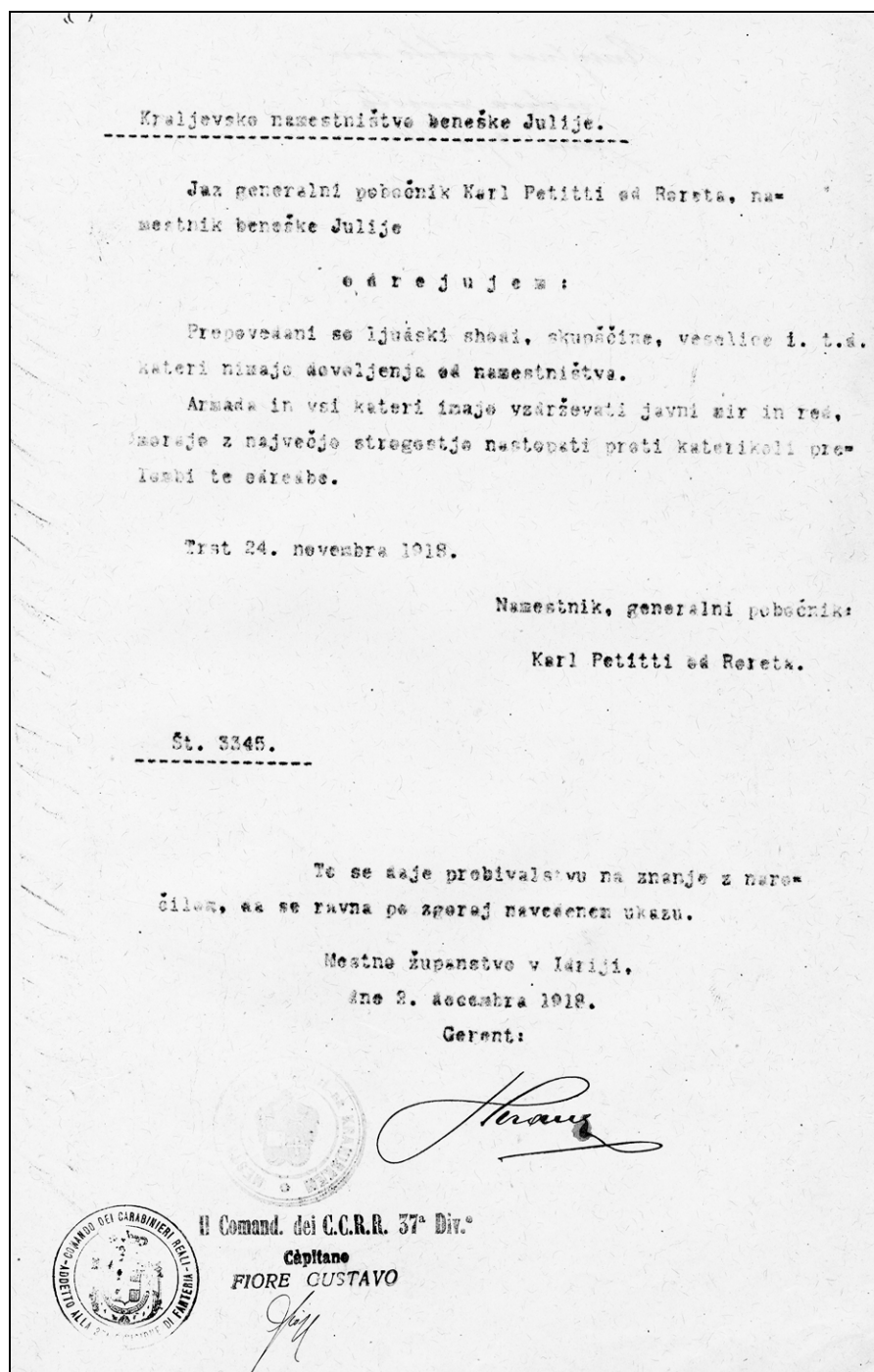
obudili delovanje bivše občine. Poverjenik za notranje zadeve je izdal odredbo, s katero je Narodnemu svetu prepovedal vmešavanje v delovno področje javnih oblasti. Na zadnji seji Narodnega sveta¹⁶ so sklenili, da ne bodo prenehali z delovanjem, ampak samo omejili svoje delovno področje in skrbeli samo za osnovno preskrbo prebivalstva. Ker se Italijani s tem niso strinjali, so Narodni svet razpustili, obenem pa je vojaško poveljstvo 37. divizije imenovalo dotedanjega predsednika Ivana Štravs za gerenta. Ukazali so mu, naj imenuje gerentski svet s po dvema prisednikoma iz vsake stranke. V svet so bili imenovani rudarji Bernard Jazbar, Josip Vidmar in Anton Terpin, notar Franc Tavzes, posestnik Alojzij Kobal in trgovec Karol Treven. Za občinskega tajnika so imenovali mestnega oficila Srečka Kogejca. Mestno županstvo ni imelo veliko pristojnosti in se je ukvarjalo samo z aprovizacijo. O vseh ostalih zadevah je odločalo začasno vojaško poveljstvo.

Dekreti nove oblasti so si sledili drug za drugim. Z vsakim novim so imeli meščani manj pravic in več dolžnosti do nove države. Karabinjerji so prevzeli vlogo ohranjanja javnega reda in miru. Sprva so omejili svobodno gibanje prebivalstva v mestu. Vsak odhod iz mesta so morali prebivalci prijaviti karabinjerjem. Še posebno so kontrolirali odhode prebivalstva na železniško postajo v Logatec, čeprav je bil znotraj zasedenega področja. Največ škode so utrpeli trgovci in vodje raznih zadrug. Veljala je stroga prepoved trgovanja preko demarkacijske črte. Civilno pošto v notranjem prometu je v celoti prevzel vojni poštni urad, ki je odredil, da so lahko vse telegrafске in telefonske zveze uporabljali samo za potrebe države. Civilna pošta (pisemska in paketna) je bila pod strogo cenzuro, ki so jo opravljali karabinjerji. Strogo je bilo prepovedano čez mejo prinašati slovenski tisk in vsakršno tiskanje slovenske besede na zasedenem ozemlju. Takoj po prihodu so odstranili vse razobešene jugoslovanske zastave in dovolili samo nošenje in razobešanje italijanskih oziroma zavezniških zastav.¹⁷

Vojaško poveljstvo je 4. decembra 1918 po kratkem delovanju ponovno zaprlo šolska vrata. Narodni svet je namreč po temeljitih pripravah dovolil, da se 15. novembra prične pouk. Na prvi šolski dan so mladino slavnostno nagovorili in jim razložili, da se bodo od zdaj naprej šolali v svobodni državi z lastno himno z naslovom "Lepa naša domovina". Prvič v zgodovini so učiteljske konference potekale v slovenskem jeziku. Učni načrt je ostal v enakem obsegu, odpadla je le nemščina. Zato učitelji niso odobrvali zaprtja šole. Ko so Italijani ponovno dovolili učencem obiskovati pouk, navdušenje učiteljstva ni

¹⁶ ZAL, IDR 129, fasc. 44, Zapisnik Narodnega sveta, 15. november 1918.

¹⁷ ZAL, IDR 129, fasc. 676 Splošno pisarniško poslovanje 1918, dokument št. 3342.

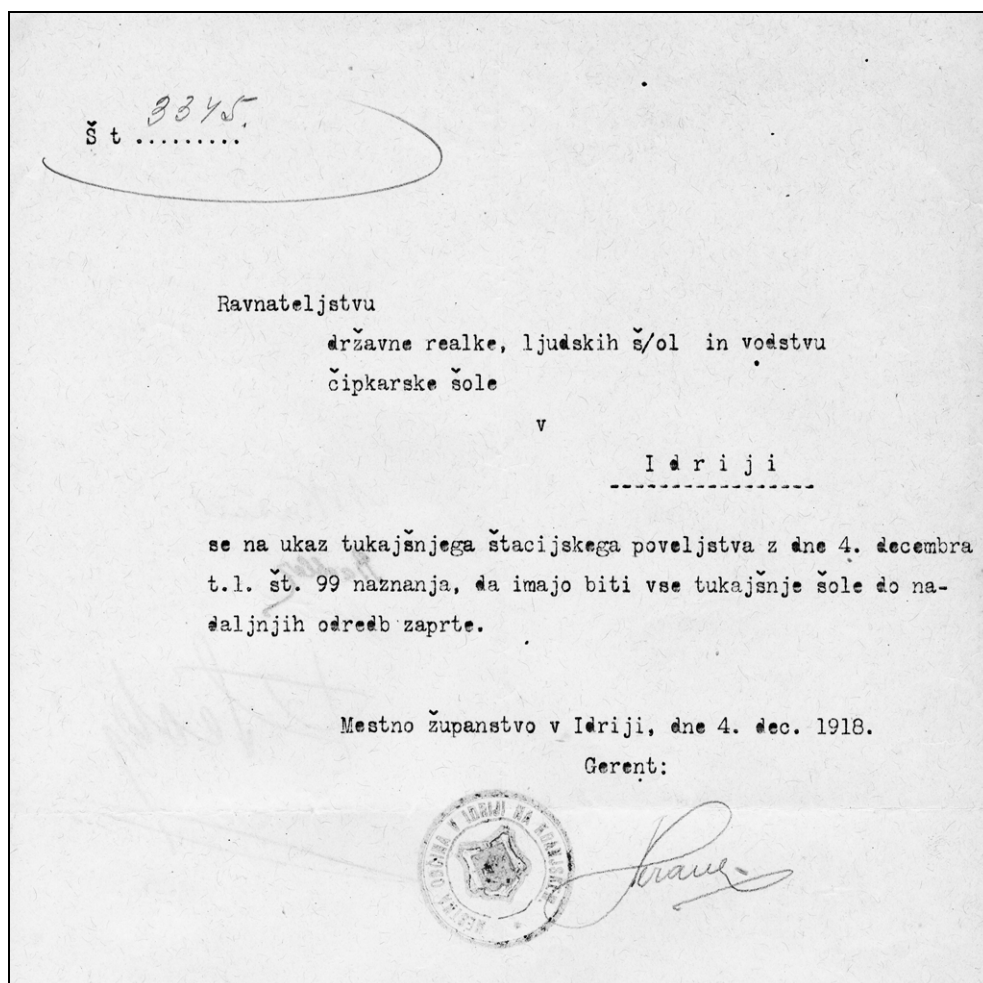
Eden izmed italijanskih razglasov o javnem redu in miru leta 1918 (ZAL, IDR 129, fasc. 676).

trajalo več dolgo, saj so se Italijani začeli postopoma vmešavati v šolske zadeve. Nameščali so italijanske učitelje, slovenske pa pošiljali na tečaje italijanskega jezika,¹⁸ čeprav so slovenščino še vedno tolerirali kot učni jezik.

Mestno županstvo je moralo vso svojo korespondenco prevajati v italijanščino. Ob prihodu Italija-

nov so v Idriji samo trije domačini obvladali italijanski jezik, kar je močno oviralo delovanje italijanskih oblasti. Med prebivalstvom so vsi ukrepi Italijanov zbujali splošno nezadovoljstvo. Pollaščala sta se jih je nemir in strah; po navodilih iz Ljubljane so namreč Italijane sprejeli kot osvoboditelje, a obnašali so se ravno nasprotno. Pritisk prebivalstva na mestno županstvo se je stopnjeval, tako da se je moralo županstvo 21. novembra s pisno prošnjo obr-

¹⁸ ZAL, IDR 120, t. e. 1, a. e. 1, Šolska kronika.

Razglas o zaprtju šol leta 1918 (ZAL, IDR 129, fasc. 676).

Rapalska meja pri Hotedršici (Fototeka Mestnega muzeja Idrija).

niti na poveljstvo 9. armade. Mestno županstvo si je želelo pridobiti nadzor nad pošto in paketi, ki so bili namenjeni Idričanom, želeli so prost pretok civilne pošte. Za nemoteno oskrbo prebivalstva so zahtevali dovoljenje za uporabo občinskih, rudniških in privatnih avtomobilov ter avtomobilov, ki so jih rekvirirali avstro-ogrske vojske. Zaradi nemotenega trgovanja so se zavzemali za prost prehod trgovcev, vodij konzumnih društev in gostilničarjev znotraj in zunaj demarkacijske črte. Zaradi boljše informiranosti ljudi so želeli doseči izhajanje slovenskega časopisja, ki bi jih seznanjalo vsaj z vsemi pomembnejšimi dogodki doma in v svetu. Zahtevali so redno izplačevanje plač, pokojnin in podpor, saj je zavlačevanje izplačil še poslabšalo že tako težke življenjske razmere prebivalstva. Poleg tega so krone zamenjali z lirami in plačevanje s kronami povsem prepovedali, kar je dodatno vplivalo na poslabšanje razmer.

Italijanske oblasti se za zahteve mestnega županstva očitno niso kaj dosti menile, temveč so iz dneva v dan izdajale nove odredbe. Z vsakim dnem so se bolj vmešavali v delovanje občinske uprave. V županovem uradu so prikrito iskali svoje zaveznike, ker jim politika Ivana Štravsca, ki se je zavzemal za meščane, ni več ustrezala. Rudniški delavci so namreč že nekaj časa opazili, da so bili nekateri občinski poduradniki "v službi" italijanske politike. Motilo jih je njihovo vohunjenje med delavci, za katere so menili, da se do nove oblasti ne obnašajo lojalno. Še več, od delavcev so zahtevali, naj jim pomagajo razkrinkati "nepoštenega" Ivana Štravsca. Delavstvo je protestiralo proti zasliševalcem in zahtevalo, da se politika umakne iz rudniških prostorov.¹⁹ Dejansko je bil Ivan Štravs odstavljen, vendar v virih ni jasno, katere nepravilnosti so mu bile očitane. Gubernator general Petitti di Roreto iz Trsta je z odlokom 14. aprila 1919 Ivana Štravsca odstavil. Na njegovo mesto je za dva meseca imenoval kapitana Alojzija Brunija (25. aprila – 6. junija 1919). Za njim je 3. junija 1919 politično oblast prevzel izredni civilni komisar podporočnik Luigi Briganti.²⁰ Glavno skrb je posvečal preskrbi prebivalstva, dozidal je okrožno bolnišnico, zgradil vodovod na Luži, poplačal predvojne in vojne dolgov ter leta 1922 po podpisu mirovne pogodbe v Rapallu izpeljal prve volitve.²¹

Podporočnik Luigi Briganti je vodil občinsko upravo do izvolitve novega občinskega sveta in župana. Volitve so bile 15. januarja 1922 in so se odvijale po italijanski zakonodaji. V novi občinski svet je bilo izvoljenih 20 odbornikov. Prvo zasedanje občinskega sveta je bilo 10. februarja 1922. Zasedanje sta vodila izredni komisar Briganti in civilni komisar Marcello Zuccolin, ki je bil zastopnik

vlade. S tajnim glasovanjem so odborniki za župana izvolili odbornika, trgovca in posestnika Karla Trevna. Podžupansko mesto je prevzel rudar Franc Poljanec. V starešinstvo, ki je opravljalo funkcijo posvetovalnega organa,²² je bilo izvoljenih 6 odbornikov. To so bili Fran Poljanec, Franc Hladnik, Ivan Ferjančič, Alojzij Flander, Filip Vidic, Josip Modričan, Valentin Vidmar in Josip Vidmar.

Prisege "osvoboditeljem"

Župan Karel Treven je slovesno prisegel pred civilnim komisarjem Marcello Zuccolinom z naslednjimi besedami: *"Jaz Karel Treven prisegam, da ostanem vedno zvest Kralju ter da bom po svoji najboljši vesti upošteval državni osnovni zakon kakor tudi vse druge državne zakone in da hočem izpolnjevati vse svoje dolžnosti kot župan občine Idrija za nerazdružljivi blagor Kralja in domovine."*²³

Luigi Briganti je vse administrativne posle predal novemu županu in se z nadvse slavnostnim nagovorom občinskim odbornikom poslovil od Idričanov. Govor je zgovoren sam po sebi: *"Idrija v mejah Italije bode umevala biti vredna velikega in plemenitega naroda h kojem ima čast pripadati in mestna občina bode pod vašim vodstvom ter vaši upravi gotovo nadaljevala svojo pot do blagostanja in dobrobiti, kar je cilj vseh civilnih in delavnih narodov. S tem, da boste spoštovali in poslušali zakone, ki vas vladajo, s tem, da boste mirili duhove, s tem, da boste spajali obe plemeni in s previdno upravo vam bode možno, dvigniti mesto Idrija na ono socialno višino, ki vam pritiče po zgodovini in olici. In danes pri tej prvi seji občinskega odbora mesta Idrije v Italiji naj zazveni beseda, oznanjajoča začetek miru, bratstva in razvoja. Naj gre od tu pozdrav našemu vzvišenemu Vladarju in vsem oblastim, ki so storile toliko dobrega za Idrijo, za okraj in domovino."*

Pohvalil je tudi idrijske delavce kot najbolj prizadevne in delavoljne. Kako globoko je ta govor segel v srca odbornikov, ni zapisano, zapisano pa je, da je bil sprejet in vzet na znanje.

Enako vznesen govor je imel civilni komisar Marcello Zuccolin, ki je zbrane pozdravil v imenu italijanske vlade. To je bil pravi slavospev Idričanom in Italiji. Ves napor, ki ga je država Italija vložila v osvoboditev Slovenskega primorja izpod težkega jarma avstro-ogrske države, je obetal, da se bosta poslej v Idriji cedila samo še med in mleko. Podpis Rapalske pogodbe je bil torej začetek miru in blagostanja. Govor je bil zelo zanimiv, vendar dolg, zato bom povzela le nekaj zelo povednih odstavkov.

"Gospodje svetovalci! Po preteku skoraj celih pet let je delovno mesto Idrija, združeno po zaslugi vojakov

¹⁹ ZAL, IDR 129, Splošno pisarniško poslovanje, 1919, 1. 6. 1919, št. 1530.

²⁰ ZAL, IDR 129, fasc. 309, Zapisniki občinskega odbora in vseh njegovih odsekov, 1911–1922, 3. junij 1919.

²¹ Arko, *Zgodovina Idrije*, str. 218.

²² Mestno starešinstvo sestavljajo župan in svetovalci.

²³ ZAL, IDR 129, fasc. 309, Zapisnik seje občinskega odbora mesta Idrije, 10. februar 1922.

Italije k naši domovini, dospelo do tega, da ima danes svoje lastno zakonito in naravno zastopstvo." Zuccolin je v govoru često poudarjal, da je njegova ginjenost *"resnično živa in globoka"*, ker je lahko prisostvoval prvi seji demokratično izvoljenega občinskega odbora v novi državi. Delavstvo in meščani, ki so zasedbo smatrali le kot začasno rešitev, so se šele ob podpisu pogodbe zavedli svojih zmot o dobronamernosti Italije.

Marcello Zuccolin je svoj govor nadaljeval s kritiko prejšnje države: *"Nepremišljena ošabnost in pohlepčnost države, katera danes več ne obstaja, je zapeljala in zamotala tudi ljudstva teh krajev v dolgo in krvavo vojsko; in v tem hudem času, ki je zadel cel svet, ste vi, Slovenci mesta Idrije, slišali, kako so vam opisovali italijansko ljudstvo v najbolj temnih barvah. In gotovo ste si sedaj predstavljali ta narod tako, kakor si zmorete predstavljati danes divje plemo, ki nima še kulturne izobrazbe in omike. Bila je navada avstrijskih vladarjev dosledno vcepljati v dušo svojih podanikov mržnjo in sovražstvo nasproti Italije in očrnjevati njen narod."*

Marcello Zuccolin je italijanski vojski pripisoval velike zasluge za poraz avstrijske vojske in propad habsburške dinastije ter za osvoboditev narodov obširnega cesarstva. Kri, ki jo je prelila italijanska vojska na bojiščih, je bila potrebna, da so iz razvalin avstrijskega cesarstva *"zmogle vstati"* nove države, kakor Češkoslovaška in Jugoslavija.

Z naslednjimi besedami je opisal zmagošlavni prihod italijanskega vojaka: *"... videli ste ga, kako je prišel s palmo zmage in oljkovo vejico v roki, z nasmehom na ustah in sladko dobroto v srcu. Da prišel je, da vam oglasi besedo miru in sprave, da vam poda in stisne roko z bratskim čustvom. Dospel je z duhom italijanske slobode, s čarom lepega južnega solnca in z milino svoje sladke govorice."* Kako prepričljivi so bili vojaki s svojim glasom in milino, so potrdili vse številnejši mešani zakoni širom po zasedenem ozemlju.

Nadaljeval je *"... Italija ne zatira, ona rešuje..."*

Potem ko je začasno vojaško oblast prevzela civilna, so uvedli civilne zakone in oblast je zahtevala, da se prebivalstvo priključenih ozemelj ravna po njih, kakor je sicer navada v vseh pravnih državah. Vojaška uprava zasedenih ozemelj je trajala do avgusta 1919, saj je 1. avgusta poslovanje civilne uprave prevzel Osrednji urad za nove province, ki ga je vodil Francesco Salata.²⁴ Kot je bilo že omenjeno, so v prvih letih res dopuščali relativno svobodo. Dovoljena je bila uporaba slovenskega jezika, delovala so slovenska društva in slovenska občinska uprava.

Kot že omenjeno, so Idrijčani prihod italijanske vojske sicer sprva sprejeli z nekaj navdušenja, ker so jih smatrali za rešitelje in osvoboditelje. Vsi pa le niso mislili tako. Posamezniki so se upirali spre-

membam in te je omenjal Marcello Zuccolin v svojem govoru. Označil jih je za plevel na domači njivi in pozval Idrijčane, naj iztrebijo ta plevel, ako želijo, da bo žito raslo in obrodilo sadove, saj *"korenina – mož raste bujno pod italijanskim solncem; gojite in zgajajte jo"*, je svoj govor nadaljeval Zuccolin. S tem je verjetno mislil tudi komuniste, ki so v tem času že povzdigovali svoj glas tudi v Idriji.

Svoj govor je sklenil: *"Mesto Idrija, procvitaj in bogati se; tvoji meščani naj imajo mir in delo; mladina naj se uči ljubiti domovino kakor svoje domače ognjišče; in vi odrasli blagoslovajte novi prapor, ki se razgrinja nad vami in vas ščiti."*

Idrija je imela v tem času še vedno veliko avtonomije. Novoizvoljeni občinski odbor in župan sta na prvi seji sklenila, da pošljejo italijanskemu kralju Viktorju Emanuelu III. sporočilo, v katerem so izrazili *"svoje čute udanosti, spoštovanja in zvestobe"* in prošnjo za ohranitev svoje avtonomije.

Župan Treven je pozival odbornike k skupnemu, složnemu, resnemu in vztrajnemu delu občinskega odbora. Vendar so se kmalu pokazala trenja in razhajanje med odborniki. Zlasti komunistični odbornik je odklanjal sodelovanje z buržoaznimi strankami in obsojal tedanji reakcionarni režim kapitalistične manjšine nad večino delovnega ljudstva.

Ko so leta 1922 Italijani poskušali podeliti koncesijo za upravljanje vodnih sil v Julijski krajini italijanskim zasebnikom, so slovenske občine začutile prvo kršenje avtonomnih pravic.²⁵ Mestna občina Idrija je takoj poslala protestno noto v Rim, da bi si zagotovila izključno pravico za upravljanje vodnih sil v deželi. Z vso odločnostjo so zahtevali, da se avtonomija goriško-gradišanske dežele ohrani nedotaknjena, kakor sta jim slovesno obljubila kralj in vlada. Eden izmed odbornikov je celo izjavil, da je pač tako, da vsaka država, v kateri je več narodnosti, izkorišča manjšino in je bil prepričan, da njihova avtonomija ni drugega kakor iluzija.

Poitalijančevanje in vzpon fašizma

Prvi fašiji so bili na slovenskih tleh ustanovljeni v krajih, kjer so bila strnjena jedra priseljenega italijanskega življa in Idrija je bila nedvomno med njimi. V začetku decembra 1922 je bilo v Idriji veliko slavje z razvitjem fašistične zastave. Zbralo se je veliko fašistov. Že nekaj dni pred tem je bil Karel Treven poklican k podprefektu, kjer so ga opozorili, da bodo slovenske napise ob tej priložnosti smatrali za omalovaževanje italijanskega naroda in da bi zato lahko nastali manjši ali večji incidenti.²⁶ Zahtevali so, naj slovenske ulice preimenujejo v italijanske. Trgovci in obrtniki so morali odstraniti slovenske

²⁴ Svolfšak, Italijanski vojaki zasedejo slovensko ozemlje, *Slovenska kronika XX. stoletja 1900–1941*, str. 212.

²⁵ ZAL, IDR 129, fasc. 309, Zapisnik občinskega odbora mesta Idrije, 13. april 1922, fasc. 309.

²⁶ ZAL, IDR 129, fasc. 309, Zapisnik, 7. december 1922.

napise, kar je med odborniki povzročilo veliko razburjenja, ker so smatrali, da je to dejanje italijanske oblasti popolno omalovaževanje slovenskega naroda ter kršenje avtonomnih pravic. Sklenili so, da morajo biti napisi slovenski in italijanski, čeprav so nekateri zahtevali, da ostanejo samo slovenski, ker si Idrijčani niso izbrali italijanskih.

Ne smemo pozabiti, da so v tem času (oktobra 1922) prišli na oblast fašisti. Raznarodovanje je postalo bistvo državne politike do manjšin in avtonomija je res postala samo iluzija. Upravno je sedaj Idrija spadala pod Furlansko pokrajino s središčem v Vidmu (obsegala je prejšnjo Videmsko pokrajino, Goriško-Gradiščansko in Tolminsko okrožje). Upravnim spremembam so sledili asimilacijski ukrepi. Sprva so slovenski jezik leta 1922 prepovedali na sodiščih v Trstu, nato leta 1923 v Gorici. Naslednji raznarodovalni korak je bilo poitalijančevanje slovenskih krajevnih imen (27. aprila 1923). Leta 1927 so začeli spreminjati "tuja" slovenska imena in primke. Nazadnje so raznarodovalni ukrepi ukinili vsa slovenska kulturna društva, gospodarske ustanove in tisk.²⁷ Nastopilo je obdobje Martinov Čedermacov in boj za narodni obstoj se je preselil v ilegalo.

Raznarodovanje se je kot vedno najprej občutilo v šolskem sistemu. Po končani vojni so po šolah poučevali slovenski učitelji v slovenskem jeziku. Italijani se dve leti po prihodu v Idrijo niso vmešavali v šolske zadeve. Vendar sta kljub vsemu že leta 1919 prišla v Idrijo dva italijanska učitelja, ki sta začela poučevati italijanščino kot enega izmed predmetov. Na predlog Slovenske učiteljske zveze, v katero so bili vključeni tudi idrijski učitelji, naj bi slovenski učitelji naredili izpit iz italijanščine, misleč, da se bodo izognili prihodu italijanskih učiteljev v Idrijo. S prihodom fašizma na oblast so se v šolstvu razmere hitro spreminjale na slabše. Dokončno so uvedli italijanščino kot predmet v skoraj vse razrede. V šolskem letu 1923/24 je bila uvedena Gentilejeva šolska reforma, ki je uzakonila italijanščino kot učni predmet in kot občevelni jezik v šoli. Slovenščino so poučevali samo še kot predmet po štiri ure na teden, dokler je v šolskem letu 1928/29 niso popolnoma ukinili. Slovenske učitelje so začeli odpuščati, vendar je to postalo preveliko breme za državo. Namesto tega so jih premeščali v notranjost Italije, vse do Kalabrije. Zaradi tega se je prav v tem času veliko slovenskih učiteljev odločilo za odhod v Jugoslavijo.

V šolski kroniki je zapisano: *"S prihodom fašizma na oblast je bil uveden pozdrav zastave vsako soboto po končanem pouku in ob raznih slovesnostih. Za slov. učiteljstvo je bilo to največje ponižanje. S kakimi občutki je pozdravljalo tujo zastavo, ve le tisti, ki je sam doživel kaj podobnega. Mnogi učenci so sabotirali pozdrav in se*

*tudi ob drugih prilikah pokazali jako zavedni."*²⁸

Dokončno so Slovenci izgubili avtonomijo z razrešitvijo občinskih svetov. Fašistična vlada jih je razpustila postopoma do leta 1925 in na mesto voljenih županov so bili imenovani "podesta".²⁹ Zadnji slovenski župan v Idriji Karel Treven je županske posle predal 5. julija 1924 kraljevemu komisarju, generalu Karlu Castellazziju.³⁰

V razglasu meščanom Idrije je Castellazi zapisal: *"Poklican od Kraljeve vlade, da vodim občinsko upravo mesta Idrija, prevzamem od danes naprej poverjeno mi oblast, prešinjen z globokim čutom dolžnosti in s čisto zavestjo slediti le najvišjim interesom tega kraja."*

Na meščane je apeliral, naj *"z moškim srcem in s splošno dobro voljo"* premagajo vse težave, ki jih pestijo in upal na sodelovanje meščanov, *"katere diči dobra volja in prava zvestoba do Italije"*.

Vodilna mesta pri rudniku so prevzeli italijanski inženirji. Leta 1927 je bil odstavljen rudniški direktor Jaroslav Šotola, nadomestil pa ga je rudniški komisar Emanuele Ricci, s tem da je že od leta 1925 verjetno velikokrat posredoval pri pomembnih odločitvah.

Med delavstvom v rudniku je vrelo. Vedno bolj so se oprijemali komunističnih idej in s tem so si nakopali bes fašistov v Idriji. Občasno je prišlo med njimi celo do spopadov. Po neuspelem atentatu na Mussolinija leta 1926 je država izdala naredbo o konfinaciji, s katero je bil pooblaščen vsak komisar varnostne službe, da konfinira vsako sumljivo osebo. Fašisti so zadevo vzeli zelo resno, zato je veliko Slovencev prav v tem obdobju bežalo čez mejo, da bi se izognili konfinaciji. Z ustrahovanjem rudarjev so poskušali zatreti njihov odpor. Poostriili so nadzor nad delavci in opazovali njihov odnos do fašizma. Vedno bolj so jih silili k vpisu v fašio in le redki so si upali temu zoperstaviti.

Zaključek

Obdobje, ki je nastopilo, je bilo torej na eni strani obdobje vedno večjega poitalijančevanja in terorja ter na drugi strani obdobje odpora proti novi državi. A življenje je moralo teči naprej in prebivalstvo je moralo delati in živeti skupaj z novimi oblastniki. Nedvomno pa je, da je italijanska zasedba slovenskega ozemlja pustila velik madež v zgodovini slovenskega naroda. Idrijski fantje so kot vojaki morali priseči vedno tujim vladarjem in svoja življenja žrtvovati pod tujo zastavo. Idrijska dekleta in žene so bile zaradi pomanjkanja dela doma prisiljene odhajati v notranjost italijanske države po skromni zaslužek k bogatim Italijanom.

²⁸ ZAL, IDR 120, t. e. 1, a. e. 1.

²⁹ Kacin Wohinc Milica, *Zgodovina Slovencev v Italiji*, str. 39.

³⁰ ZAL, IDR 129, Splošno pisarniško poslovanje, 1924, fasc. 692, št. 2162.

²⁷ Svoljšak, Qui si parla soltanto italiano. *Slovenska kronika XX. stoletja 1900–1941*, str. 271.

Vedno pa tudi ni bilo tako hudo. Pregovor, "da ljubezen ne pozna meja", je bil potrjen tudi v Idriji. Kar nekaj idrijskih deklet je v tem času obljubilo zvestobo italijanskim fantom in obratno, nekatere italijanske družine pa so tudi po koncu druge svetovne vojne ostale v Idriji.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

Mestni muzej Idrija

Fototeka.

ZAL IDR – Zgodovinski arhiv Ljubljana Enota v Idriji

IDR 55 – Rudnik živega srebra Idrija.

IDR 120 – Osnovna šola Jožeta Mihevca Idrija.

IDR 129 – Občina Idrija.

LITERATURA

Arko, Mihael: *Zgodovina Idrije*. Gorica : Katoliška knjigarna, 1931.

Kavčič, Janez: *Prva slovenska realka Idrija 1901–1926*. Idrija : Mestni muzej Idrija, 1987.

Perovšek, Jurij: *Iz Avstrije v Jugoslavijo. Slovenska kronika XX. stoletja 1900–1941*. Ljubljana : Nova revija, 1995, str. 203–206.

Primorski slovenski biografski leksikon, 9. Gorica : Goriška Mohorjeva družba, 1983.

Svoljšak, Petra: *Italijanski vojaki zasedejo slovensko ozemlje. Slovenska kronika XX. stoletja 1900–1941*. Ljubljana : Nova revija, 1995, str. 212.

Svoljšak, Petra: *Umik soške armade. Slovenska kronika XX. stoletja 1900–1941*. Ljubljana : Nova revija, 1995, str. 216.

Svoljšak, Petra: *Qui si parla soltanto italiano. Slovenska kronika XX. stoletja 1900–1941*. Ljubljana : Nova revija, 1995, str. 271.

Wohinc Kacin, Milica in Pirjevec, Jože: *Zgodovina Slovencev v Italiji 1866–2000*. Ljubljana : Nova revija, 2000.

R I A S S U N T O

Idrija negli anni 1918–1922: l'epoca dei tre stati

Alla fine della Prima Guerra Mondiale, e precisamente dopo la firma del Trattato di pace di Rapallo, il 12 novembre 1920, una buona parte del territorio sloveno apparteneva allo stato italiano. L'Italia già da subito dopo la firma dell'armistizio fra

l'Impero asburgico e le forze della Triplice Intesa occupò il territorio austro-ungarico fino ai confini fissati dal Patto di Londra del 1915. Nei territori occupati lo stato italiano acquisì da subito il controllo sugli affari amministrativi. Dapprima il potere fu nelle mani dell'alto ufficiale della Terza Armata, il Generale Carlo Petitti di Roreto. Nel 1919 l'amministrazione civile sostituì quella militare e la guida fu assunta dal Commissariato Generale Civile per la Venezia Giulia.

Gli eventi dopo la capitolazione della monarchia austro-ungarica non ebbero ad Idrija uno svolgimento assai differente rispetto ad altri luoghi sul territorio sloveno. Vi prevaleva l'entusiasmo. Il Consiglio Nazionale cominciò a svolgere un ruolo più attivo ad Idrija subito dopo la proclamazione dello Stato degli Sloveni, Croati e Serbi, il 29 ottobre 1918. Esso approvò l'uso della lingua slovena in tutti gli uffici, in tutti i luoghi pubblici furono tolte le bandiere tedesche e sulla torre del castello sventolò la bandiera jugoslava. Tre deputati del Consiglio Nazionale di Idrija si recarono dall'ultimo Sovrintendente della miniera Josip Billek, schierato fino all'ultimo con la monarchia austro-ungarica. Essi assunsero tutti i suoi poteri e lo cacciarono dalla città. Allo stesso modo il Consiglio Nazionale destituì l'Amministratore comunale e al suo posto pose il proprio Presidente. Furono costituite delle Guardie nazionali, responsabili per la quiete e l'ordine pubblico.

Ma l'entusiasmo, sebbene venato di molte preoccupazioni, non durò a lungo. L'Armata italiana si avvicinava inesorabilmente. Gli abitanti di Idrija accettarono a malincuore la decisione del Governo Nazionale di Lubiana di accogliere i soldati italiani come vincitori. Nonostante tutto, essi furono invitati a mantenere la quiete e l'ordine pubblico. Le loro paure si dimostrarono fondate, infatti gli Italiani subito dopo il loro arrivo ripeterono quanto fatto dal precedente comune. Si arrivò ai primi conflitti, poiché l'autorità italiana sciolse subito il Consiglio Nazionale. I decreti del nuovo governo si susseguirono uno dopo l'altro ed i Carabinieri assunsero il controllo della gestione della quiete e dell'ordine pubblico. Limitarono la libertà di movimento della popolazione e presero il controllo di tutte le attività vitali, tra le altre cose fecero chiudere le scuole. La parrocchia cittadina indirizzò diverse richieste all'autorità militare italiana per ottenere un miglioramento delle condizioni, ma tutte vennero rifiutate.

La guida dell'amministrazione comunale fino alle prime elezioni amministrative, il 15 gennaio 1922, fu affidata al Commissario Luigi Briganti. Nel 1925 l'ultimo sindaco sloveno eletto, Karel Treven, fu costretto a consegnare la sua città nelle mani del cosiddetto Podestà, un Italiano. Il piano sistematico per privare la nazione slovena dei suoi diritti di nazione divenne da quel momento inarrestabile.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 373.5(497.4Tržič)"1945/1958"

Prejeto: 31. 8. 2008

Andreja Polanšek

mag., prof. zgodovine in dipl. bibl., Osnovna šola Križe, Cesta Kokrškega oddreda 16, SI-4294 Križe
e-pošta: andreja.polansek@guest.arnes.si

Nižja gimnazija v Tržiču (1945–1957)

IZVLEČEK

Leta 1945 je nova oblast ukinila vse predvojne meščanske šole in namesto njih ustanovila nižje gimnazije, ki so zajele učence od enajstega do štirinajstega leta starosti. Nižja gimnazija je bila ustanovljena tudi v Tržiču in je predstavljala osrednjo izobraževalno ustanovo v tedaj industrijsko razvitem mestu. Šola je delovala do leta 1958, ko so bile s šolsko reformo vse nižje gimnazije ukinjene, namesto njih pa ustanovljene enotne osemletne osnovne šole. Članek prikazuje splošno stanje na področju šolstva v povojnem obdobju, skozi predstavljeno delovanje gimnazije pa dobimo vpogled tudi v vsakdanje življenje ter kulturni in družbeni utrip takratnega Tržiča.

KLJUČNE BESEDE

šolstvo, nižje gimnazije, Tržič, 1945–1958

ABSTRACT

LOWER GRAMMAR SCHOOL IN TRŽIČ (1945–1957)

In the year 1945 the new government cancelled all pre-war civic schools and instead of them established lower grammar schools, which captured pupils from age eleven to age fourteen. A lower grammar school was established in Tržič as well and presented a central educational institution in the then industrially developed town. The school was operating until the year 1958 when all lower grammar schools were cancelled by a schooling reform and instead of them unified eight-years primary schools were established. The article presents general circumstances in the field of education in the after-war period. Through the presented activity of the grammar school we are given insight into everyday life and cultural and social beat of the then Tržič.

KEY WORDS

Schooling, lower grammar schools, Tržič, 1945–1958

*Iz zgodovine šolstva je znano,
da so šolske reforme posledica družbenih
sprememb, so plod političnega boja,
ne pa prizadevanj pedagogov.*

France Ostanek, Slavica Pavlič

Zgodovina šolstva v Trziču

Zametki poučevanja v Trziču segajo v 16. stoletje. Prvi po imenu znan učitelj je bil Janez Statler iz leta 1587. Leta 1807 se je Ljudska šola v Trziču iz enorazredne razširila v dvorazredno, leta 1858 pa v štirirazredno. Mesto začasnega vodje je prevezel tedanji katehet F. K. Wohinz, kot učitelji pa so delovali Janez Debelak, Jožef Juvan in Jakob Peharc. Z letom 1874 je upravljanje šole prešlo na posvetne učitelje.

Do leta 1888 se je pouk na trziški šoli za dečke in deklice izvajal v skupnih razredih, omenjenega leta pa so zaradi naraščajočega števila šoloobiskujočih otrok za dečke organizirali štirirazredno, za deklice pa dvorazredno šolo pod skupnim nadučiteljivim vodstvom.

Šolski okoliš trziške ljudske šole je obsegal Trzič,

Sv. Katarino (današnji Lom) in do leta 1891 še Sv. Ano (današnji Podljubelj). Z letom 1890 so bili vanj vključeni še otroci iz Bistrice. V trziško šolo so hodili tudi otroci iz bolj oddaljenih vasi trziške okolice, predvsem tisti, ki so se pozneje namenili v srednje šole.¹

Kot vse slovenske šole je bila tudi trziška ljudska šola z nemško okupacijo aprila 1941 ukinjena. Namesto nje je vsa leta okupacije delovala nemška osnovna šola.² Med drugo svetovno vojno je bil Trzič močno zavarovana nemška postojanka, zato o partizanskem šolstvu na tem območju težko govorimo. V okraju Brezje–Trzič naj bi v marcu 1945 delovali le trije šolski krožki.³

V času nemške okupacije 1941–1945 je v Trziču delovala tudi nemška meščanska šola, imenovana Hauptschule Neumarktl.⁴

Po osvoboditvi se je v Trziču zopet osnovala slovenska osnovna šola, ki je leta 1957 postala osemletka.⁵ Prvi dve povojni leti je bil šoli priključen tudi vrtec, leta 1951 pa je bil v sklopu šole ustanovljen pomožni razred, ki je pomenil začetek pozneje samostojne šole za učence s posebnimi potrebami.⁶

Panorama Trziča, kjer se dobro vidi stavba meščanske šole oziroma nižje gimnazije – druga večja stavba z leve (zasebni arhiv Janeza Zazvonila).

¹ Kragl, *Zgodovinski drobci župnije Trzič*, str. 227–246.

² Križnar, *Nemško šolstvo na Gorenjskem v letih 1941–1945*(1), str. 129–137, Križnar, *Nemško šolstvo na Gorenjskem v letih 1941–1945* (2), str. 123–152.

³ Šiling, *Šolstvo med NOB na Gorenjskem*, str. 127.

⁴ Prav tam, str. 132–138; Križnar, *Nemško šolstvo na Gorenjskem v letih 1941–1945* (2), str. 139.

⁵ A SŠM, mapa Ljudska šola v Trziču.

⁶ *Trziški vestnik*, 1. 1. 1956, št. 1, str. 2, Razvoj šolstva v naši občini po osvoboditvi.

Leta 1909 so na pobudo nemških podjetnikov, ki so bili lastniki skoraj vse tržiške industrije, ustanovili tudi nemško ljudsko šolo. Obiskovali so jo predvsem otroci priseljenih nemških tovarniških mojstrov, delovati pa je prenehala s šolskim letom 1918/19.⁷

Po prvi svetovni vojni je v stavbi bivše nemške šole začela delovati deška in dekleška meščanska šola.⁸ Njen šolski okoliš je obsegal občine tržiškega sodnega okraja, nekaj dijakov pa je prihajalo še iz kranjskega in radovljiškega okraja.⁹ Šola je bila zaprta po nemški okupaciji leta 1941.¹⁰

Od leta 1882 je v Tržiču potekalo izobraževanje vajencev za različne poklice. Vajeniška šola je kot samostojna izobraževalna ustanova delovala od 1954 do 1961.¹¹ Od leta 1950 v mestu delujeta tudi glasbena šola¹² in ljudska univerza.¹³

Nižja gimnazija v šolskem sistemu na Slovenskem v letih 1945–1958

V sklopu številnih šolskih reform je nova oblast Ljudske republike Slovenije leta 1945 ukinila vse meščanske šole kot ostanke prejšnjega šolskega sistema. Po mnenju novega prosvetnega ministrstva so le-te učencem preprečevale nadaljnje šolanje v višjih razredih srednjih šol, zlasti na gimnazijah. Namesto meščanskih šol so odpirali nižje gimnazije.

Temeljni zakon o sedemletnem obveznem šolanju, ki je izšel 11. julija 1946, je za nižje gimnazije pomenil korak nazaj. Po novem so bili otroci zajeti v sedemletke iz štirih razredov osnovne in treh razredov višje osnovne šole. Namesto v višjih osnovnih šolah so učenci lahko nadaljevali šolanje na nižjih gimnazijah, ki so sedaj postale triletno, višje gimnazije pa petletne. Nižji gimnazijski razredi so imeli predmetni pouk in enak učni načrt ter predmetnik kot višji trije razredi sedemletk.

Odlok o obveznem osemletnem šolanju iz leta 1953 je nižje gimnazije ponovno reorganiziral v štiriletno. Konec nižjih gimnazij kot ene izmed oblik osnovnega šolanja je pomenila reforma iz leta 1958. Splošni zakon o šolstvu je namreč uzakonil osemletno osnovno šolo kot edino obliko obveznega osnovnega šolstva. Gimnazije so postale štiriletno in omejene zgolj na bivše višje razrede. Tako je bila nižja gimnazija kot tip šole z letom 1958 ukinjena.¹⁴

Ustanovitev Nižje gimnazije Tržič

Nova prosvetna oblast je 30. julija 1945 z uredbo ukinila vse meščanske šole na ozemlju takratne Ljudske Republike Slovenije in prepovedala ustanavljanje novih.¹⁵ S tem je bila ukinjena tudi meščanska šola v Tržiču, namesto nje pa z uredbo ministrstva za prosveto dne 3. septembra 1945 ustanovljena štirirazredna mešana nižja gimnazija.¹⁶

Gimnazija je delovala v poslopju bivše meščanske šole, ki je bilo sezidano v letih 1912 in 1913, leta 1923 pa mu je bilo dograjeno še drugo nadstropje.¹⁷ Stavba je bila v občinski lasti in še danes stoji med Mošenikom in Tržiško Bistrico (Balos 4). V povojnem času je imela devet učilnic, telovadnico z garderobo, pisarno in zbornico. V zgradbi so se nahajala še tri družinska stanovanja. Stavba je imela le dvorišče, ni pa imela šolskega vrta in lastnega telovadnega igrišča.¹⁸

Zaradi uvedbe zgolj sedemletnega obveznega šolanja je gimnazija med šolskima letoma 1948/49 do 1951/52 imela razred manj. Pouk se je naprej izvajal samo v dopoldanskem času, s šolskim letom 1953/54 pa so zaradi pomanjkanja učilnic uvedli še popoldansko izmeno. Popoldan so pouk obiskovali dijaki nižjih razredov iz Tržiča in bližnje okolice. Pouk se je, razen redkih izjem, dopoldan začel ob osmi uri, popoldan pa ob trinajstih.¹⁹ Vsa leta so učenci šolo obiskovali tudi ob sobotah. Do prekinitev rednega pouka je prihajalo predvsem zaradi epidemij gripe,²⁰ nekajkrat pa je pouk odpadel zaradi hudega mraza in pomanjkanja drv.²¹

Poleg rednega pouka so se na gimnaziji vsaj od leta 1949 pa do 1958 opravljali še privatni izpiti.²² Od leta 1947 so na šoli imeli še večerno delavsko gimnazijo, ki so jo leta 1950 nadomestili z ljudsko univerzo.²³ Do leta 1952 je na šoli potekala še oficirska gimnazija, ki so jo obiskovali vojaki garnizije v Križah.²⁴

¹⁵ UL SNOS in NVS, 8. 8. 1945, št. 24, str. 103.

¹⁶ Prav tam, str. 141–143.

¹⁷ Kragl, *Zgodovinski drobci župnije Tržič*, str. 250.

¹⁸ ZAL, TRŽ 25, š. 7, spisi 1950/51, statistični popis splošno-izobraževalnih šol ob zaključku šolskega leta 1950/51.

¹⁹ ZAL, TRŽ 25, š. 1, šolska kronika; *Tržiški vestnik*, 17. 9. 1953, št. 19, str. 5, Vrata naših šol so se zopet odprla.

²⁰ Najhuje je bilo v začetku šolskega leta 1956/57, ko je pojav hude gripe zahteval izredne sanitarne ukrepe. Razkuževati so morali šolske prostore, v toaletnih prostorih so namestili umivalnike z "lizolovo" razstopino, dijaki pa so morali s seboj nositi milo in brisače.

²¹ ZAL, TRŽ 25, š. 1, šolska kronika.

²² ZAL, TRŽ 25, š. 4, privatni izpiti.

²³ ZAL, TRŽ 3, š. 1, zapisniki IO MLO, 21. 11. 1950; ZAL, TRŽ 25, š. 6, večerna gimnazija.

²⁴ ZAL, TRŽ 25, š. 4–6, oficirska gimnazija.

⁷ Kragl, *Zgodovinski drobci župnije Tržič*, str. 250–251.

⁸ *Deška in dekleška meščanska šola*, str. 8.

⁹ Prav tam, str. 33–34.

¹⁰ Križnar, *Nemško šolstvo na Gorenjskem v letih 1941–1945 (1)*, str. 128.

¹¹ *Tržiški vestnik*, 15. 6. 1957, št. 10, str. 3, 75-letnica vajenske šole.

¹² *Tržiški vestnik*, 1. 1. 1956, št. 1, str. 2, Razvoj šolstva v naši občini po osvoboditvi.

¹³ ZAL, TRŽ 25, š. 7, spisi 1950/51, 16. 11. 1950.

¹⁴ Ciperle, *Šolstvo na Slovenskem skozi stoletja*, str. 95–101.

Fotografija šolske stavbe iz časa pred drugo svetovno vojno, ko je v poslopju delovala meščanska šola (zasebni arhiv Janeza Zazvonila).

Stalna izpitna komisija za srednješolske izpite
na Družarji nižji gimnaziji v Tržiču
Št. 13

Zapisnik o izpitu

_____, sin - hči Hickar, rojen
6 - XI - 1922 v kraju Okrug, okraj Split
okrožje Split, federalna enota Hrvatska, jo delal
izpit iz I razreda po odobrenju ministrstva za prosveto
II 9/187/3 od 16. novembra 1945
Predhodno je:
I. v šol. letu 19 / / dovršil razred na
II. je opravil v času od / do 19 / privatni - posebni izpit na /

Predmet	Naloge in vprašanja	Ocena
Matematika	Pisмено: <u>Črvena armija.</u> (diktat) Ustno: 1. <u>Opredeli poudarjenke</u> 2. <u>menjati imenico "konj"</u> 3. <u>Prilepi zamenovala</u>	<u>dobro</u>
Matematika	Pisмено: <u>Komunizma.</u> (opisovanje) Ustno: 1. <u>Kada se umetnikov raba</u> 2. <u>Kada se dele poudarjenke in poudarjenke</u> 3. <u>Či tanje</u>	<u>dobro</u>
Matematika	Pisмено: <u>Glej broj 1!</u> Ustno: 1. <u>Opisovanje življenja, brojeva</u> 2. <u>Zabiranje</u> 3. <u>Zadaci po poudarjenim i deljenjem</u>	<u>dobro</u>

Č 24 Državna založba Slovenije - T 110/1 - 62 - 48

Predmet	Naloge in vprašanja	Ocena
pisarna	Pismo: 1. Jurec 2. Nižja gimnazija Tržič 3. Zastopnik priprave pisa Ustno:	dobro
geografija	1. Glebo se orientiramo pomoću svede? 2. zemljopis 3. kerika	prav dobro
priručnik	1. Bodjemo stalo 2. Paimik 3. Maluna	dobro
članek	Parola Skupnina slova Nočka	prav dobro

Po prejetih ocenah je kandidat _____ izdelal _____ izpit in se mu — priznava _____

razred _____ gimnazije _____ dne 14. jul. 1946

J. J. J. J. tajnik *J. J. J. J.* predsednik

Člani:

Ch. G. G. G.	za predsednika	Ostali člani:
Ch. G. G. G.	za predsednika	Ch. G. G. G.
Ch. G. G. G.	za predsednika	Ch. G. G. G.
Ch. G. G. G.	za predsednika	Ch. G. G. G.
Ch. G. G. G.	za predsednika	Ch. G. G. G.
Ch. G. G. G.	za predsednika	Ch. G. G. G.
Ch. G. G. G.	za predsednika	Ch. G. G. G.
Ch. G. G. G.	za predsednika	Ch. G. G. G.

Primer zapisnika oficirskega izpita (ZAL, TRŽ 25, š. 4–6).

Število dijakov Nižje gimnazije Tržič se je gibalo med 241 v prvem povojnem šolskem letu in 451 v zadnjem letu delovanja šole. Šolski okoliš je obsegal območje Občine Tržič, ustanovljene leta 1952. V šolskem letu 1952/53 je bilo 58,4% dijakov Tržičanov, 5,4% jih je prihajalo iz Križ, 5,2% iz Loma, 4,1% iz Kovorja, 4,3% iz Pristave, 3,8% iz Sv. Ane (danes Podljubelj), 2,7% s Sv. Neže (danes Brezje pri Tržiču), 2,2% jih je bilo iz Retenj, po 2% pa iz Sebenj in Doline. Poleg tega so posamezni dijaki prihajali še iz Dupelj, Zadrage, Podbrezj, Kroke, Golnika, Trstenika, Gorič, Begunj ...²⁵

Dijaki iz Dupelj in Zadrage so se v šolo dnevno vozili z vlakom, iz drugih vasi pa so prihajali peš ali s kolesom. Po podatkih iz leta 1951 naj bi dnevno pešalo nad deset kilometrov kar 12% vseh dija-

kov.²⁶ V Tržiču je obstajal tudi dijaški dom, ki je poleg gimnazijcev sprejemal tudi učence osnovne in pomožne šole. V šolskem letu 1955/56 je v internatu bivalo 26 gimnazijcev, ki so prihajali iz Kranja, Golnika, Podljubelja, Leš ...²⁷

Ravnatelj je slabe učne uspehe pripisoval kampanjskemu učenju, malomarnosti in nezanimanju učencev, zaposlenosti staršev, dejstvu, da nekateri dijaki hodijo v šolo zgolj zato, da izpolnijo predpisano šolsko obveznost in da prejema živilske nakaznice, pa tudi pogostim menjavam učnih moči.²⁸

²⁶ ZAL, TRŽ 25, š. 7, spisi 1950/51, 26. 2. 1951.

²⁷ ZAL, TRŽ 3, poročila šol in vrtcev 1956, A SŠM, Nižja gimnazija Tržič.

²⁸ Prav tam.

²⁵ Rakovec, Tržič: mestna geografija, str. 149.

Učni uspeh dijakov²⁹

Šolsko leto	Učni uspeh v odstotkih
1945/46	ni podatka
1946/47	70,76%
1947/48	72,26%
1948/49	75,45%
1949/50	61,67%
1950/51	74,50%
1951/52	80,00%
1952/53	74,30%
1953/54	67,00%
1954/55	85,00%
1955/56	84,73%
1956/57	ni podatka

Dijake so iz tržiške gimnazije izključevali predvsem zaradi slabih učnih uspehov in disciplinskih prekrškov (ponarejanje podpisov staršev, popravljane ocen v dijaški knjižici, neopravičeni izostanki ...). Izključeni dijaki so se potem največkrat zaposlili v tržiških tovarnah ali pa v obrti.³⁰

Pri analiziranju učnih uspehov dijakov glede na kraj bivanja je ravnatelj v šolskem letu 1951/52 ugotavljal, da dijaki iz okoliških vasi dosegajo za spoznanje boljše uspehe "predvsem zato, ker so prišli v gimnazijo le tisti, ki so duševno že toliko dozoreli, da so pouku v gimnaziji lahko sledili, dočim so ostali raje počakali še eno leto".³¹ Na drugi strani se je tržiškim otrokom poznalo, da so prišli v gimnazijo vsi, ki so zaključili četrti razred osnovne šole.

FEDERATIVNA LJUDSKA REPUBLIKA JUGOSLAVIJA
LJUDSKA REPUBLIKA SLOVENIJA

Sola: *Dr. m. n. gimnazija v Trzinu*
Okraj: *Trzin*

St. vpisnice *36*
Šolsko leto *1947/48*
Takso prosto po čl. 6, toč. 7, zakona o takсах od 1. jan. 1946.

SPRIČEVALO

in *Krauc*, rojena *1. jan. 1925* v kraju *Trzin*
okraj *Trzin*, ljudska republika *Slovenija*, je dosegla naslednji uspeh:

Slovenski jezik	<i>dobro</i>	Dijakinja je obiskovala v tem šolskem letu <i>prvi</i> krat razred in ga je <i>dovršila</i> s <i>dobrim</i> uspehom.
Srbski ali hrvatski jezik	<i>dobro</i>	
Ruski jezik	<i>dobro</i>	
jezik		
jezik		
Latinski jezik	<i>dobro</i>	Zamujene ure: <i>48</i> opravičene neopravičene
Zgodovina	<i>dobro</i>	
Ustava FLRJ	<i>dobro</i>	
Priradpis	<i>dobro</i>	
Mineralogija z geologijo	<i>dobro</i>	
Matematika	<i>dobro</i>	
Fizika	<i>dobro</i>	
Kemija	<i>dobro</i>	
Filozofije	<i>dobro</i>	
Risanje z upod. umetnostjo	<i>dobro</i>	
Glasbeni pouk	<i>dobro</i>	
Telesna vzgoja	<i>dobro</i>	

Večanje *Trzin* dne *16. junija* 1948

K. Radoš razrednik
Dr. m. n. gimnazija ravnatelj

OCENE: za napredek: odlično (5), prav dobro (4), dobro (3), zadostno (2), nezadostno (1)
za vedenje: odlično (5), prav dobro (4), dobro (3), zadovoljivo (2), nezadovoljivo (1)

Š. 100 I. VII - 288 - 48 Spričevalo za gimnazije 4321 PH 614 48 Državna založba Slovenije — obrazec 1.19

Spričevalo (ZAL, TRŽ 25, š. 4–6).

²⁹ ZAL, TRŽ 25, š. 1, šolska kronika.

³⁰ ZAL, TRŽ 25, š. 7, okrožnice 1954–1956; ZAL, TRŽ 25,

š. 1, šolska kronika; ZAL, TRŽ 25, š. 7, spisi 1952/53, 3. 4. 1953.

³¹ ZAL, TRŽ 25, š. 7, spisi 1952/53, 5. 8. 1952.

Za dosežene uspehe so bili najboljši dijaki nagrajeni. Odličnjaki so na zaključni proslavi prejeli pisne pohvale proforskega zbora, najboljših nekaj je bilo sprejetih pri predsedniku Mestnega ljudskega odbora Tržič, najboljši dijak zavoda pa je bil sprejet pri predsedniku Okrajnega ljudskega odbora Kranj. Proforski zbor je pisno pohvalil tudi dijake, ki sicer niso dosegli odličnega uspeha, a so se vse leto trudili in kljub slabi gmotnim razmeram ali oddaljenosti od šole uspešno zaključili razred. Tako so na primer konec šolskega leta 1952/53 pohvalili dijakinja četrtega razreda, ki je vse leto hodila iz Gorič v Tržič peš v šolo in ni manjkala niti eno samo učno uro, pri tem pa je s svojo marljivostjo razred končala s prav dobrim uspehom.³²

Po zaključni nižji gimnaziji so se dijaki vpisovali v višjo gimnazijo,³³ učiteljske, tehniške šole pa tudi v obrtne oziroma vajeniške šole. Če za primer navedemo leto 1951, se je 28 dijakov namenilo šolanje nadaljevati na višji gimnaziji, 5 jih je odšlo na učiteljske, 11 dijakov v tehniško srednjo šolo (kemijski, strojni in elektrotehniški oddelek), 3 dijaki na ekonomski tehnikum, en dijak v Zagreb na Zvezni poštni tehnikum, 7 dijakov v Tovarno Iskra Kranj in en dijak v Bombažno predilnico in tkalnico Tržič na delovno mesto kovača. 16 dijakov je odšlo na takratne šole za učence v trgovini in gospodarstvu, kjer so se izučili za čevljarje, urarje, kleparje, vrtnarje, šivilje, avtomehanike in trgovce. Dva dijaka sta odšla v vojaške šole, eden k letalstvu, drugi k mornarici.³⁴

Zaradi pomanjkanja kadra so oblasti pospeševale številčnejši vpis na učiteljska in vzgojiteljske tečaje, v smislu graditve nove jugoslovanske vojske pa tudi na vojaške šole. Tako je aprila 1951 ministrstvo za prosveto vsem višjim in nižjim gimnazijam poslalo dopis, kjer je učitelje jasno pozvalo, naj spodbujajo vpis na vojaške šole, po številu vpisanih dijakov pa bodo ocenili njihovo izpolnitev naloge.³⁵

Prvo šolsko leto

Učitelja Anton in Stana Costa sta se kot drugi učitelji na poziv Narodne vlade Slovenije 2. julija 1945 vrnili na delovno mesto, ki sta ga zasedala pred okupacijo. Izvedla sta vpis dijakov, večinoma učencev bivše nemške Hauptschule, nato pa pričela s tečajem.³⁶ Narodna vlada Slovenije je namreč dolo-

čila, da bodo vsa osnovnošolska spričevala, pridobljena na okupatorjevem ozemlju v šolskih letih 1941/42 do 1944/45, nostrificirana. Veljavnost osnovnošolskih spričeval je temeljila na poznavanju snovi dotičnega razreda s poudarkom na narodno-osvobodilnem gibanju in zemljepisu Jugoslavije ter dodatno še slovenščine za šole, na katerih se v vojnih letih ni poučeval slovenski jezik.³⁷

Nostrifikacija pa je bila brezpogojno odklonjena, če je bilo spričevalo izdano na osnovi pripadnosti dijaka oziroma njegovih staršev fašistični organizaciji ali če so bili dijaki sodelavci okupatorju podrejenih političnih ali vojaških organizacij. Za nostrifikacijo osnovnošolskih in srednješolskih spričeval so bili pristojni ravnatelji šol. Pritožbe na sklep nostrifikacijske komisije so morali posamezniki naslavljati na ministrstvo za prosveto. Dne 30. junija 1945 je izšla še odločba ministrstva za prosveto, ki je za določeno dobo ali za stalno prepovedala posameznikom šolanje, obiskovanje tečajev in opravljanje izpitov. Te prepovedi so bile izrečene dijakom, ki so služili v okupatorjevih ali kvizlinških vojaških formacijah, bili vodje ali pa propagandisti okupatorja ali njim podrejenih organizacij.³⁸

Tako so tudi v Tržiču organizirali nostrifikacijske tečaje in izpite. Pri poučevanju se je Costovima pridružila še Ana Gabriel, ki je hkrati kot delegatka prevzela vodstvo tečaja. Pozneje so poučevali še Milena Tavčar, Anton Kožuh, Breda Gaber in Ljudmila Grilc.

Istočasno so se na osnovni šoli izvajali tečaji za prehod na gimnazijo. Tečaji in izpiti so potekali v osnovni šoli, kajti poslopje bivše meščanske šole je bilo zaradi zasedenosti nemške vojske in domobrancev ob koncu vojne v zelo slabem stanju. Šola je bila brez učil, knjižnica požgana, arhivi pa razmetani. Izpiti prvega tečaja so bili v dneh od 22. do 26. avgusta, naslednji dan pa se je začel že drugi tečaj, ki se je končal z izpiti od 7. do 14. oktobra 1945. V času drugega tečaja od 17. do 19. oktobra 1945 so kandidati opravljali tudi sprejemne izpite za prvi razred gimnazije. Od 96 prijavljenih kandidatov jih je bilo sprejetih 82.

Skupno so na nižjo gimnazijo v prvem povojnem šolskem letu vpisali 283 dijakov. Slovesno se je prvo šolsko leto po osvoboditvi začelo 15. oktobra 1945, in sicer po zapisu v šolski kroniki s proslavo v kulturni dvorani "Na skali", po pričevanju nekdanje profesorice na šoli Slave Rakovec pa tudi z mašo v farni cerkvi.³⁹

³² Prav tam, 12. 6. 1953; *Tržiški vestnik*, 2. 7. 1953, št. 14–15, str. 4–5, Naše šole so končale z delom; *Tržiški vestnik*, 13. 7. 1956, št. 12, str. 1, Učni uspehi na naših šolah.

³³ Za vpis v višjo gimnazijo so morali dijaki v prvih povojnih letih opraviti nižji tečajni izpit, po letu 1951 pa sprejemi izpit (Potisk, *Mala matura*, str. 234–237).

³⁴ ZAL, TRŽ 25, š. 7, spisi 1950/51, 8. 2. 1951.

³⁵ ZAL, TRŽ 25, š. 7, okrožnice 1954–1956, ZAL, TRŽ 25, š. 7, spisi 1950/51.

³⁶ ZAL, TRŽ 25, š. 1, šolska kronika.

³⁷ *UL SNOS in NVS*, 8. 8. 1945, št. 24, str. 103–104; Gabrič, *Šolstvo na Slovenskem*, str. 1.

³⁸ Prav tam.

³⁹ ZAL, TRŽ 25, š. 1, šolska kronika; ustni vir: Slava Rakovec.

DEMOKRATIČNA FEDERATIVNA
JUGOSLAVIJA
SLOVENSKI NARODNO OSVOBODILNI SVET

Mešanska šola v-nr *Tržič*

Št. vpisnice *IV/22* Po členu 15, uredbe
Solsko leto 19 *45.* Ur. list št. 176/24,
takse prosio.

Spričevalo o izpitih za nostrifikacijo

sin-hči *Tratava*, rojena
16. januarja 1931 v kraju *Pahovci na Pol.* okraj *Maribor*,
okrožje *Maribor*, federalna enota *Slovenija*, je
obiskoval *2* v šolskem letu 19 *43/44* *tretji* razred *mešanske*
šole v-na *Tržič*, kj je bil tedaj pod
nemško okupacijo.

V smislu člena 9. uredbe o priznanju in veljavnosti v času okupacije opravljenih
tečajev in izpitov ter doseženih spričeval in diplom (Ur. list št. 176/24) je učen *ka*
uspešno opravil *2* predpisane izpite in se mu ji s tem priznava veljavnost *tretejega*

To spričevalo je izdano kot rešitev na prošilčno vlogo št. *IV/22* dne *29. IX.* 19 *45.*

V *Tržiču*, dne *12. oktobra* 19 *45.*

Člani komisije za nostrifikacijo (imenovani v smislu člena 5, točka 2, uredbe o priznanju in
veljavnosti v času okupacije opravljenih tečajev in izpitov ter doseženih spričeval in diplom):

Štefica *Antonič*
Gabrijelava

Državna založba Slovenije – T 181-45

Spričevalo o izpitih za nostrifikacijo (ZAL, TRŽ 25, š. 4–6).

Predmetniki, učni načrti, učbeniki

Po vojni je nova prosvetna oblast v učnih načrtih in učbenikih v skladu z vladajočo ideologijo naredila določene spremembe. Predmetnik se sicer od predvojnega ni bistveno razlikoval, le verouk je postal neobvezen predmet.

Do precejšnje razlike pa je prišlo na področju učenja tujih jezikov, kjer naj bi pred vojno najpogostejše jezike na šolah (francoščino, nemščino in italijanščino) zamenjala ruski in angleški jezik. S tem je nova oblast nakazala svojo povezavo z novimi svetovnimi silami.

Nove učne načrte je ministrstvo za prosveto predpisalo tik pred začetkom šolskega leta 1945/46. Zaradi neenakih pogojev na terenu so imeli učni

načrti pridevnik začasni. Osnovna skupina predmetov so postali tako imenovani nacionalni predmeti (slovenščina, zgodovina, zemljepis). Pri zgodovini so v vseh razredih vseh šol v prvem povojnem šolskem letu 1945/46 poučevali zgodovino Jugoslavije s poudarkom na narodnoosvobodilni borbi. Pri tujih jezikih je močno v ospredje stopila ruščina.

Dokončen program za gimnazijo je bil sestavljen šele spomladi 1948, uporabljati pa so ga začeli z naslednjim šolskim letom. Tako pozna sestava učnega načrta za gimnazijo dokazuje, da reševanje problemov gimnazij ni bilo med najpomembnejšimi nalogami novih prosvetnih oblasti.⁴⁰

⁴⁰ Gabrič, *Šolstvo na Slovenskem*, str. 70–85.

Predmetnik za nižje gimnazije in višje razrede osnovnih šol iz leta 1948.⁴¹

Predmet	1. razred	2. razred	3. razred
slovenski jezik	6	5	5
srbski ali hrvaški jezik	2	2	2
ruski jezik	3	3	3
zgodovina	2	3	3
zemljepis	3	3	2
prirodopis	3	2	2
matematika	4	4	4
fizika	-	2	3
kemija	-	-	3
risanje	2	2	2
petje	2	2	-
fizkultura	2	2	2
skupaj na teden	29	30	31

V novem učnem načrtu iz leta 1948 so nekoliko večjo veljavo dobili predmeti, ki so lahko pomagali gospodarskemu razvoju države, torej prirodozlovniki predmeti kot sta kemija, fizika ... Po uvedbi osemletnega izobraževanja leta 1950 je prišlo do nove spremembe predmetnika. Najbolj opazna sprememba se je zgodila pri pouku tujega jezika. Zaradi spremenjenega odnosa Jugoslavije do Sovjetske zveze so namreč tudi v Tržiču namesto ruščine začeli poučevati angleščino.⁴²

Predmetnik za štirirazredno nižjo gimnazijo iz leta 1951.⁴³

Predmet	1. razred	2. razred	3. razred	4. razred
slovenski jezik	6	6	5	5
srbski ali hrvaški jezik	2	2	2	2
tuj jezik	3	3	3	3
zgodovina	2	3	2	3
zemljepis	3	2	2	2
prirodopis	3	3	2	-
matematika	5	5	4	4
fizika	-	-	3	4
kemija	-	-	2	2
higiena	-	-	-	1
risanje	2	2	2	2
petje	2	2	1	1
telesna vzgoja	2	2	2	2
skupaj na teden	30	30	30	31

⁴¹ Učni načrt za gimnazije, nižje gimnazije in višje razrede sedemletk.

⁴² Gabrič, *Šolstvo na Slovenskem*, str. 82–89.

⁴³ Učni načrt za štirirazredno nižjo gimnazijo.

V naslednjih letih na področju učnih načrtov ni prihajalo do večjih sprememb, le higiena je namesto posebnega predmeta postala vzgojni princip šolanja.⁴⁴ V Tržiču so poučevali še neobvezni predmet ročne spretnosti, vendar le deklice, medtem ko za dečke niso imeli na voljo primernih prostorov.⁴⁵

V novi državi je verouk postal neobvezen predmet. K njemu so morali starši šolarje posebej prijaviti.⁴⁶ Na tržiški gimnaziji so verouk izvajali v šolskem poslopju, učil pa je tržiški župnik.⁴⁷ Po naročilu kranjskega okrajnega ljudskega odbora je moral ravnatelj vsaj v šolskem letu 1950/51 poročati o številu prijav k verouku, nato pa mesečno odboru poročati o obisku.⁴⁸

Tudi učbenike je po vojni zadela enaka usoda kot učne načrte. Dne 11. junija 1945 je takratni minister za prosveto imenoval komisijo za pregled učnih knjig. Učbeniki predmetov, ki so manj izpostavljeni pritisku vladajoče ideologije, so doživeli le manjše korekture oziroma so bili potrjeni za prvo šolsko leto zgolj zato, ker ustrežnejših ni bilo na voljo.

Korenite posege pa so doživeli učbeniki družboslovnih predmetov. Pri nekaterih so bili zahtevani večji popravki, drugim je bila prepovedana pravica razpečavanja. Iz učbenikov slovenskega jezika so izločili besedila in slikovno gradivo iz krščanskega nauka in časov stare Jugoslavije ter tekste piscev, ki so bili po mnenju nove oblasti kršilci kulturnega molka (na primer Janez Jalen, Cvetko Golar...). Za nova berila so določili, naj vsebujejo več tujih revolucionarnih tekstov, iz slovenske literature pa naj bo poudarek na Prešernu, Cankarju in Levstiku.

Najslabša usoda pa je čakala knjige za zgodovino, saj so bile ocenjene, da "so za novi čas vse od kraja neuporabne." Novi učbeniki obče zgodovine so bili prevodi sovjetskih učbenikov, pri narodni zgodovini pa je bil poudarek na zgodovinski povezanosti južnih Slovanov in na zgodovini Jugoslavije s posebnim ozirom na obdobje narodnoosvobodilne borbe. Skupno je prosvetni svet za uporabo v šolskih klopih prepovedal okoli četrtino pregledanih učbenikov.

Naslednjo prenovo so učbeniki doživeli po sporu z informbirojem. Čim hitreje je bilo potrebno zamenjati številne ideološko neustrezne ruske prevode. Posledično je bilo v začetku petdesetih natiskanih veliko izvirnih slovenskih učbenikov, vendar še zdaleč ne dovolj. Tiskanje novih učbenikov niti ni toliko oviralo pomanjkanje primernih tekstov kot pomanjkanje papirja v Jugoslaviji.⁴⁹

⁴⁴ Učni načrt za nižje razrede gimnazij in višje razrede osnovnih šol.

⁴⁵ ZAL, TRŽ 25, š. 7, šolska kronika; ZAL, TRŽ 25, š. 2–4, redovalnice.

⁴⁶ Ciperle, *Šolstvo na Slovenskem*, str. 96.

⁴⁷ Pričevanje Andreja Dobreta.

⁴⁸ ZAL, TRŽ 25, š. 7, spisi 1950/51.

⁴⁹ Gabrič, *Šolstvo na Slovenskem*, str. 73–79.

Razmere v Trziču so bile še slabše. "Kaj knjig, niti papirja nismo imeli!", so bile besede profesorice Rakovec. Knjige bivše meščanske šole se Nemci med okupacijo požgali, novih pa ni bilo. Tako so učitelji prva povojna leta dijakom predvsem narekovali, ti pa so pogosto pisali kar na papirnate vrečke.⁵⁰

Učiteljski zbor

Prosvetna oblast se je v prvih povojnih letih soočila z velikim pomanjkanjem učiteljskega kadra, kar je bilo posledica vojne, pozneje pa tudi čistk. S poddržavljenjem vseh izobraževalnih institucij so namreč vsi učitelji postali državni uslužbenci, s tem pa odvisni od nove oblasti, ki je tako lahko v njihovih vrstah opravila čistke.

Dne 13. junija 1945 je ministrstvo za prosveto naročilo vsem okrožnim odborom, da "noben učitelj ali profesor, ki je služboval kot šolski delavec v času okupacije na nemških ali madžarskih šolah na slovenskem ozemlju, ne sme priti na vodilno mesto v šolski službi." Pozneje so tisti učitelji, ki so že takoj po zasedbi leta 1941 sprejeli službo od okupatorja, ostali brez zaposlitve, medtem ko je preostale ministrstvo po možnosti premeščalo tako, da niso poučevali na istem službenem mestu in v istem kraju službovanja kot v času nemške okupacije. Premeščeni so morali biti v kraj, kjer naj jih ljudje ne bi poznali. Ker so postali, kot že rečeno, s poddržavljenjem prosvetnih ustanov vsi učitelji državni nameščenci, niso bili sprejeti v službo tisti učitelji, ki so bili pred sodiščem narodne časti obsojeni na izgubo državljanskih pravic. Kandidati za učiteljsko službo so namreč morali predložiti potrdilo, da niso bili obsojeni na izgubo omenjenih pravic.

Nova oblast je v izobraževalnem procesu, nad katerim je tako imela popoln nadzor, opravila več sprememb in ga podredila lastni ideologiji. To je dosegla s favoriziranjem mladega učiteljskega kadra iz sebi naklonjenih vrst nasproti starejšemu, ki sprememb na področju šolstva ni sprejemal z navdušenjem. Slednjo težavo je prosvetna oblast, ki se temu kadru zaradi pomanjkanja učnega osebja ni mogla odreči, poskušala odpraviti z ideološko preobrazbo obstoječih kadrov, ki je potekala preko konferenc oziroma individualno s študijem nove pedagoške literature.

Da bi si pridobila večjo veljavo v šolstvu, je hotela nova oblast na hitro izšolati večje število sebi naklonjenih pedagoških delavcev. V ta namen je organizirala kratke pedagoške tečaje, ki so tečajnikom, torej "dobrim, zanesljivim" dijakom tretjih in četrtih razredov gimnazij dali le ozko osnovno pedagoško izobrazbo, zato pa toliko več političnih napotkov. Učitelji – tečajniki so si pridobili pomanj-

kljivo strokovno izobrazbo, vendar so biti v očeh oblasti politično zanesljiv dejavnik. Tako je oblasti na nek način uspelo spodbujati rivalstvo, ki naj bi po eni strani povzročilo, da bi se tečajniki več in bolje učili in čim prej diplomirali, starejši pa naj bi se prilagodili spremenjenim političnim razmeram ter postali lojalnejši do nove oblasti. Vladajoča partija v smislu "Komunist se vsega nauči!" tudi ni dopuščala dileme pri izbiri med starejšim, strokovno usposobljenim in mladim, politično zanesljivim kadrom.

Učiteljski kader se ni mogel v celoti posvetiti pedagoškemu problemu v šoli, saj ga je oblast obremenila še z administracijo in vodenjem kulturno prosvetnega dela, s poučevanjem na večernih oziroma strokovnih šolah, poleg tega pa so morali številni učitelji poskrbeti še za svoje študijske obveznosti.⁵¹

Opisana situacija na republiški ravni se je popolnoma skladala z razmerami v Trziču. Starejši učni kader je bil ravno tako deležen pogostih prevzgojnih konferenc s primerno ideološko vsebino, na šolo pa so prihajali tečajniki.⁵² Prav tako so se ubadali s pomanjkanjem učnega osebja. Tako je na primer sredi petdesetih let primanjkovalo anglistov in je zato pouk angleščine kar nekajkrat zakasnel.⁵³ Za šolo je bilo značilno pogosto menjavanje kadra, kar je seveda imelo negativen vpliv na učne uspehe dijakov.

Medtem ko je za ustrezno politično izobrazbo poskrbela država, so za strokovno izpopolnjevanje poskrbeli učitelji sami. Bodisi skupaj z učitelji ostalih tržiških šol bodisi sami so prirejali vzorne nastope ter hospitacije. Šolo so redno obiskovali tudi šolski inšpektorji.⁵⁴

Poleg rednega pouka so učitelji vodili še posamezne krožke in poučevali na večerni ter oficirski gimnaziji, na vajenski šoli ter na ljudski univerzi. Izvenšolsko so se udeleževali kot voljeni ljudski odborniki pri svetu za kulturo in prosveto občine Trzič, na primer Anton in Slava Costa, Jože in Slava Rakovec, Ciril Murnik, Milan Batista, France Demšar, ter pri mnogih tržiških društvih, na primer Miha Potočnik pri Telovadnem društvu "Partizan", Anton Costa pri Planinskem društvu Trzič, France Demšar in mnogi drugi pri DPD "Svoboda". Precej učiteljev je redno pisalo v lokalni časopis Tržiški vestnik in tudi njegov glavni urednik je bil učitelj, in sicer Jože Rakovec. Pri vsem tem pa so učitelji sodelovali še pri udarniških akcijah.⁵⁵

Dne 24. oktobra 1952 so učitelji skupaj s starši, socialnimi delavci in drugimi javnimi delavci ustanovili Društvo prijateljev mladine, vzgojnodružbeno organizacijo, ki se je zavzemala za pravilno vzgojo

⁵¹ Gabrič, *Šolstvo na Slovenskem*, str. 72–78.

⁵² Ustni vir: Slava Rakovec.

⁵³ ZAL, TRŽ 25, š. 1, šolska kronika.

⁵⁴ Prav tam.

⁵⁵ Ustni vir: Slava Rakovec.

⁵⁰ Ustni vir: Slava Rakovec.

Učitelji z dijaki pred šolsko stavbo (zasebni arhiv Janeza Zazvonila).

otrok. Prirejali so razne izlete, praznovanja, obdarovali otroke, posebno sirote, se zavzemali za ustanovitev mlečnih kuhinj na šolah, s predavanji pa vzgajali starše. Slednjim so nudili tudi individualne vzgojno-poklicno posvetovalnice.⁵⁶

Učitelji so bili najprej povezani v Sindikatu prosvetnih delavcev. 13. aprila 1951 so ustanovili Klub prosvetnih delavcev za sektor Tržič, ki se je novembra 1955 preoblikoval v Društvo profesorjev in učiteljev Tržič.⁵⁷

Z uvedbo družbenega upravljanja je bil na gimnaziji imenovan šolski odbor, sestavljen iz zastopnikov staršev, organizacij in učiteljskega zbora. Odbor je sodeloval z vodstvom šole in občinsko oblastjo.⁵⁸

Na Nižji gimnaziji Tržič so v letih 1945 do 1957 poučevali Cecilija Ahačič (1956/57), Franc Aljančič (1953/54), Nevenka Bajt (1946/47 in 1947/48), Marija Bandelj (1945–1957?), Milan Batista (1952–1957), Ivana Bubnov (1945/46), Anton Costa (1945–1955), Stana Costa (1945–1955), Jože Černigoj (1946/47), Jožica Černigoj (1945–1947), Milica Debeljak (1947–1957), Vera Debevc (1946–

1947), France Demšar (1950–1953), Renata Demšar (1950–1953), Marija Faganeli (1951–1955), Milan Faganeli (1951–1957), Mihael Feguš (1945), Nives Fink (1952–1955?), Pavla Frantar (1955?), Breda Gaber (1945), Ana Gabriel (1945), Ana Marija Golob (1953–1957?), Ljudmila Grilc (1945/46), Josepina Jeglič (1946–1950), Viktor Jesenik (1953/54), Klemen Juvan (1945/46), Marjan Kozarnernik (?), Anton Kožuh (1945–1946), Zlata Kržišnik (?), Venčeslava Kušljan (1953–1957?), Mihajlo Kuštrin (1954/55), Kamilo Legat (?), Cecilija Majdar (1954–1957?), Neža Megler (1947/48), Štefan Mlačnik (1953/54?), Ciril Murnik (1949–1953), Teja Novotny (1954/55), France Pave (1946–1948), Anton Pavlic (1946–1950), Boža Pleničar (1952–1957?), Nada Pleterski (1946–1952), Miha Potočnik (1945–1953), Milica Pretnar (1945/46), Nives Pretnar (1952–1957?), Helena Putnik (1953/54), Marija Ragelj (1952–1957?), Jože Rakovec (1945–1957), Slava Rakovec (1945–1957), Janko Regvat (1953–1957), Marta Regvat (1954–1957?), Valerija Rodič (1952–1957?), Marija Romih (1953/54), Tomaž Skubic (1953/54), Milena Tavčar (1945–1948?), Janez Wagner (1954–1957?) in Iva Železnikar (1949–1952).

Ravnatelj gimnazije so bili Anton Kožuh (1945/46), Josepina Jeglič (1946–1949/50), France Demšar (1950/51–1952/53) in Janko Regvat (1953/54–1956/57).⁵⁹

⁵⁶ ZAL, TRŽ 25, š. 1, šolska kronika; ZAL, TRŽ 25, š. 7, okrožnice 1954–1956; *Tržiški vestnik*, 5. 11. 1952, št. 4, str. 5, S tržiške osnovne šole; *Tržiški vestnik*, 15. 3. 1954, št. 6, str. 4, Odprli smo vzgojno posvetovalnico; *Tržiški vestnik*, 29. 3. 1956, št. 6–7, str. 4, Občni zbor Društva prijateljev mladine.

⁵⁷ ZAL, TRŽ 25, š. 1, šolska kronika, *Tržiški vestnik*, 2. 7. 1953, št. 14–15, str. 8, Konferenca učiteljev in profesorjev tržiške občine; *Tržiški vestnik*, 10. 11. 1955, št. 17, str. 1, Ustanovljeno je društvo profesorjev in učiteljev.

⁵⁸ *UL FLRJ*, 16. 3. 1955, št. 11, str. 135–139; ZAL, TRŽ 25, š. 1, šolska kronika.

⁵⁹ ZAL, TRŽ 25, š. 7, mapa Personal; ZAL, TRŽ 25, š. 1, šolska kronika.

Pionirska organizacija in interesne dejavnosti

Ob začetku prvega povojnega šolskega leta so na trziški nižji gimnaziji kot po vseh drugih šolah širom po Jugoslaviji ustanovili pionirsko in mladinsko organizacijo. Avtomatično sta zajeli vse dijake zavoda, najprej prva, nato še druga. Pionirski odred šole se je delil na posamezne čete in imel svoj voljeni štab. Na pionirski dan 4. junija so trziški pionirji ponavadi priredili povorko po mestu oziroma odšli na okrajno parado v Kranj. Leta 1953 je potekal prvikrat pionirski festival tudi v Trziču.⁶⁰

Dijaki gimnazije so se posebno v prvih povojnih letih obnove udeleževali številnih prostovoljnih delavnih akcij. V virih je pogostokrat zabeleženo pogozdovanje, ki se je izvajalo po okoliških gozdovih (Čegelse, Puterhof, Sv. Ana...). Poleg tega so pomagali tudi pri spravljanju drv v dolino, delali na cestah, gradbiščih, pri opekarni, združenih domovih, ob volitvah pa pomagali pri krasitvi volišč. V začetku petdesetih je potekala tudi akcija zbiranje starega papirja.⁶¹

Udeleževali so se množičnih praznovanj in proslav pa tudi manifestacij. Tako so se na primer oktobra 1953 udeležili protestnega zborovanja "zaradi krivične odločitve glede Trsta."⁶²

Eden najbolj dejavnih krožkov na šoli je bil pevski zbor. Vodila ga je strokovna učiteljica Milica Debeljak, ki je bila kljub slepoti izredno dejavna. Zbor je bil po sestavi triglasen in mešan. Imel je tudi do sto članov. Nastopil je tako rekoč na vsaki prireditvi v Trziču, poleg tega pa so se udeleževali proslav in tekmovanj tudi na okrožnem nivoju.⁶³

Posebno aktivni so bili pevci v šolskem letu 1952/53. Na dvorišču občinske hiše so marca 1953 organizirali mladinski koncert, na katerem so peli pevski zbori skoraj vseh šol v občini Trzič. Za konec koncerta so skupaj zapeli vsi nastopajoči in tako je pod vodstvom gimnazijskega ravnatelja pelo blizu petsto učencev.

Junija 1953 je zbor Nižje gimnazije Trzič nastopil na samostojnem koncertu v Mestnem gledališču Ljubljana v organizaciji Združenja slepih. Izkupiček od prodanih vstopnic so pevci poklonili slepim, za nagrado pa so si ogledali igro v Mestnem lutkovnem gledališču. To šolsko leto so šli pevci še enkrat v Ljubljano, in sicer je Radio Ljubljana v izvedbi trziškega gimnazijskega pevskega zbora na magnetofonski trak posnel pesem Jutranji zvon.⁶⁴

Na šoli so že v prvem povojnem letu organizirali podmladek Rdečega križa Slovenije. Včlanjeni so bili vsi dijaki. Priredili so več predavanj in organizirali tečaje prve pomoči.⁶⁵

Dijaki so obiskovali tudi različne študijske krožke. Prirodopisni krožek, ki sta ga vodila Jože Rakovec in Marija Faganeli, je priredil več ekskurzij in izdeloval herbarije. V njegovem okviru je deloval tudi krožek mladih kemikov.⁶⁶

Na šoli so delovale tudi sekcije različnih trziških društev. Že od leta 1946 je delovala sekcija Planinskega društva Trzič, ki jo je vse do svojega odhoda leta 1955 vodil Anton Costa. Na skupnih izletih so mladi planinci večkrat obiskali graničarje na Ljubelju in Zelenici.⁶⁷

Od leta 1945 je na šoli deloval tudi podmladek Telovadnega društva "Partizan". Posamezne skupine so vodili učitelji telovadbe. Podmladek je imel skozi leto redno vadbo, se udeleževal tekmovanj v okraju in tudi izven njega, ob koncu leta pa skupaj z ostalimi trziškimi šolami izvedel velik občinski šolski telovadni nastop.

Podmladke so na gimnaziji imeli še trziška taborniška organizacija "Rod severne meje", turistično društvo, strelska družina in gasilsko društvo.⁶⁸

Dne 8. decembra 1950 je bilo ob proslavljanju 150. obletnice Prešernovega rojstva v okviru pionirske organizacije ustanovljeno Dijaško kulturno umetniško društvo "Nove pisanice". "Namen društva je bilo kulturno delo med dijaki, posredovanje umetnosti dijakom, s samostojnimi prireditvami pa širiti kulturo in prosveto med dijaki", je v šolski kroniki zapisal takratni ravnatelj Demšar.⁶⁹ Ime si je društvo izposodilo pri Trzičanu Janezu Demascenu Devu, ki je sredi 18. stoletja izdal prvo zbirko slovenskih posvetnih pesmi z naslovom Pisanice. Vodstvo društva je prevzel Jože Rakovec, pri delu pa so mu pomagali ostali člani učiteljskega zbora. Društvo je imelo štiri sekcije: literarno, recitacijsko, dramsko in folklorno.

V okviru literarne skupine so dijaki izdajali svoj časopis. Posamezne številke so posvetili tudi političnim temam, na primer pod naslovi Čigav je Trst, Neosvobojenim bratom ... Dijaki so svoja dela objavljali tudi v posebnem podlistku Trziškega vestnika.

⁶⁵ ZAL, TRŽ 25, š. 1, šolska kronika.

⁶⁶ *Trziški vestnik*, 2. 7. 1953, št. 14–15, str. 7, Delo pionirske organizacije na gimnaziji; *Trziški vestnik*, 15. 1. 1954, št. 2, str. 7, Delo pionirske organizacije na gimnaziji; ZAL, TRŽ 25, š. 1, šolska kronika.

⁶⁷ ZAL, TRŽ 25, š. 1, šolska kronika; *Trziški vestnik*, 10. 12. 1953, št. 26, str. 1, Gimnazijska planinska skupina je obiskala čuvarje naše meje; *Trziški vestnik*, 15. 1. 1954, št. 2, str. 7, Delo pionirjev trziške gimnazije; *Trziški vestnik*, 1. 3. 1956, št. 4–5, str. 2, Planinsko društvo je delalo obračun.

⁶⁸ ZAL, TRŽ 25, š. 1, šolska kronika; *Trziški vestnik*, 2. 7. 1953, št. 14–15, str. 7, Delo pionirske organizacije na gimnaziji.

⁶⁹ ZAL, TRŽ 25, š. 1, šolska kronika.

⁶⁰ *Trziški vestnik*, 6. 8. 1953, str. 16–17, str. 4, 70-letnica gasilstva in 1. pionirski festival v Trziču.

⁶¹ ZAL, TRŽ 25, š. 1, šolska kronika; ZAL, TRŽ 25, š. 7, spisi 1950/51.

⁶² *Trziški vestnik*, 15. 1. 1954, št. 1, str. 7, Delo pionirjev trziške gimnazije.

⁶³ ZAL, TRŽ 25, š. 1, šolska kronika.

⁶⁴ *Trziški vestnik*, 18. 6. 1953, št. 13, str. 6, Gostovanje gimnazijskega pevskega zbora v Ljubljani.

Dramska skupina je uprizorila mladinsko igro Kresniček (ZAL, TRŽ 25, šolska kronika).

Folklorna skupina (ZAL, TRŽ 25, šolska kronika).

Folklorna skupina je pod vodstvom Franca Uršiča, sicer usnjarskega mojstra v tovarni Runo, nastopala na raznih prireditvah v Tržiču in okolici, gostovala pa tudi na prvem Gorenjskem festivalu in na Mladinskem slovensko-hrvaškem festivalu v Brežicah.⁷⁰

Likovno dejavnost v Tržiču je s svojim prihodom leta 1952 zelo obogatil danes priznani slovenski grafik Milan Batista. Na gimnaziji je ustanovil likovno sekcijo, v kateri je močno dvignil nivo ustvarjanja in za pedagoško delo prejel tudi mnogo priznanj.⁷¹

Na šoli so imeli še šahovski krožek, ženska ročna dela in kratek čas tudi modelarski krožek.⁷²

Športna dejavnost in šolski izleti

Poleg športnih dni, ki so potekali v obliki izletov po bližnji okolici, ali pa športnih tekmovanj, predvsem v krosu, atletiki in zimskih športih, so se dijaki udeleževali raznih športnih prireditev na vseh ravneh. Tako so se na primer na občinski ravni udeležili smučarskega prvenstva Tržiča, telovadne akademije "Partizana" ter občinskega šolskega telovadnega nastopa. Na okrajnem nivoju so leta 1953 tekmovali na smučarskem prvenstvu srednjih šol na Joštu in na atletskem tekmovanju v Škofji Loki. Na republiški ravni so se v šolskem letu 1946/47 udeležili smučarskega prvenstva srednjih šol, leta 1953 pa jubilejnega telovadnega nastopa v Ljubljani.⁷³

S šolskim letom 1947/48 so na gimnaziji v času zimskih počitnic pričeli organizirati smučarski tečaj. Prvo leto sta ga vodila Neža Megler in Anton Costa, nato je prvo zamenjal Miha Potočnik, po njegovem odhodu pa je organizacijo tečaja prevzel Janez Wagner. Tečaj so izvajali na Kofcah, kjer so od Planinskega društva Tržič v najem dobili kočo. Finančno so tečaj podprla tržiška podjetja in Okrajni ljudski odbor Kranj ter Ljudski odbor mestne občine Tržič, nekaj pa so prispevali dijaki sami. Tečaja se je udeleževalo od 20 do 30 dijakov. Pri učenju smučarske tehnike so kot inštruktorji pomagali tekmovalci Smučarskega kluba Ljubelj. Ob večerih je Costa poskrbel za predavanja, izvedli pa so tudi pohode na okoliške planine. Tečaji so se tradicionalno zaključili s tekmo. Leta 1954/55 je tečaj zaradi pomanjkanja snega odpadel, 1956/57 pa so ga izvedli na Podstoržiču.⁷⁴

Na šolskih izletih so si dijaki ogledovali predvsem lepote domače Gorenjske. Pogosto so obiskovali Bled, Bohinj in Vintgar. Junija 1948 je večina dijakov v spremstvu profesorjev odšla na Reko in v Opatijo.⁷⁵ Zaključni razredi so ob koncu šolanja organizirali daljšo ekskurzijo. Leta 1953 so si v dveh dneh ogledali dolino Soče, Divačo in Škocjanske jame. Nadaljnja leta pa so četrti letniki odhajali na večdnevna krožna potovanja po Jugoslaviji. Tako so na primer leta 1955 potovali skozi Zagreb, Sarajevo, Mostar, Dubrovnik, Split do Raba.⁷⁶

Z namenom, "da se mladino zgodaj uvede v svet gledališke umetnosti in s tem odvrne od nezdravih in plehkkih užitkov", so dijaki obiskovali gledališke predstave, ki so se izvajale v Tržiču, pa tudi v Kranju in Ljubljani.⁷⁷

Ko so v Tržiču odprli kinodvorano, so dijaki obiskovali tudi filmske predstave, vendar ne vse, niti v prostem času, kajti za dijake in osnovnošolce je veljalo: "Dovoljene so samo tiste predstave, ki jih posebej dovoli šolsko vodstvo, vse druge pa, čeprav jih Kino podjetje označi, da so 'mladini primerni', so za šoloobvezne otroke prepovedane. Eno je 'kšeft', drugo pa vzgoja otrok, za katero sicer odgovarjamo vsi, posebej pa še šole, če se že starši in družba te svoje odgovornosti ne zavedajo. Starši imate pravico do svojih otrok, že res, toda nekje se ta vaša pravica tudi neha. Neha se pred gostilno, pa tudi pred kinodvorano, v kateri se predvaja film, ki ni za otroke!!!"⁷⁸ Tako je takratni ravnatelj gimnazije Demšar v Tržiškem vestniku okrcal Tržičane, za katere je tudi sicer menil, da v splošnem nimajo mnogo smisla za globoka kulturna in sodobna vprašanja.

Šolska praznovanja

Državne praznike so dijaki gimnazije proslavljali s slovesnimi akademijami, kamor so vabili starše, predstavnike oblasti in podjetij. Poleg tega so se udeleževali številnih prireditev v organizaciji tržiških društev.

Največji državni praznik, 29. november – dan republike, so obeležili s sprejemom dijakov prvih razredov v pionirsko, dijakov četrtih pa v mladinsko organizacijo.⁷⁹

Planinsko društvo je delalo obračun.

⁷⁵ Ustni vir: Andrej Dobre; ZAL, TRŽ 25, š. 1, šolska kronika.

⁷⁰ ZAL, TRŽ 25, š. 1, šolska kronika.

⁷¹ *Tržiški vestnik*, 1. 6. 1954, št. 11, str. 5, Razstava mladinskih risb.

⁷² ZAL, TRŽ 25, š. 1, šolska kronika; *Tržiški vestnik*, 15. 1. 1954, št. 2, str. 7, Delo pionirjev tržiške gimnazije; *Tržiški vestnik*, 2. 7. 1953, št. 14–15, str. 7, Delo pionirske organizacije na gimnaziji.

⁷³ ZAL, TRŽ 25, š. 7, spisi 1952/53; ZAL, TRŽ 25, š. 1, šolska kronika.

⁷⁴ ZAL, TRŽ 25, š. 7, spisi 1952/53; ZAL, TRŽ 25, š. 1, šolska kronika; *Tržiški vestnik*, 1. 3. 1956, št. 4–5, str. 2,

⁷⁶ ZAL, TRŽ 25, spisi 1952/53, 4. 5. 1953; ZAL, TRŽ 25, š. 1, šolska kronika; *Tržiški vestnik*, 22. 7. 1954, št. 14, str. 6, Potovanje absolventov tržiške nižje gimnazije; *Tržiški vestnik*, 1. 9. 1955, št. 14, str. 8, Potovanje absolventov nižje gimnazije.

⁷⁷ ZAL, TRŽ 25, š. 7, okrožnice 1954–1956; ZAL, TRŽ 25, š. 1, šolska kronika; *Tržiški vestnik*, 15. 2. 1955, št. 4, str. 6, Gimnazijci v Prešernovem gledališču.

⁷⁸ *Tržiški vestnik*, 15. 1. 1953, št. 2, str. 6, Otroci in kino.

⁷⁹ Pred letom 1952 so dijake sprejemali v pionirsko organi-

Praznovanje 27. aprila je bilo posebno slovesno leta 1951, ko je od ustanovitve Osvobodilne fronte minilo okroglih 10 let. Pripravili so razstavo ob 400-letnici slovenske knjige, dramska sekcija Dijaškega kulturno umetniškega društva "Nove Pisanice" je uprizorila Gradišnikovo mladinsko igro "Hrastov log", na poslopju gimnazije pa so odkrili spominski ploščo padlim dijakom nekdanje meščanske šole. Slavnosti so se udeležili tudi učenci osnovne šole, predstavniki oblasti in organizacij ter vojaki. Dijaki so se zvečer udeležili še povorke, nato pa na Zavrotu zakurili kres.⁸⁰

Posebno praznično obarvan je bil mesec maj. Praznik dela so dijaki prvo leto po osvoboditvi počastili z delom,⁸¹ naslednja leta pa s povorko po mestu in z izleti v naravo. Prvi dve leti je v šolski kroniki zabeleženo tudi praznovanje 9. maja kot dneva zmage. Nadalje so gimnazijci v maju organizirali razne športne in kulturne prireditve, med katerimi je najbolj izstopal telovadni nastop šolske mladine vse občine. Leta 1953 se je začel takole: "Skozi mesto se je odvijal spreved vseh nastopajočih. Na čelu spreveda je učenec osnovne šole na konju nosil državno zastavo, za njim pa so telovadci nosili zastave vseh naših republik. V sprevedu je sodelovala tudi godba."⁸² Konec meseca so dijaki pozdravili štafeto mladosti, gimnazijska planinska skupina pa je ponesla posebno planinsko štafeto z vrha Storžiča, pozneje pa z Zelenice v dolino.

Ob 1. novembru so dijaki priredili komemoracijo na grobovih padlih borcev bodisi na Čegelšah bodisi na tržiškem pokopališču.⁸³

Nov družben sistem je prinesel še en praznik – novoletno jelko. Praznovanje tega, predvsem otroškega praznika s seveda "primerno politično vsebino",⁸⁴ je v virih prvokrat zabeleženo leta 1948. Staro leto so pospremle številne, predvsem otrokom namenjene prireditve v organizaciji tržiških društev, največkrat Društva prijateljev mladine in Društva žena. Takole je dijak nižje gimnazije leta 1953 doživel novoletni praznik: "V četrtek popoldne smo odšli na grad. Tam je bilo že mnogo ljudi in vsi nasmejanih lic ... Do mraka je bilo še precej časa. Tačas smo se prerivali med množico ljudi in stojnic ter streljali in pomagali spuščati rakete. Taborniki so imeli med grmovjem šotore in tam delili hrenovke in čaj. Ko je padel mrak, ... so na visokih drogovih zaplamteli bengalični ognji in množica raznobarnih raket je završala proti nebu.

Pripeljal se je Dedek Mraz v spremstvu mnogih Snežink, Starega in Novega leta, Starke Zime in pa čarodeja."⁸⁵ Dedek Mraz je nato pionirje obdaril, prva leta posamezno, od šolskega leta 1953/54 dalje pa, ker je prihajalo do nesporazumov, kolektivno po pionirskih odredih. Prireditve so finančno podprla tržiška podjetja.⁸⁶

Spominjali so se obletnic pomembnih dogodkov, na primer prvih pet povojnih let osvoboditve Beograda in Oktobrske revolucije, 20. maja 1947 100-letnice Gorskega venca, leta 1950 koroškega plebiscita ter Rapalske pogodbe, leta 1954 pa 150-letnice prvega srbskega upora, "ki je pomenil prvi zameetek v naših naporih za popolno nacionalno prostost".⁸⁷ Vsako leto so se s slovesno akademijo spomnili Franceta Prešerna, večkrat tudi Ivana Cankarja in Otona Župančiča. V šolskem letu 1947/48 Lenina, leta 1946 Maksima Gorkega in Nikola Tesle, leta 1945 pa so 22. decembra praznovali rojstni dan Stalina. Od leta 1948 dalje so zabeležena tudi praznovanja dneva Jugoslovanske ljudske armade in dneva žena.⁸⁸

V skladu z novo ideologijo se verskih praznikov ni praznovalo oziroma v virih to ni zabeleženo. Po navodilu Sveta za prosveto in kulturo pri Okrajnem ljudskem odboru Kranj je moral ravnatelj poročati o obisku pouka na božični dan, in sicer število odsotnih dijakov ter vzrok izostanka.⁸⁹

Šolska knjižnica

Knjižnica prejšnje meščanske šole je bila med nemško okupacijo popolnoma uničena, zato so morali po vojni na novo nabaviti ves fond. Večinoma so gradivo pridobili z nakupi, nekaj pa je bilo tudi darov. Na zavodu sta bili dve knjižnici.

Profesorska knjižnica je po popisu iz leta 1950 imela 453 enot, kamor so bili vštet tudi letniki strokovnih revij. Bila je razdeljena po strokah, kar je pomenilo, da so posamezni kabineti hranili knjige svoje stroke. Vsak kabinet je vodil svojo inventarno knjigo. Varuh te knjižnice je bil profesor Jože Rakovec.

Dijaška knjižnica je ob koncu šolskega leta 1955/56 štela 891 enot.⁹⁰ Vodja dijaške knjižnice je bila Iva Železnikar, pri delu pa so ji pomagali dijakki.⁹¹ Ohranjena je inventarna knjiga knjižnice, kjer pa je po strokah skupno popisanih le 207 enot šolskih učbenikov.⁹²

zacija na dan pionirjev 4. junija. ZAL, TRŽ 25, š. 1, šolska kronika; ZAL, TRŽ 25, š. 7, okrožnice 1954–56.

⁸⁰ ZAL, TRŽ 25, š. 7, spisi 1950/51, 5. 5. 1951; ZAL, TRŽ 25, š. 1, šolska kronika.

⁸¹ ZAL, TRŽ 25, š. 1, šolska kronika.

⁸² *Tržiški vestnik*, 4. 6. 1953, št. 12, str. 8, Velik telovadni nastop šolske mladine.

⁸³ ZAL, TRŽ 25, š. 1, šolska kronika.

⁸⁴ ZAL, TRŽ 3, š. 51, zapisnik seje sveta za kulturo in prosveto, 7. 11. 1953.

⁸⁵ *Tržiški vestnik*, 15. 1. 1953, št. 2, str. 5–6, Novoletna jelka v Tržiču.

⁸⁶ ZAL, TRŽ 25, š. 1, šolska kronika.

⁸⁷ Prav tam.

⁸⁸ Prav tam.

⁸⁹ ZAL, TRŽ 25, š. 7, spisi 1952/53.

⁹⁰ A SSM, mapa Nižja gimnazija Tržič.

⁹¹ ZAL, TRŽ 25, š. 7, spisi 1950/51, 12. 12. 1950.

⁹² ZAL, TRŽ 25, š. 7, inventarna knjiga knjižnice.

Šolska kuhinja

S prvim šolskim letom so na šoli organizirali dijaško kuhinjo. Kuhinja je bila namenjena otrokom iz oddaljenih krajev, sirotam in otrokom zaposlenih staršev. Socialno šibkejši otroci in sirote so kosilo prejeli zastonj. S šolskim letom 1954/55 je bila na šoli organizirana mlečna kuhinja. Dijaki so se lahko naročili na malico, ki je obsegala kos kruha, namazanega z marmelado ali medom in skodelico kave ali mleka. Na malico je bilo naročenih npr. leta 1954 32%, leta 1956 pa že 62% vseh dijakov. Tudi to malico so socialno šibki in vojne sirote prejeli brezplačno, ostali pa so prispevali na primer leta 1956/57 mesečno 200 din. Finančno je dijaško kuhinjo podpirala občina.⁹³ Po besedah bivšega dijaka so na šolo v prvem povojnem letu prišli tudi UNRRA paketi. Mleka v prahu, keksov in ostalih živil pa so bili deležni le otroci delavcev, medtem ko otroci kmetov in obrtnikov paketov s hrano niso dobili.⁹⁴

Višja gimnazija v Trziču?

Z letom 1948 se je Trzič začel zavzemati za pridobitev popolne gimnazije. O tem so razpravljali profesorji na šolskih konferencah, zbori volilcev in občinske oblasti. Ugotavljali so, da vsakodnevna vožnja negativno vpliva na učne uspehe, zdravje in moralno vzgojo vozačev. Ustanovitev srednje šole v Trziču bi tudi povečala število "višjegovimnazijcev", s tem pa bi se dvignila raven izobrazbe v občini. Med argumenti so navajali, da so "dijaki, ki se vozijo v višjo gimnazijo v Kranj ali v Ljubljano, za Trzič brez pomena. Nimajo nobenega stika z delavsko mladino in nimajo možnosti udeleževati se na ljudsko prosvetnem področju ... Ker ne žive sredi dogajanja v Trziču, ker izgubljajo stike z delavskim slojem, se bodo nujno usmerili v brezdušno jaro gospodo."⁹⁵

Pogoji, kot so zadostno število dijakov, ki bi se vpisali na tržiško višjo gimnazijo, zadostno število profsorskega kadra in prostor, so bili po zatrevanju Trzičanov zagotovljeni. Tudi finančno bi bil Trzič kot takrat ena najbolj industrijskih občin sposoben vzdrževati višjo gimnazijo. Ministrstvo za prosveto se je prvenstveno usmerilo v šolanje strokovnega kadra, zato se ni toliko zanimalo za probleme gimnazij. Leta 1950 je zato sklenilo, naj se Trziču ne dovoli vpis na višjo gimnazijo. Nato so starši in občinske oblasti zaprosili samo za četrti razred gim-

nazije, vendar ministrstvo tudi temu ni ugodilo. Pri-zadevanja so se nadaljevala še do leta 1955, vendar brez uspeha.⁹⁶ Tako Trzič še danes nima gimnazije.

Ukinitev Nižje gimnazije Trzič

S šolskim letom 1957/58 je bila kot posledica šolske reforme nižja gimnazija v Trziču ukinjena. V Trziču sta nastali dve osemletni osnovni šoli. Območje sta si razdelili tako, da je bivša nižja gimnazija oddala polovico dijakov Osnovni šoli heroja Grajzerja, sama pa je sprejela polovico učencev osnovne šole in se preimenovala v Osnovno šolo heroja Bračiča.⁹⁷

Zaključek

Nižja gimnazija je bila osrednja izobraževalna ustanova v povojnem Trziču in je izrazito vplivala na življenje mesta. Njeni profesorji, mnogi med njimi visoko izobraženi, so bili glavni akterji kulturnega in družbenega dogajanja. Bili so na čelu kulturno prosvetnega dela, sodelovali v organih mestne oblasti in pri mnogih tržiških društvih. Tudi glavni urednik lokalnega časopisa je bil gimnazijski profesor.

S šolsko reformo je bila gimnazija leta 1957 ukinjena, kar je za Trzič nedvomno pomenilo korak nazaj na področju izobraževanja pa tudi širšega družbenega dogajanja v mestu. Žal je propadel poskus ustanovitve višje gimnazije v Trziču, ki bi takrat gospodarskemu centru pomenil še dodaten intelektualni razvoj. Mesto bi pridobilo več izobraženih ljudi, ki bi ostali v mestu in doprinesli k kontinuiteti gospodarskega in družbenega razvoja. S tem pa se je izgubila tudi priložnost, da bi Trzič postal srednješolsko središče, za kar si prizadeva še danes.

VIRI

ARHIVSKI VIRI

A SŠM – Arhiv Slovenskega šolskega muzeja. Dokumentacija Šolstvo.

Mapa Ljudska šola v Kovorju.

Mapa Ljudska šola v Križah.

Mapa Ljudska šola v Lešah.

Mapa Ljudska šola v Lomu.

Mapa Ljudska šola v Podlublju.

Mapa Ljudska šola pri Sv. Ani.

Mapa Ljudska šola v Trziču.

Mapa Ljudska šola v Zgornji Dolini.

Mapa Nižja gimnazija v Trziču.

⁹³ Hojan, *Šolske kuhinje*, str. 58–64; *UL FLRJ*, 21. 12. 1949, št. 106, str. 1402; *UL FLRJ*, 18. 2. 1950, št. 12, str. 290; *ZAL*, TRŽ 25, š. 1, šolska kronika; *ZAL*, TRŽ 25, š. 7, okrožnice 1954–1956.

⁹⁴ Ustni vir: Andrej Dobre.

⁹⁵ *ZAL*, TRŽ 25, š. 7, spisi 1951/52.

⁹⁶ *ZAL*, TRŽ 10, š. 1, zapisniki zborov volivcev, 29. 12. 1950; *ZAL*, TRŽ 25, š. 7, spisi 1951/52.

⁹⁷ *ZAL*, TRŽ 25, š. 1, šolska kronika.

ZAL – Zgodovinski arhiv Ljubljana, Enota za Gorenjsko Kranj
 TRŽ 3, Mestni ljudski odbor – MLO Tržič.
 TRŽ 10, Ljudski odbor mestne občine Tržič – LOMO Tržič.
 TRŽ 12, Skupščina občine Tržič.
 TRŽ 22, Meščanska šola v Tržiču.
 TRŽ 23, Vajenska šola v Tržiču.
 TRŽ 24, Strokovno nadaljevalna šola v Križah.
 TRŽ 25, Nižja gimnazija v Tržiču.
 TRŽ 27, Osnovna šola v Tržiču.

USTNI VIRI

Dobre, Andrej (1932), Ljubljana, bivši dijak Nižje gimnazije v Tržiču.
 Rakovec, Slava Rakovec (1912–2002), Ljubljana, profesorica na Nižji gimnaziji v Tržiču.

SERIJSKE PUBLIKACIJE

UL FLRJ – *Uradni list Federativne ljudske republike Jugoslavije*, 1945–1958.
 UL LRS – *Uradni list Ljudske republike Slovenije*, 1944–1958.
 UL SNOS in NVS – *Uradni list Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta in Narodne vlade Slovenije*, 1944–1946.
Tržiški vestnik, 1952–1957.

LITERATURA

Ciperle, Jože, Andrej Vovko: *Šolstvo na Slovenskem skozi stoletja*. Ljubljana : Slovenski šolski muzej, 1987.
Deška in deklaška meščanska šola Tržič: spomenica 1919–1929. Tržič : Ravnateljstvo deške in deklaške meščanske šole, 1929.
 Gabrič, Aleš: *Šolska reforma 1953–1963*. Ljubljana : Inštitut za novejšo zgodovino, 2006.
 Gabrič, Aleš: *Šolstvo na Slovenskem v letih 1945–1951*. *Zbornik za zgodovino šolstva in prosvete*, 24, 1991, str. 67–92.

Hojan, Tatjana: *Šolske kuhinje na slovenskih osnovnih šolah*. *Zbornik za zgodovino šolstva in prosvete*, 24, 1991, str. 58–64.
 Kragl, Viktor: *Zgodovinski drobci župnije Tržič*. Tržič : Župni urad, 1936.
 Križnar, Ivan: *Nemško šolstvo na Gorenjskem v letih 1941–1945 (I)*. *Šolska kronika : zbornik za zgodovino šolstva in vzgoje*, 28, 1995, str. 122–147.
 Križnar, Ivan: *Nemško šolstvo na Gorenjskem v letih 1941–1945 (II)*. *Šolska kronika : zbornik za zgodovino šolstva in vzgoje*, 29, 1996, str. 123–152.
Nacistična okupacija 1941–1945: Tržiški zbornik 1984. Tržič : Komunist, 1984.
Osnovna šola na Slovenskem: 1869–1969. Ljubljana : Slovenski šolski muzej, 1970.
 Pavlič, Slavica, Viktor Smolej: *Partizansko šolstvo na Slovenskem*. Ljubljana : Borec, 1981.
 Potisk, Bojana: *Mala matura kot oblika zaključnega izpita na stopnji osnovnega izobraževanja v Sloveniji*. *Šolska kronika : zbornik za zgodovino šolstva in vzgoje*. Ljubljana : Slovenski šolski muzej, 1996.
 Ribarič, Mateja: *Od mature do mature : zgodovinski razvoj mature na Slovenskem 1849/50 – 1994/95*. Ljubljana : Slovenski šolski muzej, 1998.
 Šiling, Marjan: *Šolstvo med NOB na Gorenjskem: diplomatska naloga*. Ljubljana, 1976.
Šolske zgradbe na Slovenskem v obdobju od 1775–1966. Ljubljana : Slovenski šolski muzej, 1967.
Učni načrt za gimnazije, nižje gimnazije in višje razrede sedemletk. Ljubljana : DZS, 1948.
Učni načrt za nižje gimnazije in višje razrede osnovnih šol. Ljubljana : DZS, 1954.
Učni načrt za 1. in 2. razred gimnazije za šolsko leto 1950/51. Ljubljana : DZS, 1950.
Učni načrt za štirirazredno nižjo gimnazijo. Ljubljana : DZS, Ljubljana, 1951.
Šolstvo ob 20-letnici osvoboditve: 1945–1965. Ljubljana : Slovenski šolski muzej, 1965.
Začasni učni načrt na gimnazijah in klasičnih gimnazijah Slovenije za šolsko leto 1945/46. Ljubljana : DZS, Ljubljana, 1945.

ZUSAMMENFASSUNG

Das niedere Gymnasium in Tržič (1945–1957)

Das niedere Gymnasium in Tržič wurde im Jahr 1945 gegründet. Unmittelbar nach dem Zweiten Weltkrieg hatte die neue Macht nämlich alle bürgerlichen Schulen aufgehoben und an deren Stelle niedere Gymnasien gegründet, die Schüler nach der beendeten Volksschule erfassen sollten. Das untere Gymnasium dauerte drei bzw. vier Jahre, nachdem 1950 wieder eine obligatorische achtjährige Grundausbildung eingeführt worden war. Nach dem Grundschulabschluss setzten die Schüler aus Tržič ihre Schulausbildung an einem höheren Gymnasium, an einer Lehrerbildungsanstalt, an technischen oder Berufsschulen fort.

Der Stundenplan am niederen Gymnasium unterschied sich nicht wesentlich von jenem aus der Vorkriegszeit. Eine größere Veränderung erfuhr nur der Fremdsprachenunterricht, wo die russische, nach dem Bruch mit Stalin aber die englische Sprache stark gefördert wurden. Der Religionsunterricht wurde fakultativ. In Übereinstimmung mit der herrschenden Ideologie wurden auch Lehrbücher, vor allem im Bereich der Gesellschaftswissenschaften, gründlich umgestaltet.

Die Schulbehörden waren in diesem Zeitabschnitt mit einem großen Mangel an Lehrkräften konfrontiert. Um diesem Zustand abzuhelpfen, organisierten sie kurze pädagogische Kurse, die den Schülern der dritten und vierten Klasse nur eine begrenzte pädagogische Grundausbildung vermittelten, umso gründlicher war dagegen die politische Unterweisung. So setzte sich das Tržičer Lehrerkollegium aus älteren Vorkriegslehrern und jungen Kursteilnehmern zusammen.

Das niedere Gymnasium war die zentrale Bildungsanstalt und somit eine der wichtigsten gesellschaftlichen Institutionen in Tržič. Außer am niederen Gymnasium unterrichteten seine Lehrer am Abend- und Offiziersgymnasium, an der Lehrlingsschule und an der Volksuniversität. Sie standen an der Spitze der Kultur- und Bildungstätigkeit in Tržič, sie wirkten in Stadtbehörden sowie bei zahlreichen Vereinen mit. Auch der Chefredakteur der lokalen Zeitung Tržiški vestnik war ein Gymnasialprofessor, andere Lehrer steuerten regelmäßig Beiträge bei.

Ab 1948 begannen sich die Gemeinde- und Schulbehörden für die Gründung eines höheren Gymnasiums in Tržič einzusetzen. Ihre Bemühungen blieben jedoch erfolglos. Das niedere Gymnasium in Tržič wirkte bis zum Schuljahr 1975/1978, als alle niederen Gymnasien aufgehoben, an ihrer Stelle aber einheitliche achtjährige Grundschulen gegründet wurden.

1.02 Pregledni znanstveni članek

UDK 711.4(497.4Ljubljana)(091)

Prejeto: 10. 10. 2008

Ines Unetič

univ. dipl. inž. kraj. arh., mlada raziskovalka na Oddelku za umetnostno zgodovino Filozofske fakultete,
 Aškerčeva 2, SI-1000 Ljubljana
 e-pošta: ines.unetic@ff.uni-lj.si

Protokolarni prostor v Ljubljani Podoba protokolarnega prostora skozi čas, prostor in družbo*

IZVLEČEK

Protokolarni prostor, ki omogoča izvajanje obreda vezanega na mit države, mora biti reprezentativen in poudarjen v svoji okolici z določenimi arhitekturnimi elementi. Skozi zgodovino se je oblikovanje protokolarnega prostora po svetu in pri nas spreminjalo. Podoba protokolarnega prostora v Ljubljani se je spreminjala predvsem zaradi širjenja mesta in sprememb v vodstvu mesta ter države. Tako so nastali Mestni trg, Kongresni trg in Trg republike, ki pa nikoli niso zaživel kot celota. Poleg teh (delno) realiziranih prostorov pa so nastajale tudi ideje in načrti (npr. Plečnikovi banski dvori, Slovenski park). V zaključnem delu prispevka je predstavljen tudi predlog za ureditev protokolarnega prostora v središču Ljubljane.

KLJUČNE BESEDE

Protokolarni prostor, reprezentančni trg, protokolarni objekti, Emonski forum, Mestni trg, Jože Plečnik, zgodovina Ljubljane, stavba ljudske skupščine, Trg republike, Južni park

ABSTRACT

PROTOCOL SPACE IN LJUBLJANA THE IMAGE OF PROTOCOL SPACE THROUGH TIME, SPACE AND SOCIETY

The protocol space, which enables performing of ceremonies linked to the myth of the state, is to be representative and stressed in its surrounding by defined architectural elements. Through history, the designing of protocol space abroad and in our country changed. The image of the protocol space in Ljubljana was changing above all because of expansion of the town and changes in the management of the town and the state. Thus, the Mestni trg, Kongresni trg and Trg republike emerged, but which never revived as a whole. Besides those (partly) realized spaces, ideas and projects emerged as well (for example Plečnik's ban's courts, Slovenski park). In the concluding part of the contribution the proposal for the arrangement of a protocol space in the centre of Ljubljana is presented.

KEY WORDS

Protocol space, representative square, protocol buildings, forum of Emona, Mestni trg, Jože Plečnik, history of Ljubljana, people's assembly building, Trg republike, Južni park (South park)

* Prispevek je nastal na podlagi mojega diplomskega dela *Oblikovanje mestnega središča Ljubljane kot protokolarnega prostora Republike Slovenije*, 2007, Biotehniška fakulteta, Oddelek za krajinsko arhitekturo (pod mentorstvom prof. dr. Davorina Gazvode in somentorstvom prof. dr. Petra Krečiča). Zahvaljujem se doc. dr. Mihi Preinfalku za nasvete pri izbiri literature.

Uvod

Protokolarni prostor je prostor (zunaj ali znotraj arhitekturnih teles), ki omogoča izpeljavo protokola.¹ Protokol je – enako kot obred – zaporedje pravil, je jasno določen, razumljiv in sprejemljiv neki skupnosti, ima svojo shemo (določen čas, kraj izvajanja in vsebino oz. mit), ki navadno ostaja enaka oz. se s prenosom iz roda v rod minimalno spreminja, hkrati pa ustvarja občutek preseganja zgolj človeškega in udeleženca navda z "vzvišenim" občutkom.² Zaradi pomembnosti "državnega obreda" za institucijo mora biti protokolarni prostor primerno oblikovan. Navadno gre za reprezentativen prostor, tako da ima človek takoj občutek, da stoji na pomembnem kraju. Na to ga najpogosteje opomnijo velike dimenzije objektov in odprtih prostorov, obeležja, včasih tudi izstopajoč objekt na robu tlakovanih površin, vertikalni poudarki, dolge osi idr. Protokolarni prostor je navadno omejen na tisti kraj, kjer se godi vrhunec protokola. Danes so to večinoma vladne palače in trgi pred njimi, v nekaterih primerih pa tudi prostori, ki so bili ustvarjeni z namenom obeleževanja države. V prispevku se bom osredotočila na odprte površine protokolarnih prostorov in ne na notranjost protokolarnih objektov.

Protokolarni prostor v starem in srednjem veku

Glede na navade današnjih "primitivnih" ljudstev sklepamo, da so tudi prva plemena poznala obrede, ki so omogočili nastavek neke osebe kot vodilne (investitura). Vlogo izvajalcev so si pridobili najpomembnejši možje (vrač oz. svečenik ali najspretnejši lovec). Pomembne so postale nekatere točke ali površine krajine znotraj območja, ki ga je pleme poznalo (npr. vaški trg, sveto drevo, sveta gora).³ Z nastankom mest se je obred natančneje izoblikoval. Izvajalci so postali svečeniki in kralji – verski in posvetni voditelji skupnosti, mesto obreda pa je bilo v okviru verske države znotraj mesta – torej ob/v svetišču. S širjenjem plemenskih držav in kraljestev je prihajalo do vse pogostejšega stika različnih kultur in obredi so postali na nek način "državni" – vsako mesto, kraljestvo ali imperij je imelo svoja pravila, po katerih se je obred odvijal. V času starih civilizacij se je začel t. i. kult vladarja oz. čaščenje vladarja po božje. Vladar je bil "sveta ose-

ba", zato so se z njim povezani obredi izvajali v templjih, hkrati pa se je protokol izvajal pred oz. v vladarjevi palači. O tem nam pričajo npr. reliefi na pročelju Asur-nasir-palove palače (880 pr. n. št.), ki prikazujejo kralja s spremstvom in poklon podjarmljenih ljudstev ter druge darovalce.⁴ Vladar je imel posebno mesto tudi v Egiptu (npr. templji vladarjev nove egiptovske države, ki so omogočali izvajanje zelo kompleksnega protokola).⁵

Antična Grčija je prinesla spremembe v družbeni ureditvi – polis je prevesil pozornost iz enega posameznika na ljudstvo. Obredi v grškem polis so se odvijali na akropoli, na agori, tekli so skozi mesto ali pa so se odvijali v velikih svetiščih. Helenizem pa je z Aleksandrom Velikim znova uveljavil kult vladarja kot so ga poznale prve velike civilizacije. Aleksander je v času svojega vladanja (356–323 pr. n. št.) in osvajanj spoznal mnoge navade starih civilizacij in jih tudi sprejel. V zahodni svet je prinesel perzijske običaje kot proskineza⁶ in nekatere attribute vladarskega kulta, ki so se ohranili še v naslednjih dobah.⁷

V času antičnega Rima se je oblikovalo zelo veliko običajev in obredov, ki so bili zmes širokega časovnega in prostorskega okvirja. Velik del obredov se je odvijal na trgih (forumu), kasneje v cirkusu, določeni protokoli, vezani na cesarja pa v kompleksu cesarjeve palače.⁸ Javni dogodki so se večinoma odvijali na forumu, v Rimu na trgu Forum Romanum, ob katerem so ležali t. i. cesarski forumi. Slednji so se oblikovno naslanjali na dediščino helenistične agore in so nastali po naročilu vladarjev za javno rabo – kot taki so bil jasna izjava vladarja o cesarski veličini (slavoloki, častni stebri, razni spomeniki). Arhitektura oz. prostorska zasnova je tako postala "orodje za utrjevanje oblasti, predvsem z zunanjim razkazovanjem njene moči".⁹ Med bolj slavnostne obrede je gotovo sodil zmagoslavni spreved, ki se je verjetno izoblikoval že pred obdobjem republike Rima (začetnik naj bi bil Romul) in se je skozi čas spreminjal (zadnji zmagoslavni spreved naj bi bil izveden leta 1571). Slavnostni spreved se je vil

⁴ Orthmann, *Der alte Orient*, str. 68–69, 72.

⁵ Za kult vladarja v starem Egiptu glej: Ziegler, *The Pharaohs*, str. 97–111, 142–157, 161–193, 271–295.

⁶ Glej Weiß, *Proskynese*, str. 265–266.

⁷ Najvažnejši zunanji znak helenističnega kraljevskega dostojanstva je bil diadem. Druga dva simbola helenističnega vladarja sta bila pečatni prstan (za potrjevanje dokumentov) in večni ogenj (po ahajmenidskem zgledu), ki je gorel poleg prestola kot simbol večnosti vladarskega dostojanstva. Te elemente vladarske oblasti je prevzelo rimsko cesarstvo (Bratož, *Grška zgodovina*, str. 221). Pred Aleksandrom Velikim je v grškem svetu s čaščenjem določene osebe začel špartanski vojskovodja Lizander (Bratož, *Rimska zgodovina*, str. 185).

⁸ Bratož, *Rimska zgodovina*, str. 408–412; Millar, *The Emperor*, str. 18–24.

⁹ Marinko, *Antična arhitektura*, str. 241.

¹ Protokol zaznamuje uradna in družabna pravila za medsebojne stike uradnih predstavnikov držav, pomeni tudi urad, oddelek ustreznega organa, ki skrbi za izvajanje teh pravil, ali mednarodni dogovor, zapisnik (SSKJ, str. 1089; za razvoj diplomacije glej: Vukadinović, *Diplomacija*).

² Cazeneuve, *Sociologija obreda*, str. 25–34.

³ Za natančnejši pogled v obrede in prostore izvajanja le-teh med drugim glej: Frazer, *Zlata veja*; Hirsch in O'Hanlon, *The anthropology of landscape*; Cazeneuve, *Sociologija obreda*.

skozi Rim po Sveti cesti (*Via sacra*), skozi *Porta Triumphalis* ter prek foruma na Kapitol, kjer so opravili žrtvovanje v templju Jupitra.¹⁰ Prostor, kjer se je odvijal sprevod, se je oblikoval v reprezentativno celoto, ki so jo krasili slavoloki, pročelja pomembnih stavb, forumi s častnimi stebri, konjeniški in drugimi spomeniki ter templji. V času od 4. do 7. stoletja so se zmagoslavni sprevodi razširili tudi po drugih mestih cesarstva in so slavili zmago nad barbari in uzurpatorji.¹¹

V zgodnjem srednjem veku je uvedlo krščanstvo svojega vodjo, tako da je Evropa določen čas poznala dva velika vladarja (papeža in cesarja oz. kralja). V srednjem veku so še poznali zmagoslavni sprevod,¹² nadgradili pa so protokol kronanja in slavnostni sprejem (*adventus regis*). Slednjega je predstavljala slavnostna procesija, ki se je začela že izven mesta, se vila v mesto oz. v pfalzo, se vključila v dogajanje v cerkvenih in kraljevih prostorih in se zopet odvila precej daleč od samega mesta nastanitve gosta.¹³ Kronanje pa se ni izvajalo v tako velikih razdaljah, navkljub svoji pomembnosti za vladarski ceremonial. Obred kronanja se je navadno odvil v cerkvi in ga je sestavljal slovesni prihod bodočega vladarja, aklamacija, maziljenje in sprejem insignij (tudi zaobljuba narodu).¹⁴ Srednjeveški protokolarni prostor so večinoma predstavljale papeška rezidenca in mnoge pfalze vladarjev. Navado srednjeveških vladarjev, ki so se premikali po svojem ozemlju, varovali njegove meje in niso imeli stalne rezidence, je prekinil frankovski kralj Karel Veliki. Leta 794 je postavil svojo rezidenco v Aachnu. Glavni vzgib k temu dejanju je bila želja posnemati bizantinske in vladarje starejših obdobj. Središče njegove palače je predstavljala prestolna dvorana, ki je imela podobo cerkve (kapele) in je bila namenjena tudi liturgičnim namenom. T. i. palatinska kapela se je zgledovala po cerkvi San Vitale v Raveni (in cerkvi Svetega Sergija in Bakha v Konstantinoplu)

ter je jasno izražala namero Karla Velikega, da bi postavil "novi Rim".¹⁵

Protokolarni prostor v novem veku

Novi vek nam postreže z nepregledno množico protokolarnih prostorov, raztresenih po celotnem svetu. Renesančni prostor se je lepo izrazil v Firencah, ki so kot zgoraj omenjeni Aachen želele postati "drugi Rim". Središče mesta in izvajanja protokola je predstavljala mestna palača, Palazzo della Signoria s svojo trdnjavsko podobo, ki jo rahlja 91 m visok mestni stolp in trg nepravilnih oblik ob njej, ki je bil pomensko poudarjen s kipi sedmih vrlin ter dopolnjen z mnogimi plastikami (npr. konjeniški spomenik vojvodi Cosimu I. Medičejskemu). V drugi polovici 14. stoletja je na robu trga nastala velika troarkadna loža (Loggia dei Lanzi) z namenom ustvariti veličasten pokrit prostor za ceremonije in razpravljanje.¹⁶

Skozi čas so v Rimu nastajale izjemne palače, vile, cerkve in trgi, ki so gradile večno mesto, zgled za mnoge vladarje. Reprezentativno podobo Rima je nadgradil tudi Gian Lorenzo Bernini v času 1655–1657, ko je ustvaril "sakralni protokolarni" prostor pred baziliko Svetega Petra.¹⁷ Barok pa je pustil globok pečat v francoskem prostoru, predvsem z nastankom veličastnega protokolarnega prostora Versaillesa, ki je na nek način prevzel vlogo Rima. Razkošni двореc dopolnjuje še razkošnejši vrt, ki je bil nosilec dvornega ceremoniala v toplih dneh.¹⁸ Nedaleč stran, v središču Pariza, je eden najznamenitejših državnih protokolarnih prostorov. Predstavlja ga historična os, ki so jo začeli graditi francoski vladarji (Louvre, Tuilerijski vrtovi, trg Concorde, Slavolok zmage in Elizejske poljane) in se nadaljuje v novozgrajeni del mesta (preko Sene do novodobnega obrambnega ministrstva) – iz prostora palač, vrtov in drevoredov v prostor nebotičnikov.¹⁹

Konec 18. stoletja se je oblikovala ideja o izgradnji protokolarnega prostora Združenih držav Amerike. Leta 1791 je Pierre L'Enfant izdelal načrt za protokolarni prostor v Washingtonu D. C. Zasnoval je veliko avenijo (The Mall), zeleno površino

¹⁰ Ramsay, *Triumphus*.

¹¹ V 5. stoletju so začeli velike ceremonije, tudi zmagoslavni sprevod, izvajati v prostoru cirkusa (McCormick, *Triumph*, –zug, str. 1024–1026). Med pomembne državne obrede lahko uvrstimo tudi pogrebni ceremonial vladarja. V času rimskega cesarstva je bil z le-tim povezan religiozno-filozofski koncept apoteoze, ki je umeščal vladarja (tudi pomembne posameznike in kasneje razne prebivalce rimskega imperija) po njegovi smrti med bogove. Ceremonial pogreba je potekal kot sosledje pogrebne sprevoda, grmade, obhoda vitezov in poleta orla (Osvold, *Ikonografija rimskega kulta vladarja in cesarske apoteoze*, str. 97–99).

¹² Binding, *Triumphbogen*, str. 1027–1028; McCormick, *Triumph*, –zug, str. 1024–1026; Reifenberg, *Prozession*, str. 287.

¹³ Kölzer, *Adventus regis*, str. 170–171; Hack, *Das Zeremoniell*, str. 19–33.

¹⁴ Med vladarske insignije so sodile: diadem (kasneje krona), žezlo (okrašena palica), meč, plašč – navadno purpurni, zlato jabolko (in dvig roke za prisego; Schnith, *Krönung*, str. 1547–1549; Anton, *Salbung*, str. 1289–1292; Contamine, *Sacre*, str. 1246–1247).

¹⁵ Fichtenau, *The Carolingian Empire*, 54–55, 67–69, 72.

¹⁶ Turner, *The Renaissance in Florence*, str. 31–32. Prostorski poudarek na mestni palači in trgu je na Apeninskem polotoku zaznati že v 13. stoletju, ko so se mesta otresla fevdalnega sistema in ga nadomestila z demokratičnim. V tem času je znameniti Il Campo z mestno palačo in stolpom (campanille) pridobila tudi Siena (Rowe, *Civic realism*, 9–34).

¹⁷ Webb, *The city square*, str. 133–135.

¹⁸ Odprt prostor so gradile dolge osi, ki so jih obdajali striženi zeleni zastori in poudarjali raznoliki vodni motivi, parterji, skulpture in arhitekturni elementi (Ogrin, *Vrtna umetnost sveta*, str. 89–90).

¹⁹ Poisson, *Paris*, str. 26–33, 272–275, 280–281, 284–287.

Trg palač v Sankt Peterburgu kot promenadni prostor (Webb, The city square, str. 157).

z vrtovi, ki je povezovala tako kulturno kot politično (Kapitolški grič in Belo hišo) pomembne objekte. L'Enfant se je pri oblikovanju demokratične prestolnice zgledoval po glavnih mestih in kraljevih rezidencah evropskih monarhij, zato so mu nekateri očitali navezovanje na simbolično predstavo o imperialni obliki oblasti. Drugi pa so široke avenije in odprte javne prostore Washingtona interpretirali kot izraz za demokratične vrednote in simbol vlade, ki je dostopna svojemu ljudstvu ter so tako videli prostor za rastoči narod.²⁰

Protokolarni prostor Washingtona D. C. je obuditev Versaillesa v novem slogu, enako velja za Sankt Peterburg. Mesto je leta 1703 ustanovil Peter Veliki, kmalu za tem ga je razglasil za prestolnico in začel graditi reprezentančen prostor v čast Rusije. V začetku 19. stoletja je nastala sekvenca trgov (dolga več kot 800 m), ki so služili političnim, vojaškim in verskim ceremonijam.²¹

Tudi Nemčija je ustvarjala protokolarne prostore.²² Najmočnejši pečat v arhitekturnem prostoru je zapustil Hitler, saj je menil, da bi arhitektura morala biti priča političnih in kulturnih dosežkov

Nemcev še nadaljnja tisočletja.²³ Na to kaže tudi njegovo podpiranje arhitekta Alberta Speera. Njegovi prvi projekti so se nanašali na mesto Nürnberg, kjer je zasnoval prostor za parade t. i. Zeppelinfeld. Za realizacijo mnogih velikopoteznih projektov pa je zmanjkalo časa. Med temi je bil tudi projekt za Berlin, glavno mesto nemškega Rajha. Glavni pou-darek bi mestu dala os v smeri sever–jug (dolga 4,8 km) z velikim paradnim prostorom, slavlom in Velikim trgom (štirikrat večji od Rdečega trga) ter 290 m visokim objektom s kupolo (velika dvorana): okoli trga naj bi stale še državne pisarne, parlament, glavni vojaški štab in palača vladarja. To os bi prečkala krajša os v smeri vzhod–zahod z glavnim atributom – Brandenburškimi vrati.²⁴

Prav tako ima tudi Kitajska svoj protokolarni prostor – trg Tiananmen (trg Nebeškega miru). Slednjega je najbolj zaznamoval Mao Zedong. Trg lahko sprejme milijon ljudi in meri 880 x 500 m. Je dvakrat večji kot načrtovani Speerov Veliki trg in velja za največji javni trg na svetu. Oblikovni in funkcionalni zgled mu je bil Rdeči trg v Moskvi. Slednji je nastajal postopoma kot tudi stavbna opna, ki ga obdaja.²⁵ Rdeči trg naredi močan vtis na obiskovalca in je, skupaj s Kremljem, duhovna manifestacija ruske oblasti in države.²⁶

²⁰ *The Mall.*

²¹ V centru je bil Trg admiralitete, ki je povezoval Trg senata na zahodu in Trg palač na vzhodu, kjer je tudi Zimska palača. Trg senata je ovekovečen s konjeniškim spomenikom Petra Velikega, trg palač pa sestavljata slavnostni vhod skozi stavbo oz. slavlom (nad njim je triumfalna osmerovprega) in častni steber, ki nosi soho angela t. i. Aleksandrov steber (Webb, *The city square*, str. 156–160).

²² Eden izmed teh je bil Kraljevi trg (Königsplatz) v Münchnu. Bavarski kralj Maximilian I. Josef je naročil ureditev trga dvornemu arhitektu Leu von Klenzeju. Ta je ustvaril moderno agoro s templjema in propilejami. Leta 1933 je prostor nadgradil Hitlerjev arhitekt Paul Ludwig Troost (dodani Hitlerjeva stavba in stavba Partije), ki ga je kasneje nasledil Albert Speer (Webb, *The city square*, str. 160–163).

²³ Hitler ni želel, da bi glavno mesto Rajha bilo podobno Rimu (Breloer, *Die Akte Speer*, 46).

²⁴ Webb, *The city square*, str. 160–163, 176–177; Breloer, *Die Akte Speer*, 40–60.

²⁵ V 15. stoletju so ustvarili odprto površino in preuredili Kremelj, v 16. stoletju so zgradili cerkev Vasilija Blaženega, leta 1814 je arhitekt Osip Ivanovič Bové prostor na novo projektiral v paradni prostor, v času Stalinove oblasti se je celo snoval načrt rekonstrukcije trga (Webb, *The city square*, 168–171, 177–179).

²⁶ Prav tam, str. 168–171.

Maketa Speerove ideje za Hitlerjevo promenadno cesto (Webb, *The city square*, str. 177).

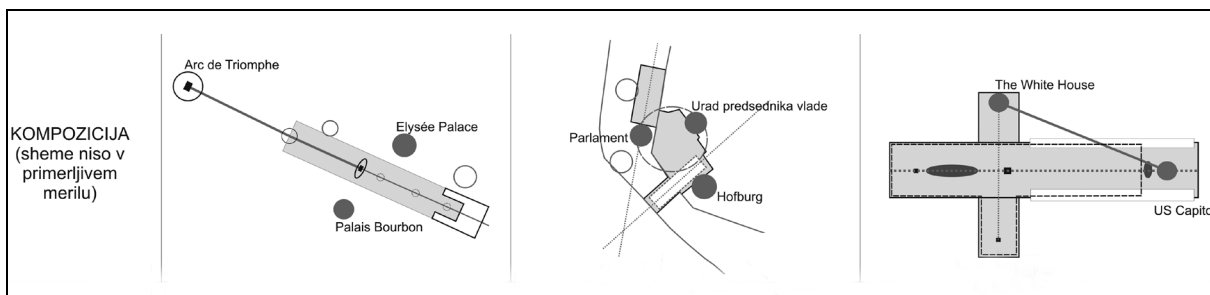
Pri protokolarnih prostorih, ki so nastali v okviru monarhičnega ali oligarhičnega sistema, lahko opazujemo zasnove s poudarkom na osni, zrcalni kompoziciji in na velikih dimenzijah prostih povr-

šin. Vladni objekt (ali kraljeva rezidenca) je večinoma poudarjen z veliko tlakovano površino in tako izstopa iz ostale stavbne opne. Ponekod gleda na tlakovano ploskev balkon namenjen nagovorom množice (Tiananmen, Hofburg). Drugje so vladni objekti vezani na vrtove, sestavljene iz izjemnih motivov, ki impresionirajo gledalca (vertikalni poudarki v vodometih, stebrišča v geometrijsko nadzorovanem drevju ali slavaloki, kot je primer Gloriette v Schönbrunnskih vrtovih na Dunaju).

Pri protokolarnih prostorih, ki so nastali v kontekstu demokratičnih ureditev (grške agore, Sienski Il Campo, Piazza della Signoria v Firencah in Plečnikov praški grad), pa opazimo manjše dimenzije prostora, raznolike poudarjene prostorske elemente in spomenike. Na ta način je ustvarjena intimna atmosfera, ki deluje na prebivalce mesta prijetneje in ustvarja občutek varnosti. Izjema v oblikovanju "demokratičnih" prostorov je gotovo protokolarni prostor Washingtona D. C., ki sledi shemi "monarhičnih" prostorov.

Med prostorskimi elementi protokolarnih prostorov so najpomembnejši steber (pilaster, stebrišče), slavalok, častni steber, obelisk in konjeniški spomenik, ki predstavlja simbolno navzočnost vladarja. Vertikalni elementi usmerjajo pogled gledalca nase in hkrati predstavljajo stik med nebom in zemljo, kar je bilo pomembno že pri prvih oblikah čaščenja (sveta gora, drevo).

Vodilni slog v oblikovanju protokolarnih prostorov je klasicistični. V njem je najti elemente, ki so jih imeli že prvi staroveški protokolarni prostori in so bili skozi čas vedno znova obujeni, poleg tega se je "vsak totalitarizem oprijemal klasicizma začetka 19. stoletja".²⁷

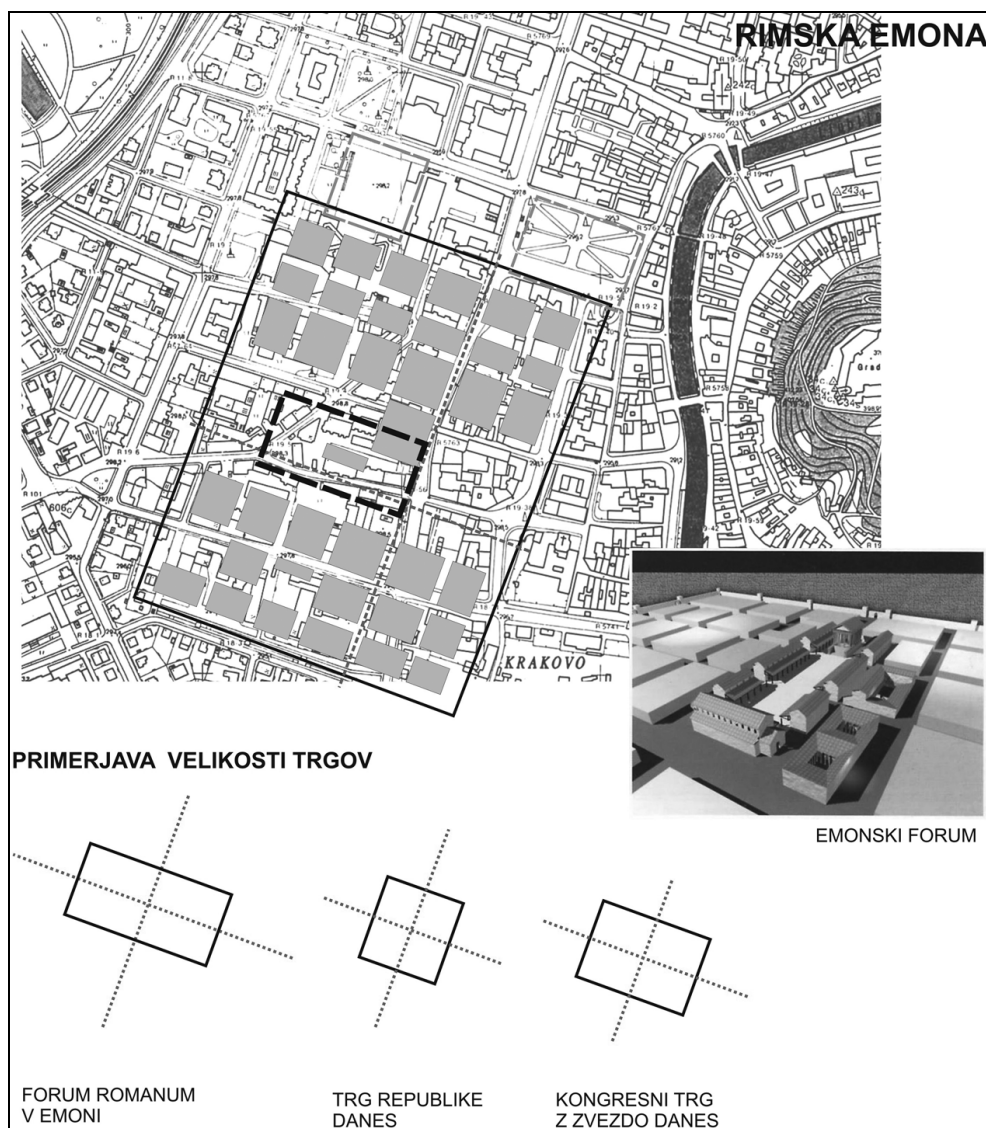
Shematični tlorsni prikaz protokolarnih prostorov Pariza, Dunaja in Washingtona D. C. (označena je površina protokolarnega prostora ter glavne osi in objekti, ki ga gradijo).

²⁷ Prelovšek, *Plečnikov "fašizem"*, str. 46.

Protokolarni prostor v zgodovini Ljubljane

Leta 35. pr. n. št. so Rimljani ustanovili kolonijo Emona, ki je se je počasi izoblikovala kot *urbs quadrata* z rastrsko shemo ulic in insul ter s forumom v sredini.²⁸ Oblikovana je bila kot vsa novonastala mesta pod rimsko oblastjo in je poleg mestne ureditve prevzela tudi družbeno oz. državno. Proti koncu obstoja rimskega imperija so se v Emoni verjetno odvijali ceremonialni pogrebni sprevodi aristokracije ali zmagovalni sprevodi, v ospredju katerih je bilo javno branje uradnih cesarjevih biltenov ter slavnostni sprejemi cesarjevih odposlancev

in pomembnih mož. Del poti sprevodov je moral voditi skozi mesto, torej skozi mestna vrata po glavni ulici na forum. Pravilno oblikovan forum je bil nekdanj umeščen med današnjo Gregorčičevo in Rimsko cesto in je imel tempelj Kapitolske triade, stavbo mestnega sveta (kurijo) in sodno dvorano (baziliko), pred obzidjem pa so stali trgovski lokali. Forum je bil širok približno 60 m in dolg 180 m in je bil tako večji od današnjega Trga republike ali Kongresnega trga s parkom Zvezda. Rimska družba je tako vnesla na naš prostor ne samo izoblikovan protokol rimskega imperija, ampak tudi reprezentativno oblikovan mestni prostor.²⁹

*Prikaz Emone na načrtu Ljubljane in primerjava z današnjima trgoma
(vir: kart. podloga: TTN, 1995; slika Emonski forum: Plesničar-Gec, Forum, str. 73).*

²⁸ Plesničar-Gec, *Urbanizem Emone*, str. 10.

²⁹ Plesničar-Gec, *Urbanizem Emone*, str. 64–78; Marinko,

Antična arhitektura, str. 316–320; Korošec, *Ljubljana skozi stoletja*, str. 9–18.

Kasneje se je razvil obred ustoličevanja koroških vojvod, ki sicer ni neposredno vezan na Ljubljano, vendar je pomemben za sam razvoj protokolarnega prostora na širšem slovenskem območju.³⁰

Mestni trg

V Ljubljanski kotlini se je v srednjem veku začelo razvijati mesto, ki ga reprezentativni ostanki Emone niso zanimali in se je naselilo na drugem bregu Ljubljanice. Ljubljana, ki se prvič omenja že med letoma 1112 in 1125,³¹ je okoli leta 1220 pridobila mestne pravice.³² Posledično se je oblikovala samouprava, sestavljena iz stalnega dvanajst članskega notranjega

mestnega sveta in štiriindvajset članskega zunanega sveta; sestavljenega iz meščanov in obrtnikov z manjšim premoženjem, ki so imeli meščansko pravico in so redno plačevali davke ter niso kršili zakonov. Ljubljana je s svojo avtonomijo pridobila novo oblast, ki ji je morala tudi zagotoviti mesto delovanja. Srednjeveška naselbina je bila konglomerat treh mest – imela je tri jedra (Mestni, Stari in Novi trg) in je bila obdana z obzidjem (vsako mesto je bilo posebej obzidano). Obzidje pa je poleg varnosti doprineslo tudi omejitve – mesto se dolgo ni širilo izven obrambnih zidov, prostora znotraj teh pa je bilo malo. Tudi mestna oblast se je morala zadovoljiti z majhnim protokolarnim prostorom. Mestna skupščina je najprej zasedala v komunju Na tranči. Na prostoru pred Mesarskim (danes Čevljarskim) mostom čez Ljubljanico, ki je bil prekrit, je bilo mestno zbirališče za vse tri predele tedanjega mesta. Tu so se odvijali dogodki, vezani na mestne organe oblasti in večje zборе ljudi. Leta 1484 so sezidali v sredini mesta prvo Mestno hišo, ki je imela na trg odpirajočo se lopo, kjer sta zasedala oba mestna sveta. Mestno zbirališče se je tako prestavilo na Mestni trg, ki je svoj videz spremenil šele v času baroka. Poleg magistrata je novo baročno podobo pridobil tudi vodnjak. Slednjega je izdelal Francesco Robba, ki je tako uspel nadgraditi pomembnost trga s simboliko in obeliskom, ki krasi fontano.³³

Kranjska je leta 1335 prešla pod Habsburžane. Novi vladarji so imeli svoje prostore v Ljubljani, vendar jih niso uporabljali. Posledično je bilo tudi snovanje kakršnega koli protokolarnega prostora za oblast nezanimivo (mestna oblast je še vedno uporabljala Mestni trg). V mestu so bili cesarski namestniki (vicedomski urad), kar je absolutistična ureditev državne uprave ukinila ter ta urad nadomestila z uradom notranje avstrijske reprezentance in komore (18. stoletje). Stanovi in deželna uprava so imeli na čelu deželnega glavarja, ki ga je imenoval vladar na predlog deželnih stanov. Kranjski deželni vladarji so imeli svojo stolico na ljubljanskem gradu (do ureditve Lontovža). Protokolarni prostor se kljub prisotnosti upravnih organov monarhije pojavi šele z začetkom 19. stoletja, z ureditvijo Kongresnega trga.³⁴ Takrat je bilo slovensko ozemlje za kratek čas pod francosko okupacijsko upravo. Ob ponovni vzpostavitvi avstrijske oblasti je mesto doživelo obdobje obnov. Že v prvi četrtini 19. stoletja so uredili nove ulice na mestu porušenega obzidja in nove trge na prostorih nekdanjih mestnih vrat. Med slednjimi je bil tudi Kongresni trg pred Vicedomskimi vrati (poleg Krekovega, Trga francoske revolucije in Marijinega oz. Prešernovega tr-

³⁰ Začetke ustoličevanja je treba povezovati z obdobjem slovanske kneževine Karantanije v 7. in 8. stoletju, njegov konec pa z letom 1414 (Štih, *Karantanci*, str. 47–58. Za kratek pregled spreminjanja obreda glej: Grafenauer, *Karantanija*, str. 274–279). Sprva je bil obred najverjetneje povezan samo s ceremonijo na knežjem kamnu, saj je le-ta verjetno stal tam, kjer je danes vojvodski stol (Pleterski, *Mitska stvarnost*, str. 484). Vojvodski stol pa je nastal kasneje, v 9. stoletju (Grafenauer, *Karantanija*, str. 277). Obred se je začel pod Koroško goro, blizu cerkve sv. Petra oz. pri Krnskem gradu, kjer je stal knežji kamen. Slednjega predstavlja baza rimskega stebra, ki so ga ljudje najverjetneje prinesli iz opustelega antičnega Virunuma. Na tem kamnu je vojvoda s spremstvom pričakal svobodni kmet. Slednji je ob soglasju ostalih prisotnih predal "prestol" vojvodi v zameno za določeno plačilo, živino in obleko, ki jo je vojvoda nosil. Vojvoda je tako pridobil svoj prestol in kmečko oblačilo ter je na kamnu zavihtel meč na vse strani kot pravični rasodnik nad vsemi. Sledil je spreved h gosposvetki cerkvi, kjer je krški škof opravil mašni obred in tako posvetil vojvodo. Po obilni pojedini je šel vojvoda k sodnemu stolu oz. vojvodskemu stolu, postavljenem na Gosposvetnem polju, tam je delil fevde, sodbo in pravico (predstavljena je zadnja faza obreda – po 13. stoletju – kot jo je podal Janez Vetrinjski v svoji kroniki *Liber certarum historiarum* spisani v letih 1340–41; Grafenauer, *Ustoličevanje*, str. 92–115; za opis knežjega kamna in vojvodskega stola glej: Grafenauer, *Ustoličevanje*, str. 146–147). Način podelitve oblasti vladarju – oblast mu podeli svobodno, preprosto ljudstvo – je pomemben, saj ga lahko najdemo le pri slovanskih ljudstvih. Germanska plemena, ki so vplivala na slovensko ozemlje (Goti, Langobardi, Franki), so poznala en sam način podelitve knežje oblasti – povzdig na ščit, ki so ga ob razkroju rimskega cesarstva začasno uveljavili celo ob proglasitvah zahodnega in vzhodnega rimskega cesarja. Obred ustoličevanja koroških knezov je bil vezan na odprti prostor, na travnike ter na objekte – na sedež tamkajšnje posvetne (Krnski grad) in svete (cerkev Gospe Svete) oblasti. Prav ta odprti prostor moramo šteti za protokolarni prostor vsaj do oblikovanja mestnih središč in oblasti. Med te oblike protokolarnega prostora lahko štejejo tudi posebne strukture v prostoru, kot so na primer sejni kamni pod lipo v Vrbi na Gorenjskem. Slednji so spomenik ljudskega prava, povedo nam, da so se nekdaj tu zbirali pomembni možje in se odločali o zadevah skupnosti (pod domeno večje je tedaj spadala mala sodna oblast). Košate lipe, pod katerimi so se sestajali, so stale v vasi ali blizu vasi, pogosto tudi pred gradom. Takšni zbori večja so se ohranili tudi v 18. stoletju (Gruden, *Zgodovina slovenskega naroda*, str. 394–395). Sam prostor zborovanja je tako označevala le velika lipa (nič reprezentativnega), vendar se v tem prostorskem elementu vidi sled pomembnosti svetega drevesa za "primitivna" ljudstva ali častnega stebra za Rimljane.

³¹ Štih, *Dve novi notici*, str. 7–42.

³² Mihelič, *Vodnik po Ljubljani*, str. 49.

³³ Korošec, *Ljubljana skozi stoletja*, str. 19–26; Mihelič, *Vodnik po Ljubljani*, str. 49–50.

³⁴ Gruden, *Zgodovina slovenskega naroda*, str. 391; Mihelič, *Vodnik po Ljubljani*, str. 28.

ga). Leta 1791 so podrli mestna vrata in z odpadnim materialom zasuli obzidni jarek. Kapucinski samostan z vrtovi, ki je stal na mestu današnje Zvezde, so Avstrijci leta 1817 podrli. Tako je pred vicedomskim dvorcem oz. novim deželnim dvorcem (današnja stavba Univerze v Ljubljani) nastala velika prazna površina, primerna za parade.³⁵

Kongresni trg

Povod za ureditev Kongresnega trga kot protokolarnega je bil petmesečni kongres, ki ga je organizirala Sveta aliansa v Ljubljani leta 1821.³⁶ Kongres je vsekakor dvignil ugled mesta, predvsem zaradi udeležitve avstrijskega cesarja in ruskega carja. Mesto se je zato začelo vneto pripravljati in krasiti. Pod nadzorom magistrata je moral vsak meščan urediti in popraviti strešne žlebove na ulični strani, počistili so ulične kanale, dopolnili ulično razsvetljavo, tlakovali nekatere nove ulice, poskrbeli so za obilico kočij, vlečnih in jezdni konj. Z nizi lampijončkov so okrasili pomembnejše mestne stavbe kot na primer novi deželni дворец, magistrat in nadškofijsko palačo. Uredili so trge kot je bil Kongresni (Kapucinski), Marijin trg pred frančiškansko cerkvijo in pred gostilno pri "Avstrijskem cesarju" ter mostove kot Špitalski in Čevljarski. Popravili so staro gledališče in obnovili redutno dvorano. Ob začetku ceste proti Trstu in ceste proti Dunaju pa so postavili slavaloka.³⁷

Cesar Franc I. z ženo Karolino, ki je v mesto prišel na dan Svetih treh kraljev (6. januarja), je za čas kongresa prebival v deželnem dvorcu. Naslednji dan je prispel ruski car Aleksander, ki se je svoj slovesni spreved začel v Črnučah (tu se je ustavil in uredil za spreved; na to spominja gostilna "Pri ruskem carju") ter ga zaključil v nadškofijski palači, kjer je bil tudi nameščen. Sicilsko-napolitanski kralj Ferdinand je prispel 8. januarja. Franc I. ga je pričakal v Vrhniku in ga pospremil do kraljevega začasnega bivališča na Gosposki ulici. Tako so v mesto prihajali pomembni udeleženci kongresa (nadvojvode, predstavniki Anglije, Francije, Sardinije, Toskane, Portugalske, Danske, papeške države ipd.), ki so v času kongresa sestankovali v deželnem dvorcu.³⁸ V času kongresa je mesto živelo v vrvežu zabav, plesov in maškarad v reduti, na strelišču in v zasebnih hišah, opere in koncerti so se menjavali z vojaškimi paradami na Kongresnem trgu (cesar je imel lep pogled nanje), prirejali so lovske in jezdne

zabave, izlete na vozovih, sankah ali s čolni po Ljubljani, med gospodo so bili priljubljeni sprehodi po Lattermannovem drevoredu, manjkale pa niso niti mašne slovesnosti – brale so se maše zadušnice ali pa so se praznovali rojstni dnevi (avstrijskega cesarja in cesarice ter neapeljskega kralja), god tega ali onega vladarja. Za cesarjev rojstni dan (12. februar) so sezidali majhen paviljonček v Mestnem logu, kjer je najraje jezdil. V tem času so postavili tudi empirski spomenik v Dolu pri Ljubljani – v spomin na obisk cesarja in cesarice dne 16. maja 1821.³⁹ Na velikonočni teden je avstrijski dvor prisostvoval pobožnostim in cerkvenim obredom v stolnici, ogledal pa si je tudi božje grobove po ljubljanskih cerkvah. Na velikonočno soboto (21. aprila) so si vladarji ogledali lahko konjenico Klenau ob 8^h zjutraj, ob 10^h se je cesarski dvor odpravil v stolnico, popoldne (ob 4^h) je bilo v stolnici vstajenje, nato je sledila procesija z najsvetejšim (iz cerkve po vsem trgu). V paradi je bil tudi bataljon graničarjev oz. hrvaški "graničarski" oddelek, ki je izstrelil tri salve.⁴⁰

Po kongresu je mesto želelo površino pred Deželnim dvorcem nekako zapolniti. Sprva so hoteli del te površine (današnja Zvezda) pozidati. Ena od idej je bila postavitve palače deželne vlade, druga postaviti obelisk, na katerem bi bil teleskop za opazovanje ljubljanskega poldnevnikarja. Zamisel o monumentalnem vodnjaku s figuralnimi plastikami izhaja iz leta 1838, uresničena pa je bila šele leta 1941. Leta 1824 je Mesto zasadilo akacijev drevored na območju nekdanjega kapucinskega samostana oz. današnje "Zvezde" v zvezdasti parkovni shemi.⁴¹

Sam Kongresni trg pa ni doživel večjih oblikovnih posegov do leta 1927, ko ga je v sklopu svojega snovanja Ljubljane spremenil Jože Plečnik. Trg je na novo tlakoval in ustvaril površino z betonskimi belimi kvadrati v okvirju iz temnega betona, park Zvezdo pa je obdal z betonskimi profiliranimi in masivnimi stebrički. Na novi tlakovani površini Kongresnega trga je zarisal os med nunsko cerkvijo in Filharmonijo z vrsto svetilk ter s spomenikom svete Trojice, ki ga je dal prenesti iz Ajdovščine.⁴² Tako mu je uspelo ustvariti reprezentativno površi-

³⁵ Mihelič, *Kongresni trg z Zvezdo*, str. 114–145.

³⁶ Kongres, ki se je začel z januarjem, se je uradno končal 26. februarja leta 1821 (Holz, *Ljubljanski kongres*, str. 7).

³⁷ Mal, *Zgodovina slovenskega naroda*, str. 284–286; za slavaloka glej: Holz, *Ljubljanski kongres*, str. 24–25.

³⁸ Mal, *Zgodovina slovenskega naroda*, str. 286–290; Za seznam najvišjih in visokih osebnosti, ki so sodelovale na Ljubljanskem kongresu glej: Holz, *Ljubljanski kongres*, str. 75–105.

³⁹ Leta 1830, ko sta si cesar Franc in cesarica Karolina ogledala uspešno delo na projektu izsuševanja barja so postavili v spomina na njun obisk graniten spomenik ob Karlovškem mostu v Ljubljani (Mal, *Zgodovina slovenskega naroda*, str. 488).

⁴⁰ Prav tam, str. 284, 290, 364; Holz, *Ljubljanski kongres*, str. 55, 70, 64–66 (za natančnejši opis dogajanja ob kongresu glej dnevnik Henrika Coste v: Holz, *Ljubljanski kongres*, str. 45–73).

⁴¹ Ta parkovna shema je bila zapuščina francoskega urbanizma, za katerega je značilno snovanje parkov kot neločljivih sestavin pri urejanju mest že od 16. stoletja naprej. V Ljubljani so do leta 1820 po francoskem vzoru uredili mnoge zelene površine in posadili tudi prve drevorede (Mihelič, *Kongresni trg z Zvezdo*, str. 114–145; Mal, *Zgodovina slovenskega naroda*, str. 284).

⁴² Krečič, *Jože Plečnik*, str. 200.

no, ki je lahko sprejela množico ljudi in je delovala kot forum ob agori, saj bi park Zvezdo zaradi množice obeležja, ki se nanašajo na Slovenijo in narod, lahko imenovali ljubljanska agora. Kongresni trg z Zvezdo je že mnogokrat kot tudi še danes izvrstno odigral vlogo protokolarnega prostora – bil je nosilec mnogih pomembnih dogodkov kot npr. shoda ob ustanovitvi Jugoslavije leta 1918, ko je bil slavnostni govornik Ivan Hribar; osvoboditve Ljubljane maja 1945, ob koncu druge svetovne vojne, ko je Ljubljančane z balkona današnje Univerze nagovoril Boris Kidrič (predsednik prve slovenske vlade); nagovorov Tita prav tako iz balkona Univerze; prvomajskih parad oz. velikih ljudskih zborovanj po vojni; zborovanja v podporo četverici 1988; srečanja s predsednikom Billom Clintonom junija 1999 itd.

Čas potresa in Plečnikovega delovanja v Ljubljani

Pred rušilnim potresom leta 1895 so bili v Ljubljani naslednji upravno oz. državno pomembni objekti: deželni dvorec (v njem so do 1791 stanovali in uradovali namestniki deželnega vladarja, nato je bila tu bančna uprava, deželna vlada, nekaj let cesarsko-kraljevi dvor, kasneje stanovski dvor), palača deželnih stanov ali Lontovž (današnja Slovenska akademija znanosti in umetnosti), Štiški dvorec (nekdanj deželno in okrožno sodišče), špital (tu je bil nekaj let sedež okrožnega vladarstva). Po potresu so morali podreti tako špital kot deželni dvorec, takrat pa smo izgubili tudi mnoge druge reprezentativne stavbe kot na primer Auerspergov knežji dvorec.⁴³ Po drugi strani pa je potres prinesel mestu enkratno in nujno možnost celostne ureditve. Tako je bil razpisan javni natečaj za nov regulacijski načrt mesta Ljubljane. Prvi predlog je izrisal Camillo Sitte ter je težil k ohranjanju form, ki jih je mesto s časom pridobilo. Idealno obliko mesta je iskal v srednjeveških in baročnih mestih, katera naj bi meščanu nudila estetske užitke in občutek varnosti. Znotraj svojega projekta je Sitte načrtoval tudi "novo središče Ljubljane v monumentalnem trgu (na mestu današnjega nebotičnika, vzporedno s Slovensko cesto), kjer bi stale najreprezentativnejše javne stavbe, med temi palača deželne vlade, sodna palača, višja gimnazija in poslopje za vojaške pisarne".⁴⁴ Z izбором predloga Sitteja bi lahko pridobili novo protokolarno točko v mestu, monumentalni trg s pomembno vlogo v državnem in javnem življenju, saj bi omogočal dostop do različnih funkcij. Izbran pa je bil Fabianijev načrt, ki je po zgledu večjih tujih mest (Dunaja), predvideval nastanek "ringa", krožne mestne ulice.⁴⁵

V drugem desetletju 20. stoletja je stopil na priporočeno snovanje prostora v Ljubljani Jože Plečnik. Arhitekt je pred vrnitvijo v rodno mesto zasnoval že mnoge pomembne projekte, med katerimi moramo omeniti Hradčane, saj so jasen izraz reprezentativnega, državnega prostora. S prenovo praškega gradu (preureditvijo predsednikove rezidence in urada) je Plečnik uradno začel leta 1920, ko je bil imenovan za glavnega arhitekta. Odločitev tedanjega predsednika Češkoslovaške republike Tomaša Masaryka za Plečnika ni bila naključna, saj je sam menil, da Plečnikovo nagnjenje do antične umetnosti sovпада z njegovo predstavo demokratične države, ki sloni na humanističnih načelih.⁴⁶ Kako uspešno je Plečnik navdal praški grad z duhom demokracije, priča tudi odziv nemškega firerja, ko je obiskal Hradčane ob začetku druge svetovne vojne. Hitler je namreč začutil veliko averzijo do Plečnikovega dela in se odločil za prezidavo gradu v germanskem duhu (vodil naj bi jo Albert Speer).⁴⁷

S koncem Avstro-Ogrske je nastopil čas povezovalja Srbov, Hrvatov in Slovencev ter z njo krepitev narodne zavesti, vendar tudi manjša potreba po reprezentativnih in protokolarnih prostorih. V času Kraljevine Jugoslavije je imel funkcijo glavnega mesta Beograd (pred njim pa Zagreb). Tako so bili protokolarni objekti vezani predvsem na ti dve mesti. Na ozemlju Slovenije sta bila v domeni dinastije Karađorđević dva objekta – grad Brdo in Vila Bled.⁴⁸ Ljubljani pa je prav Plečnik omogočil, da po reprezentativnosti ni zaostajala za velikimi metropolami.

Plečnikovo oblikovanje Ljubljane ni toliko sledilo planski logiki kot idejnim (linijskim in točkovnim) ureditvam mesta od njegovega doma v Trnovem v samo mestno jedro.⁴⁹ Plečnik je izoblikoval pet osrednjih prostorskih osi, oz. kot jih imenuje Krečič, "pet zgodb o prostoru, pet simfonij z vrsto nadrobno izdelanih spremljajočih tem, ob tem pa še

⁴⁶ Krečič, *Jože Plečnik*, str. 98–99; Plečnik je praški grad oblikoval s poudarkom na pravilni zasnovi in ortogonalnih potezah. V prostor je vnesel rastrski tlak, po ploščadih je razporedil vzporedne in pravokotne poti ter vertikalne poudarke oz. elemente, ki so vodili pogled (steber v stopnišču, ki je viden le v skici, monolit na III. dvorišču, piramida na robu terase, ipd.). Držal se je klasičnega (v razmerjih, posamezni oblikovni elementi) in hkrati deloval v duhu moderne, ki je imela zelo tenkočuten posluh za okolico in je prelevila klasične elemente v izjemno preprostost. Tako še vedno lahko rečemo, da riše protokolarni prostor kot so ga nekdanji veliki monarhi. Vendar se tu ne najdemo v prostoru izjemnih dimenzij, ampak na griču nad mestom, ki omogoča optično podaljševanje reprezentančnega prostora (Krečič, *Jože Plečnik*, str. 102–126).

⁴⁷ Prelovšek, *Plečnikov "fašizem"*, str. 46.

⁴⁸ Slednja sta veljala za protokolarna objekta tako za družino Karađorđević kot za Tita in sta še danes protokolarna objekta Republike Slovenije.

⁴⁹ Plečnikov urbanistični prijem, s teorijo oblikovanja od njegovega doma, je prvi postavil Dušan Grabrijan (Krečič, *Jože Plečnik*, str. 199).

⁴³ Korošec, *Ljubljana skozi stoletja*, str. 145.

⁴⁴ Mihelič, *Urbanistični razvoj Ljubljane*, str. 9.

⁴⁵ Prav tam, str. 9–11.

nekaj fragmentov, ki bi se utegnili kdaj v prihodnosti povezati v gostejšo urbano mrežo njegovih ureditev".⁵⁰ Ob tem moramo imeti pred očmi dejstvo, da je Plečnik "skušal provincialno Ljubljano dvigniti v narodno prestolnico"⁵¹ ter da mu je "rimska arhitektura postala legitimno izhodišče za moderno slovensko umetnost"⁵² (uporaba toskanskih stebrov, citiranje etruščanskega posodja). Plečnikov odnos do antike pa ni bil klasicističen, ampak se je na antiko oprl na drugačen način – s Semperjevo teorijo o oblačenju.⁵³ Plečnikovo oblikovanje Ljubljane je torej težilo tudi k ustvarjanju mesta kot prestolnice. V Ljubljani je videl pomanjkanje monumentalnih prostorov, predvsem pa odsotnost stebrov, za katere je menil – enako kot njegov učitelj Otto Wagner – da so temeljna značilnost urbane arhitekture. Po Wagnerjev mnenju naj bi namreč klasično v urbani shemi gradili: spomeniki, obeliski, slavoloki, fontane, stebri in podobni objekti, arhitekt pa bi moral te elemente uporabiti ob upoštevanju perspektive, uličnih avenij, razglednih točk in zelenih površin. Tem načelom je Plečnik sledil že na praškem gradu, upošteval pa jih je tudi v Ljubljani.⁵⁴

Južni trg

Vzdolžna kopna os nas vodi od Plečnikovega domovanja, mimo Trnovske cerkve preko mostu, kjer je ustvarjen manjši trg nad Gradaščico. Emonška cesta nas vodi preko Cojzove ceste (Zoisova piramida), mimo Križank do Napoleonovega spomenika oz. spomenika Iliriji na Trgu francoske revolucije. Ta prostor je Plečnik oblikoval v letu 1929 in je izjemen zaradi vertikalnega poudarka spomenika, ki usmerja pogled nase iz Kongresnega trga in Rimske ulice. Spomenik je nadvse preprost in spominja na monolite, ki jih je arhitekt postavil v prostor praškega gradu.⁵⁵ Trg revolucije in Vegova ulica sta obdani z zelenjem in malimi detajli kot je spomenik Gregorčiču, ki so v Plečnikovem delu imeli pomembno funkcijo. Vegova se bohoti z Narodno in univerzitetno knjižnico (zgrajena med letoma 1936–41), z vrsto doprskih kipov glasbenikov na visokih kamnitih podstavkih pred Glasbeno matico in z

različno visokimi ploščadmi ob stavbah. Oblikovan lijakast iztek Vegove ulice vodi na Kongresni trg.⁵⁶ Kongresni trg nam kaže podobnosti s prvim dvoriščem praškega gradu ter sledenje naukom Gottfrieda Semperja in Wagnerja. Tlakovanje trga je namreč obravnaval kot tekstilno preprogo z lastno ornamentalno logiko (Semperjeva teorija o oblačenju) ter trgu dodal spomenik svete Trojice in linijo svetilk na neenakomernih poljih, pri čemer je sledil Wagnerjevemu napotku, da veliki prostori potrebujejo obeležja in dinamično delitev.⁵⁷ Široko sprehajališče v Zvezdi so že tedaj imenovali Južni trg. Plečnik je slednjega opremil z vremensko hiško na južni strani, na severni pa ga je razširil (na papirju) preko podaljšane Šubičeve ulice v severni kare med Kazino in stavbni kompleks s slaščičarno Zvezda. Plečnik je Južni trg predvidel že v prvem generalnem načrtu Ljubljane in je idejo trga vedno znova vnašal v svoje načrte.⁵⁸

Leta 1936 se je v Ljubljani razvila pobuda za postavitve spomenika preminulemu kralju Aleksandru. Plečnikov predlog je bila postavitve spomenika kralju v t. i. Aleksandrove propileje, ki bi stale na začetku novega Južnega trga in bi segale nekoliko v ulični prostor. Nalogo je reševal deloma sam, deloma skupaj s študentom Marjanom Tepino, ki je na to temo izdelal diplomsko delo pod njegovim mentorstvom (slednji se je ukvarjal s samimi propilejami, Tepina pa z obzidavo prostora in s prehodi). Predlog poda zazidavo zahodne, severne in vzhodne stranice trga. Centralna stavba na severni stranici je višja od krilnih dveh, ob vsem trgu so urejene kolonade, prehodi pa vodijo v osi na Čopovo ulico, povprek pa povezujejo Prešernov trg s Slovensko cesto. Plečnik svojo idejo razume kot prelivanje prostora skozi antični tempelj. Propileje je arhitekt oblikoval kot dvojno stebrišče s šestimi pari visokih stebrov ter z vrinjeno kolonado s pari nižjih stebrov, kateri nosijo kvadrasti arhitrav. Tako je nastala površina (stena) namenjena poslikavi z jugoslovansko državotvorno ikonografijo. V sredini propilej, kjer naj bi bil slovesen prehod, bi stal konjeniški spomenik kralju na kvadrastem podstavku. Zanimivo je, da ni nikjer točno podal namembnosti reprezentančnih objektov na novo oblikovanem trgu. V kasnejši monumentalni publikaciji *Napori* pod naslovom Južni trg Plečnik znova ponudi idejo propilej s spremenjeno vsebinsko komponento spomenika, ki bi lahko bil namenjen junaški Ljubljani. Plečnik se je zavedal kvalitete svoje ideje trga, ki je še danes odprta tema.⁵⁹

⁵⁰ Krečič, *Jože Plečnik*, str. 199. Osredotočila se bom na kopno os, ki se začne pred Plečnikovim domovanjem oz. pred trnovsko cerkvijo in se konča na Južnem trgu (ali po drugi varianti na Prešernovem trgu; Korošec, *Ljubljana skozi stoletja*, str. 161–162; Krečič, *Jože Plečnik*, str. 198–199).

⁵¹ Prelovšek, *Plečnikov "fašizem"*, str. 46.

⁵² Prav tam.

⁵³ Prelovšek, *Plečnikov "fašizem"*, str. 46–47; Prelovšek, *Jože Plečnik*, str. 7–11; Prelovšek, *Začetki moderne arhitekture*, str. 432–434.

⁵⁴ Prelovšek, *Jože Plečnik*, str. 267, 272–273.

⁵⁵ Na strani spomenika, ki gleda proti Trnovem, je prikazana personifikacija Ilirije, na strani obrnjeni h Kongresnemu trgu pa je vdolana bronasta glava Napoleona. Vrh spomenika krasi grb Ilirije (Krečič, *Jože Plečnik*, str. 199).

⁵⁶ Krečič, *Jože Plečnik*, str. 199.

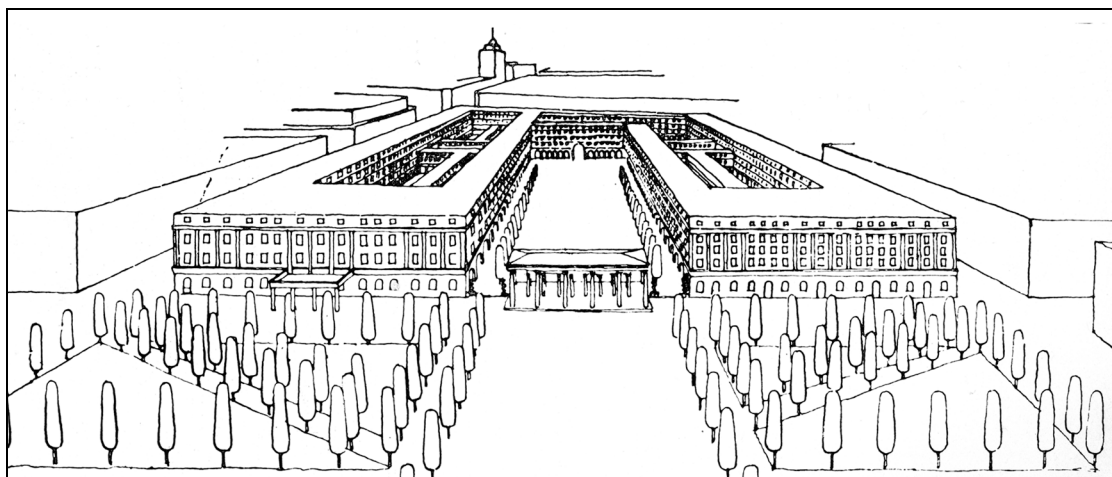
⁵⁷ Prelovšek, *Jože Plečnik*, str. 279.

⁵⁸ Krečič, *Jože Plečnik*, str. 199–200.

⁵⁹ Krečič, *Jože Plečnik*, str. 237–238; Krečič, *Imaginarij prestolnice in izjemne lokacije*, str. 61; Tepina, *Aleksandrove Propyleje*.

Plečnikova ureditev Kongresnega trga (Krečič, Jože Plečnik, str. 201).

Plečnikov predlog Aleksandrovih propilej (Grabrijan, Plečnik in njegova šola, str. 148).

Nesoglasja glede spomenika naj bi nastala predvsem zaradi njegove klasične podobe in podobe kralja Aleksandra v imperatorski togi, vendar je zaznati, da so nezadovoljstvo prvi izrazili kiparji, v strahu pred izgubo lastnih dovoljenj za delo. Navkljub potrebi Ljubljane po večjem javnem prostoru ni prišlo do soglasja in Plečnikov projekt kot tak se ni uresničil. Konjeniški spomenik je bil narejen (Herman Hus ga je umestil v prostor, Lojze Dolinar ga je izdelal) in je stal v parku Zvezda do italijanske okupacije, leta 1941.⁶⁰

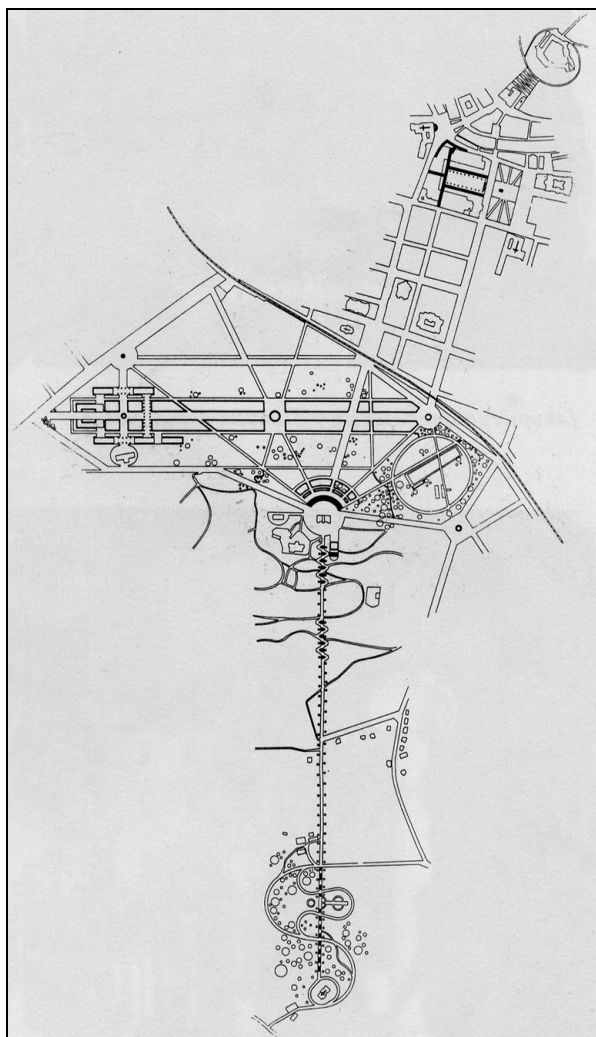
⁶⁰ Krečič, *Jože Plečnik*, str. 238; Grabrijan, *Plečnik in njegova šola*, str. 147–153; Prelovšek, *Jože Plečnik*, str. 279–280.

Ideja Južnega trga je spet priplavala na površje v letih 1988–1989, ko je bil izveden natečaj za ureditev Južnega trga. Vendar namen tega natečaja ni bil oblikovati odprt prostor za javna udejstvovanja, ampak oblikovati luksuzen hotel. Smernice natečaja so sicer poudarjale oblikovanje prostora kot trga (tudi ob upoštevanju Plečnikovega Južnega trga), a so bile natečajne rešitve v glavnem usmerjene v arhitektonsko oblikovanje hotela I. kategorije. Ustvarjanje prostora kot javne sfere mesta in hkrati kot mesta prestižnega hotela je gotovo konfliktna in težko izvedljiva naloga. Med natečajnimi rešitvami so se pojavljale različne ideje, nekatere poudarjajo objekt hotela do dimenzij, ki presegajo sam kare,

druge poudarjajo trg do te mere, da ponovijo Plečnikovo rešitev Južnega trga (Odeonska varianta), ko trg zavije in se steka na Prešernov trg. Na natečaju (1990) je zmagal elaborat Borisa Podrecca s sodelavci, a do izvedbe ni prišlo in zato kare še vedno ostaja nek pozabljen fragment mesta.⁶¹

Ljubljanski banski dvori

Drug protokolarni prostor je Plečnik skušal ustvariti v Tivoliju. V prvi varianti iz leta 1929 je Plečnik ob monumentalni osi Jakopičevega sprehajališča oblikoval univerzitetne objekte. Samo Jakopičevo sprehajališče je uredil v letu 1931 in z njim izrazil svojo željo po monumentalnih oseh, ki jo je

Plečnikova ureditev Tivolija, monumentalna os z banskimi dvori (Krečič, Jože Plečnik, str. 214).

najverjetneje zbudila moderna. Široka površina posuta z belim peskom (med ljudmi imenovana Sahara) je bila, do premika železniških tirov in vnosa mestne obvoznice, nesporno najlepša ljubljanska os. Leta 1943 je podal Plečnik nov Regulačni načrt mesta Ljubljane, v katerem je spremenil tudi namembnost in podobo objektov v Tivoliju. Prejšnji univerzitetni objekti so sedaj postali banski dvori, sedež za aktualno "vlado" Slovenije. Objekte je strnil bližje Jakopičevemu sprehajališču, ki ga je z objekti tudi prečkal. Stavbe izjemnih dimenzij je zvrstil ob Univerzitetnem drevoredu (stal naj bi približno vzporedno z Lattermannovim drevoredom in bi bil dvakrat širši od Jakopičevega). Kompleks bi tako zajemal os od novo urejene drevesnice na mestu ribnika do Celovške ceste, kjer bi se razvil sklop zgradb zvrščenih v velikem kvadratu. Idejo o Banskih dvorih je že leta 1943 opustil, v generalni načrt iz tega leta je namreč zopet uvrstil objekte Univerze.⁶²

Slovenski parlament

Leta 1947 je Plečnik od Ferda Kozaka, predsednika skupščine Ljudske Republike Slovenije, dobil naročilo za izdelavo načrta slovenskega parlamenta. Plečnik si je lahko sam izbral lokacijo, nadgradil osnovni program in po svoje oblikoval nov parlament. Za lokacijo parlamenta si je izbral ljubljanski grad. Nova stavba se še drži osnovnega tlorisa gradu, vendar je že zelo racionalizirana. Kompleks osmih štirinadstropnih traktov med osmimi vogalnimi stolpi bi imel v ospredju dvorišče in masivni stolp na mestu prejšnjega razglednega stolpa. Dodana bi bila še dva objekta: masivni kvader skupščinske dvorane in nižje ležeči enonadstropni objekt, ki bi povezoval terasasti dostop na grad iz Streliške ulice (načrtoval je tudi druge slovesne dostope).⁶³ Čisti oktagon z višjim stolpnim delom bi predstavljal "slovensko akropolo", Plečnik je namreč v gradu videl pomembno točko mesta in se je z njo ukvarjal že od začetka stoletja. Višji stolpni del gradu je zasnoval kot prihodnji simbol mesta in je v tem pogledu deloval kot renesančni arhitekt.⁶⁴

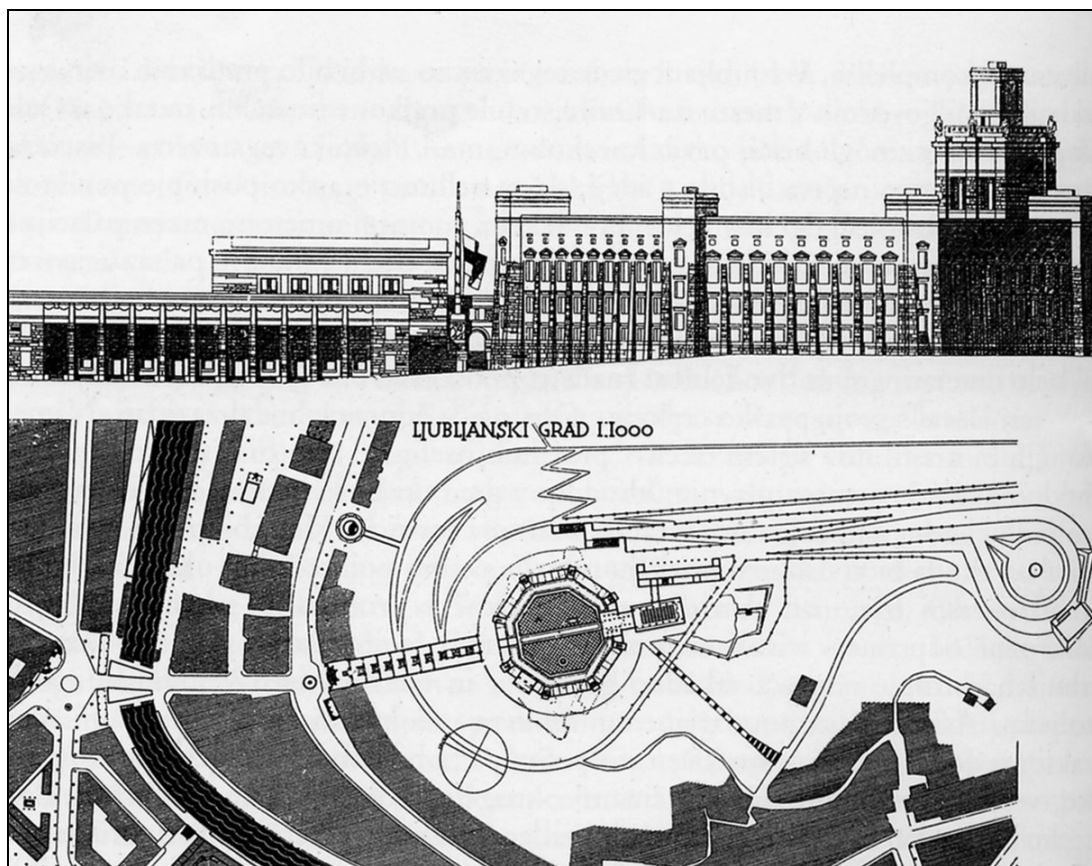
To idejo je Plečnik predstavil v aprilu istega leta, vendar ni doživel pričakovanega odziva. Rečeno mu je bilo, da je poslopje gradu že predvideno za preureditev v muzej ter da so za novi parlament razpisali natečaj na lokaciji starega sejmišča oz. kopališča Ilirije na robu Tivolija. Natečaja se ni udeležil. Ocenjevalna komisija natečaja ni nobenemu projektu podelila prve nagrade, edino zrelo sodobno idejo je podal Edo Ravnikar s sodelavci. Tako so se odločili izbrati pet arhitektov, med katerimi je bilo tudi Plečnikovo ime, in jim zaupati oblikovanje no-

⁶¹ Repše, *Južni trg v Ljubljani*, str. 115–124. Med Plečnikovim Južnim trgom in natečajem leta 1990 so se pojavljale še nekatere druge ideje ureditve Južnega trga (Repše, *Južni trg v Ljubljani*, str. 99–115).

⁶² Krečič, *Jože Plečnik*, str. 213–214.

⁶³ Prav tam, str. 216–219.

⁶⁴ Prelovski, *Jože Plečnik*, str. 295.

Plečnikov predlog za parlamentarni kompleks na ljubljanskem gradu (Krečič, Jože Plečnik, str. 218).

vega parlamenta. Kljub negativnemu Plečnikovemu odzivu so mu vseeno poslali programske zasnove za novi parlament. Plečnik se je pustil izzvati in proti koncu novembra 1947 je imel izdelan osnutek za slovenski parlament, "Katedralo svobode" kot ga je sam imenoval. Objekt je nameraval postaviti na rob Tivolija v os Šubičeve ceste. Kakšen je bil takratni odziv na predlog, ni znano.⁶⁵ Katedralo svobode je predstavil v svoji knjigi *Napori*, na samem začetku slikovnega dela. Preprosta, a monumentalna rešitev izhaja iz kvadratne osnove (dolžina stranice 60 m), iz katere se dviga valj, iz njega pa stožec oprt na poševne stebre, kateri stojijo znotraj velike dvorane. Dvorana bi bila znotraj v višini drugega nadstropja poslikana. Dvanajstero stebrov v dvorani bi nosilo simbolični pomen, ki se navezuje na dvanajst rodov

Izraela, dvanajst apostolov.⁶⁶ "Plečnik tako polaga v prostor narodnega parlamenta zamisel različnih narodnih delov združenih v eno dušo, božjo modrost, razdeljeno med dvanajst apostolskih naslednikov".⁶⁷

Magistrat

Plečnik se je ukvarjal tudi z oblikovanjem prostora za mestno oblast. Leta 1932 je v regulacijskem načrtu predvidel nov magistrat na mestu starega semenišča. Leta 1939 pa je nastala nova ideja, v kateri bi župnišče ostalo na svojem mestu, semeniška knjižnica pa bi postala osamljen objekt v prostoru. Bistvena novost bi bila povezava župnišča z novim poslopjem magistrata preko razmeroma dolgega trakta Gradbenega urada. Tako bi med tržnicami in magistratom nastal velik trg, ki bi se odpiral le na zahod.⁶⁸ S tem projektom je želel obuditi podobnosti z južnimi vrtovi praškega gradu in se nasloniti na demokratični duh z asimetrično vhodno fasado na Kopitarjevi ulici, ki bi bila podobna mestni hiši v Firencah.⁶⁹

⁶⁵ Odzivi na Plečnikovo Katedralo svobode so se pojavili kasneje. Zanimanje je vzbudila med mlado generacijo arhitektov, ko sta bila objavljena tloris in prerez stavbe v katalogu Lojzeta Gostiše k prvi pregledni razstavi Plečnikovega dela v Narodni galeriji leta 1968. Plečnikov parlament je dobil posebno mesto v ikonografiji gibanja Neue Slowenische Kunst. V času okrog osamosvojitve Slovenije pa se je parlament pojavil na bankovcih alternativne valute slovenske lipe, na znamki Pošte Slovenije, tudi na zlatem spominskem tolarju. Njegova izjemna podoba je očitno naletela na plodna tla v ideologiji države (Krečič, *Imaginarij prestolnice in izjemne lokacije*, str. 63).

⁶⁶ Krečič, *Jože Plečnik*, str. 371–374.

⁶⁷ Prav tam, str. 373.

⁶⁸ Prav tam, str. 246–248.

⁶⁹ Prelovšek, *Jože Plečnik*, str. 297–298.

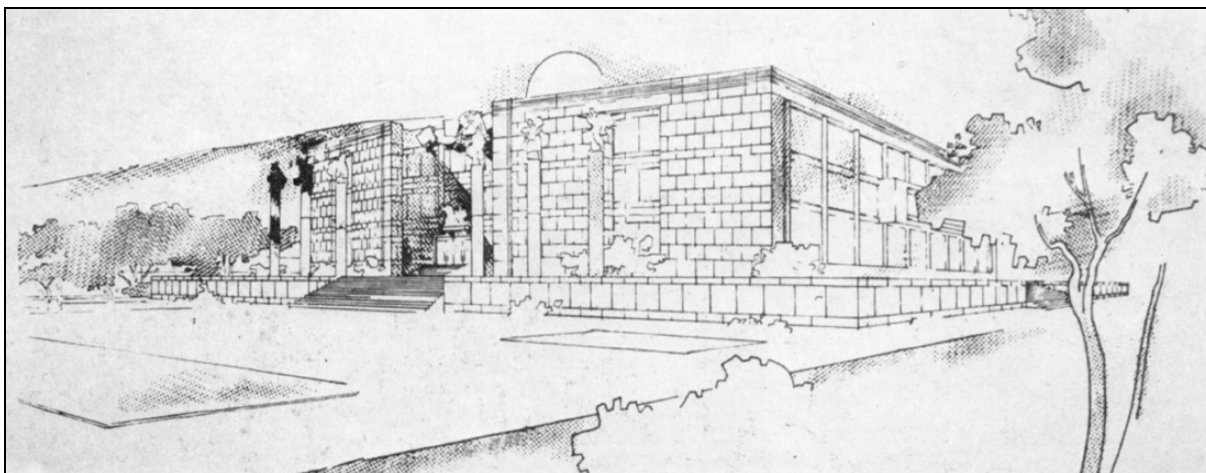
V svojem delovanju je Plečnik prišel najbližje ustvarjanju veličastnega protokolarnega prostora z Južnim trgom, parlamentom, monumentalnimi osmi in njihovo povezavo, ki bi lahko gradile izjemno kompozicijo. Kakšen učinek bi uresničeni objekti lahko imeli, dobro pričajo Plečnikove Žale.

Natečaj za ljudsko skupščino

V času med obema vojnama je Ljubljana pridobila obliko kapitalističnega mesta. Gradnja se je intenzivneje razvijala ob glavnih vpadnicah, mestne meje so se počasi zabrisale. Po letu 1935 so mestno središče urejali z razpisi javnih natečajev za izdelavo posamičnih, parcialnih ureditvenih načrtov. Poleg Plečnika, ki je s svojim delom zaznamoval Ljubljano, je bil na natečajih zelo uspešen arhitekt Edo Ravnikar. Na natečaju za izdelavo idejnega osnutka regulacijskega programa mesta leta 1940 je Ravnikar sodeloval z elaboratom, v katerem je načrtoval mestno središče okoli Slovenske ceste (50 m široke mestne magistrale). Središče bi zamejevala podgrajska srednjeveška Ljubljana in nekateri spomeniki (franciškanska, nunska cerkev ipd.). Znotraj tega prostora bi postavil pravokotno mrežo ulic z geometrijsko razporejenimi prostostoječimi objekti v zelenju, poudaril tlakovano površino Kongresnega trga in se navezal na Južni trg.⁷⁰

Sredi prejšnjega stoletja je delo na področju urbanizma zopet zaživelo.⁷¹ V tistem času je bila

aktualna problematika mestnega središča, saj njegov položaj ni bil določen. Med različnimi idejami za umestitev upravnega središča v Ljubljani je bila ideja o gradnji novega modernega mestnega središča severno od Save za Savsko ježo po vzoru novega Beograda. Vendar so v zgodovini mesta upravne in vladne palače našle svoj prostor predvsem v južnem delu ožjega središča Ljubljane in tako so sklenili, da se usmerijo v to območje. Prav z namenom locirati in oblikovati upravno središče je bil leta 1948 razpisan vse jugoslovanski natečaj za arhitektonsko rešitev objekta ljudske skupščine. Urad za regulacijo Ljubljane je izbral lokacijo na mestu tedanjega velesejma ob Lattermannovem drevoredu. Na natečaju so sodelovali najpomembnejši slovenski in nekateri jugoslovanski arhitekti. V okviru natečaja se je pojavila težnja, da bi novonastala arhitektura in urbanizem postala glavni zunanji odsev nove demokracije, vzniknila pa so tudi različna mnenja. Ena so se opirala bolj na tradicijo, druga pa so težila k sodobnim tendencam evropske arhitekture in kreativnemu umetniškemu ustvarjanju.⁷² Slednje je zagovarjal tudi Dušan Grabrijan, ki je v svoji kritiki natečajnih projektov za ljudsko skupščino opozarjal, "da pri tako pomembni nalogi ne bi smeli posnemati tujih vzorov (Panteon, Kapitol v Washingtonu D.C. itd.) ali se zatekati k provincialnim ali klasicističnim rešitvam po vzoru malih nemških kneževin (Weimar, Hannover itd.), pač pa kreativno iskati našim razmeram ustrezen izraz".⁷³

Risba iz Ravnikarjevega natečajnega projekta za stavbo ljudske skupščine v Ljubljani, 1948 (Mihelič, Urbanistični razvoj Ljubljane, sl. 44).

⁷⁰ Med natečaji omenimo leta 1937 razpisan natečaj za regulacijo Marijinega trga. Med rešitvami zanj so se pojavile tudi izjemno velikopotezne, reprezentativne ideje. Dve leti kasneje so izvedli natečaj za ureditev območja Kongresnega trga. Udeleženci, med katerimi so bila imena kot Edo Ravnikar, Marjan Tepina, B. Gvardjančič, so pristopili k oblikovanju prostora z zelo vehementnimi potezami, v ozadju česar se je verjetno skrivala ideja gradnje novega

mestnega centra (Mihelič, *Urbanistični razvoj Ljubljane*, str. 17–21).

⁷¹ Urad za regulacijo Ljubljane je leta 1953 izdelal regulacijski načrt, ki je prikazoval ureditev središča mesta v zelenem parkovnem sistemu.

⁷² Mihelič, *Urbanistični razvoj Ljubljane*, str. 36–37.

⁷³ Prav tam, str. 37.

Večina natečajnikov se je ukvarjala zgolj z arhitektonsko rešitvijo objekta skupščine. Ravnikar pa je poskušal zajeti širši prostor in želel ustvariti upravno središče, kjer bi bila ljudska skupščina povezana v celoto s stavbo prezidija ljudske skupščine, s kulturnim parkom na Nunskem vrtu ali ob Cekinovem gradu, s stavbo predsednika vlade, palačo centralnega komiteja ob ljubljanski magistrali in drugimi kulturnimi ustanovami. Podobno kot Plečnik je načrtoval preureditev tivolskega parka z monumentalno osno kompozicijo. Pravokotno na glavno os pa bi projektiral avenijo iz Tivolija do magistrale, ob katero bi razvrstil vladne palače. Stavbo ljudske skupščine je predstavljal preprost kubus, katerega glavna fasada je plečnikovsko okrašena z monumentalno plastiko in obložena s kamnom.⁷⁴

Natečaj za objekt skupščine pa (po tedanji sodbi) ni dal zelenega rezultata in do petdesetih let je ideja o novem upravnem središču poniknila. V petdesetih letih so predvideli novo lokacijo za parlament ob Šubičevi ulici. Brez natečaja je bila v letih 1954–60 izdelava projekta zaupana arhitektu Vinku Glanzu.⁷⁵

Trg revolucije

Nunski vrt je bil velik nezazidan prostor v središču mesta, ki je pomenil privlačno točko za umestitev novega upravnega središča. Nanj je opozoril že Ravnikar v natečajnem projektu za okolico Kongresnega trga leta 1939 in kasneje, ko je izdelal predlog za gubernij ljubljanske skupščine v treh variantah (glede na lokacijo gubernija). Po eni varianti naj bi stavba prezidija stala na koncu Valvasorjevega trga (danes Muzejski park, tudi Park herojev) v kompleksu, ki bi segal preko Šubičeve ulice. V drugi varianti bi stala v bližini Veselove in tako povezovala v novo celoto Valvasorjev park in Nunske vrtove. V tretji pa bi prezidij stal globoko v Nunskih vrtovih in bil od samostana ločen s pasom drevja. Zadnja varianta je bila osnova za nastanek Trga republike (nekdaj imenovan Trg revolucije). Ravnikar je trg novega upravnega središča orientiral v osi sever–jug, kar lahko vidimo tudi pri Plečnikovi kopni osi, ki se zaključi v Južnem trgu. Podobno kot je Plečnik pravokotno na kopno os usmeril perspektivno avenijo na grad, tako je tudi Ravnikar usmeril pogled s trga preko Nunske cerkve na grad.⁷⁶ V ozadju mnogih Ravnikarjevih projektov lahko razberemo željo po reprezentativni agori v središču Ljubljane in prepoznamo v njegovem oblikovanju lecorbusierovski funkcionalizem ter plečnikovski

klasicizem.⁷⁷ Ravnikar se je Plečnikove kopne osi dotaknil s projektom za natečaj iz leta 1957 za ureitev severnega dela središča Ljubljane. Natečaj je zajemal tri stavbne bloke od Kongresnega trga do Dalmatinove ulice ter prostor med Wolfovo in Miklošičevo ter na drugi strani Slovensko cesto. Izmed natečajnih rešitev je Ravnikarjeva izstopala, saj je oblikoval prostor izven meja določenega območja in ustvaril območje za centralne dejavnosti vse do Zvezde. Kare Južnega trga je odprl in nadaljeval Plečnikovo os do Dalmatinove ulice z nizom trgov. Ta kompozicija pa je ostala zgolj na papirju.⁷⁸

Leta 1958 je Ravnikar izdelal nov alternativni predlog zazidave Nunskega vrtu. Zasnoval ga je kot reprezentativen prostor, namenjen republiški upravi, v katerem bi stal spomenik revolucije. Koncept je ostal enak: osno orientiran trg, zaključen na severu in jugu z reprezentativnima zgradbama, na zahodu z alejo herojev, ob nunskega samostanu pa s portikom in panteonom zaslužnih. Leta 1960 je ta predlog izpopolnil⁷⁹ in zanj prejel prvo nagrado. Zazidalni načrt za Trg republike je bil izdelan leta 1962. Zaznati je nekaj razlik, kot je premik spomenika s platoja med stolpnicama ob glavno ploščad, v zeleno okolje in zasuk obeh stolpnic (z vogali obrnjeni ena proti drugi ter pomaknjeni bolj proti sredini ploščadi). Oblikoval je več manjših trgov, ki so med seboj ločeni in hkrati povezani, se stopničasto spuščajo proti ploščadi pred stolpnicama in imajo vlogo predprostorov pred glavno ploščadjo. Stolpnici nista spremenili le svoje lege, pač pa tudi obliko. Pri-sekane so bile stranice in vogali prizmatičnih teles. Dela na Trgu republike so bila sredi šestdesetih let ustavljena. Vzroki so bili predvsem finančne narave. Glavni investitor (izvršni svet) je odstopil, obdržal je ploščad in spomenik revolucije, medtem ko so ostalo pridobila močnejša gospodarska in trgovska podjetja. Trg kot osrednje reprezentativno upravno središče se je začel spreminjati v poslovno trgovsko središče, sočasno s funkcijo pa se je spreminjala tudi forma. Stolpnici sta nižji za devet nadstropij in tako ne izstopata iz mestne silhete kot je bilo predvideno. Dodana sta jima bila tudi zaključka na vrhu,

⁷⁷ Mihelič, *Urbanistični razvoj Ljubljane*, str. 38.

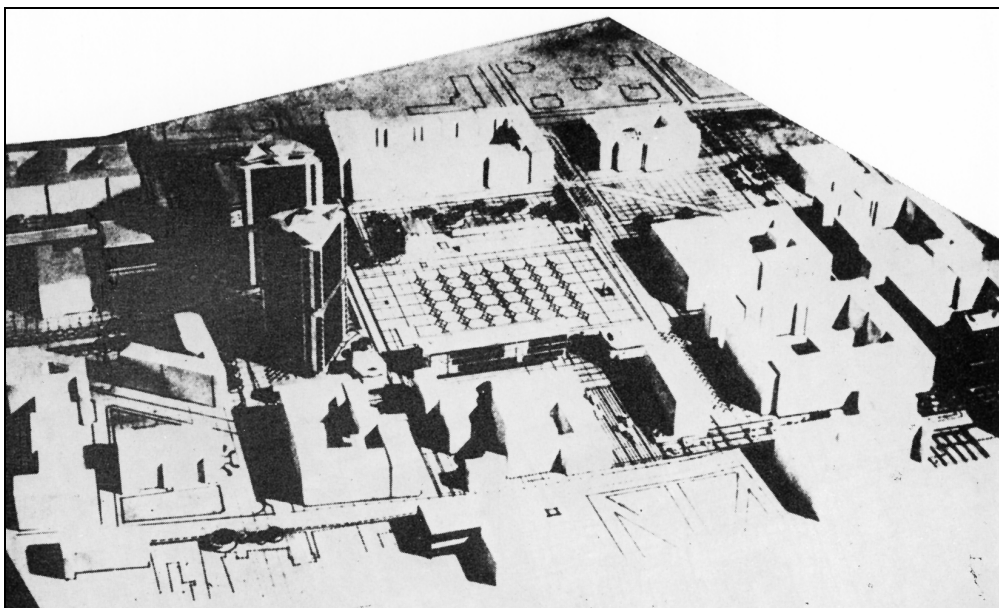
⁷⁸ Prav tam, str. 43–44.

⁷⁹ V program je vključil kulturne in upravne ustanove (galerija, muzej, gledališče, kinodvorana, stavbi republiškega predsedništva, uprave in slovenskega gospodarstva). Oblikovno pa se je spremenil prvotno zaprt in vzdolžno usmerjen trg v bolj kompleksno površino s sredinskim žariščem v spomeniku revolucije. Slednji je bil postavljen na ploščad med dve stolpnici. Ti dve podvojeni (dublirani) stolpnici sta pomenili avtonomen in agresiven poseg v historično mestno tkivo. Z njima je Ravnikar vzpostavil dialog s starim baročnim zvonikom nunske cerkve in jima dal simbolično vlogo povezave oz. poudarka ozkega grla Ljubljane med gradom in Rožnikom. S svojo vertikalnostjo naj bi hkrati poudarjale mesto slovenske politične in gospodarske oblasti.

⁷⁴ Prav tam, str. 37–38.

⁷⁵ Prav tam, str. 38.

⁷⁶ Tako sta potrdila Fabianiyevo ugotovitev, da so trgi v Ljubljani enotno orientirani na grad.

Maketa Ravnikarjevega predloga iz leta 1960 (Mihelič, Urbanistični razvoj Ljubljane, sl. 51).

različnih višin, namesto prosojne steklene fasade stolpnic so bile uporabljene granitne plošče. Poslovne stavbe se širijo iz ploščadi stolpnih objektov navzven, osrednja ploščad je degradirana v parkirni prostor, trg pa je precej nejasno povezan preko Plečnikovega trga z Zvezdo in Kongresnim trgom. Kljub spremenjeni podobi in vsebini ostaja trg pomembna točka protokolarnega življenja.⁸⁰

Protokolarni objekti v Republiki Sloveniji danes

Pred osamosvojitvijo Republike Slovenije so se protokolarni prostori navezovali na rezidence in protokolarne objekte maršala Josipa Broza Tita. V Sloveniji so to bili Vila Podrožnik, grad Brdo in Vila Bled. Kadar je maršal nagovarjal ljudstvo, je svoje govore podal z balkona ljubljanske Univerze (Kongresni trg). Predstavniki tedanjih državnih oblasti v Ljubljani so imeli svoje prostore v današnji vladni palači. Protokolarne dejavnosti Tita so se odvijale v njegovih protokolarnih objektih, največ sprejemov tujih delegacij pa se je odvijalo na Brionih.⁸¹ Kot del protokola lahko omenimo tudi Titove sprevede, ki so spominjali na slavnostne sprevede ameriškega predsednika po Pensilvanjski aveniji.

V množici objektov znotraj mesta Ljubljane, ki se navezujejo na državno (mestno) – upravno funkcijo, lahko poudarimo vladno palačo na Cankarjevi in urad predsednika vlade na Gregorčičevi ulici, parlament na Šubičevi ter magistrat na Mestnem trgu. Kot odprta protokolarna prostora izstopata

Trg republike in Kongresni trg. Med obstoječimi protokolarnimi objekti⁸² se v državne protokolarne namene veliko uporabljata vladna palača in Grad Brdo, ostali objekti pa bolj redko (pogosteje se uporabljajo v komercialne namene). Vzrok za to leži v neprimerni kakovosti le-teh glede na raven obiskovalcev in deloma tudi v večji oddaljenosti od Ljubljane. Ostali objekti so še: Vila Podrožnik, grad Strmol, Vila Bled in Vila Tartini.

Vladna palača

Gradnja današnje vladne palače se je začela leta 1886. Projekte je izdelal inženir Rudolf Bauer, gradila pa jo je Kranjska stavbna družba. Od leta 1918 je bil tu sedež deželne vlade, nato narodne vlade, po drugi svetovni vojni pa izvršnega sveta slovenske skupščine. Po letu 1975 se je v stavbo naselilo slovensko predsedstvo, od leta 1993 pa je v vladni oz. predsedniški palači Urad predsednika Republike Slovenije. Ob protokolarnih dogodkih so v rabi slovesni prostori (npr. Kristalna dvorana, modri salon, predsedniški prostori, velika sejna soba). Glavni vhod, ki ga krasita sedeči figuri Moči in Zakona, se odpira direktno na prometno ulico in ne daje poudobe, ki je za protokolarne objekte običajna.⁸³

Vila Podrožnik

Vila se od leta 1949 uporablja za protokolarne namene. Sodobno podobo je dobila v letih 1949–

⁸⁰ Mihelič, *Urbanistični razvoj Ljubljane*, str. 40–43.

⁸¹ Za pogled v protokolarne dejavnosti Tita glej: Smole, *Spomini Titovega sekretarja 1968–1970*.

⁸² S protokolarnimi objekti v republiki Sloveniji upravlja Javni gospodarski zavod Brdo – Protokolarne storitve Republike Slovenije.

⁸³ Kladnik, *Ljubljanske metamorfoze*, str. 18–19.

50, zasnoval pa jo je Plečnikov učenec arhitekt Vinko Glanz, znan po svojih delih na Brionih (vile za predsednika Tita), oblikovanju slovenskega parlamenta (1954) in prenovah vladnih vil Republike Slovenije (od 1958 dalje).⁸⁴

Grad Brdo, predsedniški apartma hotela Kokra
in kongresni center

Grad Brdo je bil zgrajen v zgodnjem 16. stoletju in je bil last nekaterih pomembnih družin kot so bili na primer Egkh, Zois, Karadoržević. Leta 1947 so Brdo nacionalizirali in ga preuredili v rezidenco predsednika Tita, po letu 1991 pa je dvorec s posestvom postal protokolarni objekt Republike Slovenije. Del protokolarnih dogodkov, kot je prenočitev gosta, pa včasih poteka v bližnjem hotelu Kokra. V namen predsedovanja Slovenije Evropski uniji so na Brdu zgradili konferenčno središče, novodoben objekt v treh nadstropjih, kjer so se odvijala zasedanja evropskih delegacij in bilateralni pogovori.⁸⁵

Grad Strmol

Grad se prvič omenja v 13. stoletju in se je skozi čas s pomočjo lastnikov (vitezi Strmolški, rodbina Rain, rodbina Ruessenstein, Rado Hribar idr.) razvijal. Zanimiv je predvsem zaradi plastik Angela Puttija, ki so bile sicer prenesene iz Zaloga ter zaradi urejenih zelenih površin ob gradu. Po končani vojni so grad Strmol nacionalizirali (17. junija 1946) in spremenili v protokolarni objekt.⁸⁶

Vila Bled

Med 1883 in 1885 je na mestu sedanje vile knez Ernest Windisch-Graetz zgradil veliko dvonadstropno vilo. Od leta 1920 je bila vila poletna rezidenca Aleksandra Karadorževića in njegove družine. V času vojne so vilo zasedli okupatorji, sedanjo podobo pa je dobila med letoma 1946–48 (arhitekt Glanz). Prenovljena je služila maršalu Josipu Brozu Titu kot predsedniška rezidenca.⁸⁷

Vila Tartini

Vila je najverjetneje nastala iz predhodne vile rustike. V 18. stoletju so bili njeni lastniki družina Tartini, nato pa je do povojnega časa zamenjala več lastnikov in najemnikov. Pri obnovi vile med letoma 1956 in 1958 sta arhitekt Vinko Glanz in arhitektka Juta Krulc izhajala iz baročne podobe vile. Nastala je tipična arhitektura petdesetih let obdana z baročno zasnovanim italijanskim parkom.⁸⁸

Predlog ureditve protokolarnega prostora v Ljubljani

Ljubljana je imela v vsakem obdobju svojega razvoja oblikovan protokolarni prostor, ki je bil nekakšen odziv mesta na lastno rast. Po zazidavi in ureditvi Trga republike pa se je razvoj protokolarnega prostora ustavil, navkljub temu da mesto še raste. V času, ko je Ljubljana tudi prestolnica samostojne države, se zdi ureditev protokolarnega prostora smiselna, če ne nujno potrebna. Na to kažejo tudi mnoge ideje in mnenja, ki so se pojavili v zadnjem času. Kje in kakšen bo protokolarni prostor, je predvsem politično vprašanje, dobro pa bi bilo, če bi odgovor nanj upošteval tudi zgodovinske rešitve mesta Ljubljana.

Ena izmed idej o ureditvi protokolarnega prostora v Ljubljani je bila dana s strani zasebnega investitorja Jožeta Anderliča v časniku Delo (11. marca 2006). Slednji predlaga "gradnjo novega mestnega jedra z državotvornim karakterjem slovenske države na zemljiščih, pridobljenih s selitvijo pivovarne Union na primernejšo lokacijo, z odstranitvijo Železniškega zdravstvenega doma ter Petrolove črpalke, vključujoč proste travniške površine med sedanjo Tivolsko cesto in železnico kakor tudi parterne površine, pridobljene s poglobitvijo prometnic. Torej od Bavarskega dvora do stavbe pivovarniškega muzeja ob Ruski ulici, ob sedanji Tivolski in Celovski cesti z neposredno navezavo na Tivoli zgraditi nov slovenski parlament, vladno palačo z vsemi ministrstvi ter državno administracijo. Cekinov grad v Tivoliju, ki bi bil osvobojen sosedstva hale Tivoli, preurediti v rezidenco predsednika Republike".⁸⁹ Arhitekturni biro Genius Loci⁹⁰ je (v letu 2007) predstavil projekt Park slovenske državnosti (Južni park) in državni upravni center (Južni

⁸⁴ Stopar, *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji*. Ljubljana, str. 132–135; *Sodobna slovenska likovna umetnost*, str. 451–454; *Javni gospodarski zavod Brdo*.

⁸⁵ Slana, *Útrinki iz zgodovine Brda*, str. 131–142; Stopar, *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji*. Zgornji tok Save, str. 25–33; *Javni gospodarski zavod Brdo*. Za godovino gradu glej tematsko številko *Kronike: Iz zgodovine Brda pri Kranju* (52/2004).

⁸⁶ Slana, *Grad Strmol in njegovi lastniki skozi čas*, str. 151–174; Stopar, *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji*. Zgornji tok Save, str. 136–143; *Javni gospodarski zavod Brdo*. Za godovino gradu glej tematsko številko *Kronike: Iz zgodovine gradu Strmol na Gorenjskem* (54/2006).

⁸⁷ Šijanec, *Sodobna slovenska likovna umetnost*, str. 454; *Vila Bled*.

⁸⁸ Hoyer, *Vila Tartini*, str. 32–34.

⁸⁹ Anderlič, *Kako bi Ljubljana postala evropska prestolnica*, str. 21–22.

⁹⁰ V sklopu razstave Arhitektura-Inventura 2004–06 v Cankarjevem domu je bil predstavljen projekt mag. Andreja Černigoja z naslovom Južni park. V projektu je prikazano novo upravno središče, razdeljeno na tri dele, ki so nanizani v eni osi. Severni del z objekti leži na robu mesta Ljubljana, v mestnem središču ostajajo poglobitveni vladni objekti, tretji del pa leži na Barju in je zasnovan kot park s spomeniki državi.

center), ki predstavlja nov protokolarni prostor Slovenije. Južni park bi ležal na stiku mestne magistrale (Barjanska–Slovenska–Dunajska) z Barjem in Ljubljano. Na obeh zaključkih podaljšane trase rimskega Carda Maximus, ki bi povezoval Savo in Ljubljano, bi bil urejen večji park. Južni park bi bil oblikovan kot velik travnik krožne oblike s premerom 500 m, ob robu parka bi stali objekti in simboli slovenske državnosti: Knežji kamen, parlament po vzoru Plečnikove Katedrale svobode, rezidenca in urad predsednika in predsednika vlade, rezidenca za gosta,... ter pomembna slovenska spominska obeležja. Tu bi bil prostor za protokolarne sprejeme in postavitev častnih vodov ter prostor za manifestacije in proslave. Obenem bi bil park tudi turistična točka na vstopu v krajinski park Barje z info centrom in rekreacijska travnata površina, na robu parka pa bi bila tudi forma viva. Državni upravni center bi stal ob Barjanski cesti v bližini Slovenskega (oz. Južnega) parka na drugi strani avtoceste (v velikosti 400 × 400 m) in bi omogočal organizacijsko enoten administrativni center.⁹¹

V zadnjem času pa so bili izvedeni tudi natečaji, ki so se ukvarjali s posamičnimi deli mesta, s Trgom republike in Kongresnim trgom.⁹²

V intervjuju za revijo MAG je dr. Janez Drnovšek (30. novembra 2005) izrazil mnenje, ki podpira iskanje nove lokacije za Urad predsednika države zunaj obstoječe vladne palače, saj pravi, da se v zadnjem času "vnovič preučujejo tudi možnosti, da bi se njegov urad preselil in morda bi se ob njem vzpostavila rezidenca predsednika".⁹³ Razmišljanja o lokaciji Urada predsednika države so vodila v smer Vile Podrožnik in gradu Brdo, kjer bi preuredili v ta namen staro oranžerijo, ter celo v smer Narodne in univerzitetne knjižnice.⁹⁴ Anketa, ki so jo izvedli pri reviji Mladina v letu 2002 (članek s tematiko predsednikove rezidence), je pokazala nestrinjanje večine vprašanih s predlogom, da bi vlada novemu predsedniku države dodelila zasebno rezidenco. Ostali, ki se s predlogom strinjajo, so v večjem deležu (26,3%) naklonjeni ideji, da bi imel predsednik isto bivališče, kot ga je imel pred nastopom mandata. Kar nekaj (23,2%) pa jih meni, da bi morala biti rezidenca na gradu Brdo. V članku pa je navedeno tudi dejstvo, da "imajo vsi predsedniki republike poleg svojega urada, kjer opravljajo službene dolžnosti, tudi zasebno rezidenco, ki jo plačuje proračun".⁹⁵

Pri oblikovanju novega protokolarnega prostora

je smiselno vključiti poleg Urada predsednika Republike in njegove rezidence ter Urada predsednika vlade tudi druge državno-upravne organe, saj se tako lahko izboljša dostopnost in organizacija dela v le-teh. Takšna je tudi ideja v predlogu,⁹⁶ ki ga bom predstavila v nadaljevanju. Predlog novega protokolarnega prostora predvideva umestitev slednjega v mestno središče, na in ob trge, ki so nekdaj že služili temu namenu. Hkrati teži k oblikovanju večjih⁹⁷ tlakovanih reprezentativnih površin, ki bi omogočale izvedbo slovesnega državnega protokola.

V tem predlogu je Urad predsednika vlade v celoti lociran v vladni palači, Urad predsednika države pa se preseli v nove objekte na Južnem trgu, kjer je tudi rezidenca predsednika. Južni trg je obdan z novo stavbno opno v obliki črke U. Pod osrednjim delom objekta, ki je višji od stranskih in dvignjen na stebrih, je mogoč direkten vstop v Knafljev prehod. Iz trga vodita dublirani liniji drevov in uličnih svetilk, ki nakazujeta prostorsko vez s parkom Zvezda. V sredini parka bi stal vertikalni element (spomenik sprave ali spomenik osamosvojitve), oblikovan kot stožec na podstavku (paralela s "Katedralo svetlobe"). Park Zvezda se navezuje na Kongresni trg, ki ohranja Plečnikovo zasnovo. Iz tega prostora nas v prostor Trga republike vodijo linije drevov in stebrov. Trg republike se stopničasto spušča k nižji ploščadi, kjer so oblikovani linijski vodni motivi (vodne šobe so v ravni ploščadi) – njihova smer poudarja Ravnikarjevo linijo. Motiv vodometov,⁹⁸ ki poudarjajo bližino protokolarnega objekta, se ponovi ob parlamentu v Muzejskem parku. Tlakovanje na Trgu republike nas opozori na mesto zastave, na prostor za častno četo in na pot

⁹⁶ V diplomski nalogi sem oblikovala tri predloge (tu je predstavljen drugi predlog): pri prvem predlogu je poseganje minimalno, pri drugem se količina posegov poveča, pri tretjem predlogu pa pride do večjega poseganja v prostor, saj skušam oblikovati čim bolj idealen protokolarni prostor.

⁹⁷ Potreben je velik odprt prostor, kjer se lahko razvrstijo državniki, gostje, občinstvo in vojaške enote. Sestavni del protokolarnega dogodka je vojska, natančneje garda. V zgodovini bi težko našli vladarja, ki te ni imel (celo papež ima Švicarsko gardo ter Plemenito in Palatinsko gardo). Garda je visoka profesionalna in izurjena vojaška enota, ki opravlja prvenstveno naloge zavarovanja pomembnejših objektov ali oseb poleg tega pa izvaja tudi naloge najvišjega vojaškega protokola – svečani postroji, svečane straže, svečani sprejmi. Slovensko Enoto za protokol sestavlja gardni bataljon in konjeniška enota SV, ob protokolarnemu dogodku pa je pogosto prisoten tudi Orkester SV. Za potrebe protokola podčastniki in častniki uporabljajo častno avtomatsko puško ter častno sabljo. Gardni bataljon ima tudi baterijo topov, s katero ob Dnevu državnosti, Dnevu Slovenske vojske ter po ukazu Načelnika generalštaba izstrelijo častne salve (Ministrstvo za obrambo, *Zloženka Gardni bataljon*).

⁹⁸ Vodni motivi imajo tako reprezentativno kot uporabno funkcijo, saj omogočajo tudi igro otrok in hlajenje uporabnikov prostora v vročih dneh. Tudi žarometi ob vladnih objektih nosijo reprezentativno funkcijo, saj vertikalno usmerjeni snopi svetlobe delujejo kot prispodoba stebrov oz. stebrišča.

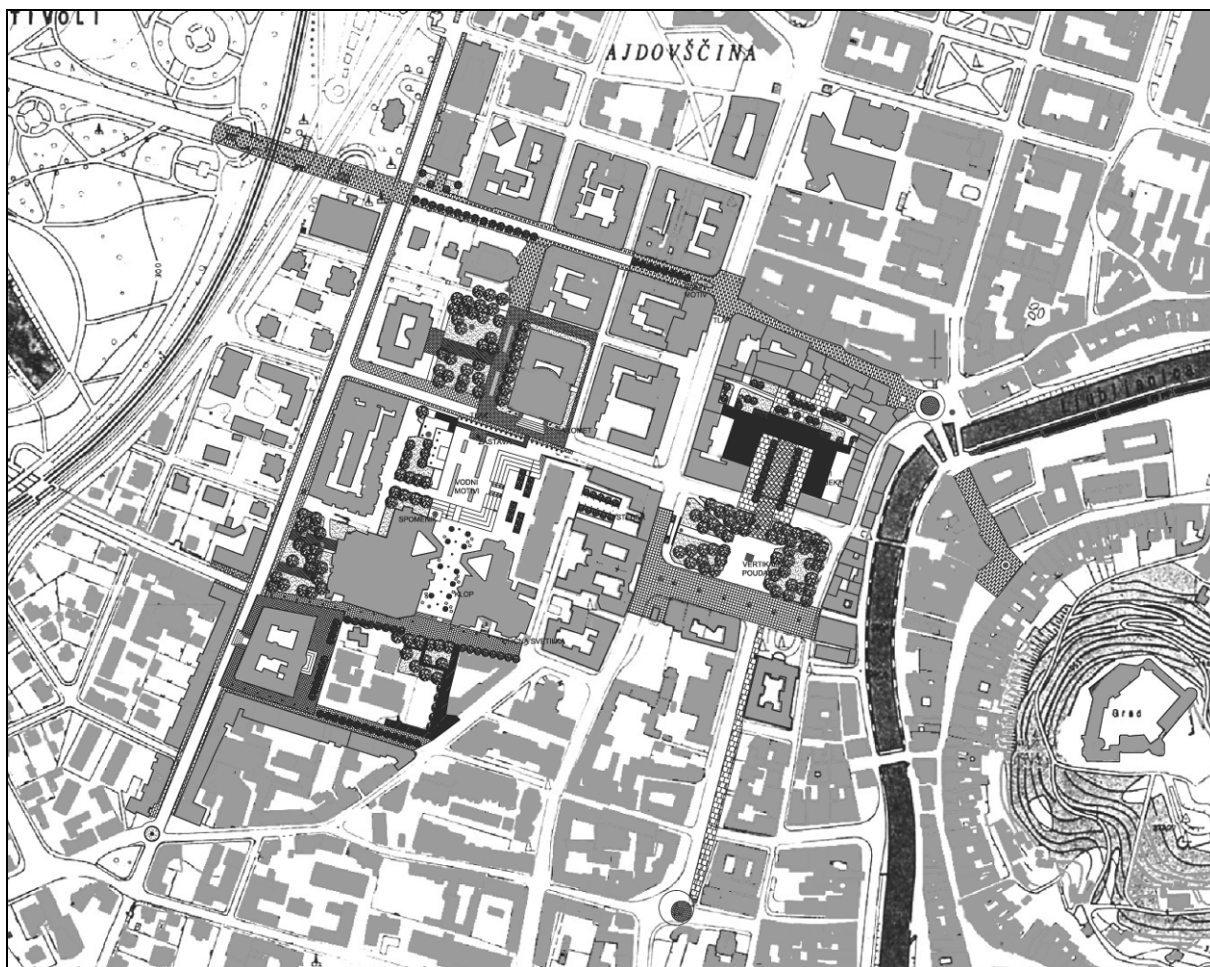
⁹¹ Slovenski park.

⁹² V letu 2005 je bil organiziran študentski natečaj za prenovno in ožvitev Trga republike, v oktobru 2003 pa natečaj za ureditev Kongresnega trga in parka Zvezda (poudarek je bil na ureditev garažnih prostorov pod trgom). Na slednjem je zmagal predlog ekipe mag. Andreja Prelovška, Damijana Gašpariča in Maja Juvanca (*Trajekt*).

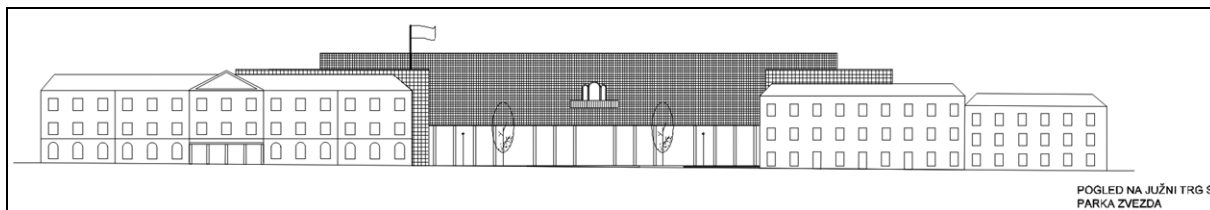
⁹³ Kršinar in Puc, *Intervju*.

⁹⁴ Krečič, *Imaginarij prestolnice in izjemne lokacije*, str. 60.

⁹⁵ Matos, *Skromnost ali razkošje*.

Tloris ureditve protokolarnega prostora v središču Ljubljane (kart. podloga: TTN, 1995).

Prikaz nove ureditve Južnega trga.

politikov od parlamenta do govorniškega odra. Zahodni del Trga republike je ozelenjen. Tu se nahajajo tudi figuralne plastike; za govorniškim prostorom se dviga Spomenik revolucije, ob dvojčku pa stoji Kardeljev spomenik. Po sredini ploščadi med stolpnicama teče linija svetilk, ki ima na vsaki strani še linijo dreves in urejene prostore za sedenje. Cankarjev dom in Ravnikarjeva dvojčka (obnovita se ob upoštevanju Ravnikarjevega načrta) so namenjeni državnim organom. Urejena Erjavčeva ulica vodi do vladne palače, ki jo z vseh strani obdaja tlakovana površina in omogoča izpostavitve te stav-

be iz ulične opne. Prešernovo ulico, ki postane nosilec veleposlaništev in objektov z državno-upravnimi funkcijami, se tlakuje, uredi drevored, ulično razsvetljavo in postavi na njen začetek vertikalni poudarek. Podobni posegi v ulični prostor se zgodijo tudi na drugih ulicah. Na Cankarjevi ulici, ob stiku s Slovensko, se uredi cona za pešce z linijo dreves in vodnim motivom. Na Vegovi se poudari prostor Spomenika francoske revolucije, pred mestno hišo pa prostor Robbovega vodnjaka. Tako nastane povezan sklop točk, linij in ploskev, ki poudarjajo protokolarni prostor v mestu.

LITERATURA

- Anderlič, Jože: Kako bi Ljubljana postala evropska prestolnica. *Delo, Sobotna priloga* (11. mar. 2006), str. 21–22.
- Anton, H. H.: Salbung. *Lexikon des Mittelalters*, VII. Stuttgart, Weimar : J. B. Metzler, 1999, str. 1289–1292.
- Binding, Günther: Triumphbogen. *Lexikon des Mittelalters*, VIII. Stuttgart, Weimar : J. B. Metzler, 1999, str. 1027–1028.
- Bratož, Rajko: *Grška zgodovina (Kratek pregled s temeljnimi viri in izbrano literaturo)*. Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2003.
- Bratož, Rajko: *Rimska zgodovina (Del 1, Od začetkov do nastopa cesarja Dioklecijana)*. Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije : Študentska založba : Filozofska fakulteta, 2007.
- Breloer, Heinrich: *Die Akte Speer (Spuren eines Kriegsverbrechers)*. Berlin : Propyläen, 2006.
- Cazeneuve, Jean: *Sociologija obreda*. Ljubljana : ŠKUC, 1986.
- Contamine, Philippe: *Sacre. Lexikon des Mittelalters*, VIII. Stuttgart, Weimar : J. B. Metzler, 1999, str. 1246–1247.
- Fichtenau, Heinrich: *The Carolingian empire*. Toronto, Buffalo, London : University of Toronto Press in association with the Medieval Academy of America, 2000.
- Frazer, James George: *Zlata veja (raziskave magije in religije)*. Ljubljana : Nova revija, 2001.
- Grabrijan, Dušan: *Plečnik in njegova šola*. Maribor : Obzorja, 1968.
- Grafenauer, Bogo: Karantanija (izbrane razprave in članki). Ljubljana : Slovenska matica, 2000.
- Grafenauer, Bogo: *Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev*. Ljubljana : Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1952.
- Gruden, Josip: *Zgodovina slovenskega naroda* (Zv. 1). Celovec : Družba sv. Mohorja, 1910.
- Hack, Achim Thomas: Das Zeremoniell des Paps-tempfungs 799 in Paderborn. *Kunst und Kultur der Karolingerzeit: 799 : Karl der Große und Papst Leo III. in Paderborn* (ur. Christoph Stiegemann in Matthias Wemhoff), I. Mainz : von Zabern, 1999, str. 19–33.
- Hirsch, Eric in O'Hanlon, Michael (ed.): *The anthropology of landscape (perspectives on place and space)*. Oxford : Clarendon, 1995.
- Holz, Eva: Ljubljanski kongres : 1821. Ljubljana : Nova revija, 1997.
- Kladnik, Darinka: *Ljubljanske metamorfoze*. Ljubljana : Luxuria, 1991.
- Kölzer, Theo: Adventus regis. *Lexikon des Mittelalters*, I. Stuttgart, Weimar : J. B. Metzler, 1999, str. 170–171.
- Korošec, Branko: *Ljubljana skozi stoletja (Mesto na načrtih, projektih in v stvarnosti)*. Ljubljana : Založba Mladinska knjiga, 1991.
- Krečič, Peter: Imaginarij prestolnice in izjemne lokacije. *Art.si: trimesečnik o likovni umetnosti, arhitekturi, oblikovanju in fotografiji* (mar. 2003). Ptuj : ZRS Bistra, 2003, str. 60–64.
- Krečič, Peter: *Jože Plečnik*. Ljubljana : Državna založba Slovenije, 1992.
- Mal, Josip: *Zgodovina slovenskega naroda* (Zv. 2). Celje : Mohorjeva družba, 1993.
- Marinko, Jože: *Antična arhitektura*. Ljubljana : Družina, 1997.
- McCormick, Michael: Triumph, -zug. *Lexikon des Mittelalters*, VIII. Stuttgart, Weimar : J. B. Metzler, 1999, str. 1024–1026.
- Menaše, Helena: *Visoke kulture starega sveta* (zbirka: Umetnost v slikah). Ljubljana : Državna založba Slovenije, Opatija : Otokar Keršovani, 1987.
- Mihelič, Breda: Kongresni trg z Zvezdo – spomenik urbane umetnosti zgodnjega 19. stoletja. *Zbornik za umetnostno zgodovino, n.v. XXXVII*. Ljubljana : Slovensko umetnostnozgodovinsko društvo, 2001, str. 114–145.
- Mihelič, Breda: *Urbanistični razvoj Ljubljane*. Ljubljana : Partizanska knjiga, 1983.
- Millar, Fergus: *The Emperor in the Roman World (31 BC – AD 337)*. New York : Cornell University, 1977.
- Ministrstvo za obrambo (Generalštab slovenske vojske: Enota za protokol): *Zloženka Gardni bataljon in Predstavitev Gardne enote Slovenske vojske*. Ljubljana : Ministrstvo za obrambo, 2007.
- Ogrin, Dušan: *Vrtna umetnost sveta (Pregled svetovne dediščine)*. Ljubljana : Pudon, 1993.
- Orthmann, Winfried: *Der alte Orient* (Zv. 14). Berlin : Propyläen, 1975.
- Osvald, Monika: Ikonografija rimskega kulta vladarja in cesarske apoteoze. *Zbornik za umetnostno zgodovino, n.v. XXXVI*. Ljubljana : Slovensko umetnostnozgodovinsko društvo, 2000, str. 97–147.
- Plesničar-Gec, Ljudmila: Forum. *Pozdravljeni, prednamci! Ancestral Encounters* (ur. Božena Dirjec). Ljubljana : Cankarjev dom, Mestni muzej, 1996.
- Plesničar-Gec, Ljudmila: *Urbanizem Emone*. Ljubljana : Mestni muzej, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1999.
- Pleterski, Andrej: Mitska stvarnost koroških knežjih kamnov. *Zgodovinski časopis*, 50, 1996, št. 4, str. 481–534.
- Poisson, Michel: *Paris (Buildings and monuments: an illustrated guide with over 850 illustrations and neighborhood maps)*. New York : Harry N. Abrams, 1999.

- Prelovšek, Damjan: *Jože Plečnik 1872–1957 (Architectura perennis)*. New Haven, London : Yale University Press, 1997.
- Prelovšek, Damjan: Plečnikov "fašizem". *Ampak*, 6, 2005, št. 2, str. 45–47.
- Prelovšek, Damjan: Začetki moderne arhitekture na Češkem – Kotěrov dunajski čas: Semper, Wagner, Plečnik. "Hodil po zemlji sem naši ..." (ur. Alenka Klemenc). Ljubljana : Založba ZRC, ZRC SAZU, 2001, str. 431–445.
- Reifenberg, Hermann: Prozession. *Lexikon des Mittelalters*, VII. Stuttgart, Weimar : J. B. Metzler, 1999, str. 287.
- Repše, Renato: *Južni trg v Ljubljani*. Ljubljana: diplomsko delo (Fakulteta za arhitekturo), 1991.
- Rowe, Peter: *Civic realism*. Cambridge, Mass., London : The MIT Press, 1997.
- Schnith, K: Krönung. *Lexikon des Mittelalters*, V. Stuttgart, Weimar : J. B. Metzler, 1999, str. 1547–1549.
- Slana, Lidija: Grad Strmol in njegovi lastniki skozi čas. *Kronika : Iz zgodovine gradu Strmol*, 54, 2006, št. 2, str. 151–174.
- Slana, Lidija: Utrinki iz zgodovine Brda. *Kronika : Iz zgodovine Brda pri Kranju*, 52, 2004, št. 2, str. 131–142.
- Smole, Jože: *Spomini titovega sekretarja 1968–1970*. Ljubljana : Enotnost, 1992.
- SSKJ: *Slovar slovenskega knjižnega jezika*. Ljubljana : Državna založba Slovenije, 1994.
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. Gorenjska: Knjiga 1, ob zgornjem toku Save*. Ljubljana : Viharnik, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1996.
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. Gorenjska: Knjiga 4, Ljubljana, grad in dvorci*. Ljubljana : Viharnik, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1999.
- Šijanec, Fran: *Sodobna slovenska likovna umetnost*. Maribor : Obzorja, 1961.
- Štih, Peter: Dve novi notici za najstarejšo zgodovino Ljubljane. *Zgodovinski časopis*, 56, 2002, št. 1–2, str. 7–42.
- Štih, Peter: Karantanci – zgodnje srednjeveško ljudstvo med Vzhodom in Zahodom. *Zgodovinski časopis*, 61, 2007, št. 1–2, str. 47–58.
- Tepina, Marjan: *Alexandrove Propylee*. Ljubljana: diplomsko delo (Fakulteta za arhitekturo), 1936.
- Turner, Richard: *The Renaissance in Florence (The birth of a new art)*. London : G. Weidenfeld and Nisolson, 1997.
- Vukadinović, Radovan: *Diplomacija (Strategija političnih pogajanj)*. Ljubljana : Arah Consulting, 1995.
- Webb, Michael: *The city square*. London : Thames and Hudson, 1990.
- Weiß, Gustav: Proskynese. *Lexikon des Mittelalters*, VII. Stuttgart, Weimar : J. B. Metzler, 1999, str. 265–266.
- Ziegler, Christiane: *The Pharaohs*. Milano : Bompiani Arte, 2002.

ELEKTRONSKI VIRI

- Javni gospodarski zavod Brdo Protokolarne storitve Republike Slovenije.
<http://www.brdo.com/> (1. okt. 2008)
- Kršinar, Igor in Puc, Ivan: *Intervju predsednika republike dr. Janeza Drnovška za revijo MAG*.
<http://www2.gov.si/up-rs/2002-2007/jd.nsf/dokumentiweb/8E144AC9DA813EFBC12570C900440397?OpenDocument> (22. nov. 2005)
- Matos, Urša: Skromnost ali razkošje. *Mladina*, 2002, 45 (13. nov. 2002).
<http://www.mladina.si/tehdnik/200245/clanek/preds ednik/> (1. okt. 2008)
- Ramsay, William: *Triumphus. A Dictionary of Greek and Roman Antiquities* (ur. John Murray), London, 1875, str. 1163–1167.
http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/secondary/SMIGRA*/Triumphus.html (17. nov. 2008)
- Slovenski park*
<http://urbanaslovenija.blog.si/ol.net/2007/06/25/slovenski-park/> (29. sept. 2008)
- The Mall. University of Virginia, 1997.
<http://xroads.virginia.edu/~CAP/MALL/home1.html> (1. okt. 2008)
- Trajekt. Zavod za prostorsko kulturo Trajekt.
<http://www.trajekt.org/> (1. okt. 2008)
- Vila Bled. Sava Hotels and Resorts Bled Slovenia.
<http://www.vila-bled.com/si-index.html> (1. okt. 2008)

ZUSAMMENFASSUNG

Residenzräume in Ljubljana im Laufe der Zeit

Das Protokoll ist immer an einen bestimmten Raum gebunden – meistens wird es innerhalb von Residenzobjekten durchgeführt, doch findet das Zeremoniell auch im Freien statt (im vorliegenden Beitrag ist in erster Linie von Letzterem die Rede). Die Protokollform hängt von der Bedeutung des Zeremoniells ab. So erfordert das Staatsprotokoll bzw. jenes, welches an die höchsten Machtgremien gebunden ist, ein repräsentativeres Milieu. Beispiele dafür liefern uns alle Geschichtsepochen. Im antiken Rom baute man zu repräsentativen Zwecken Triumphbögen, Ehrensäulen, Cäsarforen und Tempel, mittelalterliche Herrscherresidenzen bildeten Empfangs- und Bankettsäle, Prozessionsgänge und Kapellen, in der Neuzeit entstanden einzigartige

(und formähnliche) Objekte in der ganzen Welt (Sankt Petersburg, Washington, Paris. u.a.).

Das Protokoll wurde auch in Slowenien gepflegt, vor allem in Ljubljana, aber nicht nur. Hervorzuheben sind auch Denkmäler, die von den Rechten des Volkes zeugen, wie die Herzogseinsetzung in Kärnten. Die Hauptstadt Sloweniens kannte in ihrer ganzen Entwicklung Residenzobjekte. Im antiken Emona bestand ein Forum, das mittelalterliche Ljubljana kannte den so genannten Komaun und den Rathausplatz (Mestni trg), in der Neuzeit entstand der Kongressplatz (Kongresni trg) und der Platz der Republik (Trg republike). Ideen und Pläne zur Einrichtung von Residenzplätzen in Ljubljana folgten aufeinander und sie sind auch heute gegenwärtig.

Abschließend wird auf Residenzpläne eingegangen, die im Zentrum Ljubljanas vorgesehen sind mit einem Sütplatz (Južni trg) samt Residenz des Staatspräsidenten, dem umgestalteten Kongressplatz (Kongresni trg) mit der sternförmigen Allee (Zvezda) sowie dem Republikplatz (Trg republike) wodurch auch der Regierungspalast zur Geltung kommen würde.

Gradivo

1.04 Strokovni članek

UDK 316.734:001.891(=162.3+=163.6)(091)

Prejeto: 22. 9. 2008

Ladislav Hladký

doc. dr., Historický ústav AV ČR, pobočka Brno, Veveří 97, CZ-602 00 Brno
e-pošta: hladky@brno.avcr.cz

Obnovljeno partnerstvo med Čehi in Slovenci. Petnajst let na novo razvijajočega se kulturnega in znanstvenega sodelovanja*

Tradicija medsebojnih kontaktov in sodelovanja med Čehi in Slovenci ima globoke korenine. Intenzivni kulturni, gospodarski in politični odnosi so se med obema narodoma razvijali zlasti v 19. in na začetku 20. stoletja, ko so Čehi in Slovenci skupaj živeli v habsburški monarhiji, konkretno v okviru t. i. Cislajtanijske. Čehi, kulturno in ekonomsko najbolj razvit slovanski narod v okviru Avstro-Ogrske, so takrat Slovincem vsestransko pomagali. O tem do današnjih dni priča npr. število ulic v Ljubljani, poimenovanih po pomembnih čeških osebnostih (Masarykova, Komenskega, Dvořakova, Resljeva, Pražakova), ali število veličastnih stavb v centru slovenske metropole, zgrajenih ob koncu 19. stoletja po projektih čeških arhitektov. Takratnega sodelovanja Čehov in Slovencev ni omogočala samo vzajemna jezikovna bližina in sožitje v eni državi, ampak tudi izrazita podobnost kultur in mentalitet obeh narodov, ki so se oblikovale pod več stoletnim vplivom sosednjega – politično in vojaško močnejšega – nemškega življa.

Po razpadu Avstro-Ogrske v letu 1918 se je dotdanje neposredno češko-slovensko sodelovanje v

veliki meri "raztopilo" v okviru širših češkoslovaško-jugoslovanskih kontaktov. Zavest večine Čehov o jezikovni in kulturni individualnosti Slovencev je v novih državnopravnih razmerah hitro izginjala. Situacija se je spet spremenila šele na začetku 90. let prejšnjega stoletja, ko sta zaradi propada komunizma v takratni vzhodni Evropi razpadli Socialistična federativna republika Jugoslavija kot tudi dotdanja skupna država Čehov in Slovakov. V letu 1991 se je konstituirala neodvisna Republika Slovenija (RS) in od začetka leta 1993 se datira tudi obstoj samostojne Češke republike (ČR).

Slovenska zunanja politika si je od samega začetka prizadevala za hitro ločitev od Balkana, obremenjenega z narodnostnimi prepiri, in za graditev novih političnih in gospodarskih povezav z zahodnoevropskimi in srednjeevropskimi državami. Tam, kjer je bilo mogoče, so se Slovenci pri ustvarjanju

* Članek je eden od rezultatov dvostranskega češko-slovenskega projekta *Česi a Slováci. Vzájemná kulturní a ideová pouta/Czechs and Slovenes. A Shared Bond of Culture and Ideology* (MEB 090614), ki ga finančno podpira Ministrstvo za šolstvo, mladino in šport Češke republike.

novih stikov programsko naslanjali na prejšnje – pogosto tudi za več desetletij prekinjene ali oslabele – kulturne in politične vezi. To strategijo je ob koncu 20. stoletja Slovenija izkoristila tudi za navezovanje medsebojnega sodelovanja s Češko republiko. Svoje predstavitve v češkem okolju Slovenci niso osnovali samo na poudarjanju enakih aktualnih političnih in ekonomskih interesov (vstop obeh držav v evropske in transatlantske gospodarske in varnostne strukture), ampak tudi na spominjanju zgodovinskih vezi in kulturne bližine obeh narodov.

Doslej zadnja prireditev premišljene slovenske kulturne propagande v Češki republiki je bila razstava, značilno poimenovana *Synergie Slovinců s Čechy* (Sinergija Slovencev s Čehi), ki je potekala od 18. marca do 30. maja 2008 v prostorih Narodne knjižnice v Pragi. Razstava je bila del širše serije kulturnih aktivnosti Slovenije v Češki republiki v okviru slovenskega predsedovanja Svetu Evropske unije. Pri organizaciji razstave sta sodelovala Veleposlaništvo Republike Slovenije v ČR in Slovanska knjižnica pri Narodni knjižnici ČR v Pragi.¹

V skupaj enajstih tematskih vitrinah, dopolnjenih s številnimi fotografijami, knjigami in ostalimi materiali, je bilo na razstavi predstavljeno široko češko-slovensko kulturno sodelovanje v okvirno zadnjih 15 letih. Usmerjenost posameznih vitrin so dobro karakterizirali že njihovi naslovi: 1) Slovenistika v češkem okolju pred letom 1991; 2) Slovenistika na Karlovi univerzi; 3) Slovenistika v Brnu, Pardubicah in v Plznu; 4) Slovanska knjižnica in Slovanski inštitut Akademije znanosti ČR, njune slovenistične aktivnosti; 5) Znanstveno sodelovanje; 6) Osebnosti literarnega prevoda iz slovenščine; 7) Mlada prevajalska generacija; 8) Likovna umetnost; 9) Slovenski pisatelji in glasbeniki v ČR; 10) Film in gledališče; 11) Kalendarij.

V tem kratkem članku, napisanem z ozirom na tematsko usmerjenost časopisa Kronika, ne bomo predstavljali vseh dejstev, predstavljenih v okviru omenjene razstave. Osredotočili se bomo samo na najpomembnejše aktivnosti, ki dokumentirajo ponovno se obnavljajoče kulturne kontakte med Čehi in Slovenci po nastanku samostojnih držav, in poskusili na podlagi lastnega raziskovanja predložiti pregled pomembnih monografij, zbornikov in strokovnih člankov o zgodovini češko-slovenskih odnosov, ki so jih napisali češki oz. slovenski zgodovinarji v obdobju od začetka 90. let 20. stoletja do današnjih dni.

Za osnovo razvoja sodobnih češko-slovenskih kulturnih stikov velja Sporazum o šolskem, kulturnem in znanstvenem sodelovanju med Češko re-

publiko in Republiko Slovenijo, podpisan leta 1994. Leto kasneje sta sklenili pogodbo o medsebojnem sodelovanju tudi dve največji univerzi partnerskih držav – Karlova univerza (UK) v Pragi in Univerza v Ljubljani.

Potrjeni dogovori so kmalu obrodili sadove. Kot največji uspeh obnovljenega češko-slovenskega sodelovanja na področju šolstva je mogoče razumeti konstituiranje slovenistike kot posebnega študijskega predmeta, katerega vsebina je poučevanje slovenskega jezika in literature skupaj s poznavanjem slovenskih zgodovinskih in kulturnih realij na nekaj čeških univerzah. V zvezi s tem je treba pripomniti, da ima pouk slovenskega jezika v češkem okolju razmeroma dolgo tradicijo. Prvi slovenski lektor Josip Skrbinšek je na UK v Pragi deloval že od leta 1914 (to je bil sploh prvi lektorat slovenščine izven slovenskega ozemlja). Od polovice tridesetih let 20. stoletja je to nalogo na UK zelo prizadevno opravljal še en Slovenec – Oton Berkopec. Toda po drugi svetovni vojni se je slovenščina pri pouku na čeških visokih šolah pojavljala dokaj naključno, večinoma je bila uvrščena samo kot sestavni del širših jugoslavističnih študij.

Na Filozofski fakulteti UK v Pragi se je slovenistika kot samostojni predmet začela ponovno predavati od akademskega leta 1993–1994. Danes lahko študentje ta predmet obiskujejo na Oddelku za slavistične in vzhodnoevropske študije.² Na drugi največji univerzi v Češki republiki – na Masarykovi univerzi (MU) v Brnu se samostojna slovenistika na Filozofski fakulteti v okviru Oddelka za slavistiko predava od leta 1994–1995.³ Od šolskega leta 2007–2008 lahko češki študentje, ki se zanimajo za Slovenijo in njen sodobni razvoj, to problematiko študirajo tudi na Filozofski fakulteti Zahodnočeške univerze v Plznu, konkretno na Katedri za politologijo in mednarodne odnose v okviru študijskega predmeta Mednarodni odnosi – vzhodnoevropski študiji.⁴ V istem šolskem letu se je slovenščina začela poučevati tudi na Univerzi v Pardubicah. Katedra zgodovinskih znanosti tamkajšne filozofske fakultete je odprla nov študijski predmet Slavistični študiji Evropske unije, v okviru katerega si študentje lahko izberejo eden od treh samostojnih modulov – poljskega, bolgarskega ali slovenskega.⁵

Hkrati je razveseljivo, da se je od leta 2004 na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani na Oddelku za slavistiko kot samostojni diplomski pred-

¹ Avtorja razstave sta bila dva mlada češka slovenista dr. Aleš Kozár in mag. Radek Novák. Knjižno in ostalo dokumentarno gradivo je posodila Slovanska knjižnica pri Narodni knjižnici v Pragi.

² Glej spletne strani Oddelka za slavistične in vzhodnoevropske študije Filozofske fakultete UK v Pragi <http://usvs.cis.cz>.

³ Glej spletne strani Oddelka za slavistiko Filozofske fakultete MU v Brnu <http://www.phil.muni.cz/wusl>.

⁴ Glej spletne strani Katedre politologije in mednarodnih odnosov Filozofske fakultete Zahodnočeške univerze v Plznu <http://www.kap.zcu.cz>.

⁵ Glej spletne strani Katedre zgodovinskih znanosti Filozofske fakultete Univerze v Pardubicah <http://khv.upce.cz>.

met začela poučevati tudi bohemistika.⁶ Do tega časa se je češčina tukaj predavala samo na ravni lektorata v okviru širših slavističnih študij.

V več kot desetih letih sta praška in brnska filozofska fakulteta vzgojili že več deset mladih strokovnjakov – slovenistov, ki so svojo praktično uveljavitev našli zlasti na področju prevajanja iz slovenskega jezika.⁷ Danes lahko rečemo, da predstavlja Češka republika v prevajanju in izdajanju slovenskih knjig tako rekoč "velesilo". Po Hrvaški je danes namreč Češka republika druga država v Evropi, kjer se izdaja največ knjig, prevedenih iz slovenščine. V drugi polovici devetdesetih let je v ČR izhajalo povprečno pet knjigi slovenskih avtorjev na leto.⁸

Mladi prevajalci se usmerjajo predvsem na prevode slovenske beletristike. Včasih pa se pojavijo tudi prevodi strokovne literature. Kot primer lahko navedem prevod knjige, katere avtor je slovenski zgodovinar Jože Pirjevec, *Jugoslávie 1918–1992. Vznik, vývoj a rozpad Karadjordjevičovy a Titovy Jugoslávie* (iz slovenskega originala *Jugoslavija 1908–1992. Nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevičeve in Titove Jugoslavije* je prevedla Jana Špirudová, knjigo je s strokovne strani lektoriral Ladislav Hladký),⁹ ali delo specialista za zgodovino slovenske arhitekture in umetnosti Damjana Prelovška *Architekt Josip Plečnik – práce pro prezidenta Masaryka* (prevedel David Blažek).¹⁰

Pomemben delež pri tem, da so se na prehodu iz 20. v 21. stoletje Slovenci in slovenska kultura ponovno zapisali v zavest široke (tudi laične) češke javnosti, je imelo nekaj velikih slovenskih kulturnih

prireditve, ki so bile v preteklih letih organizirane v Češki republiki.

Na prvem mestu je treba omeniti razsežno razstavo z naslovom *Josip Plečnik – architektura pro novou demokracii* (Jože Plečnik – arhitektura za novo demokracijo), ki je bila v letu 1996 na ogled v prostorih Praškega gradu. Razstava je predstavila življenje in delo znamenitega slovenskega arhitekta Jožeta Plečnika, zlasti njegov delež pri obnovah Praškega gradu in letnega sedeža češkoslovaških (zdaj čeških) predsednikov v Lánih ter gradnjo cerkve Najsvetejšega srca Jezusovega v praških Vinohradih itd.¹¹

Drugič je bila slovenska kultura v češkem okolju odmevno predstavljena spomladi 2005, ko je bila Slovenija častni gost na 11. Knjižnem sejmu v Pragi. Šlo je za največjo slovensko literarno predstavitev v tujini po osamosvojitvi Slovenije. Ob tej priložnosti je Prago obiskalo 40 slovenskih pisateljev, tudi tisti, ki so trenutno v svetu verjetno najbolj znani: Drago Jančar, Tomaž Šalamun, Aleš Debeljak, Svetlana Makarovič, Dane Zajc... Slovensko udeležbo na knjižnem sejmu je pospremil raznolik kulturni program v Pragi (avtorska branja slovenskih književnikov, predstave slovenskih gledaliških ansamblov, predstavitve slovenskih filmov itd.).¹²

Poleg omenjenih dveh velikih prireditve je v preteklem obdobju v Češki republiki potekala vrsta pomembnih znanstvenih konferenc in simpozijev, posvečenih znamenitim osebnostim slovenske kulture in propagatorjem češko-slovenskega sodelovanja. Prispevki, predstavljeni na teh konferencah, so bili večinoma objavljeni v samostojnih zbornikih.

Leta 1998 so se brnski psihologi spomnili na osebnost in delo Mihajla Rostoharja (1878–1966), slovenskega intelektualca, ki je pred prvo svetovno vojno študiral na univerzi v Pragi, kjer se je nato tudi habilitiral, in je od leta 1924 deloval kot profesor psihologije na novo ustanovljeni Masarykovi univerzi v Brnu. V Brnu je vodil tudi Inštitut za eksperimentalno psihologijo, prvi te vrste v takratni Češkoslovaški. V letih 1934–1935 je bil Rostohar v Brnu celo predstojnik filozofske fakultete, po drugi svetovni vojni pa je imel za kratek čas funkcijo rektorja Visoke šole socialnih znanosti.¹³

V letu 2000 so praški slavisti in slovenisti priredili simpozij ob 200. obletnici rojstva slovenskega pesnika Franceta Prešerna (1800–1849). V tem času

⁶ Glej spletne strani Oddelka za slavistiko Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani <http://www.slavistika.net>.

⁷ Prevajanje iz slovenščine ima na čeških tleh bogato tradicijo. V medvojnem obdobju so to usmeritev predstavljali Otto F. Babler, Bohuš Vybíral, Vojtěch Měrka in mnogi drugi. Po drugi svetovni vojni je bil med češkimi prevajalci iz slovenščine dominantna osebnost zlasti František Benhart (1924–2006), ki je sam prevedel več kot 70 slovenskih knjig. Na prehodu iz 20. v 21. stoletje se je tej dejavnosti začela posvečati vrsta mladih obetavnih slovenistov: v Pragi npr. David Blažek, Aleš Kozár, Radek Novák, Hana Mžourková, Kristina Pelarová, Jana Špirudová, Alena Šamonilová; v Brnu Petr Mainuš, Libor Doležal; v Olomoucu Martina in Pavel Šaradin. Aktivnostim sodobne mlade generacije čeških prevajalcev iz slovenščine je bil leta 2006 v Pragi posvečen strokovni kolokvij z naslovom *Literární mosty mezi Čechy a Slovinci* (Literarni mostovi med Čehi in Slovenci), ki ga je spremljala istoimenska razstava v Slovanski knjižnici v Pragi.

⁸ Število prevodov slovenskih knjig v češkem okolju dokumentirajo tudi najnovejši bibliografski pregledi: Stanislava Sýkorová, *Krásná literatura (bývalé) Jugoslávie v českých překladech 1560–1989. S dodatkem za léta 1990–1995*. Praha 1997; Petr Mainuš, *Bibliografie knižních překladů slovinské literatury do češtiny/Bibliografija knjižnih prevodov slovenske literature v češčino*. Ljubljana 2005.

⁹ Jože Pirjevec, *Jugoslávie 1918–1992. Vznik, vývoj a rozpad Karadjordjevičovy a Titovy Jugoslávie*. Praha 2000.

¹⁰ Damjan Prelovšek, *Architekt Josip Plečnik – práce pro prezidenta Masaryka*. Praha 2001.

¹¹ Glej npr. Jaroslav Pánek, *Sedm slovinských let. Slovinská kultura v České republice 1990–1996*. Olomouc 1997, str. 11–23 (lep primer dejstva, da je Plečnikovo ime v češkem okolju danes simbol češko-slovenskega partnerstva, je dejstvo, da ekspresni vlak, ki od leta 2005 povezuje Prago in Ljubljano, nosi ime "Jože Plečnik").

¹² Glej *Program Slovinska na Knjižním veletrhu v Praze 2005/Slovenia's Program at the Prague Book Fair 2005*. Ljubljana 2005.

¹³ Glej zbornik *Mihajlo Rostohar (1878–1966) v tradici celostní a experimentální psychologie* (ed. Josef Švancara). Brno 1999.

je bila v Slovanski knjižnici v Pragi o tej znameniti osebnosti slovenske literature na ogled tudi razstava.¹⁴

Isti organizatorji so dve leti kasneje dali pobudo za konferenco o kulturnem in političnem delovanju slovenskega duhovnika in narodnega buditelja Matije Majarja Ziljskega (1809–1892). Ta je konec svojega življenja preživel v Pragi, kjer je tudi pokopan na pokopališču na Vinohradih. Ob tej priložnosti je bil Majarjev nagrobni spomenik na praških Vinohradih obnovljen. Na grob slovenskega buditelja se je prišla poklonit večina udeležencev znanstvenega srečanja, vključno s številno delegacijo Majarjevih rojakov iz južne Koroške.¹⁵

Slovanski inštitut Akademije znanosti ČR v Pragi je v letu 2002 organiziral veliko mednarodno znanstveno konferenco v počastitev spomina drugega pomembnega Slovenca – Matije Murka (1861–1952), ki je bil v letih 1920–1931 na Karlovi univerzi profesor južnoslovanskih jezikov in literatur ter v letih 1932–1941 direktor praškega Slovanskega inštituta. Murku sta bila kmalu zatem posvečena kar dva posebna zbornika. Prvega so sestavili in objavili praški slavisti, za drugega so poskrbeli njihovi brnski kolegi z Masarykove univerze.¹⁶

V naslednjem letu so slavisti s Filozofske fakultete UK v Pragi počastili enega izmed prvih propagatorjev in organizatorjev češko-slovenskega sodelovanja, skriptorja Narodnega muzeja v Pragi, Jana Václava Lega (1833–1906), ki je v polovici 19. stoletja vrsto let deloval kot uradnik na Kranjskem. Tukaj se je zelo približal Slovencem in je po svoji vrnitvi na Češko Slovencem vsestransko pomagal. Leta 1888 je Lego v Pragi osnoval npr. Češko-slovensko društvo, ki je zbiral finančna sredstva za podporo slovenskih študentov in izdajo slovenskih knjig. Lego je bil mdr. tudi avtor prve slovenske slovnice za Čehe in prvega v češčini napisanega vodnika po slovenskih deželah.¹⁷

Marca 2005 je v Pragi potekal kolokvij o delu in dediščini slovenskega književnika, filozofa in politika Edvarda Kocbeka (1904–1981).¹⁸

Brnski slavisti so ob koncu leta 2006 organizirali konferenco ob 100. obletnici rojstva naslednjega znamenitega Slovenca, ki je dolgo deloval v češkem okolju – Otona Berkopca (1906–1988). Berkopec je bil več desetletij knjižničar in bibliograf v Slovanski in pozneje v Narodni knjižnici v Pragi ter poleg tega v letih 1935–1939 in 1945–1951 lektor slovenskega jezika na Karlovi univerzi. Vzgojil in vplival je na vrsto pomembnih čeških prevajalcev iz slovenščine in drugih strokovnjakov, ki jih je pridobil za poznavanje slovenske literature, kulture in Slovenije sploh (tudi prevajalca Františka Benharta, zgodovinarja Jaroslava Pánka idr.). Zato Berkopcu po pravici pripada častno mesto med ustanovitelji moderne češke slovenistike.¹⁹

V letu 2007 je bila na Filozofski fakulteti UK v Pragi konferenca o življenju in delu slovenske pisateljice Zofke Kveder (1878–1926). Sestavni del konference je bila tudi analiza umetniških in osebnih povezav pisateljice s češkim okoljem.²⁰

Vsaj na kratko moramo omeniti tudi nekatera druga znanstvena srečanja. Oktobra 1997 so se na konferenci z naslovom *Samostatný stát mezi většími sousedy – podnět pro slovinskou politiku a kulturu* (Samostojna država med večjimi sosedi – pobuda za slovensko politiko in kulturo) v praškem Klementinu srečali češki in slovenski zgodovinarji, literarni teoretiki, filologi in psihologi. Pobudnik prireditve je bilo Veleposlaništvo Republike Slovenije v Pragi z namenom pokazati Slovenijo kot samozavestno, čeprav ozemeljsko in po številu prebivalcev manjšo državo Evrope ter spomniti na obojestransko koristne tradicije češko-slovenskega sodelovanja.²¹

Slovenistične prispevke (zlasti filološke, literarnoteoretične in zgodovinske) je bilo mogoče slišati tudi na širše zasnovanih mednarodnih srečanjih slavistov in balkanistov iz držav srednje in jugovzhodne Evrope, ki so bila organizirana v letih 1994, 2001 in 2005 v Brnu. Zborniki s teh konferenc so izšli pod naslovom *Studia balcanica bohemo-slovaca*.²²

¹⁴ Glej *France Prešeren očima pražských slovenistů* (ed. Milada K. Nedvěďová). Praha 2000.

¹⁵ Glej *Matija Majar Ziljski v česko-slovinském kontextu. Minulost, přítomnost a budoucnost vzájemných kulturních styků / Matija Majar Ziljski v česko-slovenském kontextu. Preteklost, sodobnost in prihodnost medsebojnih kulturnih stikov* (ed. Milada K. Nedvěďová). Praha 2004.

¹⁶ Glej *Murkova epocha slovanské filologie* (eds. Miloš Zelenka, Anna Zelenková, Jiří Bečka). Praha 2003; *Matija Murko v myšlenkovém kontextu evropské slavistiky* (eds. Ivo Pospíšil a Miloš Zelenka). Brno 2005.

¹⁷ Glej *Jan Václav Lego (1833–1906). Sborník příspěvků z kolokvia o česko-slovinských kulturních stycích* (eds. Jasna Honzak Jahić a Milada K. Nedvěďová). Praha 2005.

¹⁸ Glej *Edvard Kocbek (1904–1981). Sborník příspěvků z mezinárodního kolokvia věnovaného dílu a odkazu slovinského básníka, prozaika, esejisty a filozofa Edvarda Kocbeka*. Praha, 10. března 2005, Národní knihovna ČR (eds. Jasna Honzak Jahić a Alenka Jensterle Doležalová). Praha 2007.

¹⁹ Glej Jaroslav Pánek, *Oton Berkopec. Život a dílo*. Novo mesto 1976; *Oton Berkopec a česko-slovinské kulturní styky. Sborník příspěvků k 100. výročí narození* (eds. Ivan Dorovský a Petr Mainuš). Brno–Boskovice 2006.

²⁰ Zbornik z naslovom *Zofka Kveder (1878–1926). Recepcie její tvorby v 21. století* (eds. Jasna Honzak Jahić a Alenka Jensterle Doležalová) v tem času pripravljajo praški slavisti in Narodna knjižnica ČR.

²¹ Glej *Samostatný stát mezi většími sousedy – podnět pro slovinskou politiku a kulturu. Sborník příspěvků z mezinárodního vědeckého zasedání, Praha, Klementinum, 16. října 1997* (ed. Jaroslav Pánek). Praha 1999.

²² Glej *Studia balcanica bohemo-slovaca IV. Příspěvky přednesené na IV. balkanistickém sympoziu v Brně ve dnech 25. a 26. května 1994* (ed. Ivan Dorovský). Brno 1995; *Studia balcanica bohemo-slovaca V. Příspěvky přednesené na V. mezinárodním balkanistickém sympoziu v Brně ve dnech 23. a 24. května 2001* (ed. Ivan Dorovský). Brno 2002; *Studia balcanica bohemo-slovaca VI. Příspěvky přednesené na VI. mezinárodním balkanistickém sympoziu v Brně ve dnech 25.–27. dubna 2005*

Okrepitev vedenja Čehov in Slovencev o vzajemnih zgodovinskih vezeh je bilo v preteklem obdobju namenjeno tudi odkritje več spominskih plošč in organiziranje vrste priložnostnih razstav. V letu 2001 je bila npr. na Aninem trgu v Pragi, kjer je v srednjem veku stala cerkev sv. Janeza na Břehu, odkrita spominska plošča, katere namen je spominjati na praško delovanje skladatelja evropskega formata, ki je bil po rodu s Kranjske, Jakoba Gallusa (1550–1591). Ob koncu svojega življenja je živel na dvoru cesarja Rudolfa II. in v je omenjeni cerkvi v središču Prage vodil cerkveni zbor. Maja 2006 je bilo ob prisotnosti ministrov kulture ČR in RS v Južnih vrtovih Praškega gradu odkrito doprse slavnega slovenskega arhitekta Jožeta Plečnika (1872–1957).

Podpreti ponovno se obnavljajoče češko-slovensko partnerstvo je bila naloga tudi več razstav, organiziranih v Sloveniji. Naj navedemo samo nekoliko primerov iz zadnjega obdobja. Ob koncu maja 2007 je bila v Tolminu odprta razstava *Soška fronta 1915–1917*, ki jo je pripravil regionalni muzej iz Tolmina v sodelovanju z Vojaškim zgodovinskim inštitutom Vojske ČR v Pragi. Namen razstave je bil počastiti spomin na več tisoč padlih čeških vojakov, ki so se v času prve svetovne vojne skupaj s Slovenci in vojaki drugih narodov habsburške monarhije udeležili krvavih bojov ob reki Soči in v okoliških gorah. Na češke žrtve vojne tukaj še danes spominjajo vojaški spomeniki v bližini vasi Dutovlje, Brje pri Komnu in na drugih mestih. V istem času je ob prisotnosti češkega zunanjega ministra v Ljubljani potekalo odprtje obsežne razstave ob 150. obletnici smrti Josefa Resslera (1793–1857), rojaka iz češkega mesta Chrudim, ki je v prvi polovici 19. stoletja kot avstrijski uradnik deloval v različnih mestih današnje Slovenije in v Trstu. V spominu Čehov in Slovencev je Ressel ostal zapisan zlasti kot gozdarski strokovnjak in svetovno znan izumitelj ladijskega vijaka. Umrl je v Ljubljani, kjer je tudi pokopan na pokopališču Navje. Druga razstava, posvečena spominu Josefa Resslera, je bila pod naslovom *Od vijaka do junaka* od marca do aprila 2008 na ogled v Kostanjevici na Krki, ki ni daleč od samostana Pleterje, kjer je Ressel tudi deloval vrsto let.²³

Pri medsebojnem poznavanju narodov obeh držav so imeli v zadnjem obdobju svoj delež tudi zgodovinarji. V letu 1998 je kolektiv čeških zgodovinarjev izdal obsežen kompendij *Dějiny jihoslovanských zemí* (Zgodovina južnoslovanskih dežel),²⁴ ki med drugim vsebuje več samostojnih poglavij o Slovencih in slovenski zgodovini, katerih avtorji so

Lubomíra Havlíková (poglavje o srednjeveški slovenski zgodovini), Miroslav Šesták (deli o slovenski zgodovini od 16. do začetka 20. stoletja) in Ladislav Hladký (del o slovenskem družbenem in političnem razvoju po letu 1991).

Bolj sistematično sta se z zgodovino Slovencev in češko-slovenskih odnosov v obravnavanem obdobju med češkimi zgodovinarji ukvarjala Ladislav Hladký²⁵ in Jaroslav Pánek.²⁶ Iz objavljenih tekstov Hladkega je mogoče omeniti npr. obsežno analitično študijo *Slovinci a habsburská monarchie. 1848–1918* (Slovenci in habsburška monarhija. 1848–1918),²⁷ ki obravnava politične programe in narodno emancipacijska gibanja Slovencev v drugi polovici 19. in na začetku 20. stoletja, besedilo *Slovinci a Jugoslávie* (Slovenci in Jugoslavija),²⁸ ki vrednoti pozitivne in negativne plati več kot sedem desetletij trajajočega sožitja Slovencev z ostalimi jugoslovanskimi narodi v okviru skupne države, in pregledni članek *Češi a Slovinci. Proměny jejich vztahů v 19.–21. století* (Čehi in Slovenci. Spremembe njihovih odnosov v 19.–21. stoletju),²⁹ dopolnjen z bibliografijo čeških in slovenskih besedil o političnih, kul-

²⁵ Glej npr. Ladislav Hladký, *Slovínští realisté (masarykovci) na začátku 20. století*. Slovanský přehled 77, 1991, str. 31–42; isti, *Slovínští národní radikálové a Masarykova idea drobné práce*. Prav tam, str. 371–383; isti, *Slovinci a jugoslávská krize. K vývoji politických událostí ve Slovinsku od poloviny 80. let do 15. ledna 1992*. Slovanský přehled 78, 1992, str. 396–410; isti, *Kontakty mezi Čechy a Slovinci v době meziválečné a po druhé světové válce*. v: Samostatný stát mezi většími sousedy – podnět pro slovinskou politiku a kulturu. Sborník příspěvků z mezinárodního vědeckého zasedání, Praha, Klementinum, 16. října 1997 (ed. Jaroslav Pánek). Praha 1999, str. 53–59; isti, *Slovinsko*. v: Jiří Vykoukal a kol., Visegrád. Možnosti a meze středoevropské spolupráce. Praha 2003, str. 325–340; isti, *Slovinsko a jeho spolupráce s visegrádskými zeměmi*. v: Z dějin visegrádského prostoru. Richardu Pražákovi k pětasedmdesátinám (eds. Vladimír Goněc a Radomír Vlček). Brno 2006, str. 267–279.

²⁶ Glej Jaroslav Pánek, *Slovinsko – tisíciletá cesta k samostatnosti*. Dějiny a současnost 13, 1991, str. 43–49; isti, *Slovinsko na sklonku druhého tisíciletí*. v: Samostatný stát mezi většími sousedy – podnět pro slovinskou politiku a kulturu. Sborník příspěvků z mezinárodního vědeckého zasedání, Praha, Klementinum, 16. října 1997 (ed. Jaroslav Pánek). Praha 1999, str. 3–9; isti, *Slovinská historiografie jako nástroj sebevymezení malého evropského národa*. Prav tam, str. 23–35; isti, *Slovinsko známé i neznámé*. v: Slavista s duší básníka. Sborník k sedmdesátinám Ivana Dorovského (ed. Petr Mainuš). Brno–Boskovice 2005, str. 147–159; isti, *Jižanský temperament v pražském literárním salonu. Pokus o charakteristiku osobnosti Ottona Berkopce*. v: Otton Berkopce a česko-slovinské kulturní styky. Sborník příspěvků k 100. výročí narození (eds. Ivan Dorovský a Petr Mainuš). Brno–Boskovice 2007, str. 22–35.

²⁷ Ladislav Hladký, *Slovinci a habsburská monarchie (1848–1918)*. V: Slovanské historické studie 30, Praha–Brno 2005, str. 111–163.

²⁸ Ladislav Hladký, *Slovinci a Jugoslávie*. V: Souvislosti. Revue pro křesťanství a kulturu 1, 1997, str. 7–21.

²⁹ Ladislav Hladký, *Češi a Slovinci. Proměny jejich vztahů v 19.–21. století*. V: Per saecula ad tempora nostra. Sborník prací k šedesátému narozeninám prof. Jaroslava Pánka (eds. Jiří Mikulec a Miloslav Polívka). Praha 2007, str. 693–700.

(eds. Pavel Boček, Ladislav Hladký, Pavel Krejčí, Petr Stehlík, Václav Štěpánek). Brno 2006.

²³ Glej spletno strani veleposlaništva Češke republike v Ljubljani www.mzv.cz/Ljubljana.

²⁴ Miroslav Šesták, Miroslav Tejchman, Lubomíra Havlíková, Ladislav Hladký, Jan Pelikán, *Dějiny jihoslovanských zemí*. Praha 1998.

turnih in gospodarskih stikih med obema narodoma v obdobju propada jugoslovanske federacije in neposredno po konstituiranju samostojne Republike Slovenije. Pomemben prispevek Jaroslava Pánka je bila knjiga *Sedm slovinských let. Slovinská kultura v České republice 1990–1996* (Sedem slovenskih let. Slovenska kultura v Češki republici 1990–1996),³⁰ ki obravnava obnavljajoče se kontakte med češko in slovensko kulturo na koncu 20. stoletja.

Med češkimi politologi je k poglobitvi češkega znanja o sodobni Sloveniji in njeni transformaciji iz bivše jugoslovanske republike v moderno evropsko državo prispeval zlasti Ladislav Cabada v monografiji *Politický systém Slovinska* (Politični sistem Slovenije).³¹

Slovenci se lahko pohvalijo s kar več zgodovinarji, ki so se ne samo v preteklosti, ampak se tudi v sodobnosti razmeroma intenzivno ukvarjajo z zgodovino češko-slovenskih stikov. Med zgodovinarji je najbolj znana Irena Gantar Godina, znanstvena delavka Inštituta za slovensko izseljenstvo Znanstvenoraziskovalnega centra Slovenske akademije znanosti in umetnosti v Ljubljani, ki je že v letu 1987 objavila delo *T. G. Masaryk in masarykovstvo na Slovenskem. 1895–1914*, v katerem je analizirala in ocenila vpliv Masaryka in njegovih slovenskih študentov na idejni in politični razvoj Slovencev na prehodu iz 19. v 20. stoletje. Leta 1994 je objavila drugo monografijo *Neoslavizem in Slovenci*, v kateri je opisala kulturne, politične in gospodarske kontakte med češkim in slovenskim okoljem na začetku 20. stoletja. Irena Gantar Godina je hkrati tudi avtorica velikega števila strokovnih študij in člankov o češko-slovenskih stikih in široko medсловanskih odnosih v 19. in 20. stoletju.³²

V 90. letih prejšnjega in na začetku tega stoletja je bilo v Sloveniji objavljenih še nekoliko drugih del o zgodovini češko-slovenskih stikov. Bogate kulturne kontakte med Čehi in Slovenci se je trudil povzeti dolgoletni učitelj češkega jezika na ljubljanski univerzi in propagator češko-slovenskega sodelovanja starejše generacije Boris Urbančič (1930–1998). Leta 1993 je bil v Ljubljani izdan njegov kratki sestavek *Slovensko-češki kulturni stiki*, ki je bil kmalu zatem preveden in izdan tudi v Češki republici.³³ Preučevalka srednje generacije s češkimi družinskimi koreninami Marjeta Keršič Svetel je poskusila na podlagi obsežnega arhivskega materiala ljubljanske Jugoslovansko-čehoslovaške lige opisati medvojno sodelovanje Čehov in Slovencev v knjigi *Češko-slovenski stiki med svetovnima vojnama*, ki je izšla v Ljubljani leta 1996.³⁴ Damjan Prelovšek, umetnostni zgodovinar, ki se ukvarja z zgodovino arhitekture in v polovici 90. let tudi slovenski veleposlanik v Pragi, je objavil več del o svetovno priznanem slovenskem arhitektu Jožetu Plečniku, ki se je s svojim delom neizbrisno zapisal tudi v češkem okolju. Naj omenimo vsaj še Prelovškov delež pri publikaciji, ki je spremljala veliko razstavo o Plečniku *Josip Plečnik – architekt Pražského bradu* (Jože Plečnik – arhitekt Praškega gradu) v Pragi leta 1996,³⁵ ali pri obsežni sintezi o Plečnikovem življenju in delu *Jože Plečnik. Dunaj, Praga, Ljubljana*, ki je bila objavljena leta 2006.³⁶

Češko-slovenskim odnosom so se v obliki študij in člankov objavljenih v časopisih ali zbornikih posvetili tudi nekateri drugi slovenski zgodovinarji – Peter Ribnikar,³⁷ Eva Holz,³⁸ Jonatan Vinkler in Borut Klabjan.

Zanimanje za češko problematiko je posebno razveseljivo pri zadnjih dveh imenovanih. Vinkler (rojen 1975) in Klabjan (1976) sta slovenska zgodovinarja najmlajše generacije, ki sta na prehodu v

³⁰ Jaroslav Pánek, *Sedm slovinských let. Slovinská kultura v České republice 1990–1996*. Olomouc 1997.

³¹ Ladislav Cabada, *Politický systém Slovinska*. Praha 2005.

³² Glej npr. Irena Gantar Godina, *Masaryk in the Eyes of the Slovenes*. In: T. G. Masaryk a střední Evropa. Materiály z konference Masarykovy univerzity v Brně 5.–6. června 1991 (ed. Richard Pražák), Brno 1994, str. 69–78; ista, *František Palacký a Slovinci*. v: František Palacký 1798–1998. Dějiny a dnešek (ed. František Šmahel), Praha 1999, str. 413–418; ista, *Slovensko-češki stiki do 1918*. v: Samostatný stát mezi většími sousedy – podnět pro slovinskou vědu a kulturu. Sborník příspěvků z mezinárodního vědeckého zasedání v Praze 16. října 1997 (ed. Jaroslav Pánek), Praha 1999, str. 36–52; ista, *Slovanská vzájemnost in Slovenci*. v: 150 let Slovanského sjezdu 1848. Historie a současnost. Sborník referátů z vědeckého kolokvia 11. června 1998 v Praze (ed. Václav Veber), Praha 2000, str. 46–56; ista, *Slovenski intelektualci v slovanských deželah do 1918*. v: Melikov zbornik. Slovenci v zgodovini in njihovi srednjeevropski sosedje (ed. Vincenc Rajšp), Ljubljana 2001, str. 859–867; ista, *Slovenske izobrazbenke v Pragi*. Dve domovini/Two homelands, 16, 2002, str. 186–189; ista, *The Significance of Language and Education in Forming National Consciousness of a Small Nation*, v: Místo národních jazyků ve výchově, školství a vědě v habsburské monarchii 1867–1918. Sborník z konference konané v Praze 18.–19. listopadu 2002 (eds. Harald Binder, Barbora Krivohlavová, Luboš Velek), Praha 2003,

str. 67–77; ista, *Václav Jaroslav Klobuč and the Slovenes up to 1918*. v: Slovanské historické studie 32, Praha–Brno 2007, str. 71–90.

³³ Boris Urbančič, *Češko-slovenské kulturní styky* (přeložila Helena Poláková). Praha 1995.

³⁴ Delo je pred tem v več delih objavil tudi Zgodovinski časopis: Marjeta Keršič Svetel, *Češko-slovenski stiki med svetovnima vojnama*. Zgodovinski časopis, 49, 1995, str. 231–258, 427–454, 613–630.

³⁵ *Josip Plečnik – architekt Pražského bradu* (eds. Zdeněk Lukeš, Damjan Prelovšek, Tomáš Valena). Praha 1996.

³⁶ Andrej Hrausky, Janez Koželj, Damjan Prelovšek, *Jože Plečnik. Dunaj, Praga, Ljubljana*. Ljubljana 2006.

³⁷ Peter Ribnikar, *Slovenski doktorji, promovirani na Karlovi univerzi*, Zgodovinski časopis, 46, 1992, str. 519–537.

³⁸ Eva Holz, *Čeští úředníci ve Slovinsku v druhé polovině 19. století*. Slovanský přehled, 76, 1990, str. 84–92; ista, *Češki časopis Politik o slovenskih paralelkah na celjski gimnaziji v letu 1894*. v: Ad fontes. Otorepčev zbornik, Ljubljana 2005, str. 435–436; ista, *Češki časopis Politik in "revolucija" v Piranu 1894*. Kronika, 53, 2005, str. 209–222; ista, *Vihar v kozarcu vode. Spopadi v Celju leta 1899 v očeh češkega časopisa Politik*. Prispevki za novejšo zgodovino, 46, 2006, str. 111–123.

21. stoletje več let študirala na Karlovi univerzi v Pragi. Tukaj sta zbirala gradivo za svoji disertaciji in sta se zelo dobro naučila češko. Jonatan Vinkler se ukvarja s češko-slovenskimi kulturnimi stiki v 19. stoletju,³⁹ Borut Klabjan pa raziskuje češko-slovenske vezi v bivšem avstrijskem (danes italijansko-slovensko-hrvaškem) Primorju v 19. in 20. stoletju.⁴⁰ Danes oba delujeta kot asistenta na Univerzi na Primorskem v Kopru in zgodovina češko-slovenskih odnosov je eno izmed glavnih področij njunega raziskovanja. Rezultate raziskovanj sta objavila tudi v knjižni obliki: Jonatan Vinkler, *Posnemovalci, zavezniki in tekmeči: Češko-slovenski in slovensko-češki kulturni stiki v 19. stoletju*, Koper 2006; Borut Klabjan, *Češkoslovaška na Jadranu: Čehi in Slovaki ter njihove povezave s Trstom in Primorsko od začetka 20. stoletja do druge svetovne vojne*, Koper 2007.

Ob koncu našega kratkega pregleda najnovejših oblik češko-slovenskega kulturnega in znanstvenega sodelovanja obema narodoma želimo, da bi se intenzivnost njunih medsebojnih poznavanj in izmenjav kulturnih vrednot v naslednjih letih še bolj poglobila.

Iz češčine prevedel Libor Doležal

ZUSAMMENFASSUNG

Die erneuerte Partnerschaft zwischen Tschechen und Slowenen.

Fünfzehn Jahre einer sich neu entwickelnden kulturellen und wissenschaftlichen Zusammenarbeit

Zwischen den Tschechen und den Slowenen existierte vor 1918, als sie zusammen in der Habsburger Vielvölker-Monarchie lebten, eine sehr intensive kulturelle und politische Zusammenarbeit. Nach dem Zerfall Österreich-Ungarns hat sich aber die tschechisch-slowenische Zusammenarbeit in erheblichem Maß in den weitläufigeren tschecho-slowakisch-jugoslawischen Kontakten "aufgelöst". Die bilateralen Beziehungen begannen erst ab Anfang der 90-er Jahre des 20. Jahrhunderts wieder intensiver erneuert zu werden, als die eigenständige Republik Slowenien und die Tschechische Republik entstanden. Der Artikel informiert über die wichtigsten Erscheinungsformen der tschechisch-slowenischen kulturellen Zusammenarbeit in den letzten fünfzehn Jahren (1993–2008). Der Slowenisch-Unterricht in Prag, Brno (Brünn), Plzen (Pilsen) und Pardubice, die Herausgabe tschechischer Übersetzungen slowenischer Literatur, die Veranstaltung von Ausstellungen zur Erinnerung an die historischen Beziehungen zwischen den beiden Völkern und ihre gegenseitige kulturelle Nähe (Ausstellung über den slowenischen Architekten Josip Plečnik auf der Prager Burg 1996, Teilnahme Sloweniens als Hauptgast auf der 11. Buchmesse in Prag 2005, Ausstellung *Die Synergie der Slowenen und Tschechen* in der Staatsbibliothek in Prag 2008) und die Organisation wissenschaftlicher Konferenzen und Symposien in der Tschechischen Republik, die bedeutenden slowenischen Persönlichkeiten der Kultur (France Prešeren, Edvard Kocbek, Zofka Kveder) und Propagatoren der tschechisch-slowenischen Zusammenarbeit (Matija Majar Ziljski, Jan Václav Lego, Matija Murko, Mihajlo Rostohar, Oton Berkopce) gewidmet waren, werden erwähnt. Es werden ebenfalls die neuesten in der Tschechischen Republik und in Slowenien herausgegebenen Publikationen über die Geschichte der tschechisch-slowenischen Kultur- und Politikbeziehungen dokumentiert.

³⁹ Jonatan Vinkler, *France Prešeren in František Ladislav Čelakovský – teksti, znaki, razmerja in pomeni*. Slavia, 70, 2001, str. 51–66; isti, "Tisk a papír jsou výborné". *Prešeren a Máchas v sevření nacionalismu*. v: Komunikace a izolace v české kultuře 19. století. Sborník příspěvků z 21. ročníku symposia k problematice 19. století (ed. Kateřina Bláhová). Praha 2002, str. 266–284; isti, *Rokopis kraljedvorski in zelenogorski ter Slovenci*. v: Slovenska kronika XIX. stoletja, II. Ljubljana 2003, str. 203–205; isti, *Josef Dobrovský a jeho recepce u Slovinců – znaky a významy*. v: Josef Dobrovský: Fundator studiorum slavie. Příspěvky z mezinárodní vědecké konference v Praze 10.–13. července 2003 (eds. Vladimír Vavřínek, Hana Gládková, Karolina Skwarska). Praha 2004, str. 518–537.

⁴⁰ Borut Klabjan (Klabian), *Jan Lego in tržaška slovanska vzajemnost*. v: Jan Václav Lego (1833–1906). Sborník příspěvků z kolokvia o česko-slovinských stycích konaného v Praze 23. října 2003 (ed. Jasna Honzak Jahić). Praha 2005, str. 38–48; isti, *Čehi v zalivu. Češka prisotnost v Trstu od leta 1848 do prve svetovne vojne*. Zgodovinski časopis, 60, 2006, str. 69–94; isti, *Odnos Čehoslovaške do slovenske in hrvaške manjšine v Italiji v obdobju med svetovnima vojnama (primer prvega tržaškega procesa leta 1930)*. v: Studia balcanica boemo-slovaca VI. Příspěvky přednesené na VI. mezinárodním balkanistickém sympoziu v Brně ve dnech 25.–27. dubna 2005 (eds. Pavel Boček, Ladislav Hladký, Pavel Krejčí, Petr Stehlík, Václav Štěpánek). Brno 2006, str. 311–316; isti (skupaj s Petro Kavrečič), *Czech Tourism in the Upper Adriatic before and after World I*. v: Slovanské historické studie 32, Praha–Brno 2007, str. 91–102.

Odzivi

Boris Golec

Dopolnilo k prispevku "Je bila Trubarjeva druga žena Celjanka?" (Kronika 56, št. 3, 2008, str. 453–462)

Slabe tri tedne po izidu prejšnje številke *Kronike*, v kateri sem pisal o verjetnem celjskem izvoru Anastazije, druge žene Primoža Trubarja, me je kolegica Marija Počivavšek iz Muzeja novejšje zgodovine Celje prijazno opozorila na razpravo z naslovom *Celjska družina Klausov*, ki je v svojem prispevku nistem upošteval. Že leta 1936 jo je v *Časopisu za zgodovino in narodopisje* objavil Fran Minařik,¹ razmeroma zgodnja objava pa je tudi eden od razlogov za njeno prezrtje, saj me iskanje ključnih besed po bibliotečnih bazah ni privedlo do njenega naslova. Prav je, da na Minařikov prispevek opozorim vsaj zdaj, četudi ne prinaša ničesar novega ne v zvezi s Primožem Trubarjem ne s sorodstvenim razmerjem – svaštvom med Trubarjem in lekarnarjem Mihaelom Klausom. Povzema namreč leta 1922 postavljeno² in že od leta 1955 ovrženo domnevo,³ da je bila Klausova sestra Trubarjeva prva žena Barbara. O Barbari po odkritju njene listine iz leta 1554 vemo, da ni bila Celjanka, ampak se je rodila v meščanski družini Sitar v Kranju, vendar se stara teza o Celjanki Barbari Klaus vztrajno pojavlja tudi v najnovejši strokovni in poljudni literaturi, pa čeprav je že zdavnaj izginila iz biografskih del o Trubarju.

O bivanju rodbine Klaus v Celju nisva prispevala nobene nove ugotovitve ne Minařik ne podpisani, tako da se glede tega tudi po 72 letih še vedno nismo premaknili z mesta. Zato pa je Minařik na podlagi dunajskih in augsburških virov veliko te-

meljiteje osvetlil zadnji dve desetletji življenja Mihaela Klause, njegove poslovne ter družinske razmere. Sam sem o tem pisal izključno v luči sorodstvenega razmerja s Trubarjem, največ sploh samo v opombah in na podlagi virov, ki so mi jih posredovali iz Mestnega arhiva v Augsburgu.⁴

Od Minařikovih ugotovitev, ki jih v mojem prispevku ni, kaže poudariti zlasti dejstvo, da je imel Mihael Klaus brata Petra, znanega iz cesarske podelitve grba in fevdnega pisma bratoma z dne 9. januarja 1579.⁵ Ime Petra Klause, drugega svaka Primoža Trubarja, sicer že dotlej ni bilo povsem neznano, saj je šlo za prvega novomeškega lekarnarja. Leta 1569 se je kot lekarniški pomočnik potegoval za dodelitev službe stanovskega lekarnarja v Novem mestu in jo tudi dobil, a je v dolenski prestolnici ostal le kratek čas. O morebitnih Trubarjevih zvezah pri kranjskih stanovih, ki bi utegnile pripomoči k Petrovi nastavitvi, lahko za zdaj samo ugibamo, prav tako kot o njegovi usodi po letu 1571. Minařik je domneval, da se je Peter morda na Dunaju kot pomočnik pridružil bratu Mihaelu,⁶ tamkajšnjemu dvornemu lekarnarju od 1573 do smrti v začetku leta 1582.⁷ Na podlagi Minařikovega odkritja sorodstvene povezave med Klausoma pa v literaturi o Novem mestu še veliko pozneje srečamo pred več kot pol stoletja preseženo domnevo oziroma trditev, da je bila njuna sestra Barbara Trubar.⁸

⁴ Boris Golec, Je bila Trubarjeva žena Celjanka? *Kronika* 56, št. 3, 2008, str. 455–456. – Minařik, ki poimensko navaja sedem Klausovih otrok (meni je bilo znanih le pet, ob njegovi smrti še nedoraslih), pozna tudi tri njegove zete (Minařik, n. d., str. 54). Ni pa vedel, da je bil Klaus poročen in imel enega otroka že leta 1561, niti ni poznal dekliškega priimka njegove žene Margarete, kar je ključni podatek za izločitev možnosti, da bi bil Klaus s Trubarjem v svaštvu prek poroke s Trubarjevo sestro (Golec, n. d., str. 455–456).

⁵ Minařik, n. d., str. 60. – Prim. tudi Karl Friedrich von Frank, *Standeserhebungen und Gnadenakte für das Deutsche Reich und die Österreichischen Erblande bis 1806 sowie kaiserlich österreichische bis 1823 mit einigen Nachträgen zum "Alt-Österreichischen Adels-Lexikon" 1823–1918*. 3. Band. K–N. Schloss Senftenegg: Selbstverlag, 1972, str. 37.

⁶ Minařik, n. d., str. 66. Prim. tudi tam navedeno literaturo.

⁷ Minařik, n. d., str. 59, 64.

⁸ Prim. Zdenko Picelj, *Novo mesto skozi čas. Kulturnozgodovinski vodnik*. Novo mesto: Dolenjski muzej, 1990, str. 37.

¹ Fran Minařik, *Celjska družina Klausov*. *Časopis za zgodovino in narodopisje* XXXI, 1936, str. 49–67.

² France Kidrič, Trubarjevi na votivni sliki v Derendingenu iz 1587. *Zbornik za umetnostno zgodovino* II, 1922, str. 4.

³ Pavle Blaznik, Prispevek k življenjepisju Primoža Trubarja. *Slavistična revija* VIII, 1955, str. 309–310.

Grb bratov Mihaela in Petra Klause, narisano po opisu v grbovni listini (Minařik, Celjska družina Klausov, str. 49).

O celjski družini Klaus, iz katere je zelo verjetno izšla Trubarjeva druga žena, in nikakor ne prva, je torej znanega kar nekaj, a še vedno nič konkretnega v zvezi s Celjem, od koder je Mihael po Trubarjevem pričevanju izviral. Poleg tega je lekarnar Mihael Klaus v zadnjem času dobil mesto vsaj v dveh zgodovinskih delih, ki o njem sicer nista prinesli novih spoznanj. V prvem, monografiji o celjskem lekarništvu (2002), je v zvezi s Trubarjem zgolj bežno označen kot njegov svak,⁹ v drugem, knjigi o znamenitih Celjanih (2004), pa je po Minařiku spet povzeta stara zmota o Barbari Klaus kot Trubarjevi prvi ženi.¹⁰

Moje dopolnilo k lastnemu prispevku bodi tako na eni strani primer, kako zlahka ostane prezrta pomembna razprava, še zlasti z večanjem časovne distance od njenega nastanka, in kako je na drugi strani pri povzemanju iz starejše literature treba toliko bolj paziti, katera spoznanja so medtem že bila ovržena.

⁹ Štefan Predin, *O lekarnah na Celjskem od Mozirja do Podčetrtka*. Celje: Celjske lekarne, 2002, str. 2.

¹⁰ Jože Rataj, *Lekarnar na dunajskem dvoru. Miha Klaus (? – 1582). Znameniti Celjani*. Celje: Fit media, 2004, str. 18.

Dejan Zdravc

Jože Maček: Podčetrtek skozi stoletja. Maribor : Založba Pivec, 2008, 262 str.

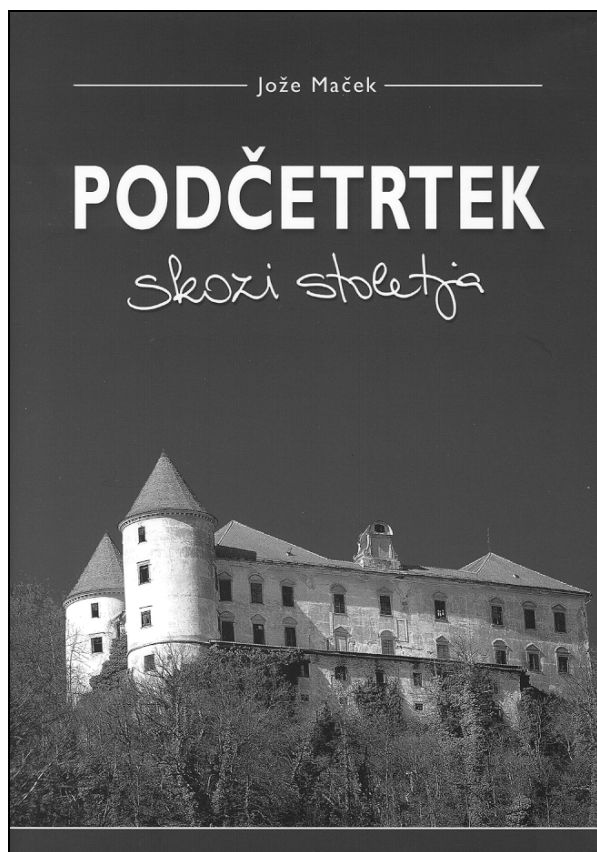
Od ustanovitve občin konec prejšnjega desetletja oz. stoletja oz. tisočletja so slovenski zgodovinarji in zgodovinopisje dobili novega naročnika za izdajanje svojih raziskovanj. Potreba občinskih veljakov, da svetu obelodanijo svoj obstoj in pomembnost ter zgodovinsko vrednost svojega kraja ali širšega območja, je namreč sprožila željo po izdajanju lokalnih, torej bolj ali manj krajevnih zgodovin. Zadnjih nekaj let smo tako priča več kot občutnemu povečanju števila krajevnih zbornikov in knjig. Tovrstno početje je vsekakor potrebno in hvale vredno, saj zapolnjuje luknje v slovenskem krajevnem zgodovinopisju. Natančen pregled knjižnih polic namreč nedopustno hitro razkrije, da nekaterih področij na zgodovinopisnem zemljevidu Slovenije še skorajda ni.

Seveda pa je lahko takšen način publiciranja dvorezen meč. Nemalokrat se zgodi, da se pisanja tovrstnega dela loti kak lokalni veljak oz. vseved ali diletant, in to na osnovi zastarele in dvomljive literature, za nameček pa veselo uporabi še zgodbe in legende, ki mu jih je pripovedoval njegov (stari) oče

ali pa jih je slišal od kakšnega starejšega sokrajana. Slednje tudi ne moti, dokler ni zavito v embalažo, ki daje bralcu občutek resničnosti.

Nekaterih manjših krajev se zanimanje izšolanih zgodovinarjev do danes še ni kaj prida dotaknilo. Neizmerjeni tekoči metri gradiva, ki trpijo pod čedalje večjo težo iz dneva v dan se nabirajočega prahu v številnih domačih in tujih arhivih, so tako še nepregledani in neobdelani. Nekaj osnovnih podatkov je moč najti le v kakšnih starejših leksikonih in strokovni ter psevdoznanstveni literaturi, katere vsebinsko vrednost pa je nemalokrat zob časa že pošteno načel. Njena verodostojnost je tako upravičeno vprašljiva. Na kak način se torej lotiti pisanja takšnega dela v 21. stoletju, je sicer stvar pisca oz. izdajatelja, a bi le-to lahko vseeno bilo podvrženo vsaj določenim osnovnim normam in standardom, pa četudi so nekatera omenjena dela, vsaj po uvodnih nagovorih avtorjev sodeč, namenjena v prvi vrsti tamkaj živečemu (kmečkemu) prebivalstvu. Čemu uporabljati bolj ali manj le zastarelo in vprašljivo literaturo, ko pa je za marsikateri kraj na voljo kar nepregledna količina še neupoštevane gradiva? Resda mukotrpno uničevanje zadnjice in hrbta na neudobnih arhivskih stolih, kvarjenje vida zaradi neustrezne razsvetljave in pretiranega, a nujnega in dolgotrajnega gledanja v viro, ter počasnega uničevanja pljuč z vdihovanjem nekaj sto let starega prahu in še česa drugega, niso v zadovoljstvo nikomur, so pa oz. bi morali biti nujna predispozicija za kvalitetno in pa izdajanja vredno delo. Duhovna hrana, sveže pripravljena po receptu za pisanje lokalnih zgodovin, po katerem se starejša zgodovina posameznega kraja povzame npr. po delih Ivana Stoparja, polpretekla in sodobna pa je iz ust (marsikdaj senilnega in bodisi pretirano revolucionarno bodisi strogo katoliško usmerjenega) vseveda iz dotičnega kraja, ne bo več prinesla "gurmanskega" razsvetljenja, pač pa kvečjemu nekajminutno, ti. "testeninsko" potešitev apetita. Še dobro, da so bila v slovenskem zgodovinopisju tovrstna dela kaj hitro pripeljana na rob izumrtja.

Eden od avtorjev, ki je manjši del svojega raziskovalnega časa namenil pisanju monografij lokalnih zgodovin, je akademik ddr. Jože Maček. Poleg dela *Kratka zgodovina župnije Sv. Rupert nad Laškim* ob njeni 250-letnici, izdani leta 2005, je nujno potrebno omeniti še kratko, 80 strani obsegajočo monografijo o Olimju med letoma 1782 in 1805. V slednji je leto kasneje obelodanil ukinitvev tamkajšnjega pavlinskega samostana, usodo menihov, ustanovitev župnije Olimje leta 1784, gospodarstvo podržavljenega gospostva, prevedbo tlake v denarne dajatve ter prodajo olimskega gospostva Ferdinandu Mariji grofu Attemsju leta 1805. Vsebinskemu delu knjige ni kaj očitati. Kratka in jedrnata ter predvsem na osnovi virov napisana monografija, je zanimivo in koristno branje za vsa-

kogar, tako za največjega poznavalca te tematike kot tudi za navadnega laika. Še posebej izstopa poglavje o prevedbi tlake v denarne dajatve oziroma ti. robotno relucijski sistem. Do sedaj nekoliko manj obravnavano temo je njen poznavalec na osnovi olimskega primera predstavil tako, kot je treba.

Ob priliki svečane predstavitve omenjene knjige v danes zopet delujočem olimskem samostanu leta 2006 so nekateri domačini izrazili željo, da bi se kaj podobnega napisalo še o Podčetrtku. In res, avtor se je na osebno pobudo takratnega in sedanjega župana Petra Misje lotil še tega projekta. Do neke mere pa je na njegovo privolitev vplivalo tudi dejstvo, da je takrat že imel precej podatkov o zgodovini Podčetrтка, ki jih je pridobil ob pripravi knjige o zgodovini olimske fare ob njeni 220-letnici.

Naloga, ki jo je imel Jože Maček pred sabo, ni bila lahka. Marsikdo se je v zastavljenem obsegu verjetno niti ne bi lotil. O Podčetrtku do tedaj še ni obstajalo nobeno sklenjeno delo, tistih nekaj domačih in tujih strokovnih člankov in gesel pa je tako polno "ljudske in plevela", da jih skorajda ni vredno prebirati, kaj šele uporabiti. Še večjo oviro predstavljajo ohranjeni viri. Desetine nepregledanih tekočih metrov gradiva se dandanes hrani v Arhivu Republike Slovenije, Zgodovinskem arhivu Celje, Nadškofijskem arhivu Maribor, arhivu župnije Podčetrtek, Štajerskem deželnem arhivu v Gradcu, Koroškem deželnem arhivu v Celovcu, Arhivu krške škofije, Avstrijskem državnem arhivu na Dunaju, Državnem oblastnem arhivu Třeboň na Češkem in še zagotovo kje. Že samo prelistavanje bi raziskovalcu vzelo kakšno desetletje ali več, kaj šele njegova obdelava in analiza ter na koncu še sinteza v obliki znanstvene monografije. Jože Maček je ubral drugačno pot. Knjigo si je zamislil kot poljudno zgodovino oz. strokovno monografijo, ki naj ne bi zajela vseh dogodkov in dogajanja, pač pa le zgodovino v glavnih obrisih. V prvi vrsti se je tako poslužil fragmentarnih podatkov, ki jih je moč najti v literaturi, in jih sestavil v neko smiselno celoto. Viri so bolj izjema kot pravilo. V začetku leta 2008 je 600 izvodov knjige naposled ugledalo luč sveta. 262 strani obsegajoče delo, tiskano na kvalitetnem papirju ter opremljeno z mnogimi, tudi barvnimi slikami, nosi naslov Podčetrtek skozi stoletja in je izšlo pri založbi Pivec.

Vsebinska razčlenitev monografije je avtorju dobro uspela. Ni podlegel načinu pisanja mnogih povojnih krajevnih monografij, v katerih so zgodovine krajev napisane bolj ali manj kronološko, in v katerih odpade na starejšo obdobje komaj omembe vredno število strani, medtem ko sta revolucionarni boj slovenskega naroda in povojno urejanje socialistične republike glavna (in edina branja vredna) tema. Uvodni besedi župana Petra Misje in avtorjevemu predgovoru tako sledi osem, vsebinsko različnih poglavij. V orisu prazgodovine in zgodovine

Kozjanskega (str. 9–90) so dokaj izčrpno predstavljene zgodovina gradu, trga in župnije Podčetrtek, v obrisih pa je zapisana tudi politična pripadnost kraja. Nekaj srednjeveške in novoveške zgodovine je moč najti še v poglavju Gospodarske dejavnosti (str. 166–203), kjer so opisani sejmarstvo, vinogradništvo, poljedelstvo, živinoreja, čebelarstvo, lovstvo in ribištvo, gozdarstvo, vodno gospodarstvo, obrt ter gospodarjenje v okviru zemljiškega gospodstva Podčetrtek. Podatkov za ti obdobji ni kaj dosti, kar pa je tudi pričakovano, saj literatura na to temo praktično ne obstaja. Najstarejšima pisno dokumentiranima obdobjema podčetrške in okoliške zgodovine so posvečene še tri priloge v istoimenskem poglavju (str. 251–262). Podložniki, imetniki domcev oz. oštetarji in osebenjki (kočarji, gostači) ter njihove letne obveznosti so predstavljene na osnovi štift-registra iz leta 1745, sogorniki iz Virštanjskih gorica pa po gorninskem registru olimskega samostana iz leta 1755. Omenjena vira sta nekoliko pomanjkljivo predstavljena. Iz prilog so tako razvidni predvsem imena in priimki podložnikov, osebenjkov ter sogornikov in kraji, v katerih so živeli. Kot kaže, je avtor s tem prepisom želel ciljni publikli predstaviti predvsem priimke, ki so se na tem področju pojavljali dobrih 250 let nazaj. Mnogi ljudje s takšnimi priimki namreč še danes tukaj živijo.

Preostala poglavja so posvečena dogodkom in ljudem po letu 1750, in to s precejšnjim poudarkom na zadnjih 70 letih. Na osnovi literature, nekaj malega virov in ustnih pričevanj so opisana zadnja leta pred drugo svetovno vojno, nemška okupacija 1941–1945 ter prva desetletja po koncu vojne (str. 113–161), potres leta 1974 (str. 162–165), seveda pa ne manjka tudi zgodovina Atomskih toplic oz. Term Olimia (str. 204–212). Ostali dve poglavji se nanašata na zgodovino tukajšnjega šolstva, zdravstvene razmere in kulturno ter društveno dejavnost (Prosvetno društvo, kinematograf, knjižnica, moški in cerkveni pevski zbor, gasilska društva, Turistično društvo, Društvo kmečkih fantov in deklet) (str. 91–112), mesto v zgodovini pa je avtor zagotovil tudi nekaterim vidnejšim osebnostim in prebivalcem tega območja (str. 213–228). Potrebno je reči, da je avtorjev izbor pomembnejših osebnosti, izbranih iz kroga še živčih ljudi, objektivni, torej korekten. Strokovna monografija se zaključi na klasičen način. Skrbno popisanim virom in literaturi, sledi povzetek v tujem (nemškem) jeziku.

Kot je že bilo omenjeno, je v obstoječi literaturi o zgodovini Podčetrтка precej napačnih navedb in podatkov, ki lahko raziskovalca kaj hitro speljejo do napačnih, dvomljivih zaključkov. Ali se je Jožetu Mačku uspelo izogniti tovrstnim pastem in ali je dandanes smiselno pisati časovno obsežne lokalne zgodovine, temelječe predvsem na osnovi literature, lahko pokaže vzorčna analiza teksta, seveda podkrepjena z ohranjenimi viri. Le-ta zaradi časovne

omejitve ne bo obsegala celotnega teksta, pač pa bo pod drobnogled vzeto vsega 11 strani, torej nekako dobri štirje odstotki knjige. Analiziran bo tako tekst o zgodovini gradu Podčetrtek do prodaje Ignacu Mariji grofu Attems, tekst o podatkih iz podčetrških matičnih knjig ter tekst o čebelarstvu.

Zgodovina gradu Podčetrtek (str. 13–21/36), kakor se tudi imenuje eno od podpoglavij, je ozko povezana s krško škofijo in plemiškima družinama Tattenbach (in Reinstein) ter Attems. Srednjeveško zgodovino Podčetrka je na osnovi listinskega gradiva nazadnje korektno predstavil Dušan Kos, in sicer najprej v monografiji *Med gradom in mestom*,¹ nato pa še v njeni dopolnjeni izdaji *Vitez in grad*.² Jože Maček se je do neke mere držal Kosovega teksta. Ker pa ga je, kot kaže, gnala želja po predstavitvi čim večjega števila zgodovinskih podatkov, je dodal še nekaj nepreverljivih in napačnih citatov iz sporne literature. Raziskovanje srednjeveške zgodovine Podčetrka (nemško ime za kraj in gospostvo je (Windisch) Landsberg) je specifičen problem. Na Štajerskem sta od druge polovice 16. stoletja dalje namreč obstajala dva Landsberga, eden v bližini Šotle, drugi pa pri Wildonu v današnji Avstriji. Slednji se od druge polovice 18. stoletja dalje imenuje Deutschlandsberg. Zgodovinarji, ki se ukvarjajo z raziskovanjem novega veka, nimajo težav pri ločevanju dokumentov, ki zadevajo omenjena kraja. Raziskovalcem srednjega veka pa zna biti ta dvojnost pravi trn v peti. Tudi nekateri najuglednejši slovenski zgodovinarji, kot npr. Pavle Blaznik³ in Jože Mlinarič,⁴ ji niso bili kos. Ločevanje obeh krajev in tamkajšnjih gradiščanov v srednjeveških listinah je možno na dva načina. Na osnovi vsebinske analize dokumenta ali pa glede na zapis kraja. Podčetrtek je bil v tistem obdobju v lasti krške škofije, medtem ko si je Deutschlandsberg lastila salzburska nadškofija. Natančna analiza oseb, ki se pojavljajo v dokumentu, ter izstavitelja ali kraja izstavitve in podobno lahko zanesljivo pripeljejo do pravilne ugotovitve. Nenazadnje se je te tehnike uspešno poslužil že omenjeni Dušan Kos. Nemško ime za Podčetrtek, torej Landsberg, je zloženka iz besed Land und Berg, in nekako pomeni deželni grad. Srednjeveško ime za Deutschlandsberg je bilo

Lonsperch, in je čisto drugačnega izvora. Sestavljeno je iz korena besede Laßnitz (Ložnica), torej lons,⁵ in pa besede Berg, in pomeni grad, okoli katerega teče potok Ložnica.⁶ *Leta 1213 omenjen Fr. de Lonsperch* tako ni živel in služboval v Podčetrku, pač pa v Deutschlandsbergu.

Isto velja za nekatere upravnike gospostva. Točaj *Alhoch 1358–1370* in *Friderik Holleneger 1385–1411* nista službovala v Podčetrku.⁷ Povsem v nasprotju z znanimi viri je tudi navedba, da sta bila *od leta 1446 do 1479 gradiščana Viljem Šaleški, ki je sodeloval v bojih z Ogri, in točaj Hans Šaleški. Slednji naj bi bil zadnji svojega rodu, ki je verjetno padel v boju z Ogri, ko so ti zasedli grad. Zadnji trenutno znani podčetrški gradiščan je bil Filip pl. Eibiswalder/Ivniški*,⁸ ki je bil verjetno neki sorodnik zadnjega pred njim in leta 1404 omenjenega gradiščana,⁹ morda celo njegov vnuk. Glede na to, da med obema ni znan noben drug gradiščan, je precej verjetno, da so gradiščansko službo na gospostvu v prvi in delu druge polovice 15. stoletja opravljali člani iste družine. Kakorkoli, 24-letni Filip je dal leta 1450 v čast Heme, na katero spomin v teh krajih še ni bil zamrl, postaviti leseno kapelo na Vinarski gori, ki je kmalu postala manjše romarsko središče. K njej so romali predvsem ljudje s Štajerskega, iz sosednje Ogrske in nekaterih ostalih dežel. Ko se je začel avgusta 1466 na pobudo krškega škofa postopek za razglasitev Heme za svetnico, se je v Krko odpravil tudi Filip z nekaj podložniki iz Vonarja, Pristave ter bližnjih vasi, da bi pričali o čudežnih dogodkih, ki so se zgodili v zvezi s kapelo.¹⁰ Iz slednjega tudi izhaja, da cerkev sv. Emo ni v 13. stoletju proglašila za svetnico, pač pa se je ta postopek začel šele čez dobro stoletje in pol, njeno čaščenje pa je papež Pij XI. odobril komaj pet stoletij pozneje.¹¹

Zadnji podčetrški gradiščan Hans in njegova smrt v boju z Ogri se prvič pojavita v literaturi pri Schmutzu.¹² V slovensko zgodovinopisje ju je v 20.

¹ Dušan Kos, *Med gradom in mestom*. Ljubljana, 1994, str. 91.

² Dušan Kos, *Vitez in grad, Vloga gradov v življenju plemstva na Kranjskem, slovenskem Štajerskem in slovenskem Koroškem do začetka 15. stoletja*. Ljubljana, 2005, str. 346–348.

³ V Blaznikovi Historični topografiji je pri Podčetrku omenjenih precej listin, ki zadevajo Deutschlandsberg (Pavle Blaznik, *Historična topografija slovenske Štajerske in jugoslovanskega dela Koroške do leta 1500*, 2. del. Maribor, 1988, str. 89–92).

⁴ Mlinaričev zapis, da je v 14. stoletju v studeniški dominikanski samostan vstopila tudi hčerka enega plemiča iz Podčetrka, ne bo držal. Tu gre namreč za Angelo, hčerko gradiščana Gerloha iz Deutschlandsberga (Jože Mlinarič, *Študenjski dominikanski samostan ok. 1245–1782*. Celje, 2005, str. 40).

⁵ Beseda Laßnitz (Ložnica) je sestavljena iz slovanskega etimona las = rovt ali lonka = travnik ter slovanske končnice za vodna imena -ica oz. njene današnje pojavne oblike -itz (Günther Bernhard, *Das Ministerialengeschlecht der Lonsperger, Festschrift Viatori per urbes castraque*. Graz, 2003, str. 12–13; dalje Bernhard, *Das Ministerialengeschlecht der Lonsperger*).

⁶ Werner Tscherne, *Von Lonsperch zu Deutschlandsberg*. Deutschlandsberg, 1990, str. 50.

⁷ Prav tam, str. 62.

⁸ Jože Till, *Hema Krška, Njen svet in njeni sledovi*. Celovec, 2005, str. 161 (dalje Jože Till, *Hema Krška*).

⁹ Hermann Wiessner, *Gurker Urbare (Bistum und Kapitel) in Auswahl aus der Zeit von 1285 bis 1502, Österreichische Urbare, III. Abteilung: Urbare geistlicher Grundherrschaften, 3. Band: Die mittelalterlichen Stiftsurbare Kärntens, I. Teil*. Wien, 1951, str. 296 (dalje Wiessner, *Gurker Urbare*).

¹⁰ Jože Till, *Hema Krška*, str. 160–162.

¹¹ Vera Schaubert, Michael Schindler, *Svetniki in godovni zavetniki*. Ljubljana, 1995, str. 319.

¹² Carl Schmutz, *Historisch topographisches Lexicon von Steyermark, Zweyter Theil*. Gratz, 1822, str. 353.

stoletju uvedel Ivan Stopar,¹³ katerega nekritični prepisovalci so ju nato raztrosili po različnih publikacijah. Tisto, kar bode v oči, je dejstvo, da nihče od slednjih ni poskušal preveriti, ali ta dva podatka držita. Ne držita, saj je Schmutz oba kraja prav tako zamenjal. Omenjeni Hans je predstavljal 10. generacijo Lonspergerjev in je kot bamberski fevdnik padel leta 1481 na Koroškem v boju zoper Madžare. Z njim je ta rodbina izumrla.¹⁴ Na šibkih temeljih potemtakem stoji tudi avtorjeva navedba, da je bil *od leta 1479 do 1490 grad (Podčetrtek) v rokah ogrskega kralja Matija Korvina (kralja Matjaža), ki je dal grad izropati in porušiti*. Zagotovo so v tem času Madžari zasedli štajerske in koroške gradove salzburskega nadškofa in pa nekatere deželnoknežje. Kaj se je v tem času dogajalo z gradovi in posestmi krške škofije? Santonino v svojem popotnem dnevniku omenja, da so salzbursko posest zasedli Madžari, prav tako določene deželnoknežje gradove oz. vsaj poskušali.¹⁵ Pri gradovih krške škofije ni o Madžarih ne duha in sluha. Ko je 22. maja 1487 Santonino stal pri cerkvi sv. Eme in gledal nekaj kilometrov oddaljeni grad Podčetrtek, je bil mnenja, da le-ta pripada častitemu gospodu krškemu.¹⁶ Tudi nastavitve tamkajšnjih upravnikov Ivana Matkoviča leta 1481¹⁷ in Andreja Lilgenberga leta 1486¹⁸ s strani krškega škofa, dokazujejo, da do zasedbe gradu v obdobju med 1479 in 1490 ni prišlo.

Skoraj 150 let je bila z gradom tesno povezana plemiška družina Tattenbach. Sicer še ne *od leta 1515 do 1526*, ko naj bi *krški škofje grad upravljali sami iz gradiščani iz družin okoliških plemičev, gospodov Rogaških in Tattenbachov*, pač pa od leta 1527 dalje. Gradiščanov na podčetrtskem gradu v 16. stoletju že davno ni več. Krška škofija je grad in gospodstvo upravljala s pomočjo upraviteljev. Iz zgoraj omenjenega obdobja so trenutno znani trije. Do slovenskega kmečkega upora leta 1515 je to službo upravljal Ahac Schrott,¹⁹ leta 1523 sta se na tem mestu zamenjala Jorg Leg in Gašper Melhior pl. Lamberg, slednjega pa je štiri leta pozneje nadomestil Ivan pl. Tattenbach.²⁰ Ivanu je po nekaj letih oskrbniške službe uspelo dobiti gospodstvo v zakup, ki se je nadaljeval tudi po njegovi smrti leta 1567, ki

ga je doletela kot cesarskega vojaka v boju na Hrvaškem.²¹ Torej ni bil vseskozi do svoje smrti *oskrbnik gradu*, prav tako niso bili šele *njegovi nasledniki zakupniki ali zastavni imetniki gradu*. Po očetovi smrti je z zakupom nadaljeval njegov sin Žiga. Le-ta je umrl leta 1594,²² tako da njegov zakup gospodstva *do leta 1611* ne pride v poštev. Mu je pa uspelo gospodstvo nekoliko povečati. Leta 1575 je namreč on in ne *Janez Kristof* kupil bližnjo deželnoknežjo posest, imenovano urad Nezbiše,²³ ter jo priključil Podčetrtku. Tattenbachi so si na področju Kozjanskega pridobili precej posesti. Poleg gospodstev *Bizeljsko, Kunšperk, Olimje ... in naposled leta 1647* (štiri vrstice pred to navedbo v knjigi, avtor pravilno zapiše, da so si Podčetrtek pridobili 1612!) *še Podčetrtek*, so v različnih časovnih obdobjih dohodke prejeli še od gospodstev Podsreda in Pilštanj ter urada Orešje.

Z nakupom omenjenega gospodstva si Ivan Kristof *pri nadvojvodi Ferdinandu ni pridobil pravice, da poveže svoj grb z grbom ženinine rodbine Resch in da temu ustrezno poveča grad*. Precej bolj verjetno je, da so mu zvestoba deželnemu knezu oz. cesarju in različne zasluge ter usluge omogočili nadaljnji vzpon na družbeni lestvici. Dne 7. maja 1613 je prejel dovoljenje za izboljšanje družinskega grba z grbom žene Judite Resch.²⁴ Ali je to sprožilo obnovitev gradu oz. ali so grad res obnovili in če, v kakšnem obsegu, viri ne potrjujejo. Bržkone je navedba, da so *grad zatem do leta 1627 obnovili, povežali v poznorenesančnem slogu in ga dodatno utrdili s predgradjem in obzidjem*, plod stilkokritične primerjave, ki jo je opravil kak slovenski umetnostni zgodovinar ali kastelolog. Tudi prenova trga, ki bi naj sledila, in to celo pod taktirko Tattenbachov, na osnovi virov trenutno ni dokazljiva. Avtor slednje sklepa na osnovi letnic na fasadi ene stavbe. Obnova ene stavbe še zdaleč ne pomeni, da je bil obnovljen celotni trg. Še manj verjetno pa je dejstvo, da so Tattenbachi obnavljali hiše oz. domovanja svojim podložnikom v trgu.

Ivan Kristof baron Tattenbach je umrl 2. aprila 1627. Za otroke in njihovo mater je primerno poskrbel. Trem hčerkam je volil nekaj obleke, nakita ter denarja, štirim sinovom in ženi pa je zapustil posest. 20-letni sin Gotfrid je podedoval gospodstvo Podsreda in krške fevde, 18-letni Viljem Leopold gospodstvo Konjice in dvorec Gojka, sin Erazem Ferdinand imenje Trebnik, 9-letni Jurij Žiga pa

¹³ Ivan Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji*, peta knjiga. Ljubljana, 1993, str. 73.

¹⁴ Bernhard, *Das Ministerialengeschlecht der Lonsperger*, str. 33.

¹⁵ Paolo Santonino, *Popotni dnevniki 1485–1487*. Celovec–Dunaj–Ljubljana, 1991, str. 72, 78 in 80.

¹⁶ Prav tam, str. 79.

¹⁷ Wiessner, *Gurker Urbare*, št. 385, str. 413.

¹⁸ Ignaz Orožen, *Das Bisthum und die Diözese Lavant, VI. Theil, das Dekanat Drachenburg*. Marburg, 1887, str. 499 (dalje Orožen, *Drachenburg*).

¹⁹ Bogo Grafenauer, *Kmečki upori na Slovenskem*. Ljubljana, 1962, str. 106.

²⁰ StLA, fond Archiv Attems, karton 231, zv. 1521, Urbar gospodstva Podčetrtek 1523–1527, fol. 1 (dalje Urbar gospodstva Podčetrtek 1523–1527).

²¹ Hans Pirchegger, *Die Untersteiermark in der Geschichte ihrer Herrschaften und Güten, Städte und Märkte*. München, 1962, str. 236.

²² Nagrobnik Žige pl. Tattenbacha z letnicami rojstva in smrti se nahaja v cerkvi sv. Ane v Slovenskih Konjicah.

²³ ARS, AS 768, fasc. 3, Kupna pogodba Žige Tattenbacha za urada Nezbiše in Orešje 1575, fol. 1.

²⁴ Reiner Puschnig, *Gnaden und Rechte*. Graz 1984, št. 917, str. 118.

gospodstvo Bizeljsko. Njihovi materi je v dosmrtno uporabo prepustil gospodstvo Podčetrtek in urad Nezbiše, seveda le pod pogojem, da se vnovič ne poroči.²⁵

Gotfrid si je z leti pridobil tudi posest svoje matere ter nekaj posesti od bratov. Ko je leta 1640 v starosti 33 let umrl, je za sabo pustil ženo, dve hčeri in dva sinova ter za več kot 1000 imenjskih funtov posesti. Za dediča je določil 9- in 8-letna sinova Ivana Erazma ter Gotfrida Viljema. Slednjemu je oče zapustil gospodstvo Podčetrtek z uradom Nezbiše.²⁶ Skrbniki njegovih mladoletnih otrok so postali vdova Rozina Suzana ter brata Leopold Viljem in Jurij Žiga.²⁷ Slednji to obveznost ni opravljal do konca, ker je pred tem umrl. Ivan Erazem je polnoletnost za dedovanje dosegel leta 1655, njegov brat pa leto pozneje. Ker je Gotfrid Viljem postal dedič po sorodniku Janezu Adolfu grofu Tattenbachu, s čigar smrtjo leta 1644 je ta bavarska veja Tattenbachov izumrla,²⁸ je kmalu po nastopu polnoletnosti 1. marca 1656 prodal gospodstvo Podčetrtek bratu Ivanu Erazmu za vsega 18.000 goldinarjev in se odselil na Bavarsko.²⁹ Kot je razvidno iz ohranjenih virov, avtorjeva navedba, da je *po smrti Viljema Leopolda leta 1661 lastnik Podčetrčka postal njegov nečak Ivan Erazem, svetnik notranjeavstrijske vlade*, ni točna. Še več. Tudi notranjeavstrijski vladni svetnik še ni postal tistega leta, pač pa šele pet let pozneje.

Ivan Erazem Tattenbach se je priključil protihabsburški zaroti leta 1667 in ne 1665. Priprave na upor proti vladarski hiši in politiki cesarja Leopolda I. zaradi nekaterih šibkih členov med zarotniki niso bile v celoti uspešno izvedene. Že nekaj časa pred prvimi aretacijami so bile vsakdanje dejavnosti morebitnih zarotnikov natančno spremljane. Vpletenosti Ivana Erazma grofa Tattenbacha v snovanje protihabsburške zarote takrat še niso mogli dokazati, so pa imeli nekatere trdne namige o tem.³⁰ Slednje se je notranjeavstrijskemu tajnemu svetu tudi zdel dovolj dober argument za njegovo aretacijo. Do te ni prišlo v petek, 21. marca 1670, ampak dan

kasneje.³¹ Da so že štiri dni po aretaciji prišli na vse Tattenbachove gradove komisariji z vojaškim spremstvom, ne drži. Tako kot sama aretacija so bili tudi nadaljnji ukrepi dobro ter vnaprej načrtovani in so potekali bliskovito. Še isti dan je med drugim notranjeavstrijski tajni svet pooblastil notranjeavstrijska dvornokomorna svetnika Janeza Franca grofa Dietrichsteina in Janeza Gašperja grofa Khellersperga, da sta v spremstvu Sahierja in njegovih Jacques-Gerardovih dragoncev, kar se da hitro (*eifrigist*) in v največji tajnosti odjahala na Tattenbachove posesti in jih v cesarjevem imenu zasegla. Cesarju je namreč ta pravica šla po crimine laesae maiestatis. Za inventuro tamkaj nahajajočih se premičnin nista bila zadolžena, pač pa sta zapečatila oz. zaklenila skrinje in kleti, denar, srebrnino in dokumente pa odnesla v Gradec. Vse zasežene posesti sta nato predala v začasno upravo notranjeavstrijski dvorni komori, za njihovo upravljanje pa je bil že na dan Tattenbachove aretacije nastavljen poseben regent oz. administrator, in sicer svetnik omenjene komore Žiga Schoffman baron Hemerles.³² Pooblaščenca in Schoffman so se sestali 24. marca na gospodstvu Štatenberg. Dietrichstein in Khellersperg sta takrat že opravila svojo nalogo in sta se vračala nazaj v Gradec, Schoffmanu pa je bila to prva postaja na obhodu po gospodstvih.³³ Zaključil jo je 5. aprila 1670, ko je sestavil inventar še zadnjega Tattenbachovega gospodstva Rače.³⁴

Kmalu po Tattenbachovi aretaciji so se začela zaslišanja, nato pa še sojenje, ki ga je na prvi stopnji vodila notranjeavstrijska vlada. *Sodba, ki jo je izdala notranjeavstrijska vlada 26. novembra 1671, potrtila pa jo je že omenjeni cesar in deželni knez*, ne obstaja. Omenjenemu organu ni uspelo popolnoma dokazati obtoženčevega zločina veleizdaje in mu je s sodbo 9. oktobra 1670 naložil le visoko denarno kazen, podaljšanje pripora in ga odpustil iz službe svetnika notranjeavstrijske vlade. Seveda pa s tem Erazmove skrbi še zdaleč niso bile končane. Upravičeno. Obstajala je namreč še druga, torej višja sodna instances.

²⁵ StLA, LR Testamente, karton 1010, zvezek Jahr 1626, Oporoka Ivana Kristofa barona Tattenbacha 1626, fol. 3'–4'.

²⁶ StLA, fond Archiv Attems, karton 231, zvezek 1520, Oporoka Gotfrida grofa Tattenbacha 1640 (prepis), fol. 3'–5'.

²⁷ Prav tam, fol. 7.

²⁸ Otto Mutzbauer, *Die Urkunden des Archivs der Grafen von Tattenbach*, Bayerische Archivinventare 28. München, 1967, str. X in št. U 574, str. 157–158.

²⁹ StLA, fond Archiv Attems, karton 241, zvezek 1551, Prodaja gospodstva Podčetrtek Ivanu Erazmu grofu Tattenbachu z dne 1. 3. 1656, fol. 2.

³⁰ ÖStA, HHStA, fond Hungarica, fasc. 319, konvolut D, Dopis Karla Gotfrida grofa Breunerja cesarju Leopoldu I. glede Tattenbachove aretacije, zasege njegovih posesti in zarubitve le-teh s strani deželnega glavarja z dne 26. 3. 1670, fol. 1 (dalje Dopis grofa Breunerja 26. 3. 1670).

³¹ ÖStA, HHStA, fond Hungarica, fasc. 319, konvolut D, Dopis notranjeavstrijskega tajnega sveta cesarju Leopoldu I. glede Tattenbachove aretacije in zasege njegovih posesti z dne 27. 3. 1670, fol. 1 (dalje Dopis tajnega sveta 27. 3. 1670).

³² Dopis grofa Breunerja 26. 3. 1670, fol. 1–1'; Dopis tajnega sveta 27. 3. 1670, fol. 1'; ÖStA, FHKA, fond Innerösterreichische Herrschaftsakten, Grafen von Tattenbach, karton 76, sign. T-3/1, Dopis cesarja Leopolda I. notranjeavstrijski dvorni komori in notranjeavstrijskemu tajnemu svetu glede Schoffmanovega upravljanja Tattenbachovih posesti z dne 22. 8. 1671, fol. 1.

³³ ÖStA, FHKA, fond Innerösterreichische Herrschaftsakten, Grafen von Tattenbach, karton 76, sign. T-3/2, Poročilo NA dvorne komore glede inšpekcije zaseženih gospodstev z dne 25. 8. 1672, fol. 16' in 19.

³⁴ ÖStA, FHKA, fond Innerösterreichische Herrschaftsakten, Kranichfeld und Stattenberg, karton 38, sign. K-2, Inventar gospodstva Rače z dne 5. 4. 1670, fol. 1.

Njemu nič kaj naklonjeni notranjeavstrijski tajni svet ga je 1. aprila 1671 spoznal za krivega veleizdaje in ga obsodil na smrt ter izgubo vseh posesti.³⁵ Sedaj je ostalo na cesarju, da odloči kako in kaj. Sklep štajerskega tajnega sveta je na Dunaju obravnaval poseben posvetovalni organ, t. i. tajna konferenca (*Geheime Konferenz*), ki so jo sestavljali s strani cesarja izbrani uradniki. Ti so 19. novembra smrtno obsodbo potrdili in svoj sklep posredovali cesarju. Čez štiri dni je dal Leopold I. zeleno luč za njegovo izvršitev.³⁶ Kljub Tattenbachovim prošnjam, do pomilostitve ni prišlo. Dne 1. decembra 1671 ni bil usmrčen *v graški deželni hiši*, pač pa mu je nekaj po deveti uri zjutraj krvnik Hans Moser ločil glavo od telesa v dvorani mestne hiše.³⁷

Nekoliko pomanjkljivi in delno v nasprotju z viri so tudi nadaljnji avtorjevi zapisi, in sicer kot prvi, da so z zaplembo *Tattenbachove štajerske posesti prešle v državno last in v upravo notranjeavstrijske dvorne komore*. Ta je njihovo upravljanje poverila svojemu svetniku baronu Sigmundu Schoffmanu, ki je na gospodvih nastavljal upravnike. Ker pa je bilo gospostvo Podčetrtek zadolženo, ga je morala država prepustiti Tattenbachovim upnikom. Upravo posesti je po njihovi zaplenitvi najprej prevzela notranjeavstrijska dvorna komora, ki pa se s slednjo ni neposredno ukvarjala, ampak je za to določila posebnega administratorja, seveda iz svojih vrst. Na ta položaj sta bila postavljena Žiga Schoffman baron Hemerles in kasneje Anton Canduzzi, ki sta z rednimi obhodi in navodilom upraviteljem skrbela za kolikor toliko nemoteno delovanje gospostev. Omenjeni Schoffman ob prvem priходу na zasežena gospostva ni nastavljal novih upraviteljev, pač pa so s svojim delom v večini primerov, tudi v Podčetrtku, nadaljevali stari. Oktobra 1676 je upravo nad zaplenjenimi posestmi na željo omenjene komore prevzel drug organ. Prešla je v roke judicium delegatum oz. neke vrste petčlanskega sveta, ki je bil konec leta 1671 ustanovljen za preverjanje upravičenosti zahtev Tattenbachovih upnikov. Ta organ je obdržal bolj ali manj isti način uprave, kot je bil prej, in je na mesto administratorja nastavljal sekvestra dr. Petra Lukrecija de Apostollisa. S svojo poglobitveno dejavnostjo je judicium delegatum zaključil maja 1679. Po njegovih ugotovitvah je bilo do Tattenbachove zapuščine zaradi njegovih dolgov (Podčetrtek v tem času ni bil zadolžen) upravičenih skoraj petsto fizičnih in pravnih oseb v višini od enega pa do 62.000 goldinarjev. Za njihovo poplačilo so prišle v poštev vse dragotine in denar, ki so se še nahajali v

blagajni notranjeavstrijske dvorne komore in pri judicium delegatum, ter zasežene posesti. Ko sta po letu 1683 od celotne zapuščine ostali le še gospostvi Podčetrtek in Štatenberg, terjatve preostalih upnikov pa so bile višje od njunih vrednosti, je bil sestavljen seznam prioriteten upnikov. Tisti na začetku so lahko imeli precejšnje upanje, da bodo iztržili svoje terjatve, ostali pa le majhno.³⁸

Naposled sta prišla na vrsto za prodajo tudi gospostvo in grad Podčetrtek. Upniki ju sicer niso *prodali leta 1682... za 72.000 goldinarjev*, pač pa za manjšo kupnino nekoliko kasneje. Ignacu Mariji grofu Attemsju je služba svetnika notranjeavstrijske dvorne komore omogočila, da je prišel do informacij v zvezi z zaplenjeno Tattenbachovo posestjo. Odločil se je za nakup gospostva Podčetrtek. Poleg cesarja, kot največjega med vsemi upniki, so mu zeleno luč za to dejanje dali tudi judicium delegatum in pooblaščenca preostalih Tattenbachovih upnikov. Ko so se glavni akterji prodaje zbrali marca 1686 na gradu Podčetrtek, do sklenitve kupčije, zaradi razhajajočih se mnenj glede višine kupnine, ni prišlo. Do nadaljnjega so zato sklenili le zakupno pogodbo za gospostvo. Skupni jezik so Attems in upniki našli dober mesec pozneje in sklenili prodajo za kupnino v višini 70.000 goldinarjev. Od prvih desetih prednostnih upnikov, za katere je bilo sprva mišljeno, da bodo njihove terjatve v celoti izplačane iz kupnine za podčetrško gospostvo, je dejanska kupnina zadostovala le za izplačilo treh. Ostalim so bile terjatve predstavljene na vrednost štatensberškega gospostva. Na svoj račun oz. poplačilo terjatev so tako prišli le cesar Leopold I., Gotfrid Viljem grof Reinstein in Tattenbach ter dediči in upniki Rozine Suzane grofice Ötting.³⁹

Ignac Marija pred nakupom Podčetrтка ni imel na Štajerskem v lasti še nobene posesti. Za nakup se je najverjetneje odločil iz več razlogov. Član štajerskih deželnih stanov brez posesti ni mogel postati, privarčevan denar in del ženinenga premoženja je želel vložiti v nepremičnino, ki je dajala solidno letno rento, kot svetnik dvorne komore je imel precej informacij o Podčetrtku, svojo težo pa je zagotovilo pristavilo še 31.719 goldinarjev ženinenga lastnega premoženja v obliki cesarjeve (največji med Tattenbachovimi upniki!) zadolžnice Ani Crammer, podedovane po materi. Razlog za nakup, po katerem *bi si njegov rod postopoma ustvaril svoj obsojelski grajski obroč*, ni verjeten. Vsaj po virih sodeč, Ignac Marija ni bil jasnoviden. Samo na tak način bi namreč lahko vedel, katera gospostva in gradovi bodo v prihodnosti naprodaj.

³⁵ Fritz Popelka, *Geschichte der Stadt Graz*, I. Band. Graz, 1928, str. 148.

³⁶ Thomas Winkelbauer, *Österreichische Geschichte 1522–1699*, Teil 1, Wien, 2003, str. 160 in 554.

³⁷ ÖStA, HHStA, fond Hungarica, Specialia, fasc. 320, konvolut B, Četrto poročilo Krištofa pl. Abeleja cesarju Leopoldu I. z dne 2. 12. 1671, fol. 2'–3'.

³⁸ Dejan Zdravec, *Gospostvo Podčetrtek 1670–1700*, doktorska disertacija. Maribor, 2008, str. 51–71 (dalje Zdravec, *Gospostvo Podčetrtek 1670–1700*).

³⁹ Dejan Zdravec, Ignac Marija grof Attems in gospostvo Podčetrtek do začetka 18. stoletja. *ČZN*, 78, 2007, št. 4, str. 55.

Podpoglavje z naslovom Nekaj podatkov iz podčetrških matičnih knjig (str. 59–61), vsebuje izpiske rojstev in smrti "pomembnejših" ljudi, njihovih staršev ali krstnih botrov. Tovrstni izpis za to župnijo je prvi opravil že Ignac Orožen in ga objavil v eni od svojih monografij z naslovom *Das Bisthum und die Diözese Lavant*, in sicer v tisti iz leta 1887, ki obsega dekanat Kozje.⁴⁰ Takrat so se vse matične knjige nahajale še na župniji. Danes temu ni tako. Najstarejši krstni matici iz let 1678–1737 in 1737–1785 se še nahajata na župniji, medtem ko so ostale, in to tiste, ki so nepoškodovane prestale partizanski zažig občinske pisarne septembra 1944, hranijo v Nadškofjskem arhivu v Mariboru. Izredno dragoceni vir za zgodovino Podčetrška predstavljata že omenjeni najstarejši krstni matični knjigi. Specifično zanj je, da ju v 20. stoletju ni imel v rokah skorajda nihče, razen takratnih župnikov seveda, in pa popisovalca arhivskega gradiva župnij, ki ju je popisal v sklopu izdaje *Vodnika po matičnih knjigah SR Slovenije* leta 1972. Vsi poskusi vpogleda vanju so bili v zadnjih 20 letih neuspešni, saj je bil odgovor podčetrškega župnika na tovrstna povpraševanja vedno isti, in sicer da teh knjig na župniji ni, ker so zgorele leta 1944. Ali župnik resda ni vedel, kaj vse se nahaja v župnijskem arhivu, ali pa omenjenih knjig ni imel časa ali volje pokazati, ni več pomembno. Menjava duhovnih pastirjev na župniji pred kakšnimi tremi leti je omogočila posvetni vpogled v arhivske omare in ponovno "odkritje" obeh matičnih knjig. Slednjima dajeta še posebno vrednost dve stvari. Zapisi naselij in ledinskih imen v slovenski obliki (za mnoga naselja prvi tovrstni zapis) ter prebivalcev trga Podčetrtek in njihovih poklicev. Virov, ki bi se neposredno nanašali na trg in trško prebivalstvo, je malo ohranjenih. Še dobro, da je bil Podčetrtek gosposčinski trg in da je bil del tržanov podložen tukajšnjemu gospostvu. Precejšnje število ohranjenih urbarjev in urbarialnih registrov ter obe krstni matični knjigi tako omogočajo zadovoljiv vpogled v ustroj trškega prebivalstva od zadnjih 20. let 17. stoletja dalje.

Obe matični knjigi je v roke dobil tudi Jože Maček, a se ni odločil za natančnejši pregled in kakšno morebitno zanimivo odkritje, ampak je za monografijo o Podčetrtku uporabil že omenjene Orožnove izpise. Njegovo transkripcijo latinsko zapisanih krstov je prevedel ter transliteriral v slovenščino in na nekaterih mestih dodal nekaj svojih komentarjev. Avtorjeva navedba, da so *krstno knjigo začeli pisati 23. oktobra 1678*, ne drži. Res je na ta dan zabeležen prvi vpis krsta, a je slednji le najstarejši ohranjeni vpis v knjigi. Natančni pregled knjige hitro razkrije, da je bilo nekaj začetnih listov enkrat pred letom 1887 iztrganih. Obstoje starejših vpisov pa neizpodbitno dokaže latinski zapis na

notranji strani platnice, ki je nastal izpod peresa vikarja Jakoba Šausa in se glasi: *Sum emptus tempore R(everen)di D(omi)ni Jacobi Schauss pro baptizatorium libro a(nn)o 1677 die 26. maii.*⁴¹ Pri popisu predstojnikov podčetrškega vikariata oz. fare, ki ga je avtor prav tako povzel po Orožnu, je na 84. strani monografije pri omenjenem vikarju sicer zapisano, da je bila krstna knjiga *začeta* (pravilno kupljena) *v času častitega gospoda Jakoba Šausa ... dne 26. maja 1677*, a je ta podatek avtor najverjetneje spregledal.

Na osnovi vpisov krstov avtor dalje ugotavlja, da člani plemiške družine Attems na gradu Podčetrtek *niso stalno živeli*, in da so *kot najbolj ugledni ljudje tega kraja navedeni pravzaprav le upravniki gradu in njihovi potomci*. Obe navedbi sta le delno točni, nekoliko nenavaden pa je tudi način sklepanja, ki je avtorja pripeljal do teh ugotovitev. Verjetno izhaja prvi zaključek iz predpostavke, da v matičnih knjigah ni vpisov rojstev, porok in smrti članov družine Attems, prav tako pa niso ravno pogosto zapisani kot priče ali botri vidnejših podčetrških prebivalcev in njihovih otrok. Takšno sklepanje ni pravilno. Že hiter vpogled v matične knjige tistih župnij, kjer so imele nekatere plemiške družine svoja domovanja, pokaže podobno sliko. Število tukajšnjih vpisov plemičev ni nič kaj višje od podčetrških. Nenazadnje pa se je lastniku gospostva Podčetrtek Ignacu Mariji grofu Attems na gradu Podčetrtek dejansko rodil otrok. V začetku septembra 1686 je poleg 34-letnega Ignaca na grad prišla še njegova noseča žena Marija Regina, rojena grofica Wurmbrand. Nekaj dni po prihodu je 27-letna grofica zaradi nekega pretrpljenega strahu predčasno rodila. Novorojenec je umrl še isti dan.⁴² Ker krst ni bil opravljen, do vpisa v krstno knjigo tudi ni prišlo. Zadnje raziskave pa so nadalje pokazale, da sta omenjena zakonca Attems po nakupu gospostva Podčetrtek 17. aprila 1686 precej več časa preživljala na tukajšnjem gradu kot pa v svoji najemniški hiši v Gosposki ulici v Gradcu. Grof se je namreč takoj lotil velikopotezne obnove gosposčinskega gospodarstva, ki je bilo takrat v precej slabem stanju. Nakup dela gospostva Štatenberg in pričetek izgradnje štatensberškega dvorca v Makolah leta 1690 ter nakup gospostva Brežice leta 1694 so sicer nekoliko skrajšali Attemsovo bivanje v Podčetrtku, vendar ne toliko kot v Gradcu. Njegovo bivanje je do konca stoletja predstavljala relacija Gradec–Štatenberg–Podčetrtek–Brežice in obratno.⁴³ Šele izgradnja palače v Gradcu leta 1704 je že rahlo ostarelega Attemsa dokončno dejansko ustalila v Gradcu.

⁴¹ Župnijski arhiv Podčetrtek, škatla 1, RMK župnije Podčetrtek 1678–1737, fol. 0 (dalje RMK Podčetrtek 1678–1737).

⁴² StLA, fond Pallavicino Familie, karton 28, zvezek 415, Marija Victoria Pallavicino, Familienbuch des Hauses Attems, VI., Die steirische Linie, str. 8.

⁴³ Zadravec, *Gospostvo Podčetrtek 1670–1700*, str. 81–86.

⁴⁰ Orožen, *Drachenburg*, str. 495–497.

Ugled prebivalcev kraja je mogoče razbrati iz naslovov, ki so jim bili pridani. Vsaj po slednjih sodeč, so za najuglednejše veljali upravitelji in njihove življenjske spremljevalke. Najbolj pogosto so naslovljeni s plemeniti/a ali velikodušni/a gospod/gospa (*generosus dominus, generosa domina*), redkeje samo gospod ali gospa.⁴⁴ Slednji naziv je največkrat pridržan za podčetrtške tržane, in to predvsem obrtnike ter trgovce.⁴⁵ V očeh običajnega (kmečkega in viničarskega) prebivalstva so imeli tako poleg višjih gosposčinskih uslužbencev oz. izvajalcev oblasti ugleden položaj tudi nekateri trški prebivalci.

Napačna je zagotovo označitev botre Mariji Elizabeti, hčerki Janeza Jurija Prilerja. Njena zastopnica pri krstu in vpisu v krstno matično knjigo naj bi bila *Rozina Rozalija, baronica Luthenberg (Ljutomerska), rojena Reisig, doma iz žusemskega gradu*. Dejansko je šlo za Rozino Rozalijo, poročeno baronico Lichtenberg. Slednja je bila ena od treh hčera Janeza Krstnika barona Reisi(n)ga. Z njegovo smrtjo leta 1672 so omenjene tri hčerke podedovale vso njegovo posest. Baronica Lichtenberg je dobila tretjino gospostev Pilštanj in Hartenštajn ter imenje Drenik,⁴⁶ ki jih je 10 let kasneje prodala Janezu Ferdinandu baronu Zehentnerju, vdovcu po njeni sestri Heleni Katarini.⁴⁷ Rozina Rozalija najverjetneje tudi ni bila doma z žusemskega gradu. Njen oče Janez Krstnik namreč nikoli ni bil lastnik gospostva Žusem. Ta posest je po delilni pogodbi iz leta 1643 pripadla njegovemu starejšemu bratu Krištofu. Janez Krstnik je 31. marca omenjenega leta iz očetove zapuščine prejel gospostvo Strmol, mlajši brat Gotfrid pa gospostvi Pilštanj, Hartenštajn in imenje Drenik.⁴⁸ Slabih šest in pol let kasneje je med mlajšima baronoma Reisi(n)g prišlo do menjave posesti. Janez Krstnik je z Gotfridom zamenjal Strmol za Pilštanj, Hartenštajn in imenje Drenik.⁴⁹ Slednjo posest so si nato leta 1672 njegove tri hčerke tudi razdelile.

Četudi bi Rozina Rozalija bila baronica Luthenberg, bi zagotovo to ne bila Ljutomerska, kot je plemiški priimek prevedel avtor. Plemiška rodbina, ki je dobila ime po gradu Ljutomer (Luttenberg), je

namreč izumrla že nekje na prehodu v 14. stoletje.⁵⁰

Nekoliko preglavic je avtorju predstavljal tudi upravnik Jurij Moseger oz. bolje rečeno kraj opravljanja njegove službe. Zapis v krstni knjigi omenjenega Mosegerja označuje kot pro tunc existens praefectus in arce Erpergensis⁵¹ in je res nekoliko zavajajoč. Jože Maček ga je umestil na grad Erberg ter v oklepaju z rahlim pridržkom zapisal, da je to *verjetno Dol pri Ljubljani*. Seveda se takoj pojavi vprašanje, od kod je Moseger poznal takratnega podčetrtškega upravitelja Antona Robido, čigar kar nekaj otrokom je botroval.⁵² Razdalja med obema gradovima je bila precejšnja, tudi brez ozira na stanje takratnih (marec!) cest. Precej bolj verjetno bi bilo, da je opravljal to službo kje bližje. Botrovanja med upravitelji bližnjih gospostev ter tistih, ki so imela istega lastnika, so bila vseskozi precej pogost pojav. Tako je bilo tudi v tem primeru. Ko je Jurij Moseger 6. oktobra 1706 zadnjič botroval enemu izmed otrok stanovskega prijatelja Robide, je takratni župnik Jože Teraš nekoliko pravilneje zapisal kraj opravljanja njegovega poklica, in sicer kot arce Harbergensis.⁵³ Na Kranjsko umeščeni upravitelj je torej služboval na "malo več" kot streljaj oddaljenem gospostvu Podsreda.

Natančen pregled ohranjenih matičnih knjig ponudi še nekaj zanimivih vpisov krstov, ki sta jih Ignac Orožen in posledično Jože Maček spregledala. Vseh botrovanj podčetrtških upraviteljev, njihovih žena in otrok na tem mestu zaradi obsežnosti in nekoliko manjše pomembnosti nima smisla naštevati. Dosti bolj zanimiva so rojstva in krsti njihovih otrok. Upravitelju Janezu Jakobu Milleju in ženi Suzani se je v času službovanja poleg sina Karla Martina 24. aprila 1689 rodil še Janez Jurij. Botroval mu ni nihče drug kot tamkajšnji pisar, torej očetu službeno podrejeni Janez Janežič.⁵⁴ Tudi naslednjemu upravitelju se je tukaj rodil še en, do sedaj neznani otrok. Dne 19. junija 1695, malo pred njegovo smrtjo, je na svet prirojala Marjeta. Za razliko od prejšnjih dveh krstov Matijeveh otrok, ko so botrovanje prevzeli člani višjega plemstva, sta ob tej novorojenki pri njenem sprejemu med kristjane stala le Janez Čokl iz Tinskega in Marina Kos iz Pristave pri Mestinju.⁵⁵ Ko je naslednjemu upravitelju Antonu Robidi 13. aprila 1707 umrla žena,⁵⁶ le-ta ni dolgo stal križem rok. Vdovec je že vsaj dve

⁴⁴ RMK župnije Podčetrtnek 1678–1737, 11. 4. 1726, 13. 04. 1729, 29. 11. 1733...

⁴⁵ Prav tam, 21. 07. 1717, 29. 08. 1722, 18. 12. 1722, 21. 02. 1723, 10. 07. 1723, 19. 12. 1723, 01. 07. 1725...

⁴⁶ StLA, fond Archiv Attems, karton 243, zvezek 1565, prepis delilne pogodbe gospostev Hartenštajn in Pilštanj ter imenja Drenik z dne 20. 04. 1693, fol. 1.

⁴⁷ StLA, fond Archiv Attems, karton 233, zvezek 1528, urbar gospostva Hartenštajn 1682, str. 155–157.

⁴⁸ StLA, fond Archiv Attems, karton 241, zvezek 1552, Prepis delilne pogodbe med brati Reisi(n)gi ter njihovo materjo z dne 31. 03. 1643, fol. 1–1'.

⁴⁹ StLA, fond Archiv Attems, karton 241, zvezek 1552, Prepis menjalne pogodbe med bratoma Janezom Krstnikom in Gotfridom, baronoma Reisi(n)g, z dne 26. 09. 1649, fol. 1–1'.

⁵⁰ Josef Andreas Janisch, *Topographisch-statistisches Lexikon von Steiermark*, II. Band. Graz, 1885, str. 146.

⁵¹ RMK Podčetrtnek 1678–1737, 13. 03. 1700.

⁵² Dejan Zadavec, Administrativne knjige združenih gospostev Podčetrtnek in Hartenštajn sredi 18. stoletja in njihovo stanje danes. *Arhivi*, 30, 2007, št. 2, str. 156.

⁵³ RMK Podčetrtnek 1678–1737, 06. 10. 1706.

⁵⁴ Prav tam, 24. 04. 1689.

⁵⁵ Prav tam, 19. 06. 1695.

⁵⁶ Mirko Krašovec, *Podčetrtnek, včeraj in danes*. Podčetrtnek, 1980, str. 26.

leti pozneje imel novo ženo, otroci iz prvega zakona pa krušno mater. Antonija mu je v naslednjih šestih letih rodila štiri otroke. Zahariji Andreju sta 27. novembra 1712 botrovala očetov znanec in stanovski prijatelj Jožef Moseger, upravitelj gospostva Rogatec, ter mlada Marija Wildmann.⁵⁷

Umetnostnim zgodovinarjem bodo vsekakor zanimivi vpisi, kjer se kot botri pojavljajo različni umetniki in obrtniki. Potem ko je avgusta 1715 pogorel del gradu Podčetrtek,⁵⁸ se je Ignac Marija grof Attems odločil za njegovo nekaj let trajajočo baročno prenovo. Med drugim so si tukaj svoj vsakdanji kruh služili štukater Karel Groshaus,⁵⁹ slikarja Ignac Flurer in Janez (Joes, Johann) Raiser⁶⁰ ter barvar (tinctoris) Lovrenc Dežman.

Kot je že bilo omenjeno, se virov v zvezi s trško zgodovino ni kaj prida ohranilo. Kakršnekoli omembe tržanov v matičnih knjigah so zato dragocen podatek za poznavanje ne samo zgodovine tega, pač pa tudi ostalih obsoteljskih trgov. Trgi na tem področju zaradi odmaknjenosti od glavnih oz. večjih prometnih povezav niso bili kaj prida razviti. Anton Melik je Podčetrtek celo označil kot enega najslabše izvedenih poskusov ustanovitve trških naselbin na Slovenskem.⁶¹ Da pa stanje le ni bilo tako klavrno, dokazujejo nenazadnje tudi omembe trških prebivalcev oz. njihovi poklici. Iz matičnih knjig je razvidno, da so v zadnji četrtini 17. stoletja in v prvi polovici 18. stoletja tukaj obrt opravljali trgovci, mizar, pleskar, lončar, čevljar, kovač, ključavničar, leta 1717 pa je prvič omenjen tudi zlatar (aurifaber).⁶² Slednji je deloval do 90. let 18. stoletja.⁶³

Neuporaba arhivskih virov lahko poleg zmotnih zapisov pripelje še do pomanjkljivosti. Navedba, da o čebelarstvu v Podčetrtku za prejšnja obdobja (pred letom 1760) ni nobenih zanesljivih podatkov, ni pravilna (str. 195–196). Že sam vpogled v ohranjene vire, prve dokaze o čebelarjenju na tem področju hitro prestavi vsaj za 250 let nazaj. Namreč v priročnem urbarju podčetrškega gospostva iz leta 1523 se pri podložniku iz Vonarja kot dajatev pojavi funt (0,56 kg) voska,⁶⁴ torej snov, ki jo za delanje celic izločajo čebele. Z leti se je število podložnikov s tovrstno dajatvijo rahlo večalo. V letih 1570–1575 je to osnovno surovino za izdelavo sveč dajal podčetrški tržan in podložnik Matija Otorepec,⁶⁵ v

drugem desetletju 17. stoletja že dva tržana,⁶⁶ leta 1655 pa poleg treh podložnikov še osebenjek Nikolaj iz urada Vršna vas. Količina dajatve je bila različna, in sicer od enega do štiri funte.⁶⁷ Seveda dajatev voska še ne pomeni, da so se ti podložniki ukvarjali s čebelarstvom. Če se niso, so vosek najbrž odkupili ali zamenjali od kakšnega tamkaj živčnega podložnika oz. čebelarja. Zagotovo pa so se z gojenjem čebel v letu 1689 ukvarjali podčetrški podložniki Blaž Stiplovšek, Mihael Leistner in Mihael Počivalšek. Ker za poplačilo letnih denarnih dajatev in davkov niso imeli denarja, so le-te deloma poravnali z medom. Skupaj so preko svojih županov upravitelju Matiji Pihlerju dostavili 223 funtov medu⁶⁸ oz. letni pridelek od nekako šestih do sedmih panjev. Upravitelj Pihler medu seveda ni sprejel v zamenjavo po tržni vrednosti, saj je zastopal interese gospostva oz. njegovega imetnika, ampak po nižji. Dva in pol ter tri krajcarje za funt medu⁶⁹ je nekako ustrezalo tržni vrednosti skoraj dveh funtov govejega mesa ali ene kokoši. Po relativno nizki ceni sodeč, med na področju gospostva ni bil težje dobavljiva dobrina. Obstoje čebelarstva pa nenazadnje dokazuje tudi prizadevanje podčetrških tržanov leta 1675. Ti so takratnega upravitelja Tattenbachovih zaplenjenih posesti Antona Canduzzija prosili, da se jim izstavi pisno dovoljenje za trgovanje z medom, ki ga do takrat še niso imeli. Slednje bi jim po njihovih besedah tako zagotavljalo predvsem zaščito koriste od te gospodarske dejavnosti pred trgovci ali posamezniki iz drugih mest in trgov.⁷⁰

S pravopisnega vidika so v knjigi nekoliko moteči zapisi imen, priimkov in plemiških nazivov. Poslovenjenje imen ali priimkov v zgodovinopisnih tekstih je lahko kamen spotike, saj imajo različni zgodovinarji svoje poglede na to. Tovrstno prevajanje osebnih imen in priimkov zna biti še posebej kočljivo pri raziskavah, ki se nanašajo na čas od druge polovice 19. stoletja dalje, ko se začne pri ljudeh razvijati nacionalna zavest. Za starejša obdobja to ni tak problem. Večina slovenskih zgodovinarjev imena posloveni, medtem ko priimke, sploh plemiške, ne. Se pa še najde kdo, ki pusti tudi imena v izvorniku. Jože Maček se je nevede odločil za oboje. Rezultat tega je seveda nedoslednost. Nekajletni podčetrški upravitelj iz druge polovice

⁵⁷ RMK Podčetrtek 1678–1737, 27. 11. 1712.

⁵⁸ StLA, Archiv Attems, karton 244, zvezek 1568, Letni obračun upravitelja gospostva Podčetrtek 1715, fol. 28'.

⁵⁹ RMK Podčetrtek 1678–1737, 18. 02. 1717.

⁶⁰ Prav tam, 23. 06. 1718, 27. 12. 1718, 16. 02. 1719 in 18. 12. 1722.

⁶¹ Anton Melik, *Štajerska s Prekmurjem in Mežiško dolino*. Ljubljana, 1957, str. 558.

⁶² RMK Podčetrtek 1678–1737, 23. 12. 1680–20. 01. 1722.

⁶³ NŠAM, Matične knjige župnije Podčetrtek, MMK Podčetrtek 1786–1816, 26. 09. 1789.

⁶⁴ Urbar gospostva Podčetrtek 1523–1527, fol. 85.

⁶⁵ StLA, fond Archiv Attems, karton 249, zvezek 1581, Štifregister gospostva Podčetrtek 1570–1575, str. 224.

⁶⁶ StLA, fond Archiv Attems, karton 250, zvezek 1584, Štifregister gospostva Podčetrtek 1613, str. 141 in 218.

⁶⁷ StLA, fond Archiv Attems, karton 233, zvezek 1527, Urbar gospostva Podčetrtek 1655–57, fol. 69', 89', 90' in 129.

⁶⁸ ARS, fond AS 768, fascikel 5, zvezek Upraviteljski urad Podčetrtek 1689–90, Denarni obračun upravitelja gospostva Podčetrtek 1689/90, fol. 11 in 11'.

⁶⁹ Prav tam, fol. 11–11'.

⁷⁰ *Vnnd vnnß auch das burgerliche gwarb mit einkhauf vnnd verkaufung des honigs von stätt vnnd andern markhten auch jederman nicht verwerth werde* (StLA, Dvorna komora, Stvarni oddelek, škatla 137, zvezek 6, Prošnja podčetrških tržanov Antonu Canduzziju za potrditev pravic, ok. 1675, fol. 1–1').

18. stoletja je tako zapisan kot *Jožef Sauer* ali *Joseph Sauer*, lastnik gradu iz družine Tattenbach kot *Ivan Krístof* ali *Hans Christof*, Janez je *Janez* ali *Johann*, Jožef je *Jožef* ali *Joseph*, *Josef*, Marija je *Marija* ali *Maria*, precej pa je tudi *Frančov*, *Karlo*, *Martinov*, *Suzan*, ki jim nasproti stojijo *Hansi*, *Aleinore*, *Gottfriedi*, *Maxi*, *Raichardi* in podobno. Glede na to, da je delo zasnovano kot poljudno, pa bi bilo verjetno boljše in bolj razumljivo, če bi bili pripadniki nižjega plemstva, kot npr. *Max Ferdinand von Maurisperm* in *Ksaver a Maurisperm* in podobni, označeni po slovensko, torej kot Maks Ferdinand pl. (plemič) Maurisperm in Ksaver pl. Maurisperm.

Napisati sintezo celotne zgodovine nekega kraja spričo manjka zgodovinskih raziskav in z neupoštevanjem večine ohranjenih primarnih virov, je nehvaležna naloga in drzno početje. Ali je to smiselno, je stvar posameznega avtorja, da presodi sam. Verjetno bi bila v takšnih primerih najboljša dela, ki zadevajo le krajše obdobje v zgodovini določenega kraja. Šele več takšnih zgodovinskih del lahko naposled pripelje do neke verodostojne sinteze celotne krajevne zgodovine. Dober primer za to je leta 1973 izdano monumentalno delo Škofja Loka in Loško

gospostvo, ki predstavlja skupek življenjskih raziskav dr. Pavla Blaznika.

S knjigo Podčetrtek skozi stoletja je njen avtor bolj ali manj dosegel vse cilje, ki si jih je zastavil in jih zapisal v predgovoru. V njej je predstavljena zgodovina kraja v obrisih. Gre zagotovo za trenutno najboljše delo o zgodovini Podčetrčka in njegove okolice in je več kot primerno za tiste bralce, ki bi si hoteli pridobiti nekaj več kot površinsko znanje o njegovi zgodovini. Izčrpen povzetek v nemškem jeziku pa bo nekoliko poživil še tamkajšnje bivanje in obujanja vredne spomine tistim turistom, ki so večji tega jezika. Da je knjiga obenem primerna tudi kot županovo poslovno darilo in kot dodatna promocija tega turističnega kraja, ne gre dvomiti.

Avtorju je uspelo zbrati skoraj vso, do sedaj spisano literaturo o Podčetrtku, zato je knjiga, kljub nekaj manjšim napakam in pomanjkljivostim, primerna kot osnovni pripomoček in izhodišče za nadaljnja raziskovanja zgodovine kraja. Seveda pa je priporočljivo, in če to dopušča čas, iskane in nato morebiti nadalje uporabljane podatke, še enkrat preveriti. Virov za to je namreč več kot dovolj.

Po razstavah

REX – blišč, propad, obujeni spomin Razstava Pomorskega muzeja "Sergej Mašera" Piran

V Pomorskem muzeju "Sergej Mašera" Piran je bila od 30. 5. 2008 do 19. 10. 2008 na ogled občasna razstava o veliki italijanski prestižni potniški ladji Rex z naslovom REX – blišč, propad, obujeni spomin. Avtorice razstave Nadja Terčon, Bogdana Marinac in Snježana Karinja so na njej želele predstaviti življenjsko zgodbo ladje, ki je obdobje blišča preživel med Genovo in New Yorkom, z našimi kraji pa je povezana zaradi svojega konca, ki ga je dočakala v morski plitvini med Izolo in Koprom. Kosi nekdanj razkošne ladje še vedno ležijo na morskem dnu in vzbujajo zanimanje javnosti. Zlasti v zadnjem času se je o ladji ustvaril celo "mit".

Ostanki ladje Rex so posledica dogodkov med 2. svetovno vojno, ležijo pa približno 100 do 200 metrov od obale med Izolo in Koprom, na ozkem območju morskega dna na področju in v okolici 161,5 m dolgega in 47 m širokega odtisa, ki ga je v mulju pustila ladja. Bližnjega dela obale se je prav zaradi potopljene ladje oprijel toponim Pri Rexu. Čeprav so se tam potapljali mnogi vsa povojna leta, arheologi do sedaj še niso opravili sistematičnega pregleda morskega dna. Ostanki ladje še niso v celoti dokumentirani, popisani in interpretirani.

Da bi ostanke nekoč luksuzne ladje zaščitili in preprečili nadaljnje ropanje, so jih kot nepremično dediščino leta 2007 vpisali v slovenski Register kulturne dediščine pod evidenčno številko 21615. Spomeniškovarstveno delo je na pobudo številnih posameznikov opravila Skupina za podvodno arheologijo pri Zavodu za varstvo kulturne dediščine Slovenije pod vodstvom dr. Andreja Gasparija, podjetje Harpha Sea d.o.o. iz Kopra pa je izvedlo meritve globin območja potopitve ladje Rex, ga posnelo z visokofrekvenčnim sonarjem in izdelalo konturno karto ter digitalni batimetrični model reliefa odtisa na morskem dnu.

Triplastnost življenjske zgodbe Rexa, to je blišč, propad in obujeni spomin, je bila vsebinska in oblikovna rdeča nit razstave, ki jo je oblikoval Dušan Podgornik. Idejni koncept blišča, propada in obujenega spomina je bil pod naslovom Podvodna pričevanja preteklosti pripravljen v precej širši dimenziji že leta 1993. Desetletje kasneje, leta 2003, je bil v sodelovanju med Občino Koper, Visoko šolo

za Turizem iz Portoroža, Marjanom Kraljem in Pomorskim muzejem "Sergej Mašera" Piran pripravljen podoben mednarodni projekt, ki pa takrat ni dobil zadostne finančne podpore. Zato je Pomorski muzej z zadovoljstvom sprejel možnost odkupa posode in jedilnega pribora od Rata Majcna. Odkupljena posoda, ki naj bi jo uporabljali v jedilnici na Rexu, je bila tudi neposreden povod za razstavo in iztočnica zanj.¹

Pri razstavi, ki jo je pripravil Pomorski muzej "Sergej Mašera" Piran, je sodelovalo veliko posameznikov in institucij. Prispevali so slikovno in arhivsko gradivo ter predmete, ustne informacije, filmsko in drugo gradivo. Posamezni zbiratelji so se odzvali povabilu in za razstavo posodili večje število "Rexovih predmetov". Svoje predmete so posodili Mitja Lamut, Maurizio Eliseo, Slavko Franza, Serafin Pavlič, Marija in Janez Janežič, Boris Vuga, Boris Biloslav, Rok Sorta, Dušan Podgornik, Josip Sobota in Pokrajinski muzej Maribor. Krajši čas so bile na ogled tudi originalne bronaste črke R E X, ki so bile nekoč na desni strani premca ladje, za razstavo pa jih je posodil Hrvatski pomorski muzej iz Splita. Razstavljene so bile tudi kopije arhivskih dokumentov in fotografij, ki jih poleg Pomorskega muzeja Piran hranijo še Hrvatski pomorski muzej Split, Pokrajinski muzej Koper, Muzej novejšje zgodovine Slovenije, Arhiv Republike Slovenije, Pokrajinski arhiv Koper – Enota Piran, Zgodovinski arhiv Ljubljana – Enota za Gorenjsko Kranj in Osrednja knjižnica Srečka Vilharja Koper. Prvič so bili javnosti predstavljeni dokumentarni podvodni film in fotografski podvodni posnetki današnjih ostankov Rexa z naslovom *Po sledih Rexa* avtorjev Nedjana Kastelica in Dušana Podgornika. Prikazan je bil slovenski javnosti najbolj poznan film o Rexu, tj. dokumentarni film Edvarda Žitnika *Rex – Regis Nomen Navis omen*. Prav tako so si obiskovalci lahko ogledali dokumentarne prispevke o ladji, ki jih je Dean Jelačin pripravil za oddaje Med valovi.

Življenjska zgodba ladje Rex se pričanja v la-

¹ Posoda in pribor naj bi bila po besedah prvotnega lastnika Ratimirja Alojza Majcna na ladji Rex. Glede na to, da so imeli vsi kosi jedilne posode in pribora, ki so jih uporabljali na ladji Rex, žig ladijske družbe Italija, posoda ni bila narejena zanj. Morda so jo na ladjo prinesli kasneje, med 2. svetovno vojno, ko ni več služila svojemu prvotnemu namenu. Razstavljeno posodo so glede na žig prvotno uporabljali na eni od ladij ladijske družbe SITMAR – Societa Italiana di servizi Marittimi. Posodo je Pomorski muzej "Sergej Mašera" s finančno podporo Ministrstva za kulturo RS in Občine Piran odkupil v letih 2006 in 2007.

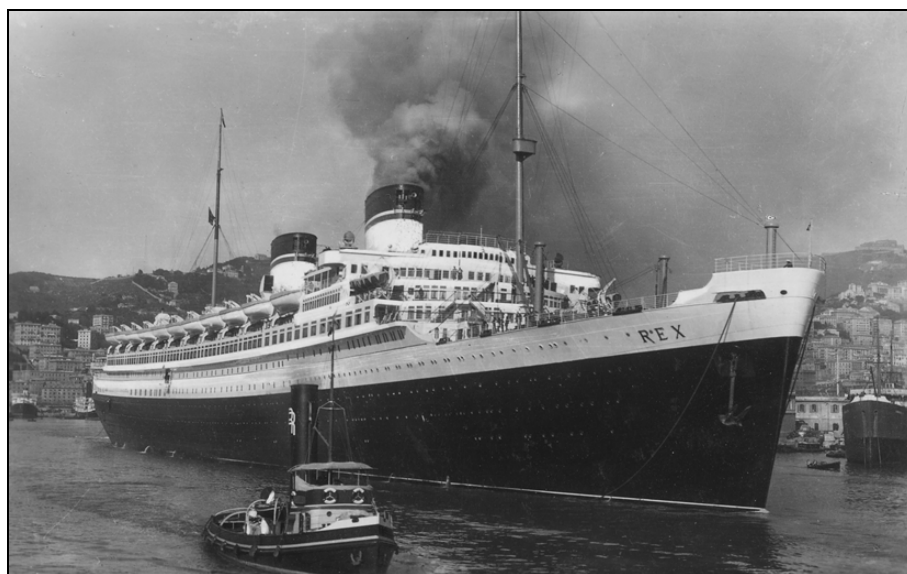
djedelnici Ansaldo v Sestri Ponente pri Genovi, kjer so začeli leta 1930 za genovsko ladijsko družbo Navigazione Generale Italiana graditi ladjo, ki je pozneje postala nacionalni ponos. V duhu tedanje fašistične ideologije so njeni naročniki in načrtovalci želeli zgraditi največjo, najmodernejšo, najhitrejšo ter najbolj razkošno in luksuzno ladjo. Veličino ladje je napovedovalo že njeno ime, ki ga je skupaj z geslom "Navis Nomen Rex Omen", tj. "Ime Rex je dobro znamenje za ladjo", predlagal profesor latinščine Luigi Illuminatis in z njim leta 1930 zmagal na natečaju. 27. aprila 1930 je škof Bartolomasi blagoslovil gredelj, 1. avgusta 1931 pa so ladjo splovili. Toda ladja še ni bila dokončana. Na otvoritveno vožnjo je pod poveljstvom kapitana Francesca Tarabotta odplula septembra 1932.

V ladji z 51000 BRT so se zlili tedanji dosežki v ladjedelstvu in arhitekturi ter razkošnost bivanja. Dolga je bila 268 metrov, široka 29 metrov in visoka 36 metrov. S štirimi turbinami, od katerih je vsaka vrtela svoj vijak, je presegala hitrost 28 vozlov (tj. morskih milj na uro). 16. avgusta leta 1933 je osvojila tudi modri trak za rekordno plovbo čez Atlantik. Razdaljo med Gibraltarjem in New Yorkom je s povprečno hitrostjo 28,92 vozla preplula v štirih dneh, trinajstih urah in 58-ih minutah.

Ladja, ki je predstavljala hotel s šestimi zvezdicami, je bila namenjena predvsem prestižnim in zahtevnim gostom, petičnim turistom in ameriškim izseljencem, ki so želeli obiskati domovino. Plula je na liniji Genova–New York, po enkrat pa je bila na križarjenju po Sredozemlju, Karibih in v Riu de Janeiru. Običajno je vožnja od Italije do New Yorka trajala šest dni in pol. Ladja je bila pravo mesto v malem. Na enajstih krovih, ki so bili med seboj povezani s stopnišči in dvigali, je bilo prostora za

okoli 2.000 potnikov, ki so bili razdeljeni v štiri razrede (prvi, posebni, turistični in tretji). Najlepši in najrazkošnejši prostori na sredi najvišjih krovov so bili namenjeni potnikom prvega razreda. Njihove kabine so imele kopalnico s tušem ali kopalno kadjo in ločeno stranišče, k najbolj udobnim pa so sodili še predsoba, prostor za prtljago in salon ali veranda. V sobah prvega razreda je bil tudi telefon, ostali potniki pa so lahko uporabljali telefonsko govornico. Na površini 40.000 m² so bili poleg kabin še jedilnice, saloni, kadilnice in verande za različne razrede, saloni za ženske, dvorana za prireditve prvega razreda, bogata knjižnica, čitalnica, kapela, igralnice in telovadnice za otroke, prostorna sprehajališča in trgovine. Krov 2, t. i. športni krov, je bil prirejen za različne športne dejavnosti potnikov prvega razreda. Tu so bili zaprta telovadnica, igrišča za badminton in tenis, prostor za "shuffleboard" (igra s ploščicami) ter prostor za različne druge igre. Na krovu višje je bil tudi prostor za borilne športe. Ob ugodnem vremenu pa so se potniki lahko zabavali v 13-metrskem bazenu s toboganom in odskočno desko, ob katerem so bile prhe, kabine in bar, ali pa v manjšem bazenu na krovu 4.

Gostom so želeli ustreči tudi s prefinjeno kuhinjo, pekarno in slaščičarno, kozmetičnim salonom in brivcem. Posebnost so bile terme s hidromasažnimi kadmi in prhami, s slano in sladko vodo, masažno dvorano in solarijem. Na ladji nista manjkala niti zdravstveni center in bolnišnica. Imeli so tudi tiskarno, pošto, garažo za avtomobile in drugo. Vožnja na ladji je bila udobnejša tudi zaradi posebnega načina gradnje, ki je zmanjšal vibracije, klimatskih in grelnih naprav, električne razsvetljave in drugega.

Ladja Rex na svoji prvi plovbi septembra 1932 (iz zbirke Mitje Lamuta, Ljubljana).

Kabina za potnike prvega razreda (iz zbirke Maurizia Elisea, Trst).

Da se potniki ne bi dolgočasili, so se na ladji od dopoldneva do noči vrstile različne prireditve: koncerti, gledališke in zvočne kinematografske predstave (novost tistega časa), čajanke, plesi, športne prireditve, polnočni bife in drugo. Ob rednem programu so se na ladji vrstile tudi predstave različnih gostujočih umetnikov, ki so bili pripravljeni nastopiti v zameno za znižano ceno vozovnice. Na ladji so namreč plule številne znane in ugledne osebnosti tistega časa, tudi iz sveta umetnikov.

Na ladji je bilo okoli 880 članov posadke, od katerih je bilo 427 hotelskih uslužbencev. Posadka krova je štela 133, stroja pa 151 mož. Število in sestava posadke pa sta se lahko spreminjala glede na značilnosti vsakokratnega potovanja.

Zaradi vihre druge svetovne vojne so ladjo leta 1940 iz Genove prepeljali v varnejše Jadransko morje. Da bi bila čim manj opazna, so jo v Pulju prebarvali v sivo, nato pa prepeljali v Trst, kjer so jo privezali ob šesti pomol. Tam so jo razpremili in izkrcali odvečno posadko. V tem obdobju je postala ladja povezana tudi z našo pomorsko preteklostjo. Na ladji so namreč našli občasno delo nekateri fantje slovenskega rodu, nekateri pa so si ladjo samo ogledali ali na njej prespali. Na ene in druge je ladja naredila močan vtis. Po kapitulaciji Italije 8. septembra 1943 so Rex prevzeli Nemci. Aretirali so preostalo posadko in z ladje odnesli vse, kar je bilo mogoče. Mnogo ukradenih predmetov so odpeljali v Nemčijo. Skrivaj pa so ladjo ropali tudi domačini. Ko so se junija 1944 začeli bombni napadi zavez-

niških letalskih sil na Trst, so skušale nemške sile ladjo skriti, saj so jo nameravale še uporabiti v vojaške namene. 5. septembra 1944 so jo odvekli iz tržaškega pristanišča, a je (namerno ali nenamerno?) nasedla na plitvini med Izolo in Koprom. Tri dni pozneje, prav na prvo obletnico kapitulacije Italije, je šest angleških letal vrste *beaufighter* in dva lovca napadlo ladjo Rex, ki je bila tedaj brez posadke. Med drugim, najmočnejšim napadom (od treh) se je ladja prevrnila na bok. Raketiranje je v več valovih trajalo nekaj več kot 24 ur in uničilo ladijske palube in nadgradnjo, večdnevni požar, ki je sledil, pa tudi notranjost ladje.

Sistematično delovanje zavezniškega letalstva na predvsem pomorskem bojišču in preleti njihovih letalskih formacij zaradi napadov na cilje v srednji Evropi so se začeli že konec leta 1943. Po izkrcanju v južni Italiji se je začelo zbiranje zavezniških letalskih enot na italijanskih letališčih. 1. junija 1944 so ustanovili zavezniške balkanske letalske sile (Balkan Air Force) za načrtovanje, izvrševanje in koordiniranje vseh zavezniških letalskih, pomorskih in kopenskih sil na jugoslovanskem bojišču. To je bil čas, ko so zavezniki iz južne Italije prodirali proti severu, ko se je krepilo partizansko gibanje in je nemški rajh izgubljal moč. V to politično in vojaško dogajanje sodijo tudi letalski poleti zaveznikov na področje Tržaškega zaliva. Njihova letala so poleti 1944 redno bombardirala tako obalna istrska mesta kot ladje na tem področju. Že med letalskimi napadi julija 1944 so bili poškodovani ali uničeni

*Prevrnjena ladja Rex med Izolo in Koprom okoli leta 1947
(iz zbirke Maurizia Elisea, Trst).*

nekateri manjši ribiški in tovarni čolni v piranskem in izolskem pristanišču ter pristaniška infrastruktura. Ker je bil Rex v tem času nemška ladja, je seveda postal cilj zmagovitih armad. Podobno usodo kot Rex pa je doživelo tudi mnogo drugih plovil. Že naslednjega dne je sedem zavezniških letal pri Savudriji napadlo parnik San Marco, na katerem so bili poleg civilnih potnikov tudi nemški vojaki, plul pa je na liniji med Umagom in Trstom. Oktobra 1944 je zavezniško letalo pri Izoli napadlo ladjo Ugliano, ki je plula na redni progi med Trstom, Izolo in Piranom.

V prvih povojnih letih, v času vsesplošnega pomanjkanja, ki ga je povzročila vojna, je postala ladja Rex, nekoč ponos fašistične Italije, rudnik železa in vsega, kar je na njej še ostalo. Lokalno prebivalstvo je z nje odnašalo preostalo opremo, cevovode, stroje, premog, nafto, les, keramične ploščice in druge uporabne predmete. Nekateri so si s temi ploščicami opremili kopalnice, drugi so se s premogom ogrevali, tretji so material prodajali na odpadku in z njim dokaj dobro zaslužili, največ z deli opreme iz barvastih kovin.

S sklepom Pomorskega sodišča v Splitu so ostanki ladje leta 1946 postali jugoslovanski pomorski vojni plen. Aprila leta 1946 je bil sprejet Zakon o ustanovitvi in pristojnosti sodišča za pomorski vojni plen (Uradni list FNRJ št. 28/46, 5. april 1946). S tem je bila zapolnjena pravna praznina, predvsem pa je takratna nova država pridobila mednarodno pravno avtoriteto. Sodišče za pomorski vojni plen s

sedežem v Splitu je s sodbo št. 77/46/4 5. junija 1946 ugotovilo, da je ladja "Rex" zaplenjena kot pomorski vojni plen. V obrazložitvi sodbe je sodišče kot nesporno ugotovilo, da sta Italija in Nemčija z agresijo proti Jugoslaviji 6. aprila 1941 stopili v vojno in da se njuna ravnanja na morju obravnavajo po načelih mednarodnega pomorskega vojnega prava. Ladja je imela v času napada zaveznikov nemško zastavo, v času zaplembe pa je bila zapuščena brez zastave in ladijskih listin, vendar je bila po načelih mednarodnega pomorskega vojnega prava nemške narodnosti. Zoper sodbo se ni pritožil imenovani zastopnik lastnika ladje, odvetnik dr. Jeličič Bruno iz Splita, tako da je ta postala pravnomočna in bila 21. junija 1946 objavljena v uradnem listu FLRJ.²

Ker je tedanja oblast na podlagi natančnih poročil lokalne pomorske uprave ugotovila, da ladje ni mogoče ponovno usposobiti za plovbo, so jo sklenili razrezati. Delo, ki je v več fazah trajalo celo desetletje, so leta 1948 zaupali splitskemu podjetju Brodospas. Že julija istega leta je v Koper prišla prva Brodospasova delovna ekipa. Kasneje je bil iz admiralske ladje Partizanka izdelan plavajoči žerjav Veli Jože, ki so ga iz Splita prvič privlekli v Koper leta 1952 in je kasneje pomagal tudi pri gradnji luke Koper. Z njim je postalo delo na Rexu lažje in hitrejše. Potapljači so najprej na globini 18 m rezali

² Citat. Pravni vidik je obdelal in razstavno besedilo zanj napisal odvetnik, zbiralec in avtor knjige Potniške ladje na razglednicah Mitja Lamut.

Ostanki ladje Rex na morskem dnu (foto Dušan Podgornik in Nedjan Kastelic, 2008).

in žagali železni trup Rexa in kose pripravljali za dvig.³ Z žerjavom so nato natovarjali velike železne dele na maone in jih vozili na Reko in v Pulj. Pri vleki so žerjavu pomagali tudi vlačilci. Z odvozom starega železa iz "rudnika" v morju se je zaloga železa pod morjem hitro manjšala in leta 1958 znašala le še 5.000 ton. Zadnje iz morja štrleče železne ostanki so minirali, saj so pomenili nevarnost za plovbo. A vsega tudi takrat niso odstranili – deli ladje še danes ležijo na morskem dnu.

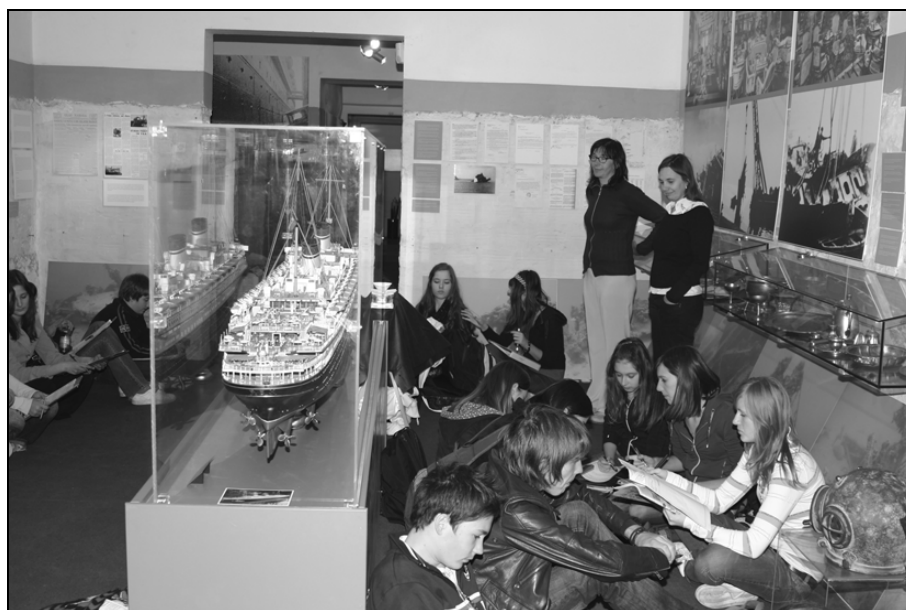
Kose železa so iz Pulja in Reke po železnici prepeljali v jeseniško železarno, kjer so jih talili in iz njih izdelovali kakovostno jeklo. O tem pričajo nekateri arhivski dokumenti, časopisni članki in ustna pričevanja. Cena Brodospasovega starega železa je bila zaradi kakovosti višja od cene železa drugih dobaviteljev. Zaradi previsoke cene je Železarna Jesenice leta 1952 z Brodospasom za nekaj časa celo prekinila pogodbo.

Mogočnost potopljene ladje je v prvih povojnih letih presenetila marsikaterega domačina in drugega mimoidočega. Rex je bil plod goreče želje fašizma po veličini in je v koprskem zalivu dočakal le svoj konec in v tistem času ni predstavljal slovenske, lokalne ali občečloveške kulturne oz. tehnične dediščine. V času močnega vtisa grozot druge svetovne

vojne, njenih materialnih posledic, zaostrene politične situacije, velikih migracijskih gibanj na tem področju (eksodusa), boja za meje, reševanja tržaškega vprašanja, vsesplošnega pomanjkanja, obnove in gradnje države ter težnje po boljšem življenju so ljudje v ostankih nekoč luksuzne ladje videli le kup železja in možen vir dohodka.

Javnost je v zadnjem desetletju pričakovala, da bo med stalnimi postavitvami v Pomorskem muzeju "Sergej Mašera" Piran videla tudi predmete z ladje Rex. Mnogi so muzealcem celo očitali, da niso prisostvovali razrezu Rexa in skušali ohraniti "tako pomembne" tehnične dediščine. Ob tem pa so ob neupoštevanju pomembnih komponent časa, kraja ter političnih in socialnih razmer laično spregledali še dve nesporni dejstvi, da ladja takrat ni imela zgodovinske in muzejske vrednosti in da je bil muzej v Piranu ustanovljen šele leta 1954 kot Mestni muzej. Šele ob razmišljanjih o dolgoročni perspektivi muzejskega dela pa se je pokazalo, da novoustanovljeni muzej vse bolj dobiva pomorski značaj, zaradi česar je bil leta 1967 preimenovan v Pomorski muzej. Piranski muzealci so z zbiralnim in raziskovalnim delom našli pomorsko perspektivo, ki je muzeju omogočila obstoj in nadaljnji razvoj in ostaja njegova glavna vsebina še danes. V sodelovanju zgodovinarjev Miroslava Pahorja in Ferda Gestrina ter njihovih strokovnih sodelavcev se je vizija muzejskega dela kazala v proučevanju in prezentiranju zgodovine pomorstva ter še zlasti v muzejski pomorski zbiralni politiki, kar je postalo podlaga za kasnejše zbiranje podatkov in predmetov o ladji Rex.

³ Na razstavi je bila tudi čelada potapljaškega skafandra, ki naj bi jo po nekaterih ustnih virih uporabljali pri razrezu ladje Rex. Ker gre po mnenju poznavalcev za italijansko čelado, se postavlja vprašanje, če so ga uporabljali kot del opreme z ladje Rex ali so ga morda resnično uporabljali potapljači Brodospasa ali pa z ladjo nima nobene povezave.

*Učenci Gimnazije Piran med učno uro na razstavi Rex – blišč, propad, obujeni spomin
(Foto Igor Presl, 2008).*

Poslanstvo Pomorskega muzeja je vezano na morje, ki je povezovalni element med različni narodi in kulturami. Taka stališča so pripomogla k ohranjanju spomina na ladjo, ki se je obdržal tudi potem, ko njeni ostanki niso bili več vidni, vse do danes. Njena usoda vzbuja zanimanje domače in tuje javnosti, posameznikov, društev in ustanov. O Rexu zbirajo informacije in predmete, postavljajo internetne strani in razstave, snemajo televizijske oddaje in filme, izdajajo knjige in članke, po njej imenujejo podjetja, društva in lokale. Med številnimi posamezniki, ki v Sloveniji obujajo spomin na ladjo Rex, izstopa Marjan Kralj iz Izole, ki velja za pobudnika spomina ter največjega slovenskega poznavalca ladje in njene usode. V Izoli je med drugim postavil tudi galerijo Rex. Med italijanskimi avtorji, ki gojijo bolj znanstven pristop, pa je treba izpostaviti Maurizia Elisea, pisca bogatih monografij o Rexu in drugih potniških prekoceanskih ladjah.

Tam, kjer je ležala ladja, so se ves povojni čas potapljali številni domači in tuji posamezniki in iskali njene ostanke. Nekateri so iskali celo zaklad tržaških Židov, ki naj bi bil po nekaterih govoricah skrit na ladji. Predmeti z ladje Rex so dobili visoko ceno. Zlasti v tujini prodajalci starin tržijo tudi ponaredke. V slovenski Istri je nastal "mit o Rexu", del obale v bližini kraja potopa pa ljudje imenujejo "Pri Rexu". Učenci osmih razredov slovenskih osnovnih šol pri pouku materinega jezika spoznavajo zgodbo ladje in "mita", ki se je spletel okoli Rexa, ter o njem pridobivajo informacije. Učenci, dijaki in

študenti pripravljajo raziskovalne, seminarske in diplomske naloge. O Rexu govorijo tudi nekatere pesmi in roman Kapitanov ključ pisatelja Ivana Sivca. O ladji snemajo tudi filme. Film *Rex – Regis Nomen Navis omen* pa je bil celo nagrajen. Za scenarij filma je namreč v letu 2007 Edvard Žitnik prejel Babičovo nagrado, ki jo podeljujejo na področju igranega in dokumentarnega filma.

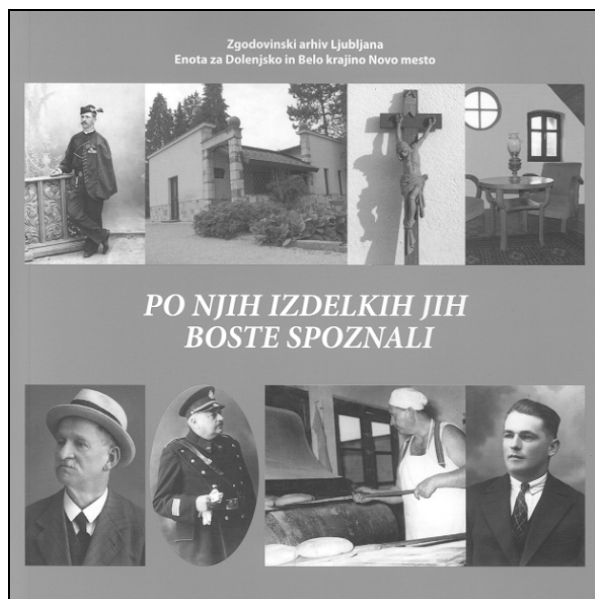
Ob razstavi je izšla publikacija, natisnjeni sta bili spominska znamka in razglednica, izdelan pa je bil tudi spominski žig. Odprta razstava in spremljevalne prireditve Zablešimo na Rexu se je udeležila množica ljudi. Razstava je vzbudila veliko zanimanje tako domače kot tuje javnosti, ki jo je pritegnil ne samo blišč ladje temveč tudi propad in obujeni spomin. Namen razstave je bil predstaviti zgodbo ladje Rex v celoti in obiskovalce opozoriti tudi na njen propad in obujeni spomin, vendar v realni in ne v neki idealizirani in zgolj bleščeči luči. Nakazana so bila dejstva, zaradi katerih se Pomorski muzej v preteklosti ni v večji meri posvečal tej tematiki. Dodana vrednost razstave pa je bila poleg celovitosti predstavitve ladje še v tem, da je bil na enem mestu zbran del tiste premične pomorske dediščine, vezane na ladjo Rex, ki se danes nahaja v Sloveniji, Italiji in na Hrvaškem.

*Nadja Terčon
Bogdana Marinac
Snježana Karinja*

Marko Polenšek: Po njih izdelkih jih boste spoznali. O izbranih novomeških obrtneh v času med svetovnima vojnama.

Razstava in katalog k razstavi Zgodovinskega arhiva Ljubljana, Enote za Dolenjsko in Belo krajino Novo mesto (Novo mesto : Zgodovinski arhiv Ljubljana, 2008, 61 str.)

Z občasnimi razstavami predstavlja novomeška enota Zgodovinskega arhiva Ljubljana nekaj izbranih dokumentov iz svojih fondov in s tem javnost opozarja na to, da za nevzdrževanimi zidovi gradu Grm v Novem mestu, kjer domuje že enajst let, hranijo neprecenljiv del kulturne dediščine, t. j. večinoma pisane, v manjši meri pa tudi risane in fotografsko posnete dokumente iz preteklosti Dolenjske. Razstave v majhnem vhodnem prostoru – ta je tretja po vrsti – spremlja katalog, ki prinaša nova spoznanja na podlagi preučevanja zgodovinskih virov, ki jih arhiv hrani. Katalog ostaja tudi priročen uvod v obravnavano temo, ko je razstava že zamenjana z drugo.

Avtor razstave in kataloga Marko Polenšek je tokrat jasno nakazal, da niso samo pisani dokumenti tisti, ki govorijo o preteklosti, temveč so fotografije enakovredne, za določene teme morda celo boljši vir. Obrtništvo med obema vojnama je nedvomno ena teh, saj vabila na občne zbornice in redne skupščine ter zapisniki povedo manj kot fotografija odbora iz leta 1927 ali fotografija peka Staneta Vovka, ki pravkar nalaga svoje hlebce v peč, ali fotografija pekarskih vajencev, ki razkladajo vreče, polne moke. Celotna fotografija svinjaka mesarije Dolenc, ki prikazuje samo debele pupje pred vrati svinjaka, bi morda spoznali več o svinjereji in sorti prašičev

nekdanj kot iz zapisnika rednega občnega zbora Zadruga mesarjev, klavcev in prekajevalcev za politični okraj novomeški iz leta 1930, ki govori o kraju, dnevu in uri sestanka, o številu navzočih in o denarju – o dohodkih in stroških zadruge. Fotografije, ki jih je avtor zbral za razstavo in objavil v katalogu, so ali v hrambi Dolenjskega muzeja, ki jih je s prizadevnim poizvedovanjem pri posameznikih uspel zbrati in uvrstiti v svojo fototeko, ali pa so še vedno v lasti potomcev nekdanjih obrtnikov. Morda lahko to razumemo tudi kot poziv, naj se arhivi ne usmerjajo samo k skrbi za prevzemanje arhivskega gradiva, kot jim to nalaga zakon, temveč poskušajo pridobiti in za zanamce ohraniti tudi dokumente, ki sicer so arhivsko gradivo po definiciji, vendar ni ne časa ne delavcev in ne volje, da bi se ukvarjali z njimi.

V uvodu avtor Marko Polenšek na kratko oriše razmere v Mestni občini Novo mesto pred priključitvijo Kandije in po njej, vasi na drugem bregu Krke, ki je leta 1923 postala del mesta. S skupnimi podatki o številu prebivalcev novomeške občine – leta 1931 jih je imela 4045, prijavljenih obrtnikov, trgovcev in gostilničarjev pa je bilo tik pred drugo svetovno vojno 227 –, je avtor želel nakazati, da je več kot četrtnina Novomeščanov živela od obrtne dejavnosti, če k številu prištejemo družinske člane in pomočnike. Gostiln je bilo leta 1930 šestdeset, kar moremo posneti iz prepisa poročila Zadruga gostilničarskih obrti v Novem mestu iz leta 1930 (str. 7). Pravih trgovcev je bilo malo, nekaj več je bilo kramarjev in branjev. Vendar nikakor ni mogoče uskladiti podatkov o številu obrtnikov, ki je posneto po Strokovnem registru Dravske banovine iz leta 1931 (str. 11 sl.), kjer naštejemo 196 obrtnikov, s skupnim številom obrtnikov, trgovcev in gostilničarjev, ki naj bi jih bilo pred drugo svetovno vojno le 227. Za strukturo prebivalstva novomeške občine v tem času bi bil pravi podatek še kako zanimiv!

Kako naivne so bile predstavitve novomeške občine Zvezi za tujski promet v Ljubljani, kaže poročilo Zadruga gostilničarskih obrti iz leta 1930 (str. 7). Nič pametnejšega niso poročali kot o številu gostiln, o sejnih in sejmih, pri opisu kulturnih in prosvetnih razmer le o starosti gimnazije in osnovne šole ter "mirnejših življenjskih razmerah in varnejšem prostem ljudskem gibanju", pri opisu zdravstvenih razmer o ugodni klimi in dobri, zdravi vodi ter dobrih bolnišnicah, in seveda o "izbornih športnih igriščih", pevskih društvih in zeleni Krki, njenih kopališčih, vozniki s čolni in o "divni okolici", kamor je mogoče na izlet tudi na Trško goro, "kjer je že marsikateri dobrovoljček zapel Sladko je vince iz Trške gorice". Zanimivi prepis poročila najbolje oriše stanje duha in samooceno tedanjih meščanov.

Bolj zgodovinsko raziskovalno je nadaljevanje, ki govori o strokovni organiziranosti obrtnikov, o obrtnih zadrukah, ki so se leta 1932 preimenovala v

združenja, prav v času, ko je dejavnost zajela splošna gospodarska kriza. Vse pozornosti je vredna zelo zgodnja organiziranost katoliških obrtnih pomočnikov leta 1886, ki jih je dr. Josip Marinko združil v Društvu katoliških rokodelskih pomočnikov in katerega namen je bil, "da se ohranjuje in poživlja pobožni duh in lepo življenje" in preprečuje "zahajanje v slabe hiše ali tovarišije", uči pa naj se jih krščanski nauk, petje, branje in pisanje, računanje, risanje, celo zemljepis, zgodovino in naravoslovje, vendar zadnje samo "s posebnim ozirom na različna rokodelstva in obrtništva", "politično in zabavljivo besedovanje" pa seveda ni bilo dopuščeno. Šele leta 1909 je bilo ustanovljeno Društvo rokodelskih mojstrov za novomeški sodni okraj, deset let kasneje liberalno usmerjeno Obrtno društvo za Novo mesto, ki mu je čez nekaj let sledilo še klerikalno usmerjeno društvo Okrajna obrtna zveza v Novem mestu. Sodelovanje med združenji je leta 1936 pripeljalo do otvoritve velike obrtno-gospodarske in umetnostno-zgodovinske razstave v novomeški osnovni šoli.

Na raznolikost obrti v času med vojnama opozarja seznam na strani 11, posnet po Strokovnem registru Dravske banovine iz leta 1931, iz časa, ko so marsikatero stare obrti že propadle (npr. iglarji, črnilarji, glavnikarji, kositarji, nogavičarji, milarji in drugi), nastajale pa so nove zaradi širjenja novih izumov in novih navad (avtomobili, kinematografi, vodovodne in električne instalacije, pletilni stroji, fotografija, razvoj zimskih športov itd.). Med njimi si jih je avtor izbral enajst, ki jih podrobno obravnava v posameznih poglavjih z nekoliko šaljivimi naslovi: "Naš vsakdanji kruh" je dal naslov pekarski, "Človek ne živi samo od kruha" pa mesarski dejavnosti, "Obleka naredi človeka" seveda krojaški in "Le čevlje dela naj kopitar" čevljarški dejavnosti. Naslov "En kovač konja kuje" obeta govoriti o enem in edinem novomeškem kovaču v tem času, toda večji del poglavja je posvečen ključavničarjem in kleparjem, ki so bili skupaj s kovači združeni v kovinarski zadrugi. Sledijo mizarji, zidarji, avtomehaniki in avtoprevozniki, frizerji, urarji in fotografi. Avtor je izpustil nekaj "za gradnjo in vzdrževanje naših domov", kakor je dejal na otvoritveni slovesnosti, in tudi drugih, lahko bi rekli "za dobro počutje in

duhovno rast" pomembnih obrti, kar je nakazal s podnaslovom razstave in kataloga. Nekatere od teh so bile že predstavljene npr. tiskarstvo (Ludvik Tončič: Tiskarstvo na Dolenjskem) ali svečarstvo (Ivica Križ: Medičarstvo in svečarstvo na Dolenjskem) in izdelovanje keramike (Ivica Križ: Pečarska in keramična industrija v Novem mestu), druge še čakajo na podrobnejše raziskave. Pogrešamo pa steklarje, ki niso omenjeni niti v seznamu Strokovnega registra Dravske banovine.

V vsakem poglavju so poimensko navedeni vsi obrtniki, ki so v času med vojnama opravljali obrt, njihovi osebni podatki, kadar jih je avtorju uspelo najti v drugih virih, lokacije delavnic in kratki opisi dela, izdelkov in življenja obrtnikov. Dodani so prepisi arhivskih in drugih virov, ki živo predstavijo težave in spore med obrtniki in meščani, spore zaradi šušmarjenja, podajajo nove predloge v korist obrtnikom ali za zmanjšanje konkurence tovarn, opišejo novo osnovnošolsko poslopje in Prosvetni dom in kot poslovilne besede ob grobu opozarjajo na minule čase. Čeprav je zabaven, ostaja ugovor voznika avtomobila zaradi prehitre vožnje po Glavnem trgu izven naslovne teme, prav tako tudi fotografija prometne nesreče. Vsako poglavje popestrijo fotografije in posnetki arhivskih virov.

Zadnja obravnavana obrt je fotografska z znanim novomeškima fotografoma Hinkom in Guidom Dolencem. Ustvarila sta nešteto fotografij ljudi v vseh življenjskih obdobjih in kot namig na nepreklicni konec posameznika in tudi konec nekega časa je avtor uporabil še Hinkovo fotografijo groba.

Obisk otvoritve razstave 19. decembra 2008 je bil večji od pričakovanega, saj so se obiskovalci komaj zgnatli v prostor, ki ga je za to priložnost odstopil Zavod za varstvo kulturne dediščine, ki je prav tako kot Enota Zgodovinskega arhiva najemnik prostorov v gradu Grm. Novinarka je v časopisnem poročilu kasneje zapisala, da je "razstava zlasti pri starejših meščanih obudila spomine na mlada leta" in prav želja po spominjanju je vzrok za veliko zanimanje.

Meta Matijević

Jubileji

Dr. Marjan Drnovšek – šestdesetletnik

Pozno jeseni 2008 je praznoval svoj šestdeseti rojstni dan Ljubljančan dr. Marjan Drnovšek. Po končani ledinski osnovni šoli je srednješolsko znanje pridobival na Poljanski gimnaziji, študentska leta pa so se mu začela v študijskem letu 1967/68, ko se je vpisal na Filozofsko fakulteto v Ljubljani. Izbral si je študij zgodovine in sociologije.

Že med študijem se je nakazoval njegov bodoči znanstvenoraziskovalni potencial, saj je leta 1972 za študijo o čikaški deklaraciji ameriških Slovencev o združitvi južnih Slovanov v novo državo po prvi svetovni vojni z dne 29. junija 1917 prejel študentsko Prešernovo nagrado.

V začetnih sedemdesetih letih 20. stoletja se je za bodoče diplomante zgodovine pojavil srečen trenutek. Za kratek čas je tudi zaradi menjave generacij napočilo obdobje prostih delovnih mest v slovenskih arhivih, muzejih, inštitutih in šolah. Zato ni čudno, da se je Marjan Drnovšek še za časa študija, to je 1. februarja 1972, kot arhivski strokovni sodelavec-pripravnik za določen čas (v odločbi o

zaposlitvi je pisalo "do diplome druge stopnje"), zaposlil v tedanjem Mestnem arhivu Ljubljana. To je bil čas, ko je Mestni arhiv Ljubljana širil svojo dejavnost in se v naslednjem letu preimenoval v Zgodovinski arhiv Ljubljana. S 1. julijem 1973 je bil za nedoločen čas in s polnim delovnim časom sprejet na delovno mesto arhivista. Strokovni izpit iz arhivistike je opravil novembra 1975. Prej to preprosto ni bilo mogoče, ker strokovni izpiti tista leta dlje časa sploh niso bili razpisani. Postal je vodja enote arhiva, ki je pokrivala območje mesta Ljubljana. To je tudi strokovno in zlasti raziskovalno zaznamovalo Drnovškovo arhivsko službovanje. V arhivu so potekale številne razprave o reševanju strokovnih vprašanj, a kot da to ni bilo dovolj, so se po končanem delovnem času v bolj sproščenih okoliščinah, zato pa še bolj razgreto, nadaljevale še v obliki "arhivitisa", kakor smo tedaj poimenovali neformalna, a zelo živahna razglabljanja o arhivskih vprašanjih.

Drnovškovi prispevki iz arhivistike so se nanašali

na problematiko pridobivanja, hranjenja, posredovanja in strokovne obdelave arhivskega gradiva z območja Ljubljane. Ljubljancanom je na razstavah in v študijsko pripravljenih katalogih skozi dokumente, ki jih o mestu hrani arhiv, predstavil posamezna zgodovinska obdobja slovenskega glavnega mesta. Pripravil je več prispevkov in samostojnih publikacij. V ta sklop spadajo razprave o obravnavi delavskega vprašanja v ljubljanskem občinskem svetu tik pred prvo svetovno vojno, vzpostavitvi oblasti v Ljubljani prvi dve leti po drugi svetovni vojni, predstavitvi ljubljanskih mestnih statutow med letoma 1850 in 1934 ter novoletnih govorov župana Ivana Hribarja, prikaz arhivskega gradiva Mestne občine Ljubljana v letih 1898–1930 itd. Kot obsežno samostojno publikacijo je pripravil študijo o arhivski zapuščini ljubljanskega župana Petra Grassellija. Poudariti velja, da so vse raziskave nastale na podlagi preučevanja arhivskega gradiva.

Arhivsko dejavnost si je prizadeval predstaviti tudi širši slovenski javnosti. Kot dobremu poznavalcu razglednic, ki so pomembna zvrst arhivskega gradiva, je pripravil nekaj odmevnih razstav. Te ne bi bile tako kvalitetne, če jih ne bi spremljali skrbno pripravljene katalogi.

Med službovanjem v Zgodovinskem arhivu Ljubljana se je zelo aktivno vključeval v dejavnost slovenskega arhivskega društva. Na občnem zboru 5. julija 1976 v Ljubljani je bil izvoljen za predsednika Arhivskega društva Slovenije. Proti koncu drugega leta predsednikovanja je tudi zaradi njegovega prizadevanja izšla prva številka slovenskega arhivskega strokovnega glasila Arhivi, o katerem so že jeseni 1974 govorili na VII. slovenskem arhivskem zborovanju v Slovenj Gradcu. Ob izidu prve številke je v kratkem uvodniku slovensko arhivistiko pozval k večji strokovni povezanosti, izrazil pa je tudi željo, da bi nova revija pomagala k večji odprtosti in prepoznavnosti slovenske arhivske dejavnosti. Tudi potem ko ni bil več predsednik društva, je bil aktiven član uredniških odborov društvenih publikacij in član društvenih strokovnih komisij. Aktivno je deloval tudi na srečanjih jugoslovanskega in republiških arhivskih društev. Prispevke s področja arhivistike je objavljial v slovenski in jugoslovanski strokovni reviji in tudi v nekaterih arhivističnih glasilih drugih republik.

V času službovanja v Zgodovinskem arhivu Ljubljana je postal tudi član uredniškega odbora revije Kronika.

Še v letih službovanja v Zgodovinskem arhivu Ljubljana se je nakazovala Drnovškova nadaljnja znanstvenoraziskovalna pot. Leta 1978 je objavil razpravo o stališču slovenskih socialistov v Združenih državah do prve svetovne vojne in aktualnega reševanja jugoslovanskega vprašanja. Dokončno pa se je preučevanju slovenskega izseljenstva v Evropi in Združenih državah Amerike posvetil v začetku

leta 1988. Tedaj je večino zaposlenih v Zgodovinskem arhivu Ljubljana presenetil s prošnjo za sporazumno prekinitev delovnega razmerja, ki mu je omogočala, da se je 14. februarja tega leta zaposlil na Inštitutu za slovensko izseljenstvo Znanstveno-raziskovalnega centra Slovenske akademije znanosti in umetnosti (ISI ZRC SAZU), ki je konec osemdesetih let začel dobivati novo, sedanjo organiziranost in usmeritev.

S posvetitvijo novemu delovnemu področju so se Marjanu začele uresničevati sanje, ki so se mu v otroštvu ustavile že nekje med Ljubljano in Vrhniko, ko se je kot zasanjani kratkohačnik namenil kar v Ameriko. Na novem delovnem mestu se je z njemu lastno zagnanostjo loteval preučevanja slovenskega izseljenstva v Evropi in Ameriki. Sprva so bile njegove študije objavljene v reviji Kronika in arhivistični periodiki. Ko pa je leta 1990 pri ISI ZRC SAZU začela izhajati znanstvena revija Dve domovini, razprave o izseljenstvu/Two Homelands, migration studies – pri njeni ustanovitvi je sodeloval tudi sam – je veliko razprav objavljial v njej. Več let je bil član uredniškega odbora in urednik revije.

Sicer je bilo prvih pet let Drnovškovega službovanja na inštitutu posvečeno študiju za doktorski naziv. Vsebine bodoče disertacije so nakazovale že njegove parcialne študije, nastale v začetnih mesecih njegovega službovanja na inštitutu. Kot uvodno študijo, nastalo še pred vložitvijo doktorske disertacije, smemo šteti knjigo, ki jo je izdal leta 1991 in ima naslov Pot slovenskih izseljencev na tuje (Od Ljubljane do Ellis Islanda – Otoka solza v New Yorku 1880–1924). V naslednjih dveh letih je nastala obsežna disertacija z naslovom Izseljevanje iz širše ljubljanske okolice 1890–1914, ki jo je 1. septembra 1993 uspešno zagovarjal na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani. Obravnavano obdobje je čas množičnega izseljevanja Slovencev v tujino, zlasti v Združene države Amerike. Poleg ostalega je v disertaciji obdelal privlačnost, pa tudi odbojnost Amerike v očeh Slovencev, zlasti še izseljencev, pa tudi vlogo Ljubljane, ki je bila izhodiščno ali prehodno železniško križišče za odhod v tujino. Avtor opozarja na pogosto zanemarjeno dejstvo, da je zgodovina slovenskega izseljenstva sestavni del zgodovine slovenskega naroda. Delo je nastalo v veliki meri na osnovi arhivskega gradiva ljubljanske uprave, ki ga je Marjan kot arhivist dobro poznal, uporabljal pa je tudi arhivsko gradivo drugih arhivov in ustanov. Uvodni del disertacije je tako med drugim namenjen analizi arhivskega gradiva za preučevanje izseljenske problematike Slovencev pa tudi zgodovini nastanka sedanjega Inštituta za slovensko izseljenstvo. Jedro študije razčlenjuje vzroke izseljevanja, predstavi število in sestav izseljencev po spolu, starosti, izobrazbi in poklicu (podrobnejše podatke za Kranjsko kot celoto in po območjih okrajnih glavarstev navaja v prilogah), osvetljuje pa

tudi odnos države in cerkve do izseljevanja. Posebno poglavje je namenjeno Ljubljani kot prometnemu izhodišču in križišču izseljenskih tokov. Trditve v študiji so podkrepjene z več kot 1000 opombami.

V naslednjih letih se je specializiral za preučevanje procesov slovenskega izseljenstva v 19. in 20. stoletju v Evropi in Združenih državah Amerike. Pripravil je več študij, ki so izšle v domačih in tujih strokovnih revijah ali kot samostojne publikacije. Tako je npr. v monografiji z naslovom *Usodna privlačnost Amerike* prikazal pričevanja slovenskih izseljencev o prvih stikih z novim svetom. Obdelal je posamezna izseljenska društva in pripravil pregled slovenskih izseljenskih društev v zahodnoevropskih državah, ki so bila dejavna med obema svetovnima vojnama, pa tudi izseljensko in drugo časopisje med Slovenci v zahodni Evropi do začetka druge svetovne vojne.

Že bežen pogled po Drnovškovi bibliografiji pokaže, da je preučeval in še preučuje številna vprašanja, povezana z izseljenstvom. Zanimajo ga tako usode posameznikov kakor tudi globalna vprašanja izseljenstva, saj je prepričan, da se ob raziskavah velikih selitvenih procesov ne sme, kot je povedal v nekem intervjuju, pozabiti "... na človeka – tistega glavnega akterja na odru migracijskih gibanj ...". Zaveda se kompleksnosti tematike, ki jo preučuje, zato se zavzema za znanstveno sodelovanje in interdisciplinarnost. Njegovi raziskovalni rezultati so objavljeni v domačih in tujih znanstvenih revijah in zbornikih pa tudi v publikacijah manjših slovenskih krajev, kot so npr. Duplje, Naklo in Podbrezje na Gorenjskem. Aktivno je sodeloval in sodeluje na številnih domačih in tujih znanstvenih srečanjih, simpozijih in okroglih mizah. O slovenskem izseljenstvu je predaval na nekaterih evropskih in ameriških univerzah. Je član nekaterih mednarodnih raziskovalnih združenj in sodeluje v mednarodnih raziskovalnih projektih (v Franciji, Nemčiji, Severni Irski). Za Enciklopedijo Slovenije in Slovensko kroniko XIX. in XX. stoletja je kot strokovni urednik napisal številna gesla, povezana z izseljenstvom v Evropo in Združene države Amerike, pa tudi z zgodovino Ljubljane. Ker pa želi stroko približati tudi širši javnosti, je napisal in objavil tudi precej poljudnoznanstvenih razprav ter sam pripravil ali pa je sodeloval pri nekaterih razstavah z izseljensko

tematiko. Postal je tudi urednik zbirke *Korenine* pri Novi reviji ter član uredniškega odbora revije *Zgodovina v šoli*.

V času službovanja v Zgodovinskem arhivu Ljubljana je intenzivno spremljal slovensko arhivsko strokovno literaturo, po zaposlitvi na inštitutu pa zlasti strokovno in poljudnoznanstveno literaturo o izseljenstvu. Zato je razumljivo, da je napisal tudi številna poročila, predstavitev in recenzije pa tudi predgovore oziroma spremne besede k publikacijam.

O dr. Marjanu Drnovšku kot vsestranskem raziskovalcu priča obsežna bibliografija. Po podatkih iz baze COBISS.SI iz aprila 2008 obsega kar 520 enot. Razumljivo je, da je nemogoče opozoriti na vse vidike Drnovškovega raziskovanja, zato sem poskušal po svojem subjektivnem preudarku nakazati le glavne smernice njegovega preučevanja.

Bogato znanstvenoraziskovalno delo dr. Marjana Drnovška je podlaga, da je postal član ekspertnih komisij pri ministrstvih za kulturo in za znanost, pa tudi vodja skupine raziskovalcev pri projektih Narodna in kulturna identiteta slovenskega izseljenstva, Slovenski izseljenci in Evropa v 19. in 20. stoletju, Internet kot medij ohranjanja narodne in kulturne dediščine med Slovenci po svetu. Kot odličnemu poznavalcu virov za izseljenstvo mu je bila zaupana izpeljava projekta o stanju arhivskega in muzejskega gradiva pri slovenskih izseljencih v Nemčiji. Je pa tudi predavatelj in somentor pri podiplomskem študiju na Univerzi v Novi Gorici in Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani ter predavatelj in recenzent na Joint MA Migration and Intercultural Relations (mednarodni študij na daljavo).

Na kratko opisana dejavnost dr. Marjana Drnovška je več kot zadosten razlog, da je 11. junija 1999 pridobil naziv znanstveni svetnik ZRC SAZU in da je leta 2001 kot eden vodilnih raziskovalcev izseljenske in širše migracijske politike v Sloveniji za svoje znanstveno delo dobil Zlati znak ZRC SAZU.

Kolegu, prijatelju in nekdanjemu sodelavcu Marjanu želim še veliko zdravja in delovne energije ter rezultatov njegovih zgodovinskih raziskav.

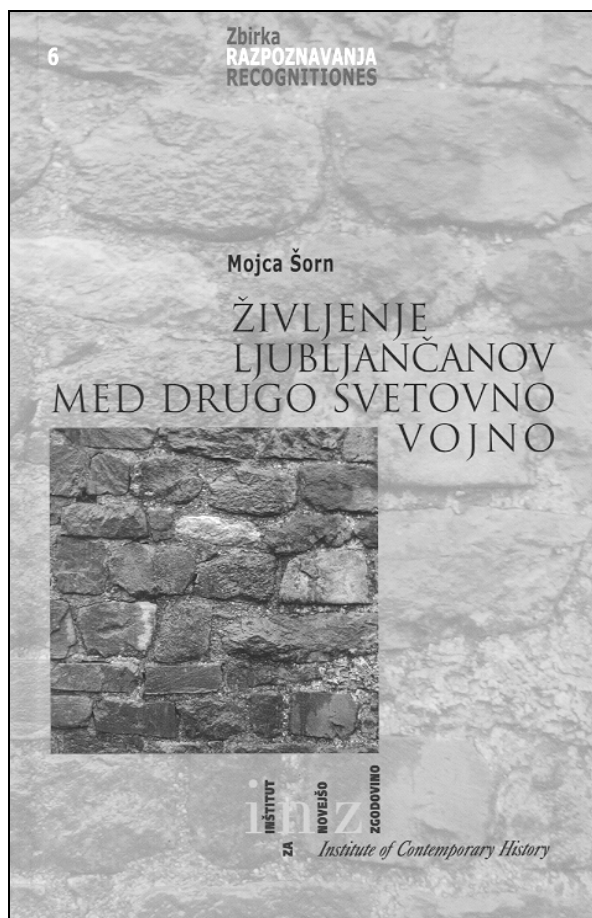
Janez Kopac

Ocene in poročila

Mojca Šorn: Življenje Ljubljančanov med drugo svetovno vojno. Ljubljana : Inštitut za novejšo zgodovino, 2007, 499 str. (Zbirka Razpoznavanja = Recognitiones ; 6)

Monografija je sintetičen pregled oziroma prerez skozi vse plasti življenja Ljubljančanov v času druge svetovne vojne. Delo sestavljajo (pol)avtonomni sklopi, v katerih so zaokroženo predstavljene posamezne plasti življenja, vendar pa je poudarek na sintezi. Posamezen (pol)avtonomni sklop se sicer lahko bere kot neodvisen del, vendar dobi pravi smisel šele v celoti – sintezi, ki je v tem primeru življenje Ljubljančanov. Bralec torej ne bo dobil popolne informacije o npr. šolstvu ali kulturi, za to so namenjene analitične monografije, pač pa sta šolstvo oziroma kultura predstavljena le kot del oziroma plast celote. Plasti življenja so v posameznih

(pol)avtonomnih sklopih predstavljene po 3-stopenjskem modelu: predvojno stanje – stanje v času italijanske okupacije – stanje v času nemške okupacije (do konca vojne). V prikazih avtorica prepleta uradne statistične podatke z zgodbami iz vsakdanjega življenja (iz korespondence, časopisnih člankov ali osebnih dnevnikov), tako da bralec lahko spozna oba aspekta – uradnega in osebno doživljanje prebivalcev.

Osrednja tema monografije je razumljivo preskrba, saj ta v vojni in podobnih "izrednih razmerah", poleg neposredne vojne nevarnosti predstavlja civilnemu prebivalstvu največjo težavo. Tako lahko skozi vsa vojna leta spremljamo vedno večje pomanjkanje in spremljajočo draginjo živil, kuriv ipd. ter bolj ali manj uspešne ukrepe oblasti, da bi to pomanjkanje ublažili (nakaznice...). Proti koncu vojne so se razmere zaostrile do te mere, da se je zlomila celo črna borza. Zanimivo je, da je Ljubljano pred še večjim pomanjkanjem in lakoto rešil njen "agrarni" značaj, saj so več kot 50% mestne površine predstavljali vrtovi in njive, ki so se jim med vojno pridružili še vrtovi po mestnih parkih. Preskrbo Ljubljane pa je zavirala meja med Italijo (Ljubljansko pokrajino) in Reichom, ki je potekala severno od mesta in ga tako odrezala od njegovega naravnega zaledja (Gorenjska), ki ga nista mogla nadomestiti Dolenjska in Notranjska, ter pretrganje trgovinskih stikov s srednjo Evropo in preusmeritev k Italiji. Dodatno so pomanjkanje zaostrovali tudi okupatorjevi ukrepi (policijska ura, obžičenje) ter številni begunci in povratniki. Pomanjkanje je vplivalo na vse ostale sloje življenja. Spremenila se je vloga žensk, ki so poleg gospodinj postale tudi družinski ekonomski. Praznovanja so postala skromnejša, šolanje je bilo moteno tako zaradi zasedb šolskih poslopij s strani vojske kot tudi zaradi številnih alarmov. Tudi ko je pouk potekal, so bile učilnice zaradi pomanjkanja kuriva nezakurjene.

Vendar kljub vsem težavam družabno življenje v Ljubljani ni zamrlo. Meščani so še vedno radi odhajali na promenado v Tivoli, pomembno vlogo so ohranile nedeljske maše in procesije, poleti pa so oživila kopališča.

Skozi celo vojno je v Ljubljani naraščala nevarnost zračnega napada, na katerega so se oblasti pripravljale že pred vojno. Zanimiv je bil tudi odnos prebivalcev do vse pogostejših zračnih alarmov, ki jih v začetku vojne niso upoštevali, nato pa vedno bolj. Na stalno nevarnost zračnega napada so Ljubljance opozarjale zatemnitve in intenzivna gradnja

zaklonišč. Zračna nevarnost je dosegla vrh marca 1945, ko je Ljubljana dejansko postala tarča zavezniškega bombardiranja.

Monografiji vsekakor manjka vsaj en pregleden zemljevid Ljubljane tistega časa, saj se je mesto od druge svetovne vojne pa do danes temeljito spremenilo in predvsem razširilo, tako da imajo danes v monografiji omenjeni deli mesta in okoliške vasi popolnoma drugačno prostorsko in funkcionalno dimenzijo. Tak zemljevid bi imel tudi čisto praktično funkcijo, saj bi bralec, ki npr. Ljubljane ne pozna tako dobro, veliko lažje sledil besedilu. Šele skupaj s takim zemljevidom bi dobil smisel tudi grafični prikaz obzičene Ljubljane, ki je predstavljen v monografiji. Poleg preglednega zemljevida bi monografijo lahko obogatili tudi številni tematski zemljevidi (npr. razširjenost vojnih vrtov, obseg tramvajske proge...).

Postavlja se tudi vprašanje, zakaj avtorica uporablja izključno stolpčne grafikone, ki v marsikaterem primeru niso optimalne rešitve za prikaz podatkov, navedenih v monografiji. Tako npr. bi bila za prikaz dvigovanja cen življenjskih potrebščin boljša rešitev uporaba črnega grafikona. Avtorica bi pri navajanju statističnih podatkov lahko tudi večkrat uporabila raznovrstne grafikone, ki so bistveno učinkovitejša metoda prikazovanja (statističnih) podatkov kot samo besedilo. Najbolj očiten tak primer je prikaz smrtnosti v Ljubljani v letih vojne; že en sam kombinirani črtni grafikon bi zaobjel vse podatke o vzrokih in številu smrti za vsa vojna leta. Tak grafikon bi tudi veliko bolj nazorno prikazal povečevanje števila smrti zaradi tuberkuloze kot posledice vedno hujšega pomanjkanja.

Kljub očitanim tehničnim pomanjkljivostim gre za dobro strukturirano delo, namenjeno tako ožji, strokovni, kakor tudi širši javnosti, ki bo kar nekaj časa temeljno oziroma izhodiščno delo za preučevanje socialne zgodovine Ljubljane med drugo svetovno vojno.

Sebastijan M. Jarh

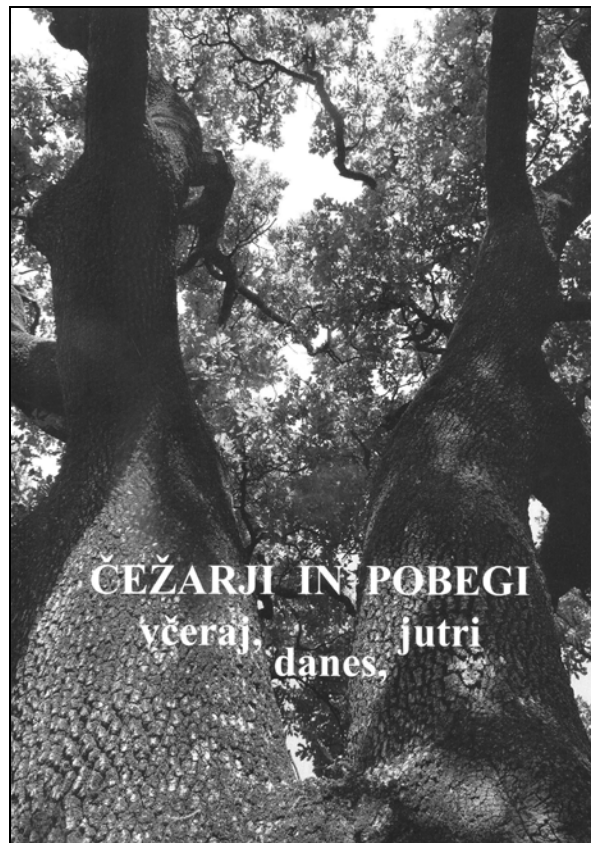

Čežarji in Pobegi: včeraj, danes, jutri : krajevni zbornik (ur. Vlasta Beltram). Pobegi, Čežarji : Krajevna skupnost, 2007, 284 str.

Ob 110. obletnici nastanka Posojilnega in konzumnega društva Pobegi je izšel krajevni zbornik "Čežarji in Pobegi: včeraj, danes, jutri", ki območje krajevne skupnosti predstavlja z geografskega, zgodovinskega, etnološkega, kulturnega in društvenega

vidika. V njem 10 avtorjev z 12 prispevki popelje bralca skozi zgodovino obeh naselij od antike do današnjih dni. Zborniku so dodane tudi tri geografske karte, in sicer: dve reprodukciji franciscjskega katastra, ki ju hrani Državni arhiv v Trstu, in izredno povedna karta kartografa Andreja Herakoviča z vpisanimi ledinskimi imeni omenjenega območja, ki so jih zbrali člani Kulturnega društva Pobegi–Čežarji. Primerjava kart omogoča vpogled v prostorski razvoj in širjenje vasi.

Najstarejši najdeni materialni ostanki z območja današnje krajevne skupnosti Pobegi–Čežarji segajo v čas rimske dobe. Arheolog Radovan Cunja najdišča na nekoliko širšem področju koprškega zaledja opredeljuje kot rimske vile rustike oz. podeželske dvorce in jih povezuje z gojenjem vinske trte, oljke in drugih kultur. Na osnovi najdb je težko govoriti o strnjeni poselitvi obravnavanega območja, saj je najden le pokop v amfori iz Čežarjev in "afriška" oljenka, ki je bila razširjena v času od 4. do 6. stoletja. V neposredni bližini naselja je omemba vredna še najdba bronastih novcev iz 4. stoletja in posamezne najdbe iz Pečkov ter Kortine pri Sv. Antonu. Zaenkrat niso znane najdbe, ki bi izpričale poselitev od 5. stoletja in nato skozi zgodnji srednji vek. Po vsej verjetnosti se je v tem nemirnem času preseljevanj poselitev iz nižjih, nezavarovanih predelov premaknila na vrhove vzpetin (npr. Predloka) in v druge bolj zavarovane lege (npr. koprski otok).

Povezave naselij z antičnim obdobjem pa ni mogoče dokazati niti s toponomastično analizo krajevnih imen, saj raziskovalci praviloma izvor večine imen naselij v širšem območju obalnih mest povezujejo s poimenovanji po svetnikih, naravnih značilnostih, rastlinstvu, prebivalcih, plemiških družinah in podobno. Tako naj bi ime vasi Pobegi izhajalo od ene izmed kolonskih, morda tudi uskoških družin, ki se je na tem območju naselila v 16. oz. 17. stoletju. Sosednji Čezarji naj bi dobili ime po koprski družini *Česare*, obstaja pa tudi teza (*Dario Alberi*), da je tukaj taborila vojska Julija Cezarja. Vsekakor pa je bilo območje pobežanskega v obdobju ustalitve fevdalnih in drugih zemljiškolastniških odnosov pomembno z gospodarskega vidika, saj so ob naselitvenih enotah poimenovanih bodisi *dvori*, *korte* ali *stancije* sčasoma nastale tudi kolonske naselbine. Iz sprva medsebojno oddaljenih manjših kolonskih bivališč so, ko so si koloni gospodarsko opomogli in osamosvojili, nastale samostojne kmetije oz. iz poselitvenega območja, ki je obsegalo kolonovo bivališče ali bivališče več kolonov, gospodarska poslopja in veleposestnikovo podeželsko vilo, so se kratko malo razvili zaselki. Za širjenje poselitve je bilo pomembno zlasti obdobje kužnih epidemij ali vojn, saj so si lastniki na svojih posestvih zgradili letne rezidence, kamor so se zatekli ob nevarnosti. V 18. in 19. stoletju je bilo v okolici Pobegov in Čezarjev kar nekaj podeželskih vil (npr. koprskih družin *Sabini*, *Tarsia*, *Gravisi*, *Almerigotti*, *Borisi*, *Barbabanca*, *Carli*), ki so dajale značilno podobo istrskega podeželja. Tudi sicer je bilo 18. stoletje prelomnica v socialnem in družbenem pogledu. Ker so se vojne večinoma končale, so se umirile tudi selitve prebivalstva, redkeje pa so bile tudi epidemije (kuge) in lakote. Mirnejše in bolj urejeno življenje je imelo blagodejne učinke tudi na prebivalstvo. Čeprav je kratko obdobje francoske oblasti, kot pravi Salvator Žitko, pustilo velike gospodarske, družbene in upravne spremembe in "v temeljih spremenilo tradicionalno mediteransko – komunsko ureditev". Z Napoleonovim zakonikom je bila uvedena sodobnejša uprava, spremembe pa sta doživela tudi sodstvo in družbeni sistem.

Vse spremembe so se ustalile in nadgradile v času avstrijskega obdobja. Uvedba zemljiškega katastra med letoma 1821 in 1844 je pripomogla k bolj preglednemu lastništvu nad zemljišči, z ustanovitvijo Mejne grofije Istre leta 1861 in pripravo občinskega pravilnika ter volilnega reda so bili dani temelji za učinkovitejše delovanje občin. Gospodarski razvoj, ki je sicer prinesel živahnije družbeno in kulturno življenje, je pospešil razslojevanje družbe tudi na pretežno kmečkem podeželju. Premožnejši kmetje so gospodarski pritisk vzdržali, manjšim kmetom in kolonom pa je bilo težje. Mnogi so si morali za preživetje poiskati delo v Trstu ali pa najemati posojila, ki jih kasneje niso mogli vrniti ter

so zato propadli ali postali koloni italijanskih veleposestnikov.

Po istrskih vaseh so na pobudo Političnega društva Edinost iz Trsta in krščansko socialnega gibanja Janeza Evangelista Kreka začele nastajati nabavno-prodajne zadruge, konzumna društva ter hranilnice. V Pobegih je bilo *Posojilno in konzumno društvo* ustanovljeno oktobra 1895. Ker Primorska ni imela svoje zadrुžne zveze, se je pobeško društvo včlanilo v zadrुžno zvezo v Ljubljani. Namen zadruge je bila pomoč članom pri nakupu kmetijskih potrebščin, prodaji pridelkov in skrb za kulturno-prosvetno delo na vasi. Organizirano je bilo pevsko-igralno društvo in ustanovljena je bila knjižnica. Leta 1904 so odprli *Narodni dom*, kjer je bil sedež konzumnega društva, v njem sta bili gostilna in trgovina, od leta 1907 pa tudi *Kmečka branilnica in posojilnica*. V istem obdobju so v Pobegih ustanovili *Pevsko in bralno društvo Ilirija* s 107 člani, ki je postalo trden in mogočen branik narodne ideje in zavesti Pobežanov. Območje se je do prve svetovne vojne gospodarsko uspešno razvijalo, žal pa se je razvoj zaustavil z odhodom moških v vojsko, k slabemu stanju pa so prispevale tudi neugodne vremenske razmere.

Tako kot propad Beneške republike je tudi propad Avstro-Ogrske monarhije prinesel velike spremembe. Kraljevina Italija je po rapalski pogodbi s svojo raznarodovalno politiko močno zaznamovala obdobje med obema svetovnima vojnama. Ljudje so nezadovoljni netili prikrit in tudi odkrit odpor do italijanske oblasti, ki se je nato med 2. svetovno vojno razvil v oborožen odpor. Do kapitulacije Italije je bilo zaradi političnega delovanja obsojenih na zaporno kazen 7 oseb, 13 pa na konfinacijo.

Večina prebivalstva se je ukvarjala s poljedelstvom. Nekateri so našli delo v Trstu (ženske kot služkinje, moški pa v tovarnah in raznih podjetjih), v Trst pa so nosili prodajat tudi pridelke. Kmete je še predvsem prizadela huda zima leta 1929, ki je pomrznila tudi večino oljk. Kljub političnim težavam je šel gospodarski razvoj svojo pot. Prebivalci so dobili električno napeljavo, avtobusno povezavo s Koprom in Trstom in prve kmetijske stroje.

Italija je v okviru svoje raznarodovalne politike ustanavljala šole v italijanskem jeziku skoraj v vsaki vasi in v Pobegih je šola začela delovati leta 1923. Zgodovinarica Vlasta Beltram, ki izčrpno analizira obdobje med obema vojnama in do priključitve k Jugoslaviji, je posebno pozornost namenila tudi zanimivi zgodbi o praporu pobeškega prosvetnega društva Ilirija, prav tako tudi dejavnemu družbenemu ter kulturnemu življenju v tem obdobju.

Čeprav je bilo ob začetku 2. svetovne vojne precej moških že v italijanski vojski, nekaj pa je bilo še vpoklicanih do leta 1943, na koprskem niso izvedli prisilne mobilizacije letnikov 1924–1926. Narodnoosvobodilno gibanje se je v Čezarjih in Po-

begih začelo organizirano razvijati konec poletja 1942. Aktivisti OF so kapitulacijo Italije pričakali pripravljeni in so razoroževali italijanske vojake in karabinjerje. Ustanavljali so oborožene enote, ki so se vključile v redne partizanske enote. Med drugo svetovno vojno je v partizanskih enotah padlo 35 domačinov, 17 iz Čezarjev in 18 iz Pobegov, prav tako še 28 civilistov.

Kljub začetni radosti je bilo življenje po vojni polno negotovosti. To je bil čas revščine in odrekovanja, pa tudi pričakanj in skupnega ustvarjanja za boljšo bodočnost. Po vojni so izvedli agrarno reformo, razvijali zadrage, ki so kmetom pomagale pri organizaciji in odkupu pridelkov, obnavljali infrastrukturo in poškodovane objekte ter odpirali slovenske šole. Čeprav je bilo s podpisom londonskega memoranduma oktobra 1954 rešeno mejno vprašanje med Jugoslavijo in Italijo, so prebivalci sprva zaradi zaprtosti meje imeli veliko težav, saj je precej sorodnikov ostalo v Trstu. 138 ljudi, ki so v Italiji videli boljše možnosti za preživetje, se je odselilo. Po priključitvi k Jugoslaviji se je začel hitrejši gospodarski in posledično tudi kulturni in družbeni razvoj. Koper je z razvojem luke, Tomosa, Stavenika in z vzpostavitvijo železniške povezave postal gospodarsko središče in nekdanje zaledne vasi so postale predmestna naselja z vso potrebno infrastrukturo.

Poleg omenjenih avtorjev je geograf Raul Šiškovič v začetnem delu zbornika predstavil zemljepisno-demografske značilnosti koprškega zaledja in obe naselji umestil v prostor. Območje, ki ima zaradi svoje prehodnosti bogato arheološko, zgodovinsko in etnografsko preteklost, pa so odlično predstavili tudi drugi avtorji. O navadah, šegah, kulturnem in družbenem življenju, šoli ter spreminjanju življenjskega sloga iz vaškega v mestno, pišejo Dragica Lipovšek, Urška Vižintin, Lucijan Vatovec, Jasmina Čanadi in Franka Pegan Glavina, smeri nadaljnjega razvoja področja pa je orisal Ciril Koprivc.

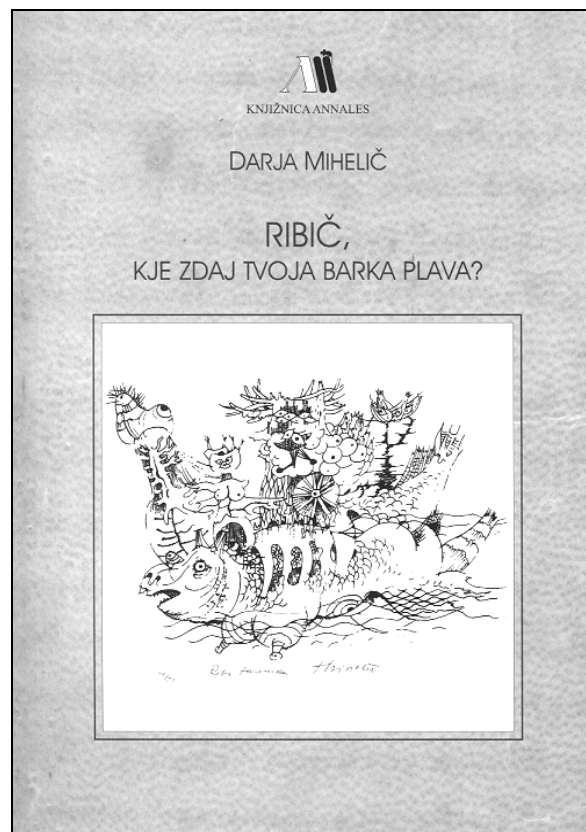
Lično oblikovanje Dušana Podgornika in bogata slikovna oprema z barvnimi kot tudi črno-belimi fotografijami daje zborniku dodatno dokumentarno vrednost. Prispevkom so na koncu dodani viri in literatura, ki zahtevnejšega bralca vodi k podrobnejšim podatkom.

Glavni urednici Vlasti Beltram je z drugimi avtorji uspelo predstaviti bogato zgodovinsko in družbeno kulturno preteklost krajevnih skupnosti Pobegi–Čezarji in zbornik je lahko zgleden primer celovite obdelave zgodovine za druge vasi na koprskem in širšem istrskem prostoru.

Marko Bonin

Darja Mihelič: Ribič, kje zdaj tvoja barka plava? Piransko ribolovno območje skozi čas. Koper : Založba Annales, 2007, 223 str.

Redna univerzitetna profesorica in znanstvena svetnica ZRC SAZU Darja Mihelič je poleg Marte Verginelle ter Sandija Volka ena od avtorjev/avtoric ali soavtorjev/soavtoric, ki so s po tremi naslovi največkrat zastopani v zbirki Knjižnica Annales, istoimenske koprške univerzitetne založbe. Njena tretja knjiga *Ribič, kje zdaj tvoja barka plava* nosi v omenjeni zbirki številko 47. Prva objava Miheličeve v zbirki iz leta 1993, trojezična knjiga o hazardu, je nosila številko 3, piranska demografska statistika iz leta 1996, pri kateri je bila soavtorica, pa številko 12.

Vsebinsko njene zadnje knjige, za katero si je naslov izposodila naslov pri znani popevki (Majda Sepe), pojasnjuje pravzaprav njen podnaslov *Piransko ribolovno območje skozi čas*. Besedi ribolovno območje pa preočito nakazujeta, da je vsebina knjige namenjena predvsem pravnim vidikom morskega ribištva, saj sta se navsezadnje bolj tehnološki in etnološki vsebini te, za obale severnega Jadrana pomembne gospodarske panoge, zlasti za staro (Štivan–Trst) in novo slovensko obalo (Milje–Piranski zaliv), posvetila v zadnjem času čase s svojimi ob-

javami Bruno Volpi Lisjak in nedavno tega Nataša Rogelja.

In če ostanemo še pri ovitku knjige, nam grozljiva podoba mitične ribe faronike, ki jo je upodobil avtorčin tast slikar in grafik France Mihelič, simbolno slika morje, ki ga lahko faronika s svojim premikanjem razburka do te mere, da povzroča povodnji in potrese ter povzroči malodane konec sveta. Simbolika očitno meri na današnji čas, na nemirni Piranski zaliv, ki razburja javnost pri nas doma in na tujem.

Navedez le nekoliko nevtralni naslov knjige pa odpira vsebino njene aktualnosti, vsebino, ki je plod znanstvene raziskave in odločno presega tiste ljubiteljske posege, ki zvezi s slovensko-hrvaškimi odnosi in Piranskim zalivom ter s populističnimi polresnicami vnašajo zmedo v javnost. Prof. Miheličeva je gotovo danes najboljši poznavalec zgodovine Pirana, kar navsezadnje izpričuje poleg številnih razprav tudi njenih pet samostojnih del, posvečenih zlasti srednjeveškemu problemom tega mesta.

Naslov knjige Darje Mihelič zagotovo ne obeta zgodovine Istre skozi stoletja, a se je preteklosti polotoka zaradi polnosti pripovedi želela posvetiti. Morala je vsaj na kratko spregovoriti o prvih pisanih pričevanjih ribolova v Istri in ga povezati z obstoječim družbenopolitičnim stanjem. Začenja s 13. stoletjem. Govori nato o ribištvu pod beneško oblastjo vse do konca 18. stoletja, da preko prikaza francoskega časa preide na avstrijsko obdobje. Avstrija je kmalu uvajala novosti pri izkoriščanju morja, ukinjala je prednostne pravice in v drugi polovici nadzor nad ribolovom prepustila posebni pomorski oblasti. Italija je po prvi svetovni vojni postavila glede ribolova številne omejitve in prepovedi, a deloma vse do novega ribolovnega zakona iz leta 1931. Piranska občina je takrat ohranila svoj ribolovni obseg in gospodarila s tako rekoč "svojim" morjem. Razmere piranskega ribolovnega območja pa so bile po drugi svetovni vojni zrcalo pestrih in nenehnih politično upravnih razmer, uravnavanih tudi v duhu vzajemnosti, ki naj vlada v takratni jugoslovanski skupnosti.

Ugotovitev, da so na obali Istre in v njeni notranjosti z obalo in morjem gospodarili tamkajšnji prebivalci, ki so bili zaradi "spleta okoliščin etnično in jezikovno izjemno raznoliki", je avtorico navedlo, da je posegla zlasti v demografske in etnične razmere, ki pravzaprav osredinjajo vsebino knjige in ji dajejo nesporno vrednost ter poudarek, ki naj vabi k treznemu razmišljanju v našem času, ki ga pogosto obremenjujejo skrajna stališča v "narodno-obrambnih" izjavah in dejanjih tako posameznikov kot organiziranih skupin.

Posebej se avtorica zaustavlja pri etnični meji med slovenskim in hrvaškim življenjem, pri meji, ki jo je poleg duhovnika Zdešarja – bil je prvi med Slovenci – bolj natančno opredelil Peter Kozler sredi

19. stoletja ne le s pomočjo avstrijskega državnega statistika Carla Czöerniga st., marveč tudi s pomočjo informatorjev slovenskega rodu, ki so takrat živeli razkropljeni po istrskem polotoku. Kozler je leta 1854 zapisal: "Pri Peranu se začne meja slovenskega in hrvaškega narečja, in se vleče skoz dolino Dragonja ali Rukava proti gričem in selom Topolovac in Sočerg ...". Taki razmejitvi sledijo nato tudi nasledniki tega prvega začrtovalca etnične meje. Avtorica s kritičnim očesom spremlja njihove poglede. Posebej se zaustavi pri drugi svetovni vojni, ko je poleg politikov, t. j. predstavnikov slovenskega in hrvaškega narodnoosvobodilnega gibanja, posegel v reševanja vprašanja etnične meje tudi Znanstveni inštitut pri IOOF oziroma Predsedstvu SNOS-a, na čelu s prof. Franom Zwitterjem. Domala vsi so razmejitveno črto postavljali na reko Dragonjo. Darja Mihelič si zastavlja vprašanje oziroma kar ugotavlja, da so bila tudi na levem bregu Dragonje etnično mešana, torej slovensko-hrvaška območja in da je bilo morje z obalo vred za tedanje začrtovalce etnične meje, bolj "okrasna kulisa". Etnična meja je zaobjela izključno strnjeno slovensko ozemlje, izključen je bil torej levi breg Dragonje. Morje pa za slovensko stran ni bilo zanimivo, saj ob njem niso živele etnične skupine, ki bi jih bilo mogoče in potrebno prešteti. Ta ugotovitev se zdi pomembna tudi zaradi spoznanja, da gospodarstvo v Istri živčih Slovencev ni dajalo ribištvu kakega posebnega poudarka, kar je zaradi narodnostnih razmer v obalnem pasu razumljivo.

Knjiga Darje Mihelič je napotilo, kako s pomočjo zgodovine reševati zapletena vprašanja vsakdana. Na to pomoč kar sama opozarja, ko navaja, da so brionski dogovori, sklenjeni 7. julija 1991 v zvezi z novo slovensko-hrvaško mejo, uvajali na morju *status quo* glede na obstoječe stanje na dan 25. junija 1991. Zato se s tem v zvezi vprašuje: "Saj res: kakšno je že bilo?", obstoječe stanje namreč. S knjigo želi osvežiti zgodovinski spomin. Toda za reševanje spornih problemov je spomin, čist in neomadeževan, nepristranski in pretehtan le ena, od sicer bistvenih sestavin.

Prav na koncu svoje knjige ponuja kot najbolj prepričljiv za vsako zunanjo presojo ne pravni, ampak moralni argument, ki ga je pred poldrugim desetletjem ponudil tudi njen oče slovenski zgodovinar dr. Bogo Grafenauer: "Slovenci smo plačali današnjo hrvaško posest Istre z najbolj dragocenim plačilom – z dovolj velikim številom slovenskih ljudi, ki so zaradi načela mednarodne diplomacije o 'etničnem ravnotežju' razmejitev celotnega primorskega prostora ostali na strnjeno slovenskem ozemlju zunaj svoje države. Seveda to ne spada med tiste pravne naslove, o katerih bi bilo mogoče iztržiti pravice pred mednarodnimi sodišči. Spada pa med tisto vrsto moralnih dolžnosti, ki stoje v človeškem življenju mnogo višje in ob svojem ne-

upoštevanju izzivajo globinske etnopsihološke zakrivljenosti in spopade."

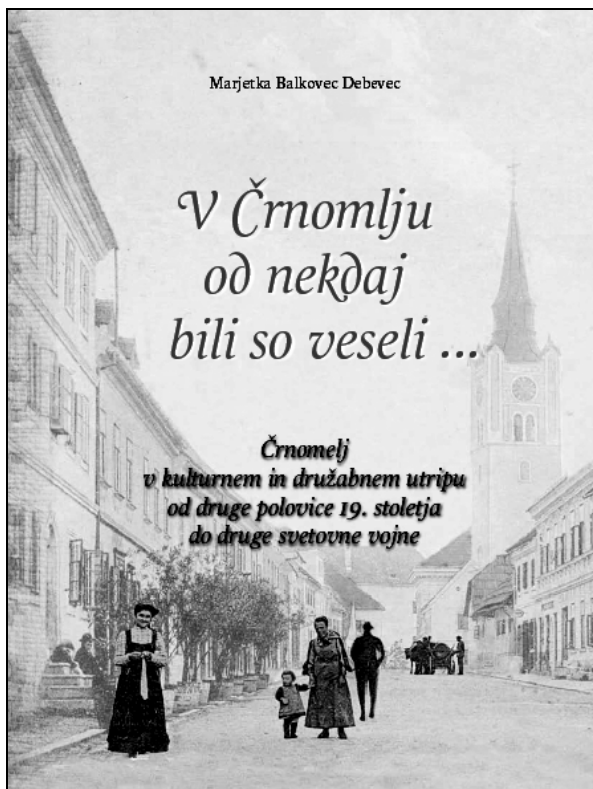
Dogodki, ki so se odvijali v petnajstih letih od te izjave, ne dajejo veliko upanja moralnim načelom. Na nedavnem srečanju slovensko-hrvaške komisije, ki rešuje mejna vprašanja, je slovenska stran pravičnost postavila ob bok argumentom mednarodnega prava. V pravičnost je potreba še vedno verjeti, a biti obenem pripravljen na soočanje z drugačnimi izzivi, ki pa morajo izključevati mahanje z repom kake ribe faronike. Knjiga Darje Mihelič je dragocen prispevek k zgodovini in sedanjosti slovensko-hrvaških odnosov.

Saj res: je tudi Darja Mihelič članica slovenskega dela skupne komisije slovenskih in hrvaških zgodovinarjev, skupine slovenskih zgodovinarjev, ki jih je za reševanje nekaterih odprtih problemov iz preteklosti imenovala slovenska vlada premiera Janeza Janše?

Branko Marušič

Marjetka Balkovec Debevec: V Črnomlju od nekdanj bili so veseli ... : Črnomelj v kulturnem in družabnem utripu od druge polovice 19. stoletja do druge svetovne vojne. Črnomelj : Občina, 2008, 352 str.

Družabno življenje Črnomlja, kot ga pred bralcem v svoji zadnji knjigi slikovito niza Marjetka Balkovec Debevec, še zdaleč ni samo prikaz kulturnih in družabnih prireditev ter neformalnih oblik druženja v manjšem mestu na slovenskem obrobju, ampak bi ga lahko imenovali dokument o življenju treh generacij v "dobi pomeščanjenja družbe" 19. in 20. stoletja. Takšno reflektirano družabno kroniko, napisano z distance naslednjih treh generacij, bi namreč kot "odtis časa" mogli ponuditi kot tržno znamko širšega srednjeevropskega prostora. Vse to se je namreč v osnovi dogajalo tudi v avstrijskem Fürstenfeldu, italijanskem Čedadu, češkem Mikulovu, slovaških Novih Zamkih, madžarskem Lentiju ali hrvaški Koprivnici, povsod seveda z lokalnimi specifičnostmi, a v pogojih na moč primerljive materialne, duhovne in politične kulture.

Monografiji o kulturnem in družabnem življenju Črnomlja daje poseben pečat avtorstvo. Čutiti je, da se je obravnave široke problematike lotila domačinka, ki je z rodnim mestom rastla in dihala, delo pa je tiho zorelo daljši čas in dobilo končno podobo kot predelana magistrska naloga. Marjetka Balkovec Debevec je v svojo že na pogled, tudi po obliki prikupno knjigo vtakala poseben osebni odnos ter, kot piše v uvodu njen mentor prof. dr. Janez Bogataj, poudarila zlasti pomembno vlogo učiteljstva, ki svojega poslanstva ni doživljalo le kot službeno obveznost, ampak se je s svojim znanjem in obzorji vključevalo v razne oblike kulturnega in družabnega prizadevanja v kraju. Več kot četrtina knjige je tako posvečene prav celostni vlogi šole v črnomaljskem javnem življenju. Pri tem poseže v najzgodnejša pričevanja o šolstvu v kraju in daje poudarek obravnavanemu obdobju slabih stotih let.

Knjiga skuša zajeti resnično vse plati druženja, domala vse, kar presega ozke okvire zasebnosti in stroge družinskosti. Bralca dobesedno popelje skozi življenje, od rojevanja in krščevanja, preživljanja prostega časa črnomaljske *dece*, prek šeg in navad mladostnikov, ženitovanjskih običajev in najrazličnejših oblik druženja odraslih vse do umiranja in spremljanja na zadnjo pot. V dragocenem dokumentu rekonstruiranega časa so segmenti življenja razdeljeni v poglavja in podpoglavja, a hkrati posrečeno prepleteni. Naj o strukturi dela spregovorijo naslovi njegovih petnajstih poglavij: O življenju v Črnomlju od druge polovice 19. stoletja do druge svetovne vojne, Vplivi na podobo družabnega življenja v Črnomlju, Društvena dejavnost, Kulturna dejavnost, Plesi, veselice, Obiskovanje in druženje na domu, Preživljanje nedelje in prostega časa, Druženje v gostilnah, hotelu Lakner in drugih lokalih, Druge javne prireditve, Sejemski dnevi, Romanja, izleti, Kopaljšča, šport, Družabno življenje ob šegah in navadah, Otroški prosti čas ter končno najobsežnejše poglavje Vloga šole v kulturnem in družabnem življenju Črnomlja. Med poglavji različnega

obsega gre poseben poudarek obema najdaljšima, društveni dejavnosti in vlogi šole, ki skupaj zasedata dobro tretjino prostora. Berljivo in zato širokemu krogu uporabnikov dostopno vsebino ilustrirajo številne priloge, katerih bogat nabor vendarle ni preobsežen. Monografija je hkrati nekakšen album, saj nas na 352 straneh nagovarja 111 skrbno izbranih slikovnih prilog, zvečine fotografij in fotorazglednic. Naj posebej opozorim na eno ali dve: na fotografijo šaljive nogometne tekme med moštvoma črnomaljskih suhcev in debeluhov sredi tridesetih let 20. stoletja ali na umetniško fotografijo vrbe pri Flekovem mlinu, preden jo je odneslo neurje.

Tako kot veliko povedo fotografije same, ne da bi potrebovale posebno razlago, daje delu posebno mikavnost vpletanje dobesednih navedkov iz pisanih in ustnih virov. Sodobniki v duhu časa spregovorijo sami kot nekakšno neizogibno vezno gradivo stavbe, ki nam hoče povedati, da ni iz našega časa. Posebej dragoceni so citati ustnih pričevanj z vso leksikalno barvitostjo in narečno obarvanostjo. Avtorica je posredovalka živega jezika, ki tako zelo neposredno nagovori bralca, še zlasti domačine. Zadnji bodo v besedi in sliki prepoznali tudi sebe, svoje bližnje, prednike in znance. Kdo je bil, denimo, Laknerjev dojenček na sliki iz leta 1917 in čigava deklica, ki se je v letih pred drugo svetovno vojno veselila kolesa, darila tete iz Splita?

"Družabna kronika" Črnomlja je skratka prikaz življenja v času, ki ga mlajše in prihajajoče generacije težko razumejo, kaj šele ponotranjijo. Majhen svet s posamezniki širokih obzorij, ustaljeni življenjski ritem, danes občuten kot počasen posnetek črno-belega filma, neskončna počasnost pretoka informacij, a zato tolikšen pomen in moč govorne besede. Tako drugačen svet, da ga je preprosto treba ovekovečiti, dokler je še čas in ni ujet zgolj v "mrtvih" zapisih in slikah, v imenih in podobah, ki jih že čez generacijo ali dve ne bi takorekoč nihče več poznal. Marsikaj je za vedno izginilo, marsičesa "kolektivno nezavednega" pa se bodo Črnomaljci pri prebiranju "svoje" knjige spet spomnili in oza-vestili. Tako, denimo, bobnarja, nepogrešljivega spremljevalca in glasnika družbenega ter družabnega življenja. "Najprej je bobnal, ko so se ljudje zbrali, pa je glasno naznanil: "Razglas!" ... Novice so šle največkrat poslušat *ženske i déca*."

Obsežen seznam virov in literature ter imena 27 informatorjev pričajo o avtoričini zavzetosti, sistematičnosti in akribiji. Črpala je iz dnevnikov, kronik, šolskih poročil, zapisnikov, lokalnega in drugega časopisja, številnih strokovnih, znanstvenih in leposlovnih del, živih virov, ne nazadnje tudi iz lastnih izkušenj in doživetij.

Za bralca zelo koristna pripomočka najdemo med Prilogami: na štirih straneh Kratek pregled razvoja Črnomlja do druge polovice 19. stoletja ter dvostranski Seznam vseh črnomaljskih društev do

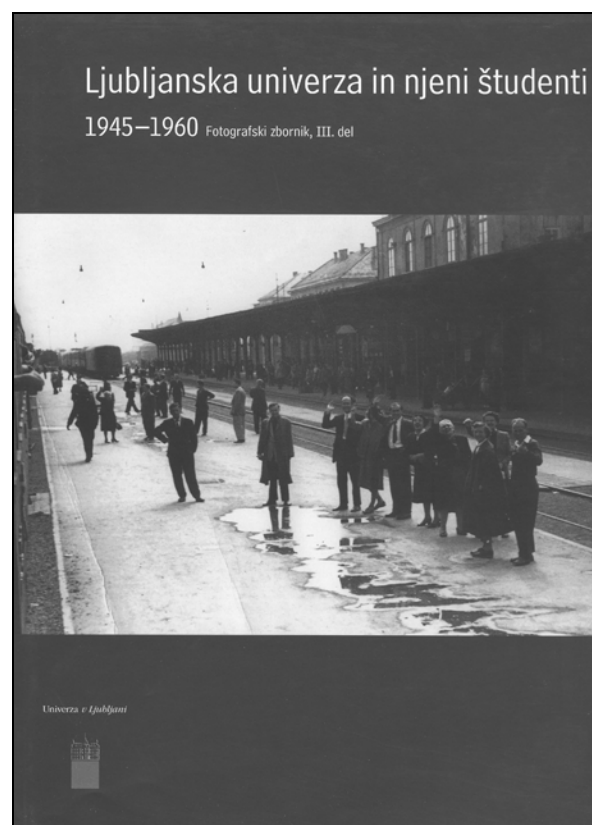
leta 1941, pri vsakem letnica oziroma letnice ustanovitve ali spremembe pravil. Za "poetičen" sklep je zelo primerno izbrana tretja priloga, Izbor iz pesmi Olge Haring, krajevne pesnice iz obdobja med obema svetovnima vojnama, saj je naslov knjige vzet prav iz verzov ene njenih pesmi.

Boris Golec

Ljubljanska univerza in njeni študenti : 1945–1960 : fotografski zbornik, III. del (ur. Jože Ciperle; ur. in avtor dodatnega besedila Tea Anžur). Ljubljana : Univerza, 2007, 326 str.

Po skorajda desetletnem premoru je Univerza v Ljubljani izdala še tretji fotografski zbornik o ljubljanski univerzi in njenih študentih. Prvi, ki je zajel gradivo iz let pred 2. svetovno vojno, je bil z naslovom Slovenski študenti v boju za narodno in socialno osvoboditev izdan leta 1987, drugi z naslovom Slovenski študenti in Univerza 1941–1945 pa je izšel leta 1999. Tudi tokratni tretji zbornik, ki zajema obdobje od leta 1945 do 1960, nadaljuje tradicijo prvih dveh, pri nekaterih konceptih pa ga

zaradi drugačnega časa dogajanja in izdaje spreminja oziroma nadgrajuje.

Glavnino dela so opravili zaposleni iz Arhivsko muzejske službe Univerze v Ljubljani, prav tako kot pri prvih dveh zbornikih pa uredniško odgovornost nosi aktualni vodja te službe; prvi prvih dveh izdajah je to bila Ana Benedetič, pri najnovejšem zborniku njen naslednik dr. Jože Ciperle. Poleg njega in Tatjane Dekleva je večino dela pri zbiranju in pripravi gradiva opravila Tea Anžur. Predgovor najpomembnejšega na Univerzi ni novost zbornika, novost pa je ta, da je tokrat ta vlogo prvič pripadla pripadnici nežnejšega spola, prvi rektorici ljubljanske univerze dr. Andreji Kocijančič. Kratkemu uvodu urednika nato sledi osrednji in poglavitni del knjige, objava obsežnega slikovnega gradiva s spremnim komentarjem, ki se omejuje na potrebno za prepoznavanje vsebine slikovnega gradiva. Za razliko od prejšnjih dveh zbornikov je tokratni razdeljen na dosti več poglavij, saj so avtorji sledili pogostim spremembam organizacijske strukturiranosti ljubljanske univerze in različnim vidikom študentskega življenja, od njihove politične organiziranosti v času socializma, športnih in kulturnih dejavnosti, delovnih akcij in bolj zabavnih ekskurzij in počitniških utrinkov. Na koncu zbornika so številni pripomočki, ki bodo tistim, ki bodo poskušali najti kaj iz svojih študentskih let, precej olajšali listanje po več kot 300 strani obsežni knjigi. To so kazalo osebnih imen, kazalo krajevnih in stvarnih imen in pojmov ter še seznam temeljne literature.

Za vsako obdobje, ki je bliže našemu času, bi preprosto človek pričakoval, da bo fotografskega gradiva za dokumentacijo časa in prostora vse več. Toda tudi pri tem zborniku se je izkazalo, da prvo obdobje po koncu 2. svetovne vojne odstopa od teh pričakovanj, kar so že večkrat poudarili zgodovinarji in drugi iskalci sledi preteklosti tega obdobja. Brskanje po arhivih, po časopisju in iskanje ljudi, ki bi pri sebi doma še hranili fotografsko gradivo iz svojih študijskih let (ali morda iz študentskih let svojih predhodnikov) je bilo za sestavljavce zbornika naporno, toda obsežen izdelek in sodobna tehnika, ki tudi iz slabega negativ ali predloge ustvarita jasno podobo minulih časov, so poplačali vložen trud. Sestavljavci so našli več slikovnega gradiva, ki ponazarja profesorje in skupine študentov, manj pa je fotografij, ki bi neposredno dokumentirale delo v predavalnicah ali laboratorijih. Jih je pa zato objavljenih toliko več, posnetih na ekskurzijah, izletih ali ob prostem času študentov. Te nam poleg študentskega življenja kažejo tudi širši vpliv družabnosti in življenja tistega časa, npr. oblačilno kulturo, prevozna sredstva ali trenutke sprostitve, ki so širšemu krogu Slovencev morda še najbolj znana iz filmov *Vesna* in *Ne čakaj na maj!* Posnetki dokumentarnega gradiva nam predstavljajo zakonske uredbe, ki so v tistem času vse prevečkrat reformirale strukturo

univerze in njenih članic. Težko pa je bilo s fotografskim gradivom ponazoriti politične pritiske na univerzo, ki jih v tistem času ni manjkalo. Te lahko bralec oz. gledalec razbere skozi bolj posredne podatke, npr. ob fotografiji uniformiranega študenta Pravne fakultete Staneta Dolanca in poleg slike objavljenega dokumenta, da je bil prav on imenovan za zastopnika študentov v univerzitetnem svetu. Obiski zastopnikov univerze in študentov pri pomembnih državnih voditeljih pa v tem zborniku niso nič novega, ker so tovrstni stiki dobro dokumentirani tudi za prejšnja obdobja in gre v teh primerih za dogodke, ob katerih so ljudje s kamero v roki kar gnetejo okoli jako pomembnih ljudi. V zborniku najdemo tudi opozorila na proteste študentov, toda to so večinoma objave časopisnih poročil in dve fotografiji iz študentskega glasila *Tribuna* iz petdesetih let; v štiridesetih letih pa tovrstnih zborovanj še ni bilo, saj bi bili organizatorji, če bi do demonstracij prišlo, verjetno takoj zaprti.

Pri zasnovi zbornika so se avtorji srečevali s kar številnimi težavami. Sestava univerze se je namreč v povojnem obdobju spreminjala vsakih nekaj let in se šele po letu 1960 ustalila za nekoliko daljše obdobje, ki se je nato končalo z novim univerzitetnim zakonom iz leta 1975, ko je univerza med članice sprejela tudi višje in visoke šole ter akademije in dobila današnjo zelo heterogeno in že kar nepregledno in zelo neenotno obliko in sestavo. Organizacijske spremembe so v predgovoru tudi prvič prikazane v organogramih in nudijo jasno podobo vsakokratnih sprememb. Pri zbiranju in publiciranju gradiva so zajete vse fakultete, tudi tiste, ki po več let niso bile članice univerze. To je npr. skorajda za celo desetletje veljalo za medicinsko fakulteto, v študijskih letih 1950/51 do 1953/54 pa so v Ljubljani obstajala tri visokošolska združenja s tremi rektorji, kar je v današnjih pojmovanjih, da je sedanja velika univerza nekaj normalnega in samoumevnega, marsikomu neznano ali nerazumljivo. Toda manjša visokošolska združenja so bila tedaj bistveno bolj homogena in je bil del tedanjih profesorjev s tem zelo zadovoljen. Dilemo, kako torej predstaviti posamezne fakultete in znanstvena področja, so snovalci zbornika pragmatično in, kot se izkaže v delu, tudi uspešno razrešili s tem, da so za izhodišče vzeli končno sestavo univerze oz. fakultet iz leta 1960 in v tekstovnem delu za posamezno znanstveno področje našli njegovo organizacijsko pot skozi različne fakultete in visokošolska združenja v povojnem obdobju.

Iz tretjega fotografskega zbornika o delovanju ljubljanske univerze so kar dobro razvidne specifične prvega povojnega obdobja v primerjavi s prvim zbornikom, ki je zajemal čas Kraljevine SHS oz. Jugoslavije, in drugim, ki je dokumentiral leta vojne. Ob bolj natančnem brskanju zaznamo tudi razliko med prvim povojnim političnim obdobjem poskusa popolnega posnemanja sovjetskega totalitarnega si-

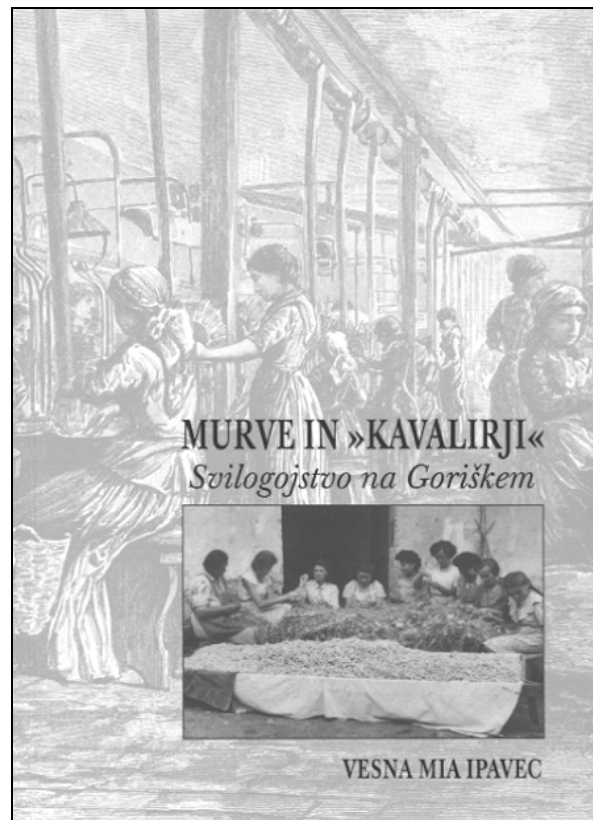
stema, ko je bila tudi univerza bolj na udaru politike, do nekoliko bolj sproščene politične in družbene scene v petdesetih letih, ki pa jo je še vedno okvirjal primež enopartijskega režima. Toda ekskurzije ali študije študentov, tudi na Zahod, v tem času niso nikakršna posebnost več. Bolj pozoren bralec bo ob primerjavi treh zbornikov fotografskih dokumentov zaznal tudi politično ozadje časa, ko so le-ti nastajali. Medtem ko je prvega iz leta še izdala Univerza Edvarda Kardelja v Ljubljani, je bila pri tokratnem izdajatelju "zgolj" Univerza v Ljubljani. Tisti izpred dobrih dveh desetletij naj bi izšel v počastitev 50-letnice ustanovitve Komunistične partije Slovenije (kar je bila v tistih letih običajno bolj floskula, ki naj bi pripomogla do višje subvencije), tokratni zbornik pa posebnega namena častiti nekoga (razen univerze in njenega dela samega) ni pokazal. Slika Josipa Broza Tita je bila v začetku obvezen del uvodnih slavnih strani, tokrat Titovo sliko lahko najdemo šele po skrbnem iskanju na dokumentarnem posnetku univerzitetnih prostorov obdobja izpred več kot pol stoletja. Novost pa je navsezadnje tudi ta, da je, kot je bilo že omenjeno, namesto rektorja predgovor prvič prispevala rektorica.

Brskanje po fotografskem zborniku o ljubljanski univerzi in njenih študentih v prvih petnajstih letih po 2. svetovni vojni je privlačno, a tudi poučno. Verjetno se bodo vsakemu, ki je šel v svojem življenju skozi študentsko dobo in okusil slasti in tegobe študentskega življenja, utrnili spomini na leta svojega študija, ne glede na to, za katero obdobje je šlo. Avtorjem zbornika bi lahko svetovali le to, naj čim prej nadaljujejo z zastavljenim projektom in se na podoben način lotijo še kasnejših obdobj, ko bo slikovnega gradiva neprimerno več, a bo hkrati naraslo tudi število odprtih vprašanj, kako vse to na jasen in prijazen način dokumentirati. Vsem tistim pa, ki so študentska leta preživljali v času, ujetem v tretji del fotografskega zbornika, a se v zborniku na najdejo in menijo, da bi bilo možno prikazano razširiti in pokazati več, pa naj bo brskanje po zborniku poziv, da gradivo, ki ga imajo morda shranjenega doma, posredujejo Arhivsko-muzejski službi Univerze v Ljubljani za obogatitev njihove zbirke. Tako bo eventualno še neznano in doslej nedostopno gradivo varno spravljeno in arhivirano ter tako dostopno tudi za bodoče rodove in podobne bodoče publikacije.

Aleš Gabrič

Vesna Mia Ipavec: Murve in "kavalirji". Svilogojstvo na Goriškem. Nova Gorica-Ljubljana : Založba ZRC, ZRC SAZU, 2008, 171 str.

Etnologinja in kulturna antropologinja Vesna Mia Ipavec se je že v času podiplomskega študija posvetila raziskavi vzpona in padca gospodarske panoge, ki je spremenila podobo kulturne krajine goriškega prostora ter hkrati ekonomsko in kulturno posegla v način življenja goriškega prebivalstva od njenih začetkov pa vse do zatona svilogojstva, ki je svoje zadnje vzdihljaje beležil po koncu 2. svetovne vojne. Pričujoča monografija – nekoliko spremenjeno in dopolnjeno magistrsko delo – poseže v vrzel raziskovanja gospodarskih panog, ki so se v preteklosti razvijale na tleh zgodovinske dežele Goriško-Gradiške.

Svilogojstvo je bilo v različnih časovnih obdobjih zaslediti tudi ponekod na Kranjskem, Štajerskem in Koroškem. Vendar je imela panoga zaradi ugodne klime in drugih pogojev na Goriškem posebno mesto. Svilogojstvo se je na Goriško razširilo iz Beneške republike sredi 16. stoletja, v 17. stoletju so murvina drevesa zasajali v ravninskem delu zahodno od Soče, kasneje tudi v gričevnatem svetu Goriške. 18. stoletje pa je že pomenilo vzpon svilogojske panoge ter definiralo omenjen čas kot "zlato stoletje

svile". V deželi je bilo posajenih skoraj 100.000 murv. Visoka cena, ki so jo svileni izdelki in polizdelki tedaj na trgu dosegali tudi zavoljo avstrijske merkantilistične politike, je ponovno spodbudila tudi prebivalstvo višjih leg Goriške ter drugih slovenskih dežel avstro-ogrske monarhije k zasajanju murvinih dreves in gojenju sviloprejk.

Svilogojstvo je bilo pravzaprav ves čas vezano na konkurenčnost, hkrati pa odvisno tudi od vsakokratne družbeno-politične klime, vojaških spopadov, ki so pustošili po deželi (2. avstrijsko-beneška vojna, francoske in obe svetovni vojni) ter bolezní sviloprejk (najhujša bolezen sviloprejk je k nam prišla z juga Francije), ki so korenito vplivale na panogo. Izrazito pa je cena in s tem proizvodnja padla v času med obema svetovnima vojnoma, ko je Japonska prevzela primat na svilogojskem trgu.

V drugi polovici 19. stoletja je bolezen sviloprejk dokončno zatrla vse večje poskuse svilogojstva v preostalih slovenskih deželah, panoga se je tako omejila na deželo Goriško-Gradiško. Tedaj se je poskušalo rešiti tradicionalno, rumeno vrsto sviloprejk, po nasvetih kmetijskih družb pa so se v izogib hudih izgub nekateri posamezniki oprijeli reje novih vrst vzhodnoazijskih prelcev, ki so bili trpežnejši in so za krmo potrebovali listje ajlanta in drugih listavcev (mdr. hrast, javor). Raziskave svilogojstva so se lotevali tudi na številnih inštitutih, ki so se prav v namen ohranitve in preprečevanja bolezni ustanavljali tudi na Goriškem. Prav leta 1869 v Gorici ustanovljeni Inštitut za raziskavo sviloprejk velja hkrati za prvo znanstveno kmetijsko ustanovo na Slovenskem ter prvo ustanovo te vrste v svetovnem merilu. Kasneje mu sledijo podobni inštituti v Padovi, Tridentu in drugod po Evropi. Ob koncu 19. stoletja je svilogojstvo v deželi Goriško-Gradiški ponovno predstavljalo enega glavnih virov dohodka, njeno število proizvodnje svilenih zapredkov – kokonov pa je bilo takoj za Južno Tirolsko.

Svilogojstvo je bilo v domeni redkih plemičev, nekaterih meščanov, največji del gojenja sviloprejk pa je prevzemalo kmečko prebivalstvo, ki mu je panoga predstavljala pomemben dopolnilni dohodek oz. enega osnovnih letnih dohodkov. Vendar ne več dolgo. Ugodne cene vina in sadja na prehodu 19. v 20. stoletje so začele izpodrivati ukvarjanje s svilogojstvom. Marsikateri murvin nasad je bil zamenjan z vinogradi oz. sadovnjaki. Cena svile na trgu je močno padala tudi zaradi uvoza iz vzhodnoazijskih dežel. Kasnejše soško bojišče 1. svetovne vojne pa je Goriški zadalo hud udarec tudi v gospodarskem smislu. Kljub temu, da je nova država Italija spodbujala k ponovni gojitvi sviloprejk, se goriško svilogojstvo ni vrnilo v predvojno stanje, kot se je to zgodilo v Furlaniji in na Južnem Tirolskem. Svilogojstvo je postalo v veliki meri domena Furlanov. Leta 1929 je tudi svilogojstvo zapadlo v krizo, ki je trajala vse do srede tridesetih let. Vodstvo svetovne

proizvodnje svile je postopoma prevzela Japonska, ki je takoj po 2. svetovni vojni tudi presenetila z optimizacijo proizvodnje (gojenje kokonov, ki so dajali med dva in tri tisoč metrov svilene niti, kar je desetkrat več od dolžine niti, ki so jo odvijali pri tradicionalni sviloprejk v Evropi), kar je vplivalo na dokončno opuščanje murvinih nasadov tudi na Goriškem, kjer so le redki svilogojci pobirali svilen pridelek še vse tja do šestdesetih let 20. stoletja.

Poskus jugoslovanske oblasti, da bi po 2. svetovni vojni ponovno obudili gojenje sviloprejk v goriškem območju, ni zaživel v predvojni obliki. Leta 1948 je bila ustanovljena Svilogojna postaja, ki je imela nalogo ponovne obuditve gojenja sviloprejk v Primorju. Panoga je kljub temu sredi šestdesetih let 20. stoletja popolnoma izumrla. V Furlaniji pa se je v nekoliko skromnejši obliki ohranila, z redkimi izjemami v gojenju vse do današnjih dni.

Avtorica posebno pozornost namenja obravnavi svilogojskih postopkov, ob koncu knjige pa je dodan še slovar svilogojskih izrazov, tudi tistih besed, ki so z izginjajočo kulturo gojenja sviloprejk izginile iz vsakodnevnega besednjaka.

Knjiga spregovori še o zadnji generaciji, ki je svilogojstvo doživela in živila, saj je gojenje sviloprejk oz. "kavalirjev", kot jih je v narečju poimenovalo goriško prebivalstvo, spremenilo način bivanja celotni družini, ki je bila ob koncu sezone, preden so se sviloprejk zabubile in potrebovale murvine liste noč in dan, že pošteno utrujena. Gojenje in nadzor sviloprejk sta bila običajno v domeni žensk, moški so ponavadi pripravili opremo in skrbeli za zadostno in primerno krmo, otroci pa so opravljali predvsem lažja fizična dela, nabirali liste, čistili gojišča. Velike družine in medsebojna pomoč so ustvarili ugodne okoliščine za obstoj svilogojstva. Knjiga se v tem delu prepleta z dragocenimi terenskimi raziskavami ostankov, spomina in dediščine, ki jo je svilogojstvo pustilo v najstarejši še živeči generaciji Primorcev. Spomin je v nekaterih vaseh še zelo živ, ponekod pa je avtorica beležila še komaj zaznavne ostanke nekoč tako pomembne gospodarske dejavnosti, o kateri danes pričajo le še preostala murvina drevesa. Bogata slikovna oprema monografije lahko nagovori bralca, ki se morda dnevno zapelje mimo ali pa obhodi murvino drevo, da lahko sleherna zadeva, čeprav je nekoč bogatila goriško bivalno kulturo in prostor z novimi znanji, ostane zgolj nema (neslišna) zapuščina časa.

Knjiga ravno zato odpira številna vprašanja tako stroki kot širši goriški, morda celo slovenski javnosti, saj hkrati ponuja rezultat obsežne raziskave kot gradivo, ki lahko vsebinsko obogati etnološko ponudbo goriškega prostora. Zbran material in raziskava, ki je najprej potekala pod okriljem Goriškega muzeja, bila nato vključena v magistrski študij na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, v

monografijo pa se je delo zaključilo na Raziskovalni postaji ZRC SAZU v Novi Gorici, kjer je etnologinja mag. Vesna Mia Ipavec tudi zaposlena, tako nedvomno ponuja podlago za pripravo stalne muzejske zbirke o svilgojstvu na Goriškem najmanj po vzoru obujanja tradicije aleksandrink (med stroko in društvenim delovanjem). Tu pa mora priskočiti na pomoč tudi (kulturna) politika, ki ji je potrebno predstaviti smiselnost ohranjanja ter razumevanje nekega načina življenja, ki ga v tako veliki meri ni bila deležna nobena druga slovenska dežela. Ali kot je avtorica sama napisala, bo morda pričujoče ovrednotenje murve z vidika kulture in načina življenja goriškega prebivalstva spodbudilo javni diskurz, ki bo zaznal željo in potrebo po zavarovanju še ohranjenih murvinih dreves oz. spodbudil raziskave na genetskem materialu preostalih murvinih sort na Slovenskem ali celo spodbudil muzealce, da bi prepoznali pomen te monokulture, ki si zagotovo zasluži trajnejši zapis v čas.

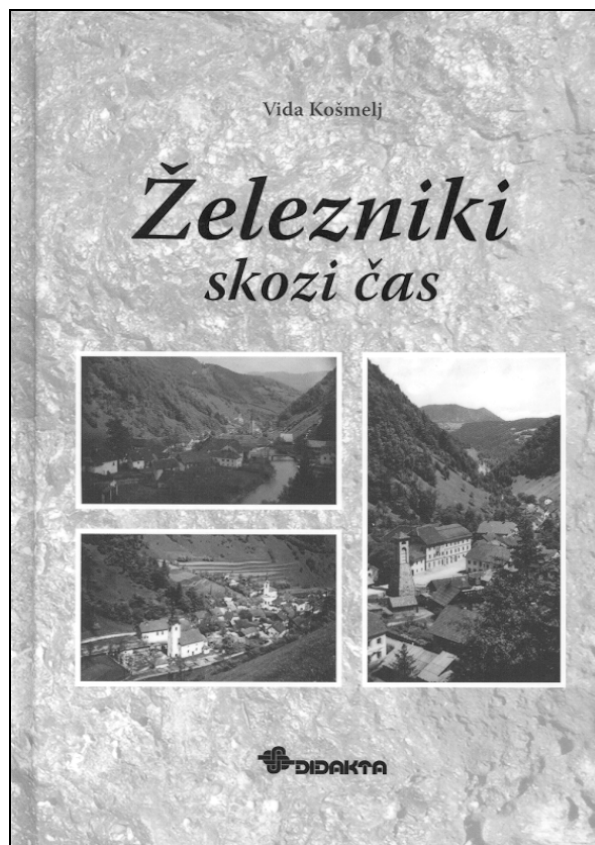
Petra Kolenc

Vida Košmelj-Beravs: *Železniki skozi čas*. Radovljica : založba Didakta, 2007, 332 str.

Monografija zdravnice v pokoju dr. Vide Košmelj-Beravs *Železniki skozi čas* je zanimiva pripoved o preteklosti avtoričinega rodnega kraja. Hvalevredna odločitev Vide Košmelj-Beravs, da zbere pisno gradivo o zgodovini Železnikov in okolice, obvaruje pred pozabo ustno izročilo, ki se je donekdavna ohranjalo iz roda v rod, in ga podkrepi z lastnim doživljanjem oziroma spominskimi zapisi, je botrovala zgoščeno zasnovanemu delu, po katerem bodo z veseljem posegali tako današnji prebivalci Železnikov kot preučevalci domače krajevine, socialne, kulturne, politične zgodovine, etnologije in drugih ved.

Železniki se ponašajo z bogato zgodovino. V 13. stoletju naj bi se tu naselili Furlani in beneški Slovenci, kraj se prvič omenja leta 1348, leta 1575 je postal trg, leta 2006 pa je skupaj z vasjo Česnjica dobil status mesta. Železarskega, rudarskega in kovaškega središča, ki je bilo nekoč pomemben vir dohodkov posvetnih in cerkvenih oblastnikov, siloviti zgodovinski premiki niso pustili ob strani. Gospodarskim in političnim spremembam, ki jih je doživljal svet, se tudi Železnikarji in Železnikarce niso mogli izogniti (vzpon kraja, stagnacija in zamiranje železarskih dejavnosti, luteranstvo in protireformacija, Turki, francoska zasedba, narodni in politični boji, izseljevanje, vojne ...).

Vida Košmelj-Beravs je kroniko o preteklosti Železnikov zasnovala kot nadaljevanje zgodovinskih in domoznanskih prizadevanj dr. Antona Globočnika in drugih preučevalcev, zato je osrednjo pozornost posvetila razmeram in dogodkom v drugi polovici 19. stoletja in 20. stoletju.

Knjiga vsebuje podroben vpogled v posestno zgodovino Železnikov. Popisom hiš in navedbam hišnih posestnikov ter stanovalcev je avtorica pridružila tudi podatke o nekdanjih fužinarskih, obrtnih in drugih gospodarskih dejavnostih. Dotaknila se je življenjskih usod premožnih fužinarjev in revnih prebivalcev Železnikov, osvetlila je njihov vsakodnevni utrip, družinske korenine, posamezne priimke in družinska imena, opozorila je na pomembne rojake in rodbine ter na dejstvo, da je kraj premogel sorazmerno veliko število študentov in izobražencev. Posvetila se je tudi narečnim posebnostim in fiziognomiji domačinov, njihovim običajem in prehrani. Opisi vsakdanjih opravil nekdanjih prebivalcev Železnikov, njihovega družinskega kroga, preživljanja prostega časa, zabav in otroških iger, iger na srečo, vraževerja, posluha za humor, oblačilne kulture in narodne noše spadajo v sklop raziskav vsakdanjega življenja, ki bodo zagotovo pritegnili pozornost etnologov. Poglavja o ljudski medicini, kugi in drugih boleznih ter podroben pregled zdravnikov in zdravstvene oskrbe so imenitno podkrepjena z zdravniškim znanjem in poklicno potjo Vide Košmelj-Beravs.

V knjigo so vključena pričevanja Železnikarjev in Železnikarcev, ki jih je Vida Košmelj-Beravs začela zapisovati že v šestdesetih letih preteklega stoletja. Nič manj zanimivi od ustnih virov, zbranih pri predstavnikih različnih generacij, niso avtoričini spomini na ožje družinsko okolje, ki segajo v zgodnjo mladost, ko so k njenemu očetu zahajali domači in tuji izobraženci.

Poleg poglavij, posvečenih nekdanjim prebivalcem Železnikov, stanovanjski gradnji in gospodarskim razmeram, knjiga obsega poglavja o šolstvu, pošti, kulturnih dejavnostih, društvenemu povezovanju, zadrugah in pravnih normah. Avtorica na podlagi ustnih virov oziroma krajevnega in družinskega izročila osvetljuje odnose med Železnikarji in prebivalci sosednjih naselij Česnjica, Kropa in Selca ter nekdanje nasprotovanje med Železnikarji in kmečko okolico. Pretresljivo so prikazani socialna diferenciacija prebivalstva, požari, bolezni in druge nadloge, narodnostni konflikti, žrtve obeh svetovnih vojn. Omenjeni so pomembni duhovniki, opisano je pokopališče. Avtorica opozarja na prve Železnikarce, ki so si priborile vidno vlogo v javnem življenju. Obsežen sklop poglavij je posvečen urbanističnim in geografskim dejavnikom, prometu, vodam in njihovim regulacijam, mostovom, ledinskim in krajevnim imenom.

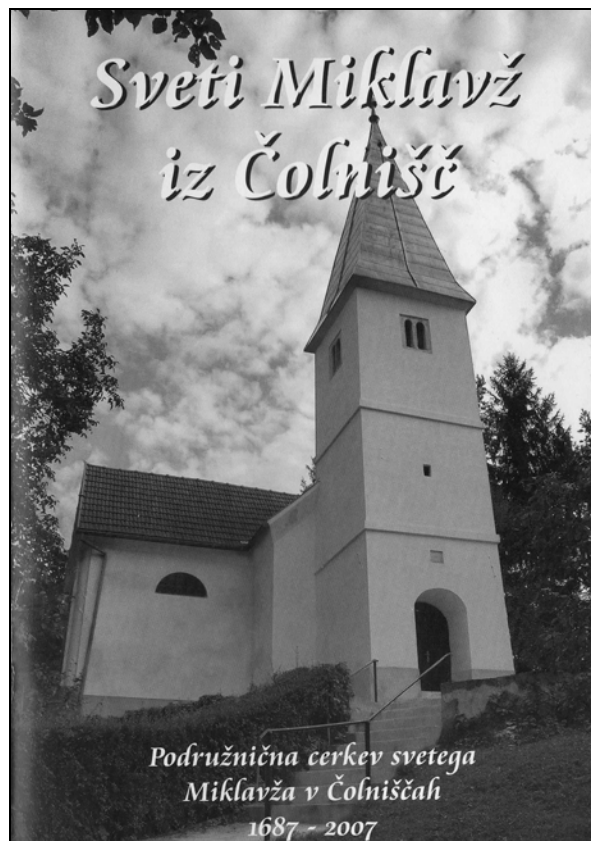
Vida Košmelj-Beravs je uspela raznovrstne fragmente krajevne zgodovine in naravnih danosti, posamezne dogodke in njihove akterje na nevsiljiv način, z občutkom pripadnosti in ljubezni do rodne kraja, povezati v pester mozaik okolja, časa in razmer. Posamezna poglavja je zasnovala kot del celote, na podlagi katere je mogoč vpogled v preteklost Železnikov. Če je nekoč zgodovinopisje praviloma veljalo za suhoparno pisanje, saj v njem ni zaslediti usod konkretnih posameznikov, je v knjigi Železniki skozi čas glavna beseda namenjena malim in velikim ljudem, fužinarjem, preprostim domačinom, posameznikom močne volje, povzpeticom in obubožanim krajanom, krajevnim posebnostem, veseljakom in občasnim obiskovalcem.

Pred nami je živ oris preteklosti in polpreteklosti Železnikov, ki se utelešata tudi v sedanjosti. Poznavanje izročila je namreč nujno za razumevanje sedanjosti in načrtovanje prihodnosti. Zato je knjiga Železniki skozi čas, ki jo odlikuje berljivost, dragocen prispevek k preučevanju naše krajevne zgodovine.

Damir Globočnik

Sveti Miklavž iz Čolnišč. Podružnična cerkev svetega Miklavža v Čolniščah 1687–2007 (ur. Mihaela Ocepek). Čolnišče : Društvo KRT, 2007, 32 str.

Leta 2007 so v vasi Čolnišče, ki leži v Posavskem hribovju, praznovali 320. obletnico postavitve cerkve sv. Miklavža. Ob tej priložnosti je Društvo KRT Čolnišče izdalo knjižico na dvaintridesetih straneh, ki bralcu oriše zgodovino cerkve in še marsikatero drugo zanimivost. Knjižica je razdeljena nekako na dva dela. V prvem delu so predstavljeni sama vas Čolnišče in nekatere sosednje vasi, stavbne značilnosti cerkve sv. Miklavža, versko življenje skozi čas ter statistični podatki krstov in pogrebcev. Skozi prvi del so bralcu na voljo tudi fotografije vasi, cerkve in veroučnih skupin vasi Čolnišče. Drugi del je posvečen cerkvi sami; spoznamo notranjost cerkve, predmete v njej, popravila, ki so na cerkvi potekala v 20. stoletju ter znamenja in kapelice na območju Čolnišč in bližnje okolice.

Prvi del knjižice se začne s kratko geografsko in zgodovinsko predstavitevjo vasi Čolnišče. Vas, ki je sestavljena iz Zgornjih in Spodnjih Čolnišč, leži v Posavskem hribovju na nadmorski višini 470 metrov. V času nastanka knjižice je v vasi živel 239 ljudi. Na območju vasi se je po navedbi Krajevnega

leksikona Slovenije nahajalo prazgodovinsko gradišče, urbar iz leta 1400 pa nudi prve zapisane podatke o vasi. Do 19. stoletja nato zapisi o vasi ne obstajajo. Po tem času pa zapisi že vsebujejo nekatere hišna imena in priimke vaščanov. Čolnišče so cerkev dobile leta 1687. Cerkev je bila poimenovana po svetem Miklavžu, ki je sicer zavetnik nekdanjih čolnarjev in splavarjev. Za prebivalce Čolnišč in okoliških vasi je bila v preteklosti pomembna reka Sava, ki je predstavljala važno vez z ostalim svetom. Po Savi je promet potekal že v rimskih časih, po letu 1729 pa je bila po njej uvedena redna plovba.

S cerkvijo sv. Miklavža sta povezani še dve okoliški vasi, in sicer Vrh ter Mala Peč. Za obe vasi je značilno majhno število prebivalcev. V času, ko je nastajala knjižica, je Vrh štel 24, Mala Peč pa 39 prebivalcev. Vrh je sicer precej starejši od Male Peči; v zapisih se je Vrh prvič pojavil približno sto let po prvi omembi Čolnišč, prve hiše v Mali Peči pa so bile zgrajene v petdesetih letih dvajsetega stoletja.

Cerkev sv. Miklavža je sicer podružnična cerkev župnije Šentlambert in je bila zgrajena v baročnem obdobju. Po ustnem izročilu naj bi na njenem mestu najprej stala kapela, zgrajena s strani graščakov z Gamberka. Oltar, ki je bil postavljen v kapeli, nosi letnico 1656. V kasnejših letih sta bila dodana še prezbiterij ter zvonik, na katerem je letnica 1687. Cerkev je v svojih zapiskih omenjal že Janez Vajkard Valvasor. V 17. stoletju je bila cerkev sv. Miklavža skupaj s cerkvami v Šentlambertu, Završeniku in Jablani podružnica župnije Vače. V letu 1752 je bil za te vasi ustanovljen vikariat, leta 1862 pa je bila ustanovljena nova župnija Šentlambert. Cerkev sv. Miklavža v Čolniščah je tedaj postala njena podružnična cerkev. Župnija Šentlambert je po drugi svetovni vojni ostala brez stalnega župnika, do leta 2006 so jo upravljali župniki iz različnih okoliških krajev. Aprila 2006 jo je pričel upravljati župnik župnije Kisovec-Loke.

Na dveh straneh je nadalje predstavljeno versko življenje v Čolniščah v 20. stoletju. Po poročilih župnijske kronike se je v začetku 20. stoletja bogoslužje v Čolniščah odvijalo na rožnovensko nedeljo, na godove sv. Janeza Nepomuka, sv. Erazma, sv. Klemenca ter sv. Nikolaja. V Čolniščah se je obhajala tudi poljska maša, vsako drugo leto se je odvila procesija, bogoslužje pa se je obhajalo tudi na poljuben dan v postnem času. V Čolniščah so se po drugi svetovni vojni obhajale redne nedeljske maše, reden je bil tudi verouk. V knjižici so omenjeni tudi sveti misijoni v letih 1970, 1975 in 1986. Avtorji knjižice so se dotaknili tudi obdobja po letu 2000. Leta 2001 je bila v Čolniščah ukinjena redna nedeljska maša, tako da so tamkajšnji verniki primorani nedeljske maše obiskovati v Šentlambertu ali drugje. Omenjeno je tudi dejstvo, da so današnje veroučne generacije šibke in da verouk večinoma obiskujejo v Šentlambertu.

Na nekaj straneh so prikazane tudi fotografije veroučnih skupin v Čolniščah. Prva slika datira v leto 1958, zadnja v leto 1989.

Prvi del knjižice se konča s prispevkom župnika Janeza Mraka. Ob ustvarjanju knjižice je bilo statistično obdelano število krstov in pogrebov iz zadnjih nekaj desetletij. Statistična obdelava je zajela Čolnišče in nekatere okoliške vasi, ki spadajo pod Čolnišče. Podatki so bili črpani iz mrliške in krstne knjige župnije Šentlambert. Podatki o krstih so dostopni od leta 1941 naprej. Število le-teh je zelo padlo v šestdesetih letih, spet pa je naraslo v letih od 1974 do 1984. Po tem letu je bil padec spet zelo strm, število je malo poraslo v letih pred izdajo knjižice. Podatki o pogrebi so dostopni od leta 1945 naprej. Število pogrebov je padlo v šestdesetih letih, nato pa v naslednjih letih naraščalo. Poleg pregleda v številkah je bralcu na voljo tudi graf, ki prikazuje krste in pogebe v Čolniščah.

Drugi del knjižice je v največji meri posvečen cerkvi sv. Miklavža oziroma njeni notranjosti. Na koncu so bralcu predstavljena še cerkvena popravila ter znamenja in kapelice, ki stojijo v Čolniščah in okolici.

Glede notranjosti cerkve je več strani knjižice posvečenih cerkvenim oltarjem. V cerkvi so trije oltarji, glavni in dva stranska. Malce podrobneje je predstavljen vsak od njih ter kipi svetnikov, ki na njih stojijo. Glavni oltar je leseni oltar sv. Miklavža, datira v leto 1713, obnovljen je bil leta 1887. Na oltarju stojijo kipi sv. Miklavža, sv. Antona Padovanskega, sv. Blaža, sv. Janeza Nepomuka ter sv. Erazma. Za vsakega od naštetih svetnikov, razen sv. Janeza Nepomuka, je opisano čigav zavetnik je, za vsakega pa je predstavljena tudi legenda. Navedeni so tudi datumi godov omenjenih svetnikov. Na glavnemu oltarju je poleg kipov prej naštetih svetnikov upodobljeno tudi kronanje vnebovzete device Marije. Prvi od dveh stranskih oltarjev v cerkvi je stranski oltar sv. Klemenca. Stoji na desni stran cerkve, datira v leto 1656, obnovljen pa je bil istega leta kot glavni oltar. Na njem stoji kip sv. Klemenca Rimskega. Drugi stranski oltar, oltar sv. Janeza Nepomuka, pa stoji na levi strani. Oltar je iz druge polovice 18. stoletja, prenovo je doživel leta 1925. Na njem stojijo kipi sv. Janeza Nepomuka, sv. Notburge, sv. Izidorja in kip Brezmadežne. Tudi pri opisih kipov svetnikov na obeh stranskih oltarjih, razen pri opisu kipa Brezmadežne, je navedeno čigavi zavetniki so, kratka legenda ter kdaj godujejo. V knjižici so tudi fotografije vseh treh cerkvenih oltarjev.

V nadaljevanju so na kratko opisane še preostale cerkvene stvari: slike, spovednica in stojalo za knjigo, zakristija ter zvonovi. Leta 1917 sta bila slednja zaradi vojne pobrana, nova sta bila napravljena leta 1921. Svoj blagoslov sta nova zvonova v cerkvi v Čolniščah doživela dne 8. januarja 1922. Zadnji

sestavek v knjižici, ki se tiče cerkve neposredno, je namenjen važnejšim popravilom in pridobitvam cerkve v 20. stoletju. Teh je bilo kar nekaj, naj omenimo pridobitev električne razsvetljave v letu 1960, novo streho leta 1970, električno zvonjenje leta 1996 in novo fasado leta 2007.

Čisto za konec so opisana še znamenja in kapelice z območja Čolnišč in Vrha. Zanimivost, povezana z njimi, je ta, da za vsako od njih ni možno najti pisnih virov. Na kratko so opisani kapelica in znamenje na Vrhu, kapelica na Prečni, leseni križ v Pulah ter znamenje ob cesti Zgornje Čolnišče-Spodnje Čolnišče. Opisi so obogateni s slikovnim gradivom, pri vsakem od opisov pa je možno prebrati tudi legendo; bodisi o tem, kako je bila katera od kapelic ali znamenj postavljena bodisi o kakih drugih dogodkih, ki so povezani z njimi. Na koncu je v nekaj vrsticah predstavljena še freska sv. Florijana iz pročelja gasilskega doma. Z omembo freske sv. Florijana se knjižica tudi zaključuje.

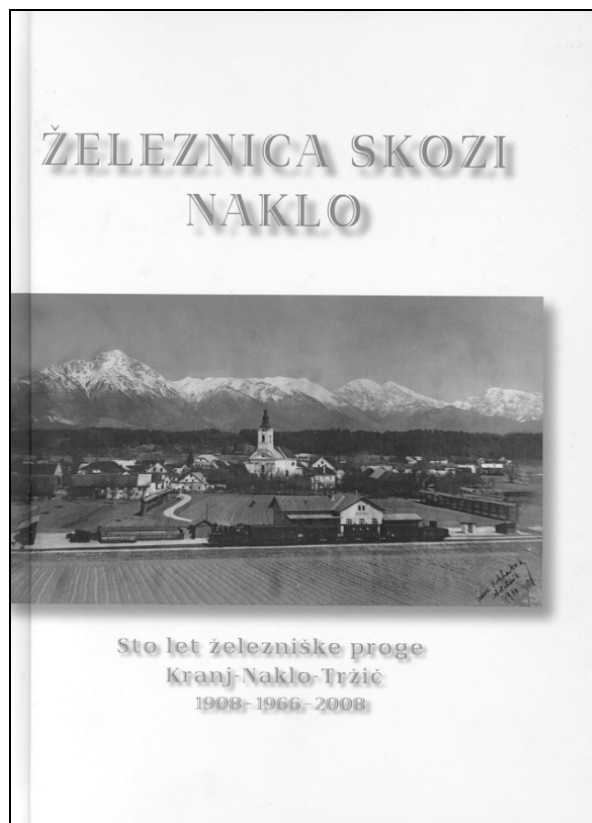
Cerkvena arhitektura ima na Slovenskem važno in vidno vlogo skozi lep del slovenske zgodovine. Tega so se ustvarjalci te knjižice kot kaže zavedali in ob jubileju svoje domače cerkve izdali to lično knjižico, ki je bila v prvi vrsti najverjetneje posvečena krajanom Čolnišč in prebivalcem okoliških vasi. Bralcu, ki Čolnišč ne pozna, knjižica lepo predstavi kraj in okoliške vasi z zgodovinskega in geografskega vidika. Marsikaj bralec izve o verskem življenju Čolnišč ter o zgodovini tamkajšnje cerkve, kateri je knjižica v največji meri tudi posvečena. Ob tem lahko podamo zaključno mnenje, da več podobnih knjižic, ki bi bile izdane ob obletnicah cerkvenih ali drugih stavb širom Slovenije, nikakor ne bi škodilo.

Matic Volarič

Železnica skozi Naklo. 100 let železniške proge Kranj–Naklo–Tržič, 1908–1966–2008 (avtorji Karel Rustja idr.). Naklo : Občina, 2008, 175 str.

Vzporedno s prizadevanji občanov Nakla pri Kranju, ki so po večletnih prizadevanjih na nekdanji železniški postaji Naklo uspeli postaviti obnovljeno muzejsko parno lokomotivo konec šestdesetih let prejšnjega stoletja odpravljenega tržiškega vlaka, je Občina Naklo julija 2008 izdala in založila vsebinsko bogato in lepo oblikovano knjigo, katere glavna poudarka sta 100-letnica t. i. tržiške železnice in zgodovina prometa v Naklem in Tržiču.

Po uvodnih mislih člana uredniškega odbora in besedah županov sosednjih občin Naklo in Tržič sledi temeljni prispevek z naslovom *Železniška proga Kranj–Tržič*, ki ga je napisal Karel Rustja. Po ugotovitvi, da je gradnja katere koli železniške proge korenito posegla v življenje ljudi ob trasi, se seznanimo s številnimi željami o železniški povezavi Dunaja s Trstom, ki so se pojavile v drugi polovici 19. stoletja. Med njimi je bila predlagana tudi gradnja železniške povezave od Celovca prek Jezerskega ter skozi Šenčur do Ljubljane in Trsta z odcepom od Šenčurja skozi Naklo v Tržič. Zamisel so že čez nekaj let spremenili, tako da naj bi železniška povezava Celovca s Trstom potekala skozi nekaj več kot 8 km dolg ljubeljski predor, skozi Tržič in Kranj ter po gorenjski progi. To bi pomenilo zelo ugodno železniško povezavo tržiškega pristanišča s severnoavstrijskim industrijskim zaledjem.

Ker je ljubeljska varianta železniške povezave zaradi predvidenih velikih stroškov izgradnje in gospodarskih težav propadla, je bil zaradi slabih prometnih povezav v veliki nevarnosti tudi industrijski razvoj Tržiča, kjer se je v osemdesetih letih 19. stoletja zasidrala tekstilna industrija. Zato so v Tržiču 27. aprila 1893 ustanovili konzorcij za izgradnjo lokalne tovorno-potniške železniške proge Tržič–Kranj. Stekla so prizadevanja za državno odobritev izgradnje, za zbiranje denarja, progo so trasirali in izdelali načrte za njeno izgradnjo. Vse to je pripeljalo do tega, da je dunajski državni zbor 15.

Julija 1903 sprejel zakon o gradnji tržiške železnice. Sledile so zemljiškoknjižne ureditve lastništva zemljišč na trasi proge, izbira izvajalca gradnje itd. Prizadevali so si celo, da bi progo elektrificirali, saj so elektrarne, ki jih je za svoje potrebe zgradila tržiška bombažna industrija, proizvajale dovolj električne energije. A predvideni obseg prometa je bil premajhen, da bi bilo smotno izpeljati električno vleko vlaka. Gradnja enotirne proge se je začela 17. januarja 1907, dokončana pa je bila do poletja 1908. Prvi vlak je po uri in četrto vožnje 22. julija pripeljal iz Kranja v Tržič.

Prispevek nas seznani z izgradnjo tedaj obveznih železniških dovoznih cest, ki so povezovale železniške postaje z bližnjimi kraji ali industrijskimi obrati, pa tudi z delovanjem delniške družbe Lokalna železnica Kranj–Tržič, ki je progo januarja 1936 prodala državi.

Obsežen del razprave je namenjen opisu proge, po kateri je naenkrat mogel voziti le en vlak. Zaradi varčevanja pri gradnji je bila večina križišč s cestami nivojskih, kar je predstavljalo veliko nevarnost za nesreče. Nekaj cestnih zapornic so zgradili šele po drugi svetovni vojni. Za prečkanje rek Save in Tržiške Bistrice so zgradili dva mostova, nekaj je bilo tudi cestnih nadvozov. Vsa leta splošno znana počasnost tržiškega vlaka je bila posledica tehnično skromno grajene proge, v katero so vgradili t. i. šibke tirnice, ki so se z leti zelo izrabile. Prvi dve desetletji je bila največja dovoljena hitrost le 25 km/h, v začetku tridesetih let so progo preuredili in zagotovili hitrost 40 km/h, ki se je leta 1954 povečala na 45 km/h. Zaradi nizkih hitrosti vlaka so progo opremili le s skromno signalizacijo, npr. z opozorilnimi stebrički ob progi, ob katerih je moral strojevodja zaradi opozorila okolici oddati zvočni signal. Več kot skromna je bila tudi telefonska povezava med postajami ob progi. Bralec se seznani z voznim parkom tržiškega vlaka, katerega lokomotiva je bila značilna po visokem dimniku in so jo zato imenovali tudi "tržiška fajfa". V publikaciji so opisana železniška postaja Tržič in tri postajališča, namenjena predvsem potniškemu prometu (Križe, Duplje in Naklo). Pri opisu postaje Tržič izvemo, da so bili Tržičani dokaj nezadovoljni z njeno lokacijo, saj je bila skoraj 1 km oddaljena od mesta. Postaja je bila namenjena potniškemu in tovrstnemu prometu (zlasti za dovoz surovin za tržiško industrijo: bombaž, premog in surove kože in odvoz lesa in lesnih polizdelkov iz gozdnega urada barona Borna).

Zanimiv je opis postajališča Križe. Prebivalci občine Križe so se zelo težko sprijaznili z dejstvom, da je dobilo njihovo postajališče nižji status kot npr. postajališče Duplje. Ker je bilo postajališče zgrajeno šele leta 1923, so vozovnice prodajali kar v sosednji gostilni. Ko pa so tik pred drugo svetovno vojno zgradili novo stavbo, so v njej uredili tudi čakalnico za bolnike, ki so se zdravili v bolnišnici na bližnjem

Golniku. Ta je bila tedaj velika redkost. Na kratko je opisano tudi postajališče Duplje, nekaj več prostora je namenjeno postajališču Naklo, ki je bilo pomembno tudi zaradi tovrstnega železniškega prometa. V bližnjo gramoznico, v kateri je bilo zaposlenih skoraj 100 delavcev, so speljali industrijski tir. Pred drugo svetovno vojno so vsak dan odpeljali po 20 vagonov gramozu. Tudi v naslednjih letih so v Naklem zaradi potreb kranjske industrije zgradili še nekaj industrijskih tirov. Ob opisih postaje Tržič in postajališč so omenjene tudi nesreče, ki so se zgodile na progi, med njimi tudi nesreča leta 1948, ko sta se med premikanjem vagonov v Križah odklopila dva tovrstna vagona, ki so ju ustavili šele pri Žabnici, skozi kranjsko železniško postajo pa sta drvela s 100 km/h.

V nadaljevanju je opisan železniški promet do druge svetovne vojne. V tem času so pričeli v Tržič voziti tudi vlaki iz Ljubljane, med njimi so bili tudi turistični.

Po drugi svetovni vojni se v posodobitev železniškega prometa na splošno ni veliko vlagalo. Živahno pa se je razvijal cestni potniški in tovrstni promet. Bil je cenejši, hitrejši in udobnejši od železniškega. Stopnja smotnosti tržiške železniške proge je bila leta 1964 le še 15 odstotna. V drugi polovici decembra 1964 je Izvršni svet Socialistične republike Slovenije sprejel soglasje o ukinitvi železniške povezave Kranj–Tržič in iz Tržiča je 15. januarja 1965 odpeljal zadnji vlak. Poleti istega leta so porušili progo med Naklom in Tržičem, tirnice in železne mostovne konstrukcije so prodali podjetju Dinos. Ostal je le dobre 4 km dolg osek proge med Naklom in Kranjem, ki so ga kot tovrstni tir brezplačno izročili Komunalnemu servisu Kranj.

Kot dopolnilo osnovne razprave je avtor dodal še kratek opis ozkotirne, 5,5 km dolge elektrificirane proge Medvodje–Jelendol, ki je služila Bornovim obratom za prevoz lesa do žage v Jelendolu. Proga je delovala med letoma 1903 in 1953.

Sledi poglavje o železničarski depandansi pri bolnišnici Golnik, ki je bila namenjena železničarjem, obolelim za tuberkulozo. Predvidena kapaciteta depandanse, ki so jo zgradili v tridesetih letih 20. stoletja, je bila 60 bolniških postelj. Zanimivi so opisi treh mož (Viljema Polaka in Ignacija Perneta iz Tržiča ter Mihaela Stareta iz Strahinja), ki so bili tesno povezani z železnicami v avstro-ogrski monarhiji in Kraljevini SHS oziroma Kraljevini Jugoslaviji. Zapis uvodne razprave se konča s kratko predstavitevjo zlasti za gozdno gospodarjenje Tržiča zelo pomembnih baronov Born, očeta Juliusa in sinov Friderika in Karla. Karel Born je intenzivno deloval tudi v prizadevanjih za izgradnjo tržiške železniške proge, zaslužen pa je tudi za elektrifikacijo Tržiča, skupaj z bratom, ki je bil med drugim lastnik rudnika živega srebra pri Sv. Ani (Podljubelj), pa sta bila pomembna člana Kranjskega avtomobilističnega kluba.

Drugi nosilni tekst v knjigi z naslovom *Promet na območju občin Naklo in Tržič* je pripravil Damijan Janežič. V uvodnem poglavju je predstavljen razvoj cestnega omrežja v severozahodnem delu Gorenjske s poudarkom na ljubeljski, korenski ter najnovejši avtocestni povezavi. Avtor nas seznani z letnicami izgrajenih, odprtih in adaptacij cestnih objektov (ljubeljski predor so npr. za promet odprli sredi novembra 1963). Sledi poglavje o tovarništvu, s katerim so se v glavnem ukvarjali kmetje. Zlasti prek Ljubelja so od 14. stoletja naprej prevažali železo, vino, žito, platno itd., donosno je bilo tovarništvo s soljo. Da je bilo tovarništvo lažje, so na obeh straneh meje organizirali konjske priprege in hospice. Z ureditvijo voznosti cest se je v 16. stoletju razvilo vozarstvo – furmanstvo, ki je bilo vse do izgradnje železnic pomembna gospodarska panoga. Ker je bila ljubeljska cesta preozka in prestrma za težke vozove, so tovore pri Sv. Ani pretovarjali na manjše vozove, ki so jim rekli "činčeži". Pogoste so bile furmanske vožnje med Trstom in Dunajem, ki so v obe smeri trajale po mesec dni. Pomembne so postale gostilne, ki so ponujale zavetje, prehrano in prenočišče tako tovarnikom kakor tudi konjem in tovoru. Prevoznništvo je pospešilo tudi razvoj kovaških, sedlarskih in kolarske obrti. Avtor nas seznani z gostilničarji in drugimi obrtniki na Gorenjskem. Zaton furmanstva je v 19. stoletju povzročila železnica, ki je prevzela prevoz težkih tovorov. Prispevek posveča pozornost tudi poštnemu prometu, ki je poskrbel tudi za prevoz potnikov. Na kratko so predstavljene poštne postojanke, nastale med Kranjem in Celovcem. Tudi poštnemu prometu s poštnimi vozovi na relaciji Kranj–Tržič je prizadejala konec hitrejša železnica.

Del prispevka je namenjen začetkom avtomobilizma in motociklizma v krajih naklanske in tržiške občine. Med redkimi lastniki avtomobilov na Kranjskem na začetku 20. stoletja so bili v Tržiču kar štirje: brata barona Born, tovarnar Glanzmann in trgovka Julijana Foršek. Prispevek nas seznani z občani obeh občin, ki so do konca petdesetih let 20. stoletja, ko se je začel pojavljati "fičko", kupili avtomobile in motorje. V tridesetih letih 20. stoletja je za prevoz potnikov skrbela taksi služba, ki je bila zlasti dobro organizirana v Tržiču in Križah, od koder so z železniške postaje vozili bolnike in njihove obiskovalce v sanatorij na Golniku. Prispevek nas seznani z razvojem tovarnega avtomobilskega prometa, ki se je zaradi močne tržiške industrije kljub železniški povezavi med Tržičem in Kranjem dobro razvijal. V Naklem pa je k razvoju tovarnega avtomobilskega prometa pripomogla živahna dejavnost tamkajšnje mleinarske zadruge. Vse do druge svetovne vojne so motorizacijo obeh občin s pogonskim gorivom oskrbovale tri bencinske črpalke, dve v Tržiču in ena v Naklem. Nekoliko obsežnejše je poglavje o avtobusnih povezavah med Celovcem,

Tržičem, Kranjem in Ljubljano tudi s povezavo skozi Križe in Golnik. Med tržiškimi avtobusnimi prevozniki je potrebno omeniti Avtopodjetje Josip Goričan, ki se je ukvarjalo tudi z mednarodnimi turističnimi prevozi potnikov. Na koncu prispevka nas pisec seznani še s pomembnimi osebami, ki so skozi zgodovino potovale prek Ljubelja, opozori pa tudi na avtomobilske in motoristične športne prireditve na ljubeljski cesti.

Da je branje sicer zanimive knjige še privlačnejše, je dodano poglavje *Spomini na železnico in na "Tržičana"*, ki ga je pripravil Jože Mohorič. O tržiškem vlaku je zbral nekaj časopisnih zapisov, zapisov iz šolskih in župnijskih kronik ter precej pripovedi ljudi, predvsem Naklancev. Nekateri so svoje pripovedi dokumentirali z dokumenti in fotografijami iz družinskih arhivov. Dodal je še zapise, ki so jih po pripovedovanju starejših napisali otroci; ti so zapisali še nekaj pesmic in občutkov o vožnji z vlakom. Opisane so številne dejavnosti in peripetije, povezane s tržiškim vlakom (npr. nesreče, bombni napadi na postajo v Naklem med drugo svetovno vojno, tekmovanje v teku z vlakom itd.) Proti koncu knjige je predstavljena raziskava tržiških osnovnošolcev o tržiškem vlaku in njihova razstava ob 40-letnici njegove zadnje vožnje.

Pred končnim poglavjem o virih in literaturi je zapis Draga Paplerja z naslovom *Tehniški spomenik v Naklem*. Najprej na kratko opiše zgodovino in dejavnost Železniškega muzeja Slovenije, nato pa še lokomotivo z oznako 53-019. Izdelana je bila že med obema svetovnima vojnoma in je v kontingentu 28 lokomotiv leta 1947 prispela najprej na Hrvaško, od tam pa v Slovenijo. Kot moderna lokomotiva za lokalne proge je vozila na relaciji Ljubljana–Kranj–Tržič. Lokomotivo so leta 2007 obnovili in jo kot trajno izposojen muzejski eksponat izročili Občini Naklo, ki jo je postavila na plato pred železniško postajo Naklo, kjer so jo 5. julija 2008 ob 100-letnici odprtja železniške proge Kranj–Tržič slovesno predali ogledu.

Za konec je treba poudariti, da je knjiga bogato opremljena z lepimi preslikavami dokumentov in fotografijami, ki ilustrirajo železniško progo in njene objekte, dejavnosti, povezane s tržiškim vlakom, ter fotografijami lokomotiv, avtomobilov in motorjev, ki so do konca šestdesetih let 20. stoletja skrbeli za potniški in tovarni promet na Gorenjskem.

Janez Kopac

Tadej Brate: Borovniški viadukt. Borovnica : Zgodovinsko društvo, 2007, 128 str.

Kot pravi avtor v uvodu, je bil borovniški viadukt svetovno znana gradbena in tehnična mojstrovina, zato bi prav gotovo zaslužil tudi v današnjih časih malo več pozornosti ali pa vsaj primerneга spominjanja.

Pripoved o viaduktu je smiselno zasnovana tako, da bralec najprej izve osnovne podatke o nastanku in razvoju železnic in železniškega prometa v svetu in nato v avstrijski monarhiji. Ob tem pridejo seveda na dan spletke, težave in izigravanja, ki so bile prisotne tudi ob načrtovanju in izgradnji južne železnice, ki je povezovala Dunaj in Trst. Ne gre pozabiti, da je to povezavo potreboval velekapital, ki ga zamisli tedaj gospodarsko zaostale in konservativne Kranjske pač niso zanimale. Po predstavitvi težav, ki jih je za graditelje pomenil kraški teren, je prišel na vrsto sam borovniški viadukt, ki je prečkal ljubljansko barje, eno od pomembnih prometnih ovir na poteh od Ljubljane proti morju. V tem okviru je tudi lepo predstavljen pri nas kar preveč pozabljeni Carl vitez Ghega, ki je načrtoval in vodil to železniško gradnjo. Predstavljena je zahtevnost gradnje, orisana slovesna otvoritev in prva vožnja čez viadukt. Temu zmagoslavju pa je sledila manj prijetna resničnost. To je bilo vsakodnevno pre-

magovanje proge od Ljubljane do Trsta, ki je zahtevala kar precej napora in spretnosti.

V času svojega obstoja, pravzaprav že zelo kmalu po dograditvi, so se na borovniškem viaduktu pokazale težave, ki so z leti le še naraščale. Viadukt je bil speljan čez barje, njegovi temelji pa so bili v močvirje zabiti hrastovi piloti, ki so morali biti v celoti v vodi. Z osuševanjem barja, ki se je začelo že v času vladanja cesarice Marije Terezije, pa se je gladina podtalnice polagoma nižala in tako so zgornji deli nekaterih pilotov prišli na zrak in začeli gniti. Viadukt se je začel pogrezati in to je bil začetek njegovega konca. Kljub različnim eksperimentom, ogledom in posvetovanju rešitve ni bilo oziroma je bila po mnenju odgovornih faktorjev predraga. V času prve svetovne vojne je bilo vzdrževanje viadukta zelo slabo, obremenitev pa ogromna: najprej so po njem drdrali transporti orožja in vojakov na soško fronto, nato pa so ob koncu vojne vozili transporti v obratno smer. Ko je bila končno oblikovana nova država Kraljevina SHS, za temeljito popravilo viadukta ni bilo sredstev, ker so razne objekte gradili v drugih delih države. Viadukt je umiral, njegov propad so zadrževali s posamičnimi popravili in z upočasnjeno vožnjo le po enem tiru. Tako je dočakal drugo svetovno vojno, delno rušenje in nato popravilo s strani italijanske okupacijske oblasti. Viadukt so med vojno poskušali večkrat onesposobiti, ker je bil pač pomemben del proge proti jugu. Viadukt so končno onesposobili ameriški bombniki, vendar so Nemci zgradili zasilno obvozno progo in promet je tekel dalje. Po končani vojni viadukta niso obnovili. Viadukt je torej doživel propad dveh držav, dve svetovni vojni, preživel pa ni.

Pripoved o nastanku, življenju in propadu borovniškega viadukta je opisana na 126 straneh in obogatena z zanimivim in povednim slikovnim gradivom. Vsekakor zelo zanimiva knjiga, ki pa ob opisovanju usode viadukta odpira še vrsto zelo zanimivih vprašanj, ki so tesno povezana s tem tehničnim čudežem od njegovega nastanka pa do dokončnega propada. Na ta vprašanja bi Zgodovinsko društvo Borovnica lahko odgovorilo z novo monografijo. Zanimiva bi bila predstavitev odnosa izrazito kmečkega okolja na prihod tujih delavcev, kakšni so bili njihovi medsebojni odnosi, način življenja teh delavcev, njihovo število, saj so viadukt gradili sedem let in v tem času se je že moralo kaj dogajati. Kakšne spremembe je v življenje Borovnice prinesla železniška postaja in vsi spremljajoči objekti in ljudje, ki so bili tam stalno zaposleni? In končno razmere v času druge svetovne vojne, posledice poskusov rušenja viadukta in posledice bombardiranj. Kaj sploh pomeni za prebivalce živeti ob tako pomembnem objektu, negativne in pozitivne izkušnje take okolice.

O samem delu pa še ta opomba. Komu je delo

namenjeno? Povprečnemu bralcu? Če je tako, potem bi bilo dobro nekoliko natančneje razjasniti nekatera dejstva. Najprej to, da je bila v 19. stoletju celotna Slovenija in seveda tudi Kranjska del avstrijskega cesarstva, kar je pomenilo, da je bil Dunaj, pa če nam je to prav ali pa ne, kot glavno mesto cesarstva tudi naše glavno mesto. Železnica je povezovala Dunaj s Trstom, torej se je logično imenovala južna. Naj dodam še, da so tudi dolžino državnih ali cesarskih cest začeli meriti na Dunaju in se je nato nadaljevala v krajih, kamor je bila na-

menjena. Dolžina deželnih cest pa se je začela meriti v deželnim glavnem mestu. Uradni jezik v državnih ustanovah v avstrijskem delu monarhije je bil kar dovolj dolgo nemški.

Če pa je delo namenjeno strokovnjakom, potem je pomanjkljivo, ker mu manjka celoten znanstveno kritični aparat in je vse avtorjeve trditve nemogoče preveriti.

Eva Holz